

A KÖZÉPKORI UDVARHELYSZÉK MŰVÉSZETE

Több mint egy évszázad telt el azóta, hogy Orbán Balázs a *Székelyföld* leírásában szülőföldje tájait, a Székelyföld népének életét, múltjának emlékeit ismertette. Már az első, Udvarhelyszéket bemutató kötetében különös figyelemmel fordult a középkorból eredő emlékek felé, első számbavételével utat nyitva az akkor még csak a jelentős emlékekre figyelő tudományos kutatás előtt Udvarhelyszék, majd a Székelyföld egészé műemlékeinek alaposabb megismeréséhez. A kutatás fel is használta Orbán munkájának eredményeit, lévén az mind a mai napig nélkülvilágban maradt műemlékeinket. Ismereteink gyarapodása, az emlékek állapotában egy évszázad alatt bekövetkezett változások azonban egyre sürgetőbbé teszik az újabb számbavételt, ami ma már csak a legkörültekintőbb kutatási módszerrel, a téma több oldalról való megközelítésével valósítható meg. Így eredményeit nemcsak a művészettörténet, hanem a középkori történetkutatás is hasznosíthatja.

Az egykori Udvarhelyszék középkori művészet vizsgálva¹ tehát egyrészt az eddigi eredményeket kell egybefognunk, másrészt a kutatási módszereket bővítve, az eddig lappangó emlékeket kell napfényre hozunk.

A kutatásnak elsősorban is a teljes középkori emlékanyag számbavételére kell törekednie. Nem korlátozódhat csak a jelentősebbnek vélt emlékekre, vagy csak az Orbán Balázs által számbavettekre (mint ahogy az némely szakmunkában napjainkig kísért). Udvarhelyszék középkori művészetről jóval teljesebb képet nyerünk, ha a már csak részletekben vagy töredékekben fellelhető tárgyi anyagot is felkutatjuk és figyelembe vesszük, annál is inkább, mivel az utóbbi évtizedekben sok jelentős műrészlet: alapfalak, faragványok, falképek kerültek napfényre.²

A levéltári kutatás kisegítő szolgálatát a műemlékkutatás már a kezdetek óta igényelte volna, ez a munka azonban nem haladt együtt a tárgyi emlékek számbavételével. Sőt a műemlékeket is érintő levéltári publikációk legtöbb esetben magától a műemlékkutatástól függetlenül láttak napvilágot. Pedig Veszély Károly 1860-as évekbeli, majd a múlt század végén Koncz József és Benczédi Gergely, századunk közepén Kelen Lajos, majd Juhász István egyháztörténeti, történeti, művészettörténeti jellegű publikációi számos udvarhelyszéki emlékről hoztak fel-színre figyelemre méltó adatokat, melyeknek ismeretében az emlékek története pontosabban tisztázható. A még fel nem kutatott levéltári anyag sok esetben bőségesen tájékoztat nemcsak az eddig számon tartott, hanem sok, azóta lebontott vagy átépített emlék középkori eredetéről is. Az emlékek XVII—XIX. századi állapota, korabeli berendezése mellett az adatok az építkezések, javítások megszervezéséről, az épületek és tárgyak fenntartásának körülményeiről is szólnak. A hozzájuk kapcsolódó szokások közül nem egyről derül ki, hogy középkori eredetű.

A kutatásnak számon kell tartania az emlékekben az utóbbi évszázad folyamán beállt változásokat is. Néhány azóta lebontott vagy átalakított műemléket csupán régi leírásokból ismerünk, mások jelentős részletei nemrég kerültek felszínre. A műemlékek történetét ma már csak alapos régészeti kutatással és az idők folyamán elfeledett részeket fel-

tárho falkutatással lehet megnyugtatóan tisztázni. Udvarhelyszék viszonylatában azonban ez a munka még csak az ígéretes kezdeteknél tart. Tehát éppen a kutatás folytatásához szükséges egybegyűjtenünk és közölnünk mindenzt, ami ma az emlékekről tudható és megállapítható.

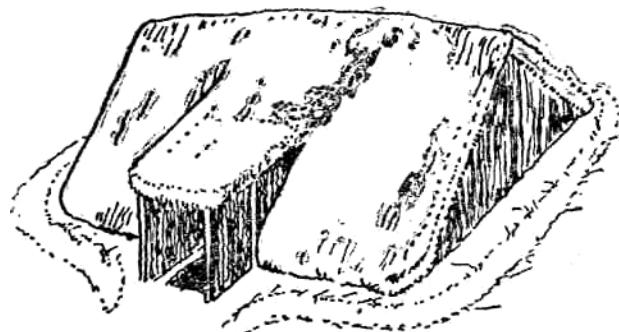
A műemlékkutatásnak számon kell tartania a történetkutatás eredményeit is. A székely közösség múltjának részletekbe menő és szintetizáló feltárása épp az utóbbi években jelentős lépésekkel haladt előre.³ Jobban ismerve a történeti eseményeket, a gazdasági-társadalmi fejlődés erővonalait és részletkérdéseit, magát a középkor minden napjai életét — annak művelődését és művészeti is tisztábban láthatjuk, mint ahogy történeti ismereteink is gazdagodnak a kor művészeti alapos ismerete révén.⁴ E szempontokat érvényesítve, az emlékek létrejöttét és történetét igyekeztünk a faluközösségek életközegében, a székely közösség társadalmának sajátos viszonyai között vizsgálni és feltárnai, mert az életről, a művészeti gyakorlatnak a közösségi életben betöltött szerepére voltunk kíváncsiak. Így az emlékekre vonatkozó adatok mögött felbukkanak a kor közösségeinek életkeretét meghatározó történeti, társadalmi, hadi, egyházi, személyi jellegű adatok is.

A kutatásnak a vizsgált kisebb területi egység emlékanyagát az egyetemes művészet fejlődésének irányában kell látnia és láttatnia, hogy valósághűen felmutathassa annak egyetemes és sajátos vonásait. Előre kell bocsátanunk, hogy a középkori Udvarhelyszék emlékanyaga sem keletkezésének indítékaiban, sem művészeti stílusában nem különül el s időben sem marad el lényegesen más területek művészeti től, hanem a Székelyföld középkori művészeti részeként szervesen illeszkedik be az általános közép-európai kultúrkörbe, amelyet így a maga sajátos vonásával gazzdagít.

Középkori műemlékeinket az egymást követő stílusok állandóan formálták. Nincs emlékünk, amely változatlanul őrződött volna meg napjainkig, mert arra minden korszak, minden évszázad rátette kézjegett. Az emlékek tehát csak változásuk folyamatában ragadhatók meg, történetük a jelenig fut és a jövőbe nyúlik, s azon módon kell értékelniük tartanunk őket, ahogy ma előttünk állnak.

A műemlékek további sorsa legalább annyira fontos, mint keletkezésük körülményeinek tisztázása. E változásokról bő adatanyag tájékoztat. Tiszteletre méltó az a hatalmas erőfeszítés, mellyel a közösségek, szervezett kereteik között, kialakult gyakorlatuk szerint közös összefogással, sokszor erejüköt meghaladó áldozatvállalással emlékeiket az évszázadok során az idő emésztő rombolása, az újabb és újabb háborús pusztítások és természeti csapások ellenére fenntartották. Sajnos, ellenkező példa is akad, amikor azt kell látnunk, hogy értéktelennek tartják és könnyelműen elvesztegetik őseik kulturális hagyatékát.

A műemlékkutatás jelzett szempontjait a lehetőség szerint érvényesítve, munkánkban 75 udvarhelyszéki helység középkori eredetű emlékeit vettük számba: várakat, udvarházakat, templomokat és ez utóbbiak felszerelési tárgyait. Számítartásukon túl nem foglalkoztunk a régészeti kutatások nyomán előkerült korabeli lakóházakkal, a középkori minden napjai élet használati és dísztárgyaival, a kézműipar termékeivel, a hadi élet tárgyi emlékeivel⁵. Tudjuk azonban, hogy ezek számbavétele, az

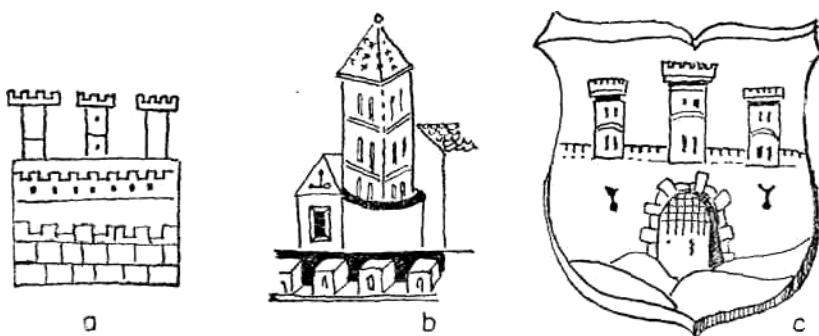
1. Földbe mélyített lakóház. XII—XIII. század (Mérei István rekonstrukciós rajza után)

ilyen irányú szakkutatás eredményeinek hasznosítása az elemző vizsgálat számára éppoly fontos, mint a műemlékeké. Középkori készítmények — ruházat, eszközök, fegyverek, lószerszámok — ábrázolásával a falképeken és köfaragványokon is találkozunk; ezeknek a korabeli éettel való kapcsolatát épp a régészeti leletek anyaga alapján tisztázhatjuk.

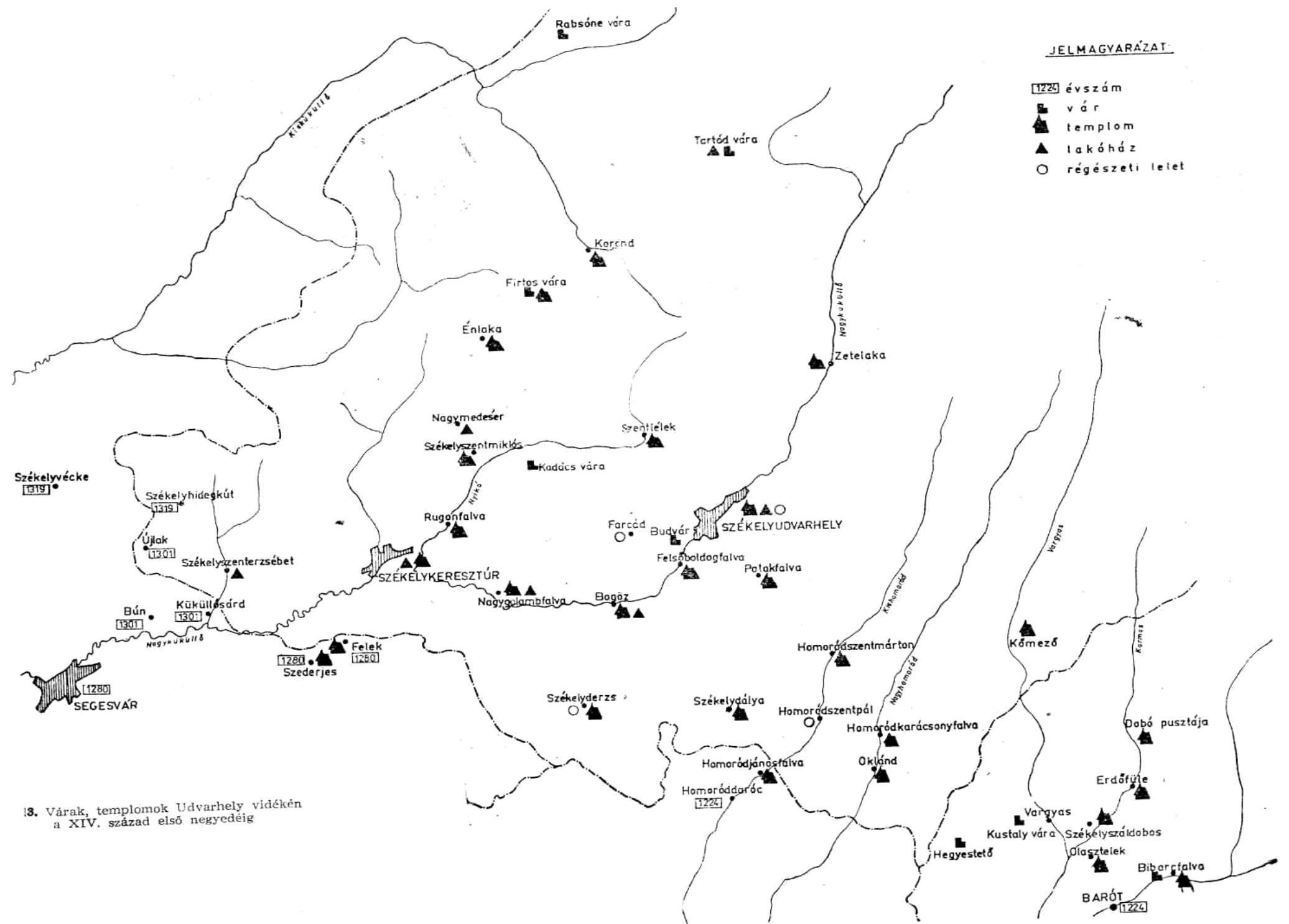
A MŰVÉSZETI EMLÉKEK A VÁLTOZÓ IDŐBEN

Középkori eredetű világi műemlékek csak szórványosan találhatók Udvarhelyszéken.

Az egykori várak többnyire leomolva, földbe temetve; eredetükről annyi legenda és találgatás él napjainkig, hogy azokat még az utóbbi évtizedek régészeti kutatásainak sem sikerült teljes egészében szertefoszlatniok.

2. Vár-ábrázolások középkori falfestményekről: Bögöz (a), Homoródszentmártori (b). Székelydálya (c)

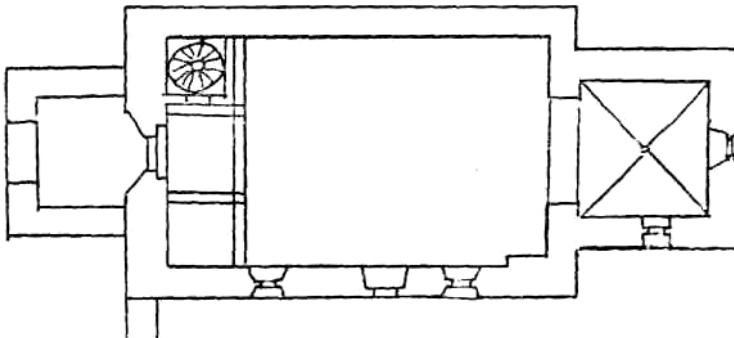
A Hargita vonulatának délnyugati lejtőin húzódó várak sora: Rab-sóné vára, Tartód, Firtos, Budvár, az Oklánd feletti Kustaly és a Vargyas közelében lévő Hegyestetői vár, az ugyanebből a korból feltételezett Kadács vára, Tiburc és az alsórákosi Tepej egy védővonal tagjai voltak a feudális magyar királyság keleti határvonalán.⁶ Ezeket a várakat a XI—XII. század fordulóján építették, többnyire hegytetőkre, kőfallal, lakótorony nélkül, szabálytalan alaprajzzal, a terepfelszínhez igazodva, a lankás oldalon sáncjal és töltéssel. Helyenként annak is van nyoma, hogy korábbi földvár vagy római táborhely közelében vagy közvetlen felhasználásával létesültek és kis létszámú őrség használta őket rövid ideig. E várak fennállásának idejéből a kutatás néhány, a XI—XII. század fordulójáról és a XII—XIII. századból való lakótelepet tárt fel féligr földbe mélyített lakóházakkal és az életmódra, foglalkozásra utaló tárgyi anyaggal. Ilyen leletek egyelőre Tartód, Budvár, Bögöz, Nagygallambfalva, Székelykeresztúr, Medesér ásatásainból ismeretesek.⁷ E korból egyházi épületek mind ez ideig nem kerültek napvilágra, különösen fontos azonban Ferenczi Géza megfigyelése, hogy a XIII—XIV. század fordulója idejéből való templomok sok esetben épültek olyan helyen, ahol részint temetkezések mellékleteként 150—200 évvel korábbi régészeti anyag is előfordul.⁸

Később a védővonal keletébbre tolódott. A Keleti-Kárpátok nyugati oldalán emelt királyi várakról már okleveles emlékeink is vannak a XIII—XIV. századból: Kézdiszentlélekéről,⁹ Bálványos váráról,¹⁰ Várhegy váráról és a Székelynéz őratoronyról.¹¹ A mongol támadás idején az udvarhelyszéki váraknak már nem volt hadászati jelentőségük. A királyi jog megszűnése talán a telegi székelyek itteni elhelyezkedésével függ össze. A háromszékiek viszont, Bálványos, Kézdiszentlélek, még sokáig királyi várak maradtak.

Nemesi udvarház a középkorból épen egy sem maradt fenn, sőt — Vargyas kivételével — a reneszánsz udvarházakról és kastélyokról is csak levéltári adatokból, leírásokból tudunk. Igaz, ezeknek a barokk korban átalakított épületeknek az egykorú képe a XVII—XVIII. századi urbáriumok és konkskripciók segítségével meglepő pontossággal rekonstruálható, középkorra utaló építészeti előzményeik azonban tény szerűen nem mutathatók ki. Udvarhelyszék birtokos családjai az oklevelekben már a XV. század második felében feltűnnek, úgy látszik azonban, hogy gazdasági körülményeik csak a XVI. század közepe után tettek lehetővé jelenősebb udvarházak és kastélyok építését. Mégis nagy a valószínűsége annak, hogy Szentdemeter s talán Vargyas, Székelyderzs, Fiatfalva, Homoródszentpál építkezései már korábbi nemesi udvarházak továbbfejlesztésével nyerték el végleges formájukat.

A ma meglevő vagy töredékekkel visszakövetkeztethető középkori eredetű emlékek nagy részét a *templomok* alkotják. Vidékünkön ezeknek nemcsak az építése, de a fenntartása is a közösségi erejéből történt, s még későbbi időkben is ritka a kegyúri patronálás gyakorlata.

Az egyházi építészeti emlékek számszerűen attól kezdve sokasodnak meg, hogy a vidéken okleveles forrásaink a telegi székelyeket kezdik emlegetni.¹² A székelyek e csoportjának itteni megjelenését az oklevelek

4. Református templom alaprajza, Aranyosgerend (Entz Géza után)

adataiból megállapítható időhatárok közé tehetjük. Az 1224-es királyi oklevél, amelyben II. Endre a szászok települési határát kijelöli, kelet felől Barót és Daróc helységeit említi, mint ahol a székelyek földjének határa, a „terra siculorum” van. Homoróddaróc említése a Nagyhomoród alsó vidékének, Barót említése az Erdővidéknek székelyek által lakott voltát igazolja közvetett módon. Ennek ismeretében fontos egy korábbi, 1213-ból való adat, amely szerint a székelyek egyházig a gyulafehér-vári püspök fennhatósága alá tartoznak, s az általuk fizetett tized még a bekötözök esetében sem a lovagrendet illeti.¹³ Egy 1270—1272 közé keltezhető oklevélből megtudjuk, hogy Szederjes és Szentkereszt (a mai Felek) faluk¹⁴ „in vicinitate Siculorum de Telegd” — a telegdi székelyek szomszedságában — vannak. Lőrinc és Lesták, akiknek ekkor Szederjessen Szűz Mária tiszteletére, Feleken a Szent Kereszt tiszteletére épített kötemplomuk van, megyei területen fekvő jószágaikkal egyetemben az „universitas siculorum de Telegd” (a telegdi székelyek közössége) tagjai kívánnak lenni. A telegdi székelyek közössége elnevezés különben egyházi közigazgatási egységet jelölt. 1280-ban ugyanis „siculi in dyocesi Thelegd” (a telegdi egyházi kerület székelyei) igazolnak egy birtokeladást.¹⁵

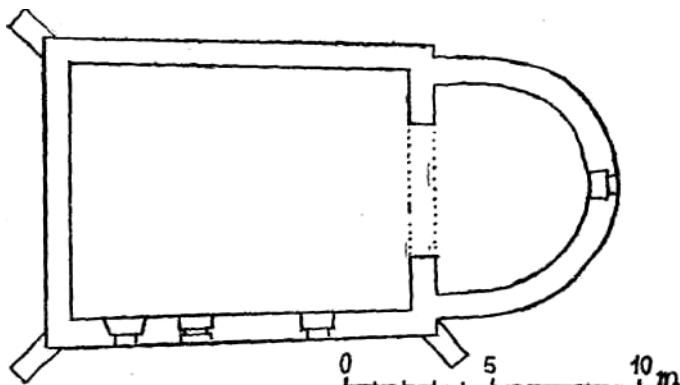
Az egyházi kerület élén a főesperes, a telegdi archidiakónus állott, akiről először 1235-ben van okleveles említés.¹⁶ A telegdi diocesisen tehát a későbbi Udvarhelyszéket (is) kell értenünk. Határat nyugat felől egy 1301-ben kelt oklevél említi Bun és Újlak határának megállapításakor.¹⁷ Az egyházi műemlékek tekintetében fontos egyházi beosztást így már a XIII. századra nézve tisztázhatsuk; erről később a pápai tizedjegyzék pontosan tájékoztat. A telegdi archidiakonátus elnevezés valószínűleg a reformációig volt használatos.¹⁸

A nemzetiségi szervezetű székely közösség területi, székek szerinti kialakulására a XIV. század első felétől kezdve vannak adataink. Udvarhely környéke széki szervezetét 1357-től, a Székelyudvarhelyen tartott székely nemzeti gyűléstől vehetjük valóságnak,¹⁹ területén később Bardóc- és Keresztúr-fiúszékek alakulnak.

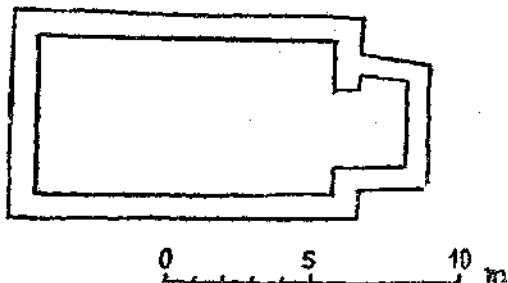
Udvarhelyszéken a XIII. században az Erdély-szerte meghonosodott vidéki templomtípusokat találjuk meg. Ezeket a hajóból és szentélyből álló kettős térfűzés, ritkábban a toronnyal bővülő hármas téralakítás jellemzi, a szentélyek egyenes vagy félköríves záródásúak, kereszt-, illetve negyedgömb boltozzattal. Ugyanúgy a részletek kialakítása is egyszerűbb változatokat mutat, a nyílásokat ugyan profilos tagozású kerekkel övezik, de nem pilléres-oszlopos és oszlopförs megoldással, hanem a kapuknál egy vagy két tagozattal, a félköríves ablakoknál egyszerű kökereteléssel, sőt anélkül is. A kápolnák vagy centrális alaprajzúak, vagy a templomok kettős téralakítását mutatják.²⁰

Udvarhelyszéki emlékeinkre vonatkozóan ezt az egyszerű alaprajzi formát s a nyíláskeretek egyszerűbb megoldásait találjuk meg. Az egyenes szentélyzáródású templomtípusra a székelyudvarhelyi kolostortemplom, a félköríves apszisú szentélyre Bögöz, Dobó, Firtos, Homoródalmás stb. példáit idézzük. Különös, hogy a szomszédos szász területen annyira gyakori háromhajós, bazilikális templomtípus (Apold, Kaca, Homoróddaróc, Mirkvásár, Szászugra, Halmág) analógiáit nem találjuk meg. Gazdagabb alaprajzi formák egyedül Székelykeresztúron mutatkoznak, ahol az ásatás kettős homlokzati torony alapfalait hozta napvilágra. Az ásatási anyag és az analógiák itt egyaránt a XII. század felé utalnak,²¹ bár az építés később is történhetett. Felsőboldogfalva első építésből eredő szentélye egyenes záródású, s nem épült később a XIII. század elejénél. A firtosi vár templomához és külső kápolnájához félköríves záródású szentély csatlakozik, ugyanezt a formát mutatja a kömezei kápolnarom és Dobó romtemploma is. Négykaréjos alaprajzot találunk a székelyudvarhelyi Jézus-kápolnánál és a még föld alatt levő száldobosi kápolnaromnál. Korhatározó köfaragványok e helyekről eddig nem kerültek elő.

A korai emlékek gyér volta azzal magyarázható, hogy eddig csak néhány templom esetében került sor alaposabb kutatásra. Feltételezzük, hogy Udvarhelyszéknek a középkorban jelentősebb helyiségeiben (Székelyudvarhely, Bögöz, Nagygalambfalva, Homoródszentmárton, Homo-

5. Református templom alaprajza, Marosszentanna (Entz Géza után)

6. Szent János-kápolna, Kis-Kászon völgye (alaprajz, Székely Zoltán után)

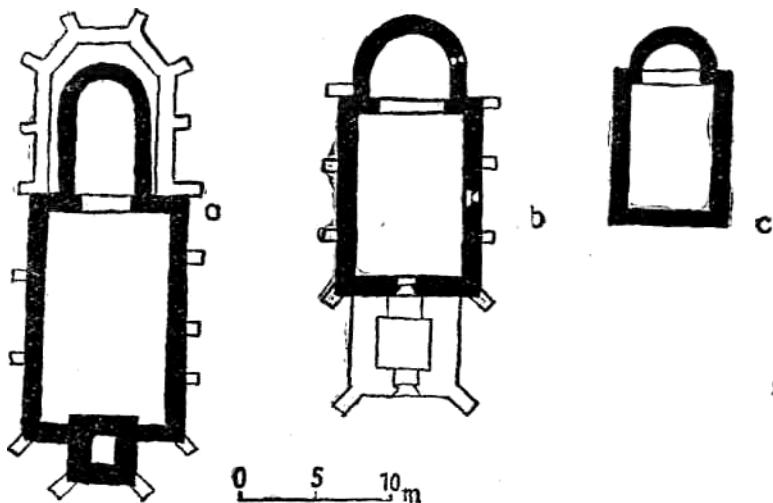
ródszentpál, Szentlélek, Korond, Szentmihály) a templomok alapos kutatása a kora középkor építészetére nézve jelentős eredményre vezetne.

Műemlékeinknek egy kis csoportjánál, ahol átmeneti stílusjegyek nélkül találunk késő román kori elemeket, köfaragványaiak alapján feltételezhetjük a XIII. század végénél korábbi eredetet. Ezek félköríves kapuzatának ívbélletén jelennie meg a hengertagos és sarkantyútagos profilok: Homoródszentmárton egykor nyugati és déli kapuján, Rugonfalva és Jánosfalva félköríves nyugati kapuján, mégpedig gazdagabb tagozással, mint ahogy ugyanazok Csíksomlyó, Altorra templomainál jelentkeznek. A fenti korai csoporthoz sorolhatjuk a székelyudvarhelyi kolostortemplom Orbán Balázs által leírt köríves, növényi díszes ablakkereteit, Énlaka indadíszes párkánytöredékét és hengertagos kapukerettöredékét, Homoródkarácsonyfalva ívsoros faragású párkánydarabját. Bögöz templomát a hajó terébe kissé beugratott torony²² és a megtalált, de még fel nem tárt félköríves szentély alapján soroljuk ide.

Külön csoportot alkotnak az átmeneti stílusú emlékek. Ezek esetében azonban nem két elkülönülő „tiszta” stílust, hanem egy folyamatot érzékelünk: a kora gótika belopózását és térhódítását a romanika formavilágába, két stílus együttélését és egybemosódását. Az alaprajzi formát és szerkezetet itt még a román stílus határozza meg, a köfaragványokon azonban már a gótika stílusjegyei érvényesülnek.

Átmeneti stílusú emlékeink alaprajzára két emléket idézünk, s ezek együttal két alaptípuszt képviselnek: az egyik Homoródkarácsonyfalva, félköríves apszisú, negyedgömb boltozató szentélyvel és átmeneti jellegű kapuzatokkal, a másik Felsőboldogfával második építkezésből származó templomának egyenes záródású szentélye, hajóján szintén átmeneti stílusú kapuzatokkal. Más helyeken (Homoródjánosfalva, Oklánd, Rugonfalva) csak a hajók maradtak meg, kökeretes kapuikkal, a szentélyek formája egyelőre nem ismeretes.

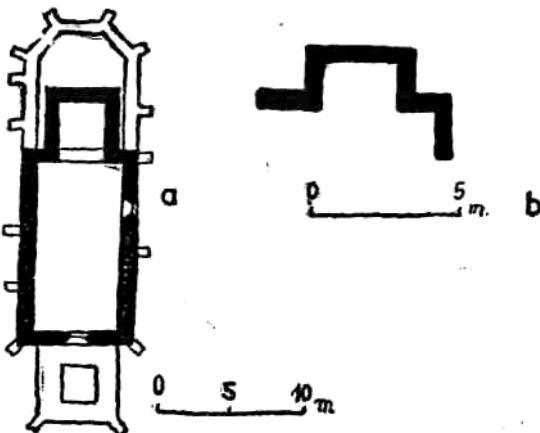
Ezeken az építkezéseken a hajó nyugati és déli kapuit mindenütt kökerettel szegélyezték, s homokköből vagy a Lövéte és Homoródjánosfalva köztividéken termelhető dacittufából, ritkábban andezitből faragták. A kökeretek aránylag nagy számban maradtak fenn eredeti helyükön, de fellelhetők másodlagos beépítésben vagy töredékes állapotban is. Négy templomon találunk két-két átmeneti stílusú kaput; egyikük félköríves, másikuk csúcsíves alakítású (Felsőboldogfával, Homoródkará-

7. Félköríves szentélyű templomok: Bögöz (a), Homoródkarácsonyfalva (b), Firtos (c)

csonyfalva, Korond, Oklánd). Nyolc templomnál csak egy-egy ilyen kapu maradt meg, közülük négy csúcsíves (Bögöz, Nagygalambfalva, Székelydálya, Szentmiklós), négy félköríves (Bibarcfalva, Erdőfüle, Homorodjánosfalva, Rugonfalva). A profilok egyformán átmeneti jellegeit mutatnak. Két templomon csak félköríves (Homoródszentmárton, Szentlélek), egyen pedig csak csúcsíves kaput alkalmaztak (Patakfalva), e csoporthoz tartozó profillal. Egy templom három kapuhoz tartozó töredékeiből (Olasztelek) már nem tudjuk megállapítani, hogy nyílásuk milyen lehetett. Ebbe a körbe átmeneti típusú ablakaik alapján még két templomot sorolhatunk (Székelyderzs, Székelykeresztúr). Így egy egész periódust, a XIII. század második felétől a XIV. század első negyedéig tartó folyamatot tudunk kitapintani. Ez idő alatt 18–20 templomot építettek késő román és kora gótikus stílusban. Tulajdonképpen ez az első nagy építészeti fellendülés ezen a vidéken, tanúságaként annak, hogy a faluközösségek népét akkor már mozgósítani lehetett a kor stílusához igazodó, maradandó kötemplomok építésére.

A kor félköríves és csúcsíves kapuit szorosan összekapcsolják profil-formáik. A jánosfalvi nyugati kapun más a profil az ívbélleten, mint a szárákon (talán fejezetes volt?), másutt a tagozatok megszakítás nélkül keretelik a nyílásokat. A megjelenő profilok típusai: 1. sarkantyútagok közé fogott hengertag (Homoródszentmárton); 2. ugyanez külső hengertaggal párosítva (Oklánd, Karácsonyfalva, Rugonfalva); 3. sarkantyútagok közé — esetleg aszimmetrikusan — fogott korai körtettag (Karácsonyfalva, Olasztelek); 4. egy vaskos hengertag (Felsőboldogfalva, Székelydálya, Oklánd és sok helyről töredék); 5. három tömören egymás-hoz tapadó hengertag a szárkö élen (Olasztelek, Nagygalambfalva); 6. vályúzatokkal fellazított hengertagok (Szentlélek). A profilok formája

8. Egyenes záródású szentélyalapfalak Felsőboldogfalfán: második építés (a), első építés (b)

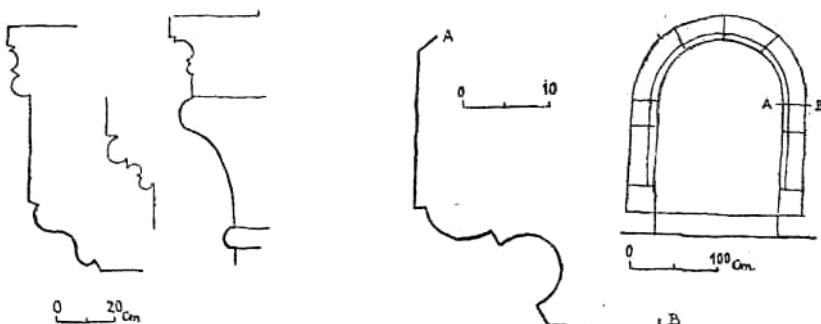
részben már a gótikába vezet át, amelyben sok esetben tovább élnek az átmeneti formák.

A hajók átmeneti típusú kis ablakait olykor, a bazilikális templomokhoz hasonlóan, magasan helyezték el (Nagygalambfalva), olykor pedig alacsonyan (Székelyderzs). Keresztúron a keleti falon is ablakok nyíltak. A hajót és a szentélyt diadalív választotta el egymástól, amely esetleg vállköre támaszkodott. A templomépületek külső aspektusát a magas oromfalak és a kettős téralakítást érzékeltető különálló és alacsony szentélyfedés határozta meg. A falakat folyami görgetegkőből vagy válogatott lapos kövekből rakták, mészhabarcskötéssel.

A templomokat a faluközösségek építették, néha az egy plébániához tartozó több falu együtt. A közös építés emlékét sok helyen megőrizték. Az építők képzettségére utalnak a szerkesztett alaprajzok és profilok a kőfaragványokon. Elhelyezésük vagy a települések középpontjában, vagy azok szélén, a szomszéd falu felé eső oldalon történt (Nagybacon, Szentlélek). Előszeretettel építettek magasabb helyekre és a dombhajlatok lapályos részére, de sohasem árterületre. Kétségtelen, hogy a templomokat már akkor cinterem övezte, temetővel; több helyről van adat arra, hogy a temetkezések másfél-két évszázaddal korábbiak a ma ismert templomoknál.

Az első időszaknak ezek az építészeti emlékei különben már abban a korban megszabták az ember lakta táj képét: magas oromzatukkal még torony nélkül is messze kiemelkedtek az akkori települések alacsony, kunyhószerű házai közül.

Az Udvarhelyszék plébániáiról készített első, 1332—1334-es pápai tizedjegyzékekben²³ található felsorolás 40, nagyjából biztosan azonosítható falut nevez meg. Egy szervezetében már régebben kialakult egyházszerzett ismerünk meg így: a telegdi archidiakonátus erdőháti kerületét

9. A gyulafehérvári székesegyház déli kapujának profilmetszetei (Herzig Jenő után)

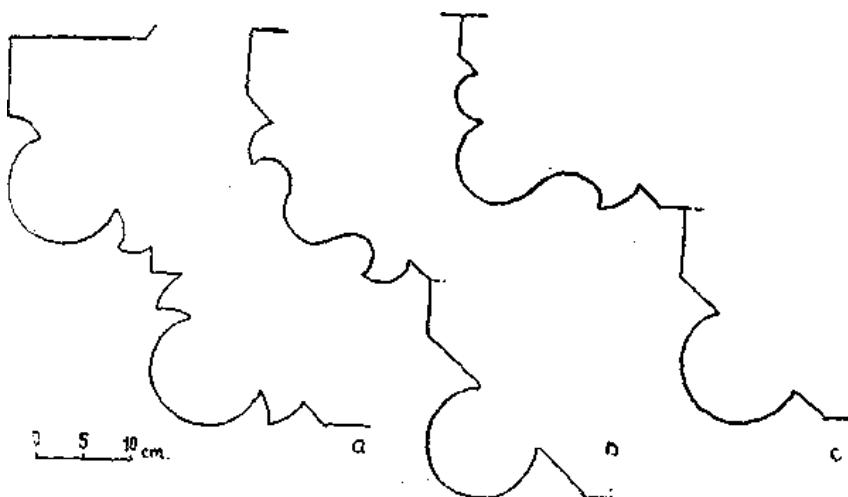
10. A tűri református templom nemrég feltárt nyugati kapuja

és a fehérvári főesperesség Sepsi kerületének egy részét, a Bardócszék vidékére eső plébániákat. Ha azonban egybevetjük az említett plébániákat a XIV. század elejéig templommal rendelkező helyiségekkel, kitűnik, hogy a 18—20 egyező helyéggel szemben 20—22 olyan helyégről is van írásos adatunk, amelyből nem maradt ránk korabeli templom emléke. Itt a korábbi nyomokat főként a későbbi építkezések törlékhették el. Ugyanekkor — a megvizsgált településeken kívül eső korai kápolnákat nem számítva is — 5 olyan középkori falut ismerünk, ahonnan ez időből való építészeti emlékünk maradt, noha azok a pápai tizedjegyzékben plébániaként nincsenek említve (Dobó, Erdőfüle, Homoródjánosfalva, Oklánd, Rugonfalva).

Bár a tizedjegyzék elsősorban arra bizonyíték, hogy Udvarhelyszék 40 falujában szervezett módon biztosítva volt a név szerint felsorolt papok jövedelme, azt is feltételeznünk engedi, hogy ezekben az egyházi közösségekben ugyanilyen keretek között a templomok építésére és fenn-tartására szolgáló anyagi alapok is megvoltak, tehát az építkezések szervezetten történhettek. A XIV. század első harmadában így még óvatos becslés mellett is legalább 50 templom meglétével számolhatunk,²⁴ s nyilván már akkor voltak olyan filiák, amelyek az anyaegyház templomát használták.²⁵

A helyiségeket egybevető vizsgálatunkból az is kitűnik, hogy ebben az időben sem azok a falvak, amelyekből templomot tudunk felmutatni, de amelyek a tizedjegyzékben nem szerepelnek, sem azok, amelyek a jegyzékben megtalálhatók, de korábbi vagy egykorú templomaikról nincs tudomásunk, nem tömörülnek meghatározott területre. A falvak területi eloszlása tehát már ekkor nagyjából ugyanaz, mint a későbbi századokban. Az viszont szembetűnik, hogy a tizedjegyzékben említett plébániák és a korai templomokat részben vagy nagyjából megőrzött helyiségek leginkább a Küküllő völgyében, a Zetelakától Székelykeresztúrig terjedő szakaszon fedik egymást.

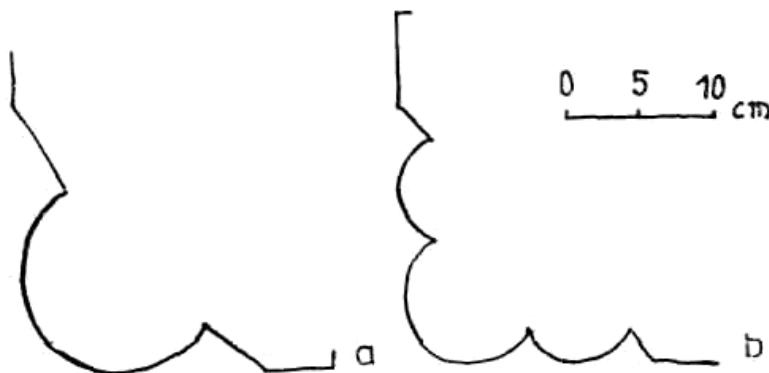
A XIV. század első harmadának átmeneti stílusú építészetét egyben mint a kora gótika jelentkezésének időszakát tekintettük át. Ennek gazdagságához viszonyítva Udvarhelyszéken az érett gótika kora csak töre-

11. Béllétpallosok félköríves kapukon: Homoródszentmárton. (a), Rugonfalva (b), Oklánd (c)

dékekből ismerhető meg, és az építőlendület hanyatlását mutatja, vagy pedig a legtöbb plébániának már megvolt a temploma. Az a néhány tárgyi bizonyíték, mely jelenleg rendelkezésünkre áll — a dálai befalazott csúcsíves kapu és ablakok, Tarcsafalva templomának keskeny, osztósudár nélküli csúcsíves ablakai, a felsősófalu templom nyugati kapuja stb. —, még nem elegendő arra, hogy az érett gótika stílusában történt nagyobb építkezéseket feltételezzünk. Székelykeresztúron a nemrég feltárt támpilléres külső alapfalak lehetnek egy már gótikus architektúrájú épület maradványai, de származhatnak a keleti fallal együtt korábbi időből. Egyelőre tehát nem tudjuk kitapintani a gótikus épületszerkezetet, a sokszögzáródású szentély megjelenésének időpontját. Mai ismereteink szerint egyedül a nagygalambfalvi templom szentélye épült a XIV. század második felében; falpillérekre támasztott kőbordás boltozatát a megmaradt töredékek ből rekonstruálhatjuk, az Anjou-liliomos pajzs, a körtetagos profilú borda, a keskeny csúcsíves ablakok pedig támpontot nyújtanak a XIV. századi építészet jó színvonalának feltételezéséhez is.

A XIV. században csak az építkezések üteme csedeszedik, ekkor kerül azonban sor a falképfestés első nagy fellendülésének korszakára Udvarhelyszéken. Falképsorokat vagy töredékeket 15 templomból ismerünk: Bibarcfalváról, Bögözből, Erdőföléről, Farcádról, Felsőboldogfalváról, Homoródjánosfalváról, Homoródszentmártonból, Küsmödről, Nagygalambfalváról, Oklándról, Székelydályából, Székelyderzsrből, Székelykeresztúrról, Rugonfalváról és Szentdemeterről (kettőt közülük már csak másolatból és leírásból), továbbá 7 templom: Agyagfalva, Énlaka, Homoródkarácsonyfalva, Magyarhermány falképei még mészréteg alatt vannak, Szentábrahám, Szentmihály és Tarcsafalva freskói ismeretlenül pusztultak el. Huszka József feltáró, Radocsay Dénes rendszerező, Vasile

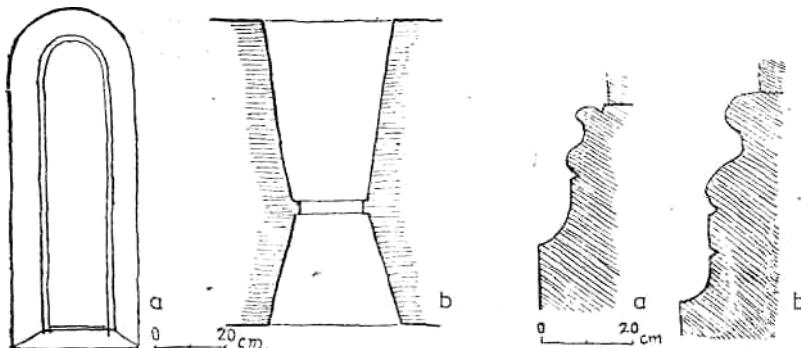

12. Bélletprofilok csúcsíves kapukon: Oklánd (a), Nagygalambfalva (b)

Dráguț értékelő és az újabb kutatásokat, restaurálásokat szorgalmazó munkássága révén ezek a falképek ma mint Udvarhelyszék középkori művészeti emlékei legrangosabb állnak előttünk, s az egyetemes művészettörténetben jelentős hely illeti meg őket. Nem csoda, hogy kutatásuk háttérbe is szorította maguknak az építészeti emlékeknek a tanulmányozását.

A XIII—XIV. század fordulója táján, majd a később épült templomokat nem közvetlenül elkészültük után és nem egyszerre díszítették falképekkel. Az teljesen a véletlenben múlik, hogy milyen korból milyen téma maradtak ránk a templomok különböző falrészein, mégis érzékelhető, hogy különböző időszakokban más-más téma voltak kedveltek, s ezek jelentőségüknek megfelelően a templomok más-más helyére kerültek.²⁶ Az eljövendő feltárásuktól várható, hogy az ikonográfiai programok tekintetében az esetlegességek bizonytalanságát eloszlásuk.

Falképeink között legkorábbiak a *Szent László-legenda* jelenetsorai, ezek minden a hajó északi falának legfelső sávján helyezkednek el. Jellemző, hogy innen mindenkorábban más téma nem került elő. A két legkoráb-

13. Román kori ablak a héjjasfalvi református templom hajóján

14. Lábazati profilk a homoróddaróci evangéliikus templom nyugati homlokzatról (a), toronyaljáról (b)

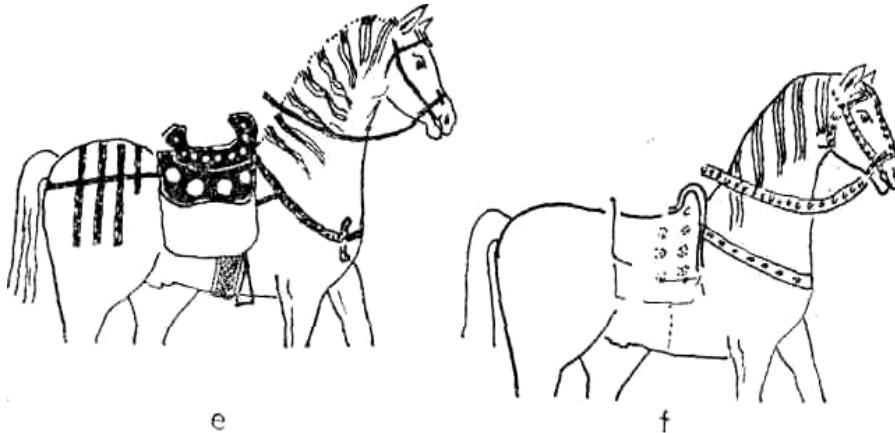
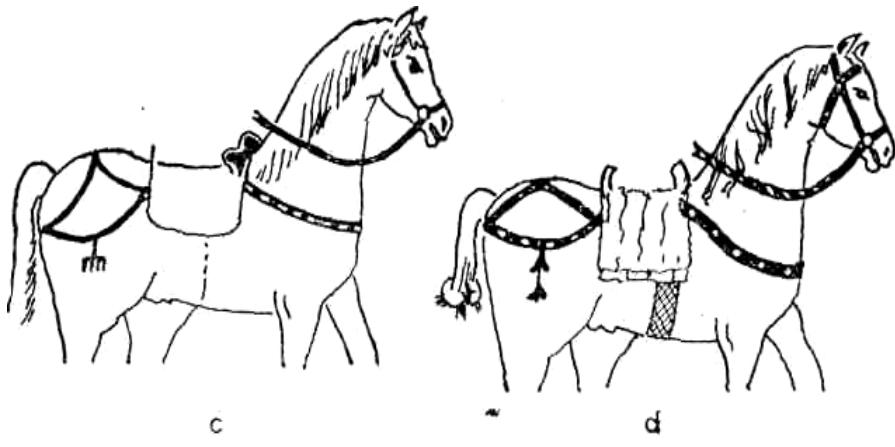
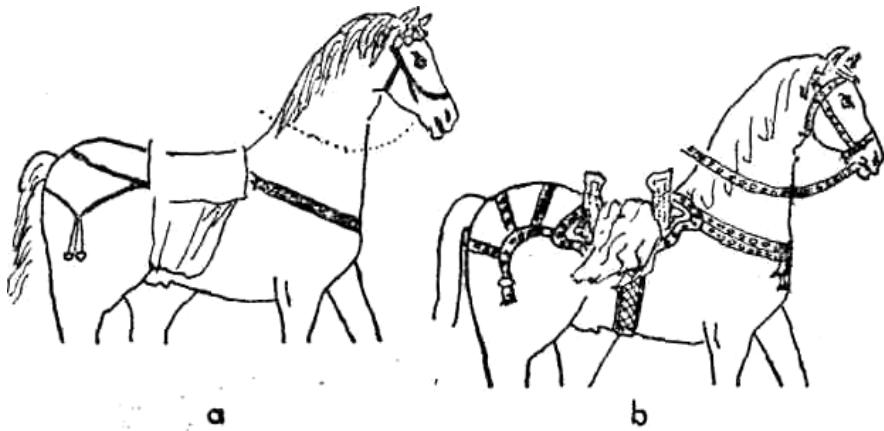
bin, Bögözben és Homoródszentmártonban a jelenetsor a nyugati falon kezdődött, Erdőfűlén, Bibarcfalván az északin. Hasonlóan a háromszéki legenda-ábrázolásokhoz, ezeknek közös vonása, hogy leghangsúlyosabb és leginkább életszerű részük a Felvonulás-Ütközet-Üldözés egybefogott jelenetsora. Egyetlen kivétel a derzsi legenda-ábrázolás, ahol ezt a hangsúlyt nem látjuk, itt az egész ciklus elvontabb, meseszerűbb, mint az előbbiekk. Valószínű azért, mert ez a legkésőbbi: 1419-ben készült Ungi Pál megrendelésére, akinek a derzsiekkel való kapcsolatáról azonban egyelőre semmit nem tudunk. Oklándon a legenda az északi fal mészrétege alatt rejtozik, nagyon megrongált állapotban. A jelenetsort talán Székelykeresztúron is megfestették. A XIV. század elejétől 1419-ig terjedő időből összesen hét megfestett Szent László-legendát tarthatunk számon; érdekes, hogy a Küküllő völgyétől északra Udvarhelyszéken eddig még nem került elő.

A középkori egyházművészetben a falképen megelevenedő téma és a megjelenítés módja nagyrészt független volt attól a helytől, ahol megfestették, és a közösségtől, amelynek készült. Ennek ellenére a Szent László-legenda gyakorisága a székely társadalom jellemző körülményei-nek ismeretében felveti a kérdést: mi lehetett a megrendelő indítéka, a festő helyi igényekre figyelő szándéka, s milyen közösségi értelmezést kínál a létrejött mű, a megfestett legenda? Valószínű, hogy a téma kiválasztásában Szent László kultuszán keresztül két szándék öltött közös kifejezési formát: a lovagszent kultuszának egyházi támogatása, valamint a székely közösség önkifejezése. Az egyház fontosnak tartotta a nem kereszteny, nomád népek támadásaival szemben azt, hogy László király példájával harcra buzdítsa az őrködés és a katonai szolgálat minden nap valóságában élő székelyeket. Később aztán, amikor a székelyek az ősi szabadság fenntartását épp a hadi kötelezettségek teljesítésére hivatkozva követelték, bár a hadi szolgálatra akkor is szükség volt, már nem volt kívánatos a szabadságjogok követeléséig fokozódó harci öntudat. Talán ez magyarázza azt, hogy amint megfigyeltük, a László-legendát a későbbi időben már nem festették, s ahol volt, ott is könnyen felaldozták a késő gótikus boltozatok építésekor.

A Szent László-legenda mindig nagy megjelenítő erővel, valóság-hűen ábrázolt három említett jelenete a székely közösségek életformájára, fegyverforgató életmódjára utal. A lovasok csatarendjében, az ütközet minden elsőprő lovasrohamában s az ellenséget megsemmisítő üldözésben a hadban szolgáló székelyek saját haditetteiket kívánták láttni és felidézni, amikor a székely ispán, a kapitányok és hadnagyok vezetésével ők is ugyanúgy rohantak kunra, uzra, tatárra, majd törökre. A falképet megrendelő közösségeknek ezt az igényét a korabeli festők megértették és teljesítették, a megfestett apró részletek — főképp a lovák, lószerszám, fegyverek ábrázolása — éppúgy igazolják ezt, mint a képciklus egésze.

Az elterjedt László-legenda mellett más ikonográfiai téma legfeljebb két-három templomban fordul elő.

A *Margit-legenda* Bögözben és Homoródszentmártonban — bizonyára egymással összefüggésben — az északi fal középső sorában kapott helyet, majdnem azonos ábrázolásban, lineáris stílusú, megszakítatlan jelenetsorban. A hitében állhatatos vértanú szenvédéssorozatának megrázó

15. Lószerszám- és nyereg-ábrázolások falképeken: Bögöz (a), Bibarcfalva (b), Homoródszentmárton (c), Erdőfüle (d), Székelyderzs (e), Rugonfalva (f). A sörény és a farok rajza szintén a falképekről való

képei hasonló állhatatosságra buzdítottak a mennyei jutalom elnyerése reményében.

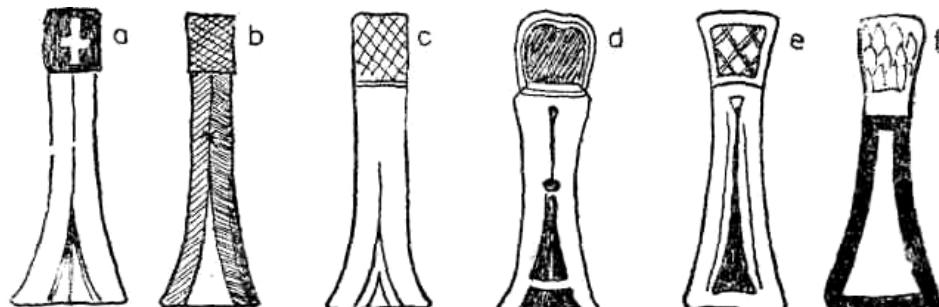
Szintén a XIV. századból való az ikonográfiaiag gazdag, epizódjelenetekkel élénkített bogözi *Utolsó ítélet* az északi falon, a harmadik képsorban. A kép központi alakja a trónoló Krisztus, jobbján az üdvözültek, balján a kárhozottak csoportja. Az északi falnak ugyanezen a helyén ebből a témaorból Erdőfűlén csak a főalak jelenik meg, a *Maiestas Domini*, jobb oldalán nem azonosított jelenet, bal oldalán pedig *Mária a gyermek Jézussal*. Az északi falon Bögözben eredetileg egy negyedik — legalsó — falképsor is volt. Nagygalambfalván az északi falon a XIV. század második felére keltezhető három téma jelenik meg: Árpádházi Szent Erzsébet, Mária megkoronázása és Szent Dorottya, mindenek szépen festett keretben, gondosan megkomponálva. Dorottya alakja Bögözben is az északi falon található.

A XV. században annyira közkedvelt *Királyok imádása*²⁷ Rugonfalván az északi falon, Felsőboldogfalván a diadalív mellett, a keleti hajó-falon található; mindenki csak nemrég került napvilágra. A kompozíció sémája mindenek helyen ugyanaz, a jelenet beállítása viszont fordított helyzetű.

Felsőboldogfalván és Farcádon az északi falon egyelőre csak meghatározhatatlan jelenettörökékről tudunk, témájuk azonban láthatóan különbözik az eddig bemutatottktól. Székelykeresztúron ugyanitt az *Apokalipszis* két jelenete látható, talán már a XVI. század elejéről.

A hajók déli falán eddig kevés falkép bukkant elő, legteljesebb Székelyderzs 1419-ben festett képsora: a tematikailag nagyon ritka *Saul megtérése*, valamint Szent Mihály és három Püspökszent magas művészi szinten megelevenített alakjai. Az okládi templom déli falán — most elfedve — Péter és Pál alakja rejtozik, Küsmödön a *Madonna*, a templom védőszentje, esetleg donátorábrázolással.

A hajó keleti falán, a diadalív mellett Székelykeresztúron korai eredetű *Püspökszent* jelenik meg, itt festett árkádsor alatt több püspök-alakot ábrázoltak a XIII—XIV. század fordulója táján. Felsőboldogfalván a XV. században a keleti fal egyik oldalára a *Kálvária* (?) került, mellette Veronika kendőjének a szent alakját is megjelenítő ábrázolása (Bögözben ez utóbbi téma — de a szent alakja nélkül — az északi falon látható), a másik oldalon a már említett Királyok imádása. A magyar

16. Tegezformák falképekről: Erdőfű — magyar (a), Erdőfű — kun (b), Bicskefalva (c), Homoródszentmárton — kun (d), Sepsikilyén (e), Maksa (f)

szentek alakjait Erdőfűlén az északi fal keleti végén festették meg (*Szent István*, *Szent Imre* és *Szent László*), mellettük a diadalív éléről a leírás más „szent királyokat” is jelez.

A szentélyekből falképeket csak a XV. század közepe utáni időből ismerünk, mert kettő kivételével maguk a szentélyek is későiek. Egységes, átgondolt ikonográfiai programot csak Homoródszentmárton képsora nyújt (a többi szentély-falkép csak töredékesen maradt ránk), itt a boltfiókok csúcsíves mezőiben északon *Szent Kristóf*, mellette a krisztológiai ciklusból a *Passio* két jelenete: a *Kálvária* és a *Sírbatétel* látható. A déli falat az *Utolsó ítélet* két jellemző képe: az *üdvözültek* és a *kárhozottak* serege foglalja el. Székelydályán az *üdvözültek* serege (egyesek szerint a Margit-legenda) töredéke már XVI. századi. Derzsben a *Kálvária* egy másolatból ismert része és két angyalfej, Szentdemeteren két *apostol* álló alakja, Jánosfalván egy még nem azonosított témaúj töredék (*Passio?*) található a szentély falán.²⁸ E részletekből és töredékekből is megállapítható, hogy a középkor végén tematikai szempontból az udvarhelyszéki falképfestésben szintén a biblikus téma voltak kedveltebbek.

Külső falfestés nyomaira csak elvétve bukkanunk. Karácsonyfalván és Felsőboldogfaluvaln egyelőre csak tudomásunk van ilyenekről. A székelyudvarhelyi vár hajdani kolostortemplomának bejárata felett Lakatos István a XVIII. században *Mária* alakját látta, ez ebben az esetben a védőszent ábrázolása volt. Székelydálya északi hajófalon *Szent Kristóf* alakját kétszer festették meg (egymásra), a XIV. és a XV. században.

Ismeretlen falképek pusztulását a szakirodalom Szentábrahámról jelzi, Agyagfalva templomában pedig lappangó ábrázolásokról tud. Kuttatásaink nyomán az elpusztultak sorát Énlaka, Szentmihály, Tarcasalva, a még feltáráusra váró ismeretlen falképekét Homoródkarácsonyfalva, Magyarhermány falképeivel egészíthetjük ki. Arról sem szabad megfeldegnünk — főként javítások esetében —, hogy falképek létevel minden középkori eredetű templomban számolni kell.

Ikonográfiai szempontú áttekintésünket nem zárhatjuk le anélkül, hogy ne figyelnénk fel arra, ami az erdélyi falképfestésben gyakoribb téma közül Udvarhelyszékről hiányzik. A sárkányölő *Szent György* alakjának közkedveltsége általában a László-legendáéval vetekedik, de az általunk vizsgált területen egyáltalán nem került elő. Úgy tűnik, hogy ahol egyiket megfestették, ott a másik nem szerepel.²⁹ Ugyancsak hiányzik a *Katalin-*, a *Borbála-*, a *Szent Ferenc-legenda*. A krisztológiai sorozatból, Erdély más területeihez viszonyítva, ritkábbak a *Passio* jelenetei és a templom védőszentjének ábrázolásai. Lehet, hogy ezek a teljesen elpusztult táblaképanyagban lettek volna fellelhetők.

Udvarhelyszék középkori eredetű műemlékeinek zöme a késő gótika korából, a XV. század közepétől a XVI. század közepéig terjedő időből való. Ezek az emlékeink az építészet eddig nem látott fellendüléséről tanúskodnak, amelynek csúcspontja a századforduló tájára esik. Közben ugyan a reneszánsz stílus is megjelenik és egyre mélyebb gyökeret ereszt, az alaprajzi és szerkezeti formákat azonban továbbra is a gótika határozza meg, annyira, hogy hatása a XVI. század közepéig mindenütt érvényesül, a templomépítésben pedig még ezen az időhatáron túl is megmutatkozik.

Az egyetemes fejlődést Európa-szerte ebben a korszakban a polgári közösségek egyházi és világi építkezései, a szerzetesrendek építő tevékenysége, a világi és egyházi arisztokrácia és vagyonos réteg magánépítkezései és mecénássága, a központi hatalom, valamint a városi és faluközösségek védelmi célzatú építkezései határozzák meg. A sajátos helyi viszonyokhoz igazodva ugyanezek a tényezők jellemzik a Székelyföld, így Udvarhelyszék középkor végi művészétét is. E tényezők befolyása nemesak az egyetemes fejlődés irányára felöl, hanem emlékeink felöl közelítve is megmutatkozik. Az építőmesterek, köfaragók mellett szóhoz jutnak a társművészletek művelői is: a falkép- és táblaképfestők, miniátorok, fafaragók, szobrászok, bronzművesek, ötvösök, a textilmunkák mesterei. E sokrétű művészeti tevékenységen részt vesz a székely közösség jó néhány tagja, sőt a közösség egészé is; a kisebb rész mint alkotó, s teljes számban mint megrendelő. A közösség különben most már sokkal kitapinthatóbban benne él az európai művelődés áramlatában, mint a korábbi évszázadokban. Jól lemerhető ez magukon az emlékeken, különösen a reneszánsz stílus feltűnése idején.

A késő gótika építőlendületét a templomépítések adatai beszédesen szemléltetik. A máig épen maradt templomok száma ugyan megdöbbentően kevés: minden össze három templomban áll ma is a hajó és a szentély boltozata (Homoródjánosfalva, Székelyderzs, Szentdemeter), s további hatnak a gótikus boltozata csak a szentélyben maradt meg (Bögöz, Farcád, Rugonfalva, Székelydálya, Székelykeresztúr, Szentlélek). De a kutatás adatainak összesítéséből kitetszik, hogy a késő gótika korában Udvarhelyszéken nem kevesebb, mint 60 templom épült, illetve épült át jelentősen.³⁰ Teljesen új templomot 26, tornyot 14 helyen építettek, a többi esetben átépítésről van szó.

Az említett 60 építkezést előzményeik tekintetében vizsgálva, a következő eredményre jutunk:

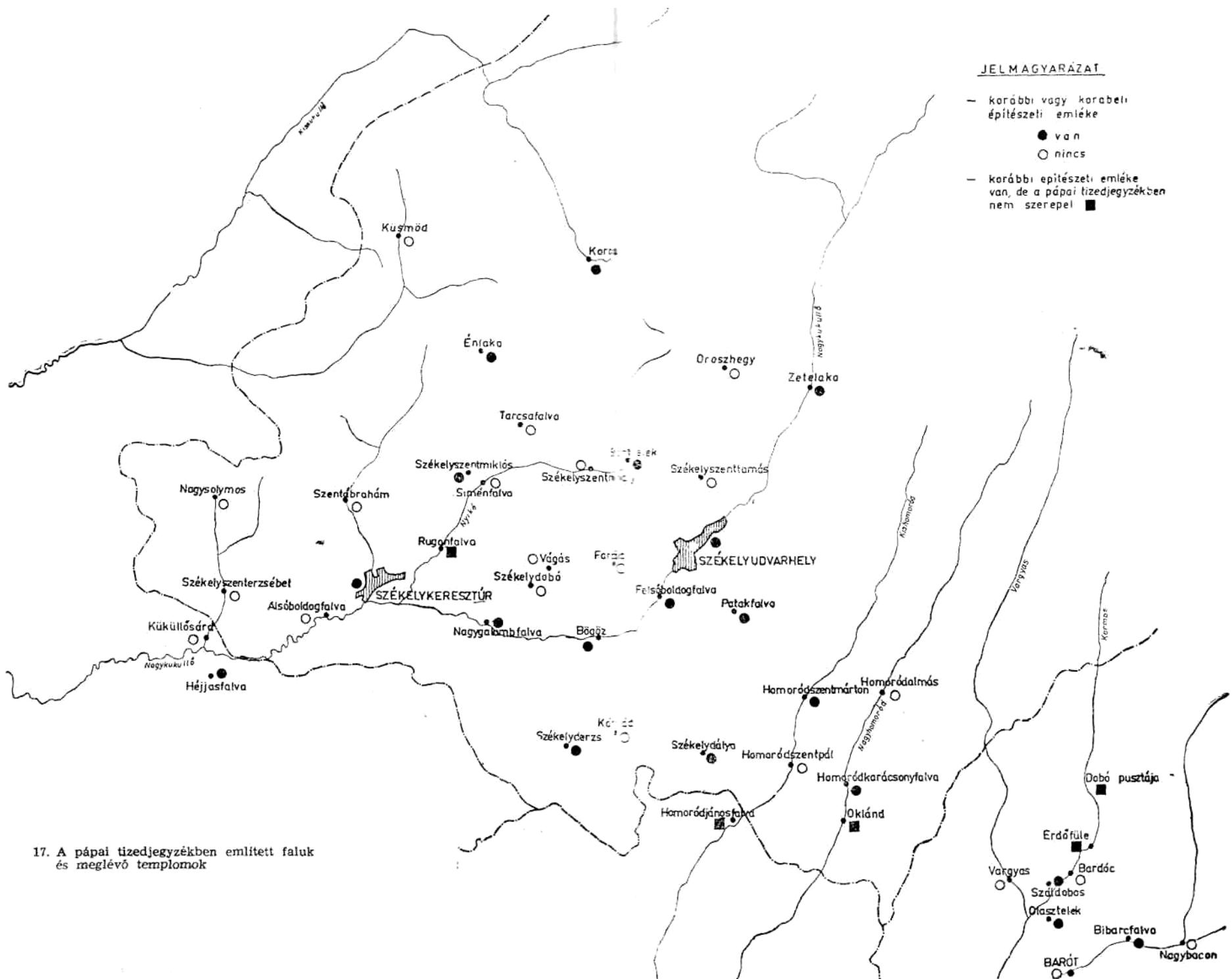
34 templomnál nem tudunk korábbi építkezést kimutatni.

26 templomnál viszont bizonyosan volt korábbi építkezés.

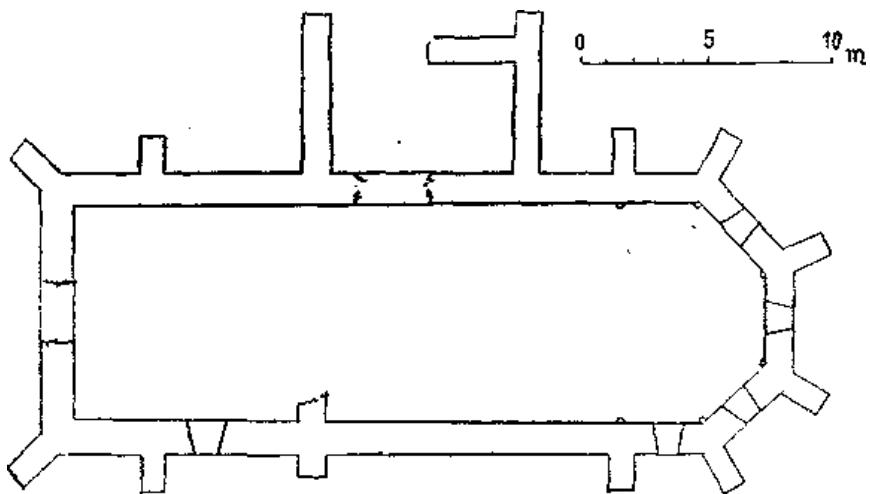
Ha az építkező plébániákat a pápai tizedjegyzékben való szereplésük szerint csoportosítjuk, kiderül, hogy az 1332–34-es tizedjegyzékben 32 szerepel ugyan a most építő plébániák közül, de igen magas (28) az addig plébániaként nem ismeretes, ám most építkező egyházi közösségek száma is.

A késő gótika korára tehát elsősorban az jellemző, hogy sok kis faluban építkeznek, ahol eddig vagy egyáltalán nem volt templom, vagy ha volt is, az építészeti szempontból nem lehetett jelentős. Szám szerint 21 olyan faluban építkeznek ekkor, ahol előzménynek nyoma nem maradt ránk, s ezeket a falvakat mint korábbi plébániákat a pápai tizedjegyzék sem említi. Számadataink eszerint a kisebb települések feltörékvését és önállósodását bizonyítják.

A régebbi, templomos plébániák fejlődését az átépítések statisztikája szemlélteti. A vizsgált időszakban, a késő gótika korában 20 templom korábbi hajójához építenek új szentélyt, 18 esetben a régi hajót is átépítik gótikus stílusban (falmagasítás, boltozás, támpillérsor). Az új szentélyek és átépítések többsége a népesebb, központibb fekvésű helyiségekre esik.

17. A pápai tizedjegyzékben említett faluk és meglévő templomok

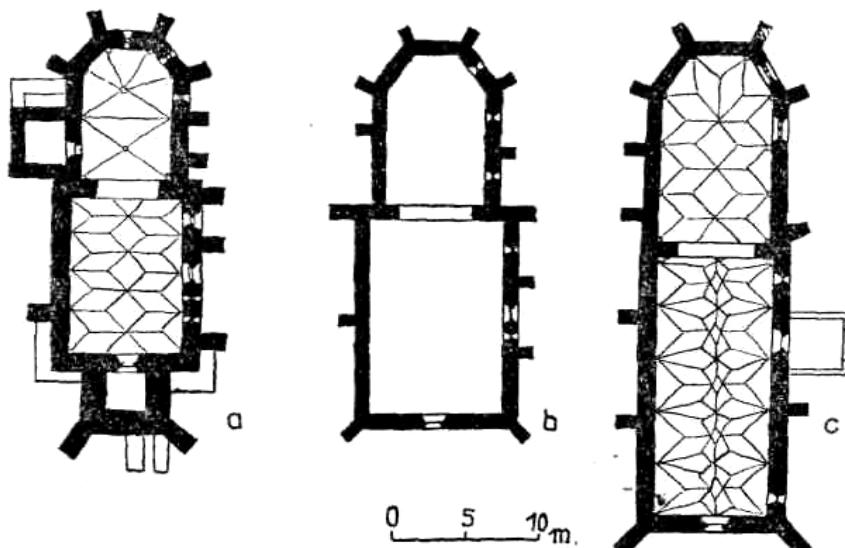

18. Moldvabánya (Baia) ferences romtemplomának alaprajza (Grigore Ionescu után)

A késő gótika időbeli határait az emlékek évszámos faragványairól most már közvetlenül is leolvashatjuk: Szenterzsébet 1402 (vagy 1451?), Székelykeresztúr 1458, Homoródkarácsonyfalva 1496, Nagybacon 1508, Homoródjánosfalva 1522. Az évszámok sorát egyrészt a korabeli okleveles adatokból (Küsmöd 1446, Lengyelfalva 1533), másrészt a későbbi iratokban megőrződött, de tegyük hozzá: számunkra ellenőrizhetetlen építési évszámok alapján is bővíthetjük: Homoródújfalu 1481, Lengyelfalva 1500, Szentegyházasfalu 1503 (a templomát ábrázoló pecséten), Korond (római katolikus templom) 1533, Szenttamás 1555, Barót 1564. Az építkezések befejezésének közvetett adataként feltételesen számon tarthatjuk az 1437—1555 közötti évekből ismert 12 évszámos harangot is.

A késő gótikus templomok alaprajzi formáit illetően nem sok változatosság mutatkozik. Két vagy három tér és építészeti tömeg kapcsolódik egymáshoz kelet-nyugati tengellyel: egyszerű téglalap alakú hajóhoz sokszögzáródású szentély csatlakozik, északi oldalán az elmaradhatlan sekrestyével, esetleg a hajó nyugati homlokzatához épített toronyval. Más vidékekhez hasonlóan a hajó és a szentély kapcsolásában három változatot figyelhetünk meg. Legritkább a kora és érett gótika jellemző alaprajzi típusa, a hajónál arányosan keskenyebb szentély. Más vidékekhez viszonyítva sokkal gyakoribb a hajóval egy szélességű szentély, ezt nemcsak az új építkezésekben találjuk meg, hanem azoknál a templomoknál is, ahol az új szentélyt a késő román hajó szélességehez igazították. A harmadik típusnál a szentély valamivel keskenyebb, mint a hajó, bár a korábbi hajósélességhez való igazodás itt is megmutatkozik.

Homoródkarácsonyfalvát és Szentmiklóst kivéve a késő gótika korában minden korábbi szentély helyett új szentélyt építettek, s többnyire

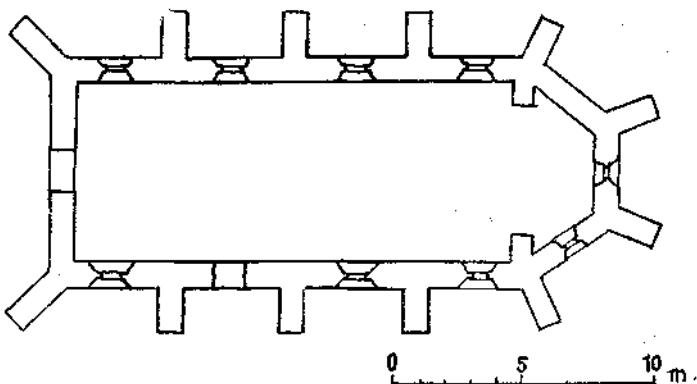

19. Késő gótikus templomáprajzok: Nagygalambfalva (a), Küsmöd (b), Homoródszentmárton (c). (Az a és c hajói korábbiak)

a hajókat is a késő gótika ízlésének megfelelően alakították át. A román kori hajók vaskos falaikkal alkalmasak is voltak az új boltozat súlyának hordozására. Rugonfárván a hajót meg is nyújtották, Székelykeresztrúron az új diadalív kialakításához köpenyfallal korrigálták a hajó keleti falát. Az új boltozáshoz a hajófalakat mindenütt magasítani kellett, jellemzően mutatja ezt Bögözben a háromszor magasított nyugati oromfal. Legtöbb esetben nem tartották szükségesnek, hogy a támpilléreket a belső boltozat kötött rendjében építsék a korábbi hajófalakhoz. A korábbi ablakok helyett vagy mellett széles csúcsíves ablakokat nyitottak, néhol a régi bejáratí körkereteket is kiváltották. A Szentdemeterrel közvetlenül szomszédos Nagykendről például olyan ajtószerű-törököt ismerünk, amelyen a kőhasáb egyik élén átmeneti, sarkantyútagos, másik, átellenes élén késő gótikus, körtetagos profilt faragtak ki, Homoródszentlászlón egy vályúzatos kö másik oldalán reneszánsz profilt találunk. Hárrom templomról tudjuk, hogy nyugati kökarzata is épült. Agyagfárván és Szentmihályon ezek elpusztultak, Székelyderzsben azonban ma is áll a boltozattal épített kökarzat.

A középkor végén a tornyok elhelyezése kétféle: építették öket közvetlenül a templomtesthez a nyugati homlokzatra és külön, kaputorony-ként a cinteremfalba foglalva. Valószínű, hogy a torony elhelyezését a terepfelszín körülményei is befolyásolták, de az utóbbi esetben már a védelem szempontjai is érvényesültek.

Bár középkor végéi templomaink kivitelükben a lehető legegyszerűbbek, a gótika jellemző eleme, a gyámokra támasztott bordás boltozat nagyon gyakori volt. Ép boltozat ugyan kevés őrződött meg, de a gyámkövek, bordatörökkek, főképp pedig a külső támpillérek a belső

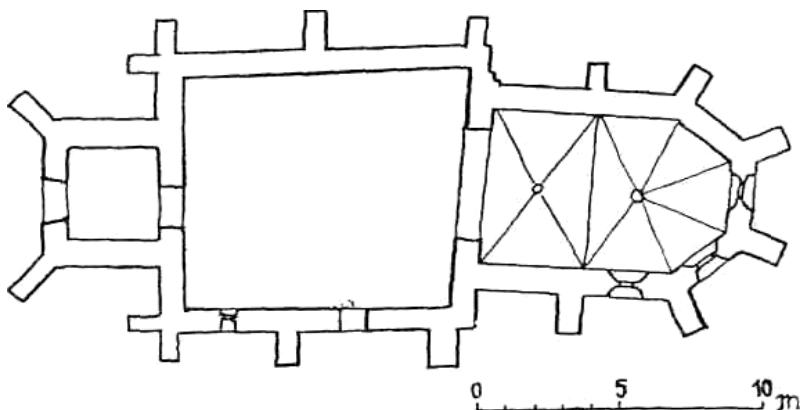
20. A lebontott nagybúm református templom alaprajza 1879-ből (Michael Graef javítási tervrajza alapján)

terek boltozására utalnak. A XV. század első hat évtizedében főként keresztboltozatok épülnek, kőbordázattal, falpillérekre és nyújtott, erőteljes gyámkövekre támasztva (Rugonfalva, Székelykeresztúr, Szentlélek). Később szinte mindenütt a hálóboltozat terjed el, idomtéglából készített bordákkal, egyszerűbb vagy szövevényesebb hálóbeosztással. E boltozat súlyát főként a falak viselik, így a belső megtámasztás is könnyedebbé válik: kőből faragott rövid, többszörösen tagozott törzsű, fordított kúp alakú, hengerded vagy szögletes gyámköveket alkalmaznak.

Templomainkban hat hálóboltozat-típust találunk; ezek ismerősek a területünkhez legközelebb eső szász templomokból is, a Nagyküküllő és a Hortobágy völgyéből és környékéről. Két elpusztult boltozatról rajz tájékoztat, ezenkívül nyolc helyen maradt olyan téglaborda-töredék, amely a hajdani hálóboltozat bizonyítéka. A helyszíni kutatás ezeknek számát még gyarapíthatja. A késő gótikus hálóboltozat szerkezetileg nem egyéb, mint félköríves fiókos dongaboltozat, ahol a téglabordáknak már nincs statikai szerepük. Ezt a templomok későbbi gázdái sajnos nem tudták, s amint azt adatainkban gyakran olvashatjuk, ha a bordák közül nemelyik meglazult, a boltozat beomlásától félve, feleslegesen sokszor az egészet lebontották.

A késő gótikus templom külső architektúráját, egész megjelenését a belső struktúra kivetülése jellemzi: a hajó és szentély magas oromfalakkal határolt tetői, többnyire külön tagolva, a belső kettős tagolását, míg a falfelületeket megtörő támpillérsor a boltozatnak és az azt horodzó falpilléreknek és gyámköveknek a ritmusát vetítette a templom külsejére. Ahol a nyugati homlokzat elé már a középkorban torony is épült, ott a keskeny lőrésszerű ablakok és az elmaradhatatlan átlós támpillérek révén a torony még hangsúlyosabbá tette az épület külső tagolódását.

A későbbi időkben a templomok külső aspektusukban is változtak. Az oromfalig nyúló toronyfalakat megmagasították, az alacsony, fatornácos sisakokat — amelyekből még a múlt században is volt néhány³¹

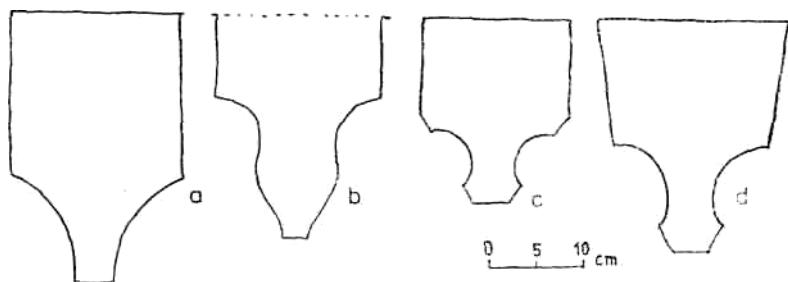

21. Református templom alaprajza, Fehéregyháza

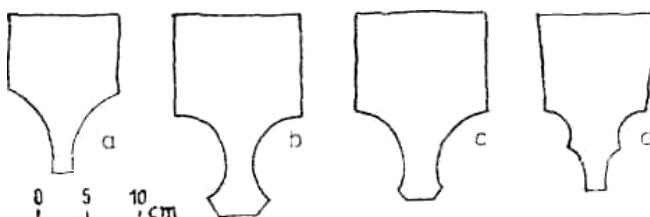
— magasra nyúló csúcsos vagy barokk vonalvezetésű sisakokkal cseréltek ki. A hajók oromfalait alacsonyabbra vették, a keleti oromfalat sok helyen le is bontották, s alacsonyabb tetőszerkezet alkalmazásával a hajó és a szentély többnyire közös tető alá került.

A korábbi építészeti hagyomány a kőfaragványok szerény alkalmazásában is folytatódik. A hangsúly a nyílásívek keretelésére és az épületet tagoló szerkezeti elemekre esik. A kapuk, ajtók, fülkék, ablakok keretei, a lábazatok párkányai, a támpillérek vízvetői, a boltozatok bordái, falpillérei és gyámkövei az egyszerűbb építkezések esetében is faragott köből készültek, s ezek a faragványok sok helyen ott is fennmaradtak, ahol az épületet már lebontották. A feltalálható kőfaragványok alapján sok, eddig számon nem tartott késő gótikus építkezésre tudunk következtetni, s mivel hozzávetőleg a készítésük kora is megállapítható, segítségükkel átfogó képet alkothatunk Udvarhelyszék késő gótikus építészetéről.

A kapukeretek és sekrestyeajtók többségükben szemöldökgyámos alakításúak: a vidékünkön fellelhető 30 ilyen típusú kökeret mellett — amelyből 13 sekrestyeajtó — csak 10 kapu csúcsíves. A legegyszerűbb, élszedett típusok (Énlaka, Székelyderzs, Székelykeresztúr) mellett gazdagabb profilozásúakat is találunk (Agyagfalva, Bögöz, Farcád, Fenyéd stb.), vályúzatok közé fogott körte- vagy pálcataggal, háromnál több kiemelkedő tagot azonban egyikre sem faragtak. A díszes külső keretelés — kúszóleveles, keresztvirágos vimperga, mérműves mező, szoborfülke — mindenütt elmarad, s csak nagy ritkán fordul elő a nyílások fölött szemöldökpárkány. Ezzel szemben gyakran indítják a tagozatokat díszített lábazatról, oszlopszékről (Bögöz, Fenyéd, Küsmöd, Szentdemeter stb.). Legkedveltebb az egyszerű megoldás: a szárkő rézsűs metszéséről indított tagozat. Félköríves keretelése csak Medesér egyik kapujának, elliptikus ívű ajtókeretei csak a korondi unitárius templomnak vannak. A reneszánsz formaképzés is először a szemöldökgyámos kapuk pálca- vagy kimagas keretelésében jelentkezik (Homoródjánosfalva, Homoródszentpéter, Székelymuzsna), majd az egyenes lezáródású ajtókeretek

22. Gótikus köbordák: Alsóboldogfalva (a), Nagygalambfalva (b),

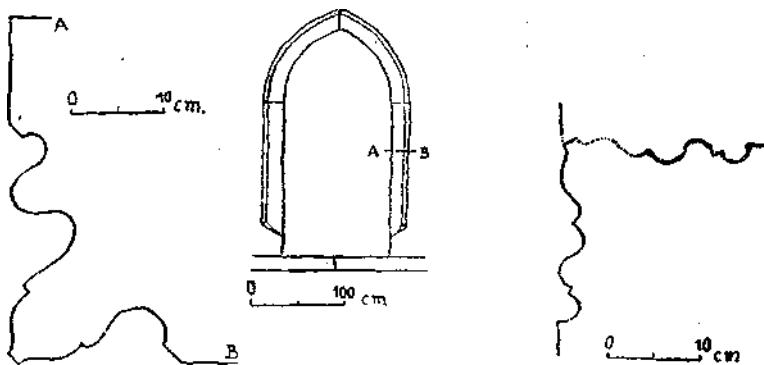
23. Késő gótikus terrakottabordák: Agyagfalva (a), Küsmöd (b), Homoródjánosfalva (c, d)

jelzik azt, hogy az új stílus megszabadult a gótikus formáktól (Homoródújfalu, Siménfalva).

A csúcsíves ablakok alakítása gazdag és változatos. Részben az egyszerű, orrtagos keretlésű, osztatlan ablakokat alkalmazzák, kőből faragott kávákkal (Felsőboldogfalva, Küsmöd templomain és általában a tornyokon), gyakrabban fordul elő azonban a kétosztású, körácsos ablak egyszerűbb (Énlaka, Farcád) vagy gazdagabb változatban (Agyagfalva, Bögöz, Rugonfalva, Székelykeresztúr, Székelyderzs). A mérművek kialakításában szívesen alkalmazzák a korábbi formákat, a késői halhólyag alig fordul elő. A körácsok mintái egy templomon belül többnyire elterőek.

Díszesebb kőfaragványokat szinte csak a boltzáróköveken és gyámköveken találhatunk: előfordul a növényi ornamentika is, de gyakoribbak a szimbolikus jelentésű³² faragványok, később pedig a címerábrázolások is. Ebben a tekintetben közeli kapcsolat mutatkozik Csík és Udvarhely vidékének emlékei között.

Az emberfőt ábrázoló gyámköveket minden a szentély hevederívénél találjuk. Az építési évszámok, a közösségi és családi címerek szintén a szentélyek gyámkövein jelentek meg. Székelydályán ugyanitt az építő mesterjegye, Székelyderzsben mint munkaeszköz az eke és ekevas látható. Változatos kőfaragással díszítették Bögöz, Korond, Homoródjánosfalva, Székelyderzs, Szentlélek szentélyének gyámkősorait; a jánosfalvin az 1522-es évszám a gótika és a reneszánsz épületplasztikájának ez időbeli együttes jelentkezését igazolja.

24. Református templom, Erdőszentgyörgy, nyugati kapu

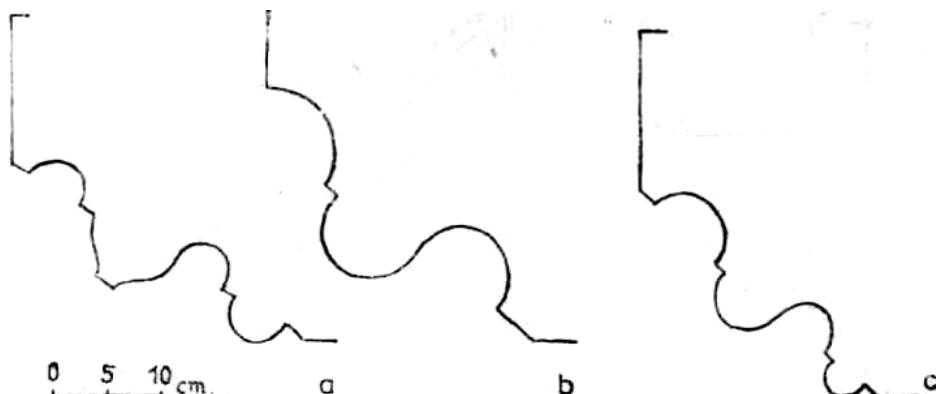
25. Református templom, Nyárádszéreda, gótikus ajtókeret-törédék

A szentségtartó fülkék kiképzésére részben a gótika díszítőkincse, részben afafaragásban alkalmazott népi díszítőművészeti hat (Nagygalambfalva, Vágás); felbukkannak nem szakavatott, helyi köfaragóktól származó keretelések (Küsmöd, Oklánd), és egyre erősebben érvényesül a reneszánsz stílus (Énlaka, Szentkirály).

Nagy változatosságot mutatnak a keresztelőmedencék és szenteltvíztartók, készítésük többnyire a templom köfaragó munkájához köthető, bár vannak egyéni, helyi ízlést mutató faragványok is. A vakmérnöves faragású bordosi, a nemes arányokkal felépített szentkirályi és fenyédi darabok avatott köfaragóra vallanak. Kedvelt a kehely alakú forma, egyes típusokon a késő román formák továbbélését figyelhetjük meg, mint ahogy a gótikus formák hatása napjainkig is kimutatható.³³

A középkor végi *falképfestésnek* csak törédekekben maradtak ránk emlékei. Az ikonográfiai vonatkozásokat már az előbbiekbén áttekintettük, mindenhez csak annyit kell még hozzátennünk, hogy ebben a korban a bibliai tárgyú témákat gyakrabban festik, mint előzőleg. Az ábrázolt jelenetek: a *Királyok imádása*, a *Kálvária* ekkor már az emberi érzelmek kifejezőivé válnak. A képeken közvetlen megfigyelésre valló karakteres arcok jelennek meg (Farcád, Felsőboldogfalva). A festő és a megrendelő személye továbbra is ismeretlen marad.

A díszítőfestészet egyedül fennmaradt emléke a székelydályai menynezetfestés a XVI. század első negyedéből. Stílusa a reneszánsz fokozatos térhódítását, címereinek ábrázolása egy faluközösségeknek a változó világ rendjébe illeszkedését érzékelteti. Rokon vonásokat mutathatott a festett famunkák díszítőkincse is karzatokon, szószékmellvédeken, esetleg festett mennyezeteken, padokon. Ezek közül egyedül Homoródszentpéter 1520 körül festett karzatának deszkadarabjai maradtak ránk. A festett famunkák reneszánsz kori gazdagsága bizonyára nem előzmény nélkül született, kezdetei itt is a gótika díszítőművészettel gyökerezhetnek.

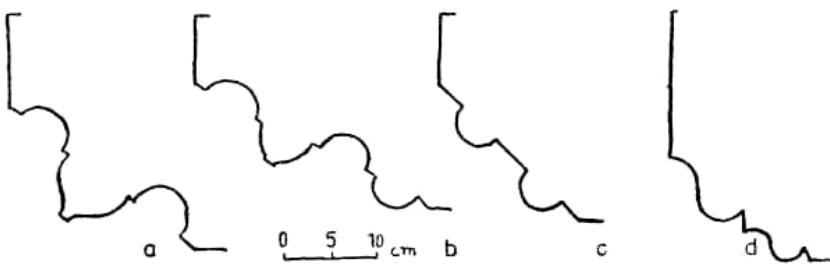
26. Bélletprofilok késő gótikus csúcsíves kapukon: Küsmöd (a), Székelykeresztúr (b), Fenyéd (c)

Bár a szárnysoltár, s ezzel együtt a táblaképfestés, a faszobrászat, afafaragás Udvarhelyszéken is éppolyan közkedvelt lehetett, mint ahogy azt a csíki oltárok mutatják, egyelőre csak két oltár hajdani létrére van adatunk, az oltárok, táblaképek, faszobrok közül egy sem maradt fenn. Adataink szerint Lengyelfalván 1533-ban szenteltek fel két oltárt, Rugonfalva református templomában pedig a régi romlott oltár 1714-ig, a templomi padok átrendezéséig volt meg. Az egyetlen meglévő, de már késői darab Székelyzsombor XVI. század közepéről való szárnysoltára, ez reneszánsz stílusban és szász környezetben született.

Semmi adatunk nincs az udvarhelyszéki középkori pápság szerkönyveiről, a korabeli kódexek, misekönyvek, graduálék milyenségéről. Ezt a hiányt némileg az udvarhelyszéki származású Nyujtodi András által készített Székelyudvarhelyi Kódex pótolja, iniciáléiből, díszítéseiből ezért is mutatunk be néhányat Székelyudvarhely középkori emlékeinek tárgyalása során.

Udvarhely vidékének középkori harangjai a környező városok bronzöntő műhelyeiből valók.³⁴ Az 1411-es (1440-es?) évszámú segesvári bronzkeresztelőmedence díszítményeivel való azonosság alapján a segesvári Jacobus bronzöntő műhelyéhez kapcsolhatók Székelykeresztúr és Vágás megmaradt, Tarcsafalva és Küsmöd Orbán Balázs közléséből ismert medalionos harangjai. A később már évszámot vagy feliratot is hordozó harangok eredete egyelőre nem tisztázott, bár a Küküllő, a Nyikó és a Homoród mente harangjainál elsősorban Sebesvár, Erdővidék esetében Brassó műhelyeiből való eredetre gondolhatunk. Mindezt azonban a további kutatás, a harangok betű- és évszámtípusainak, az alkalmazott díszítéseknek összehasonlító vizsgálata derítheti ki. A szokásos feliratok mellett a XVI. századtól olykor már a megrendelő nevét, később az öntő nevét is feltüntetik.

A középkori *kelyhek*, nemesfémből készített kegytárgyak száma körünkra nagyon megfogyatkozott. Eredete ezeknek is csak összehasonlító vizsgálattal lenne tisztázható. Az egyszerű vagy gazdagabban díszített, főképp a XVI. század első feléből való kelyhek mellett alakos ábrázolásaiért különös figyelmet érdemel a hodgyai ónkanna. A korabeli vég-

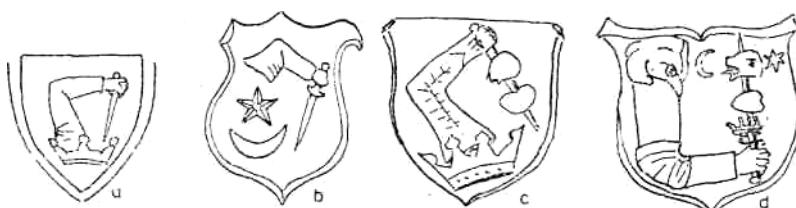
27. Bélletprofilok szemöldökgyámos kapukon: Felsősófalva (a), Bögöz (b), Székelymuzsna (c), Homoródjánosfalva (d)

rendeletek és a későbbről ismert gyakorlat azt bizonyítja, hogy e középkori kelyhek többsége egyéni adományozással került az egyházak birtokába. Ez természetesen nem zára ki egyes esetekben a közös vétel lehetőségét sem.

A XVII. századi leltárak említének néhány használaton, kívüli középkori *liturgikus tárgyat* (keresztet, ostyasütő vasat, gyertyatartót, csengettyűt) és textíliát (miseruhákat Bögözból, Magyarhermányból és Siklódról; körmenneti zászlókat ugyancsak Magyarhermányból). Az, hogy egy ideig még a reformáció után is őrizték a katolikus liturgia e tárgyi kellemékeit, bizonyítja, hogy a közösségi ragaszkodott értéktárgyaihoz, nem vesztegítette el őket könnyelműen.

AZ EMLÉKEK HELYE A KÖZÉPKOR VILÁGÁBAN

Emlékeink jellemző vonásait vizsgálva megállapítottuk, hogy a késő gótika művészeteinek irányát és kereteit egyetemesen meghatározó tényezők a maguk sajátos módján Udvarhelyszéken is hatottak. Ugyanakkor a Székelyföld középkori történeti eseményeit, társadalmi viszonyait az újabb kutatások fényében ismerve, azt is tudjuk, milyen körülmenyek között bontakozhatott ki és fejlődött itt a kor művészete. A teljes megismeréshez még nagyon sok dolgot kellene tisztábban látnunk. Keveset tudunk például a középkori egyházi életről, a szerzetesrendek tevékenységéről, a városok kialakulásáról és a vidékre gyakorolt hatásáról, a faluközösségek belső életéről, a minden napi élet egészéről.

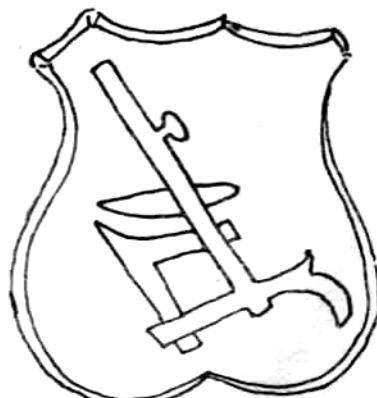
28. Címer-ábrázolások: Vizaknai Miklós székely ispán pecsétje (a); Székelyderzs, gyámkő (b); Bögöz, gyámkő (c); Székelydálya, boltozatfestmény (d)

A városok építkezéseinek hatását emlékeinken két vonatkozásban látjuk érvényesülni. Egyrészt a városi polgárság egyházi építkezésein, amelyek a XIV. században indulnak, de a XV. századot is betöltik. E hatást Székelyudvarhelyen csak feltételezhetjük, Székelykeresztúr plébániatemplomán érezhetjük. De a két város építkezése hatással volt a környező falvak templomépítésére is. Ez Keresztúr esetében bizonyítható.

Sokkal jelentősebbnek tartjuk a korban a *koldulórendek építkezéseinek hatását*. Tudjuk, hogy az erdélyi városokban a domonkosok és ferencesek egyszerű, épületplasztikát csak szerényen alkalmazó stílusban építették templomaikat. Ez a típus a méretek megfelelő csökkentésével átvehető és kivihető volt a kis közösségek számára is. Az egyik jellemző analógiát erre nem az erdélyi kolostortemplomoknál találjuk, hanem a Margit fejedelemasszony emlékére 1410-ben épített Moldovabánya (Baia) ferences templománál,³⁵ ahol a hajó és szentély egy szélességű, faragott részletek pedig csak a nyíláskereteknél és a boltozatnál voltak.

Feltűnő egyezés mutatkozik sokszor a koldulórendek templomai és falusi templomaink között a részletek kialakításában. A kolozsvári Farkas utcai ferences, az óvári domonkos, majd ferences templom és rendház, a segesvári domonkos templom kisebb ajtókeretei, részletformái Udvarhely vidéke középkori emlékein is megjelennek, s ezek, az általánosan alkalmazott gótikus formákon túl, a szerzetesi templomok hatását mutatják emlékeinken.

29. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy a Székelyföld késő középkori életében a *kolostorok és szerzetesek* jóval fontosabb szerepet játszottak, mint ahogy az eddigi kutatások gyér adatai mellett feltételezhető. A marosvásárhelyi és csíksomlyói ferences kolostorok 1444 óta ismeretesek, utóbbi ekkor kap építkezéseihez pápai búcsúengedélyt.³⁶ Közelsége miatt a fehéregyházi ferences kolostor³⁷ udvarhelyszéki hatásával szintén számolunk kell. Székelyudvarhelyen a várban a domonkosoknak volt kolostoruk, amelyről csak egyszer, 1497-ben hallunk. Az itteni épületeket később átalakították, majd lebontották, de analógiaként idézhetjük a

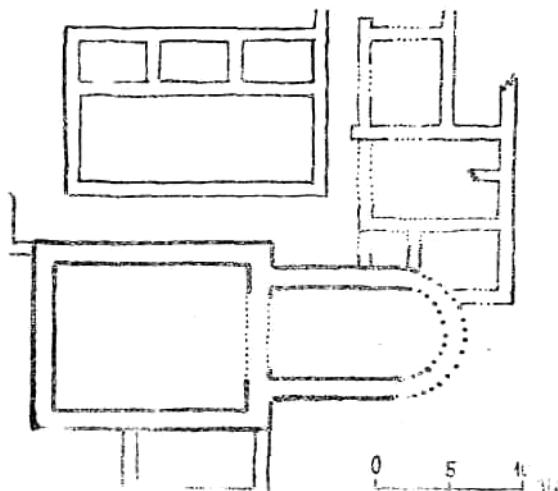
29 Orgona-ábrázolás a nagygalambfalvi falképről
30. Eke ábrázolása egy székelyderzsi szentélygyámkövön

legközelebbi rendházat, a segesvárit, ez ugyanis a fennmaradt alaprajzok szerint hasonló beosztású volt.

Bár pálos kolostort a korabeli források csak Marosszentkirályról említenek a Székelyföldön, egyelőre csak bizonytalanul, több helyen (Kányád, Homoródszentpál) felvetődik középkori jelenlétéük lehetősége. A hagyományban és helynévanyagban szerzetesek emlékével gyakran találkozunk, ez azonban egyelőre csak arra elegendő, hogy kutatásra sarkalljon. Jenő pápának a ferencesek székelyföldi működésére vonatkozó 1439-es és 1444-es oklevelei³⁸ alapján ez időtől kezdve fokozottan számolnunk kell aktivitásukkal, tudva azt is, hogy épp abban az időszakban Hunyadi János pártfogását élveztek.

Feltételezhető, hogy a Székelyföldön az eddig véltnek nagyobb mértékben volt gyakorlatban az, hogy a szerzetesek plébániákat gondoztak. Egyelőre csak arról van okleveles adatunk, hogy éppúgy, mint a plébániós papok, a szerzetesek is részesülhettek a papnak kijáró harmincadban és egyéb juttatásokban, sőt végrendeletileg juttatott adományokban is, ha azzal a plébánia papja nem károsult.³⁹ De ha igazolódik is befolyásuk a plébániai szolgálatban és a köznapi életben, nyitott kérdés marad, hogy az egyes szerzetesek mennyiben érvényesítették rendjük építőstílusát, művészetét működésük területén.

A városi polgárság és szerzetesrendek építkezései az építő szakemberek olyan nagy sereget hozták létre, hogy abból később jutott a vidéki építkezésekhez is. Udvarhelyszéken is *hozzáértő szakemberek* építettek. A tájolás, az alaprajz, az épületek struktúrája, a profilok szerkesztése és megfaragása a leggyakrabban használt kemény vulkáni kőből együttesen mutatják, hogy a falvak e megrendeléseit is ezek az építésben gyakorlott mesterek teljesítették.

31. Az elpusztult fehéregyházi ferences kolostor alaprajza

32. A segesvári domonkos kolostor. Rekonstruált makett alapján

33. Székelyudvarhely — a domonkos kolostorból alakított épület alaprajza

Középkori műemlékeink építőinek kilétére, az építő együttesek összetételére, a megrendelés formáira, az alkalmazott tervek eredetére, a szaktudást nem igénylő munkák végzésére nézve ismereteink egyelőre nagyon hiányosak, különösen székelyföldi viszonylatban.⁴⁰ Éppen ezért rendkívül fontosak az építők, köfaragók kézjegyei, és számon tarthatjuk azoknak más emlékekkel való kapcsolatát is. A székelydályai és jánosfalvi címerpajzsban foglalt mesterjegy, a küsmödi hét köfaragójegy már támpontot nyújthatnak építési kapcsolataik feltáráshoz is. A nagylambfalvi boltozatrajz, a farcádi toronyábrázolás közvetlenül az emlékekhez kapcsolódó tervrajzok is lehetnek. A köfaragványok összeillesztendő felületén nem egy esetben (pl. Siklódon) megmaradtak a kifaragandó profil szerkesztések nyomai.

Néhány kivétel jelzi, hogy ritkán már helyi köfaragók is segítettek a kisebb építkezéseken, s gyakrabban előfordul, hogy a köfaragások kivitele másodrangú.

Olykor az is bizonyos, hogy a közel eső falvak megrendeléseinek ugyanazok a mesterek tettek eleget, s feltehető, hogy ezek az építkezések időben is egybeeshettek. Homoródszentmárton—Bágy, Küsmöd—Énlaka, Szenterzsébet—Alsóboldogfalva azonos megjelenésű faragványai ezt igazolják is.

Az építkezések időtartamára nézve csak halvány támpontot nyújtanak a stílus változását mutató faragványok egy épületen belül. Egy épület elkészítése néhány évtől néhány évtizedig terjedhetett. Lengyelfalva templomának építését például a hagyomány az 1500-as évszámhoz köti, de a templomot csak 1533-ban szentelték fel. A XVI. század közepe túlra utaló — csak a hagyományban megmaradt — építési dátumokból (Szenttamás 1555, Barót 1564) talán épp az elhúzódó késő gótokus építkezésekre következtethetünk.

Munkaszervezési kérdésre egyetlen utaló adatunk van, s ez is egészen más természettel építőmunkára vonatkozik: Báthori István erdélyi vajda az udvarhelyi vár 1492—1493 között történt építésekor foglalásokkal, erőszakos munkára kényszerítéssel — adataink szállítómunkára utalnak — teremtette elő az anyagi alapot és ingyen munkaerőt; az ácsmunkákat szebeni mesterek végezték, és a kincstár szebeni járandóságából fizették díjukat.⁴¹

34. Köfaragójegyek a bonyhai református templomból

Az építőmestereket a nagyobb falvak elsősorban az új szentélyek építésénél foglalkoztatták. Feltűnő, hogy miért volt szükség a késői román korban épített szentély lebontására és új szentély építésére ott is, ahol ismereteink szerint a korábbi egyenes záródású (Felsőboldogfalva) vagy félköríves (Bögöz) szentély alig volt kisebb annál, mint amekkorát a késő gótika korában építettek. Mintha ebben a korban valami kényeszer hajtotta volna a plébániákat a szentélyek átépítésére. Ennek okait részben a liturgiában, részben az egyház-társadalmi, illetve társadalmi változásokban és átalakulásokban látjuk.

Építészeti szempontból a szentélyek újjáépítésében a szerzetesrendek nagyméretű, világos, megnyújtott szentélyeinek hatását látjuk érvényesülni; a falu temploma kisebb méretei ellenére is követi ezt a típus. A gótikus szentélyszervezet jóval több fény behatolását tette lehetővé, nemcsak a nagyobb ablakok, hanem a magas ívnyílású, széles diadalív alkalmazása révén is. Az ilyen típusú szentélyben bőven volt hely az elterjedő szárnyasoltárok beállítására. Ugyanakkor, mivel a szertartást sok esetben már több pap végezte, ehhez mind a szentélyben, mind az ahhoz csatlakozó sekrestyében nagyobb helyre volt szükség. Adatainkból bizonyos, hogy a székelységben egyes ünnepeken több pap végezte a szolgálatot: a helyi plébános mellett két vagy több meghívott pap is szolgált. 1503-ban erről az ilyenkor begyűlt jövedelem elosztásával kapcsolatban már mint régebb óta gyakorolt szokásról emlékeznek meg.⁴²

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a székely falvak népessége ebben az időben lélekszámban gyarapodott. Különös, hogy az új építések során mégsem a hajókat, hanem a szentélyeket növelik. A templomba járók közössége felől nézve ennek egyik magyarázatát jóval későbbi adatból tudjuk meg. 1627-ben Csíkkozmáson — a reformáció itt nem szakította meg a katolikus szokások gyakorlatát — a szentélyben helyet foglalni akárók ellen mint régi gyakorlatot foglalják törvénybe a templombeli székekkel kapcsolatban: „A nagy oltár előtt való helyek (statu-sok) és apróbb székek senkinek sem örököse a kópárkányig [a diadalívig], hanem rendeltetett a förendeknek és azon kívül a megyebeli becsületes embereknek, megyebíráinak és vendégeknek, hogy ott álljanak.”⁴³ Ehhez pedig a szentélyben valóban több hely kellett, s így azt is megértyük, miért találjuk épp a szentély gyámkövein a förendűek családi címereit. Az előstorolt okok elegendők voltak arra, hogy ha azt plébános, megyebíró, a falu förendű emberei kezdeményezték, a közösség az új körülményekhez igazodó szentélyépítést szükségesnek lássa.

A XV. század közepétől egyre gyakrabban tűnnék fel okleveleinben a székely közösségekhez tartozók nevei, elsősorban a birtokszerzők és tisztségviselők; a XVI. század közepéről való Összeírásokból pedig

ezek társadalmi helyzetét és vagyoni állapotát (a székely lófők és gyalogok nagy tömegét név szerint is) ismerjük⁴⁴ Azt a társadalmi változásfolyamatot, amelyben a székelyföldi viszonyok között ez az új birtokos réteg kialakult, itt most nem szükséges ismertetnünk. Viszont az emlékek felől közeledve kutatnunk kell, hogy ez a társadalomban beálló változás miként jelentkezik a késő középkor művészetiben, s milyen szerepe jut a főemberek kialakuló rétegének a közösségek művészeti tevékenységében.

A XV. század közepétől a Székelyföldön épített szentélyek gyám-kövein más vonatkozású címerábrázolások mellett nagyrészt még nem azonosított családi címerek is feltűnnek (Homoródjánosfalva, Székelyderzs, az itt vizsgált területen kívül Csíkrákos, Csíkszentgyörgy, Mennság), s ezek alapján az illető családoknak az építkezésben való szerepére következtetünk. Később a felszerelési tárgyakon az ajándékozó helyi birtokosok nevei is megjelennek (Homoródszentlászlón az U. P. [Ugron Pál?] monogramos kehely, Homoródszentpálon a Kornis-harangok). Az ismert birtokosokról és vezető tisztséget viselő személyekről ilyenformán kétség nélkül feltételezhetjük, hogy helységük közösségi építkezéseiben is részt vettek. Hiszen a székelyföldi társadalmi berendezkedésben minden közösségi teher részaránya írott törvény vagy íratlan jogszokás szerint a vagyoni állapothoz igazodott. Lehetetlen, hogy ne ugyanígy lett volna a közösségi templomépítésben is. A kérdés másik oldala, hogy aki nagyobb terhet vállalt, az nagyobb jogokat is követelt magának. Erre mutat a későbbi egyházi gyakorlat is: 1721-ben Bágyban például a cinteremkerítés építése és javítása — a vagyoni állapottól függően — különböző nagyságú szakaszonként volt kiosztva az egyház tagjai között, akik ugyanilyen arányban kívántak jogot formálni a templomi ülöhelyekhez is.⁴⁵

Más vidéken a vármegyei nemes patrónusa is volt egyházának: templomát építette, felszerelte, papját eltartotta, egyháza szükségleteiről még végrendeletében is gondoskodott. A kiemelkedő székely vagyónos réteg számára — amely a vármegyei birtokos életmódját kívánta a maga körülményei között megvalósítani — bizonyára az egyházi patronátusi jog gyakorlásában is követni igyekezett példaképet, s a késő középkor idején kezdeményező szerepet vállalhatott az egyházi közösségek építkezéseiben, már amennyire ezt a falu társadalmi viszonyai lehetővé tették.

Valószínűnek látszik, hogy Udvarhelyszék nagybirtokos családjainak magánépítkezései segítették a XVI. század elejétől a reneszánsz stílus kibontakozását is; e stílus az egyházi építkezésekben az uralkodó gótika mellett csak a kőfaragás és a díszítő festés területén nyert polgári-jogot.

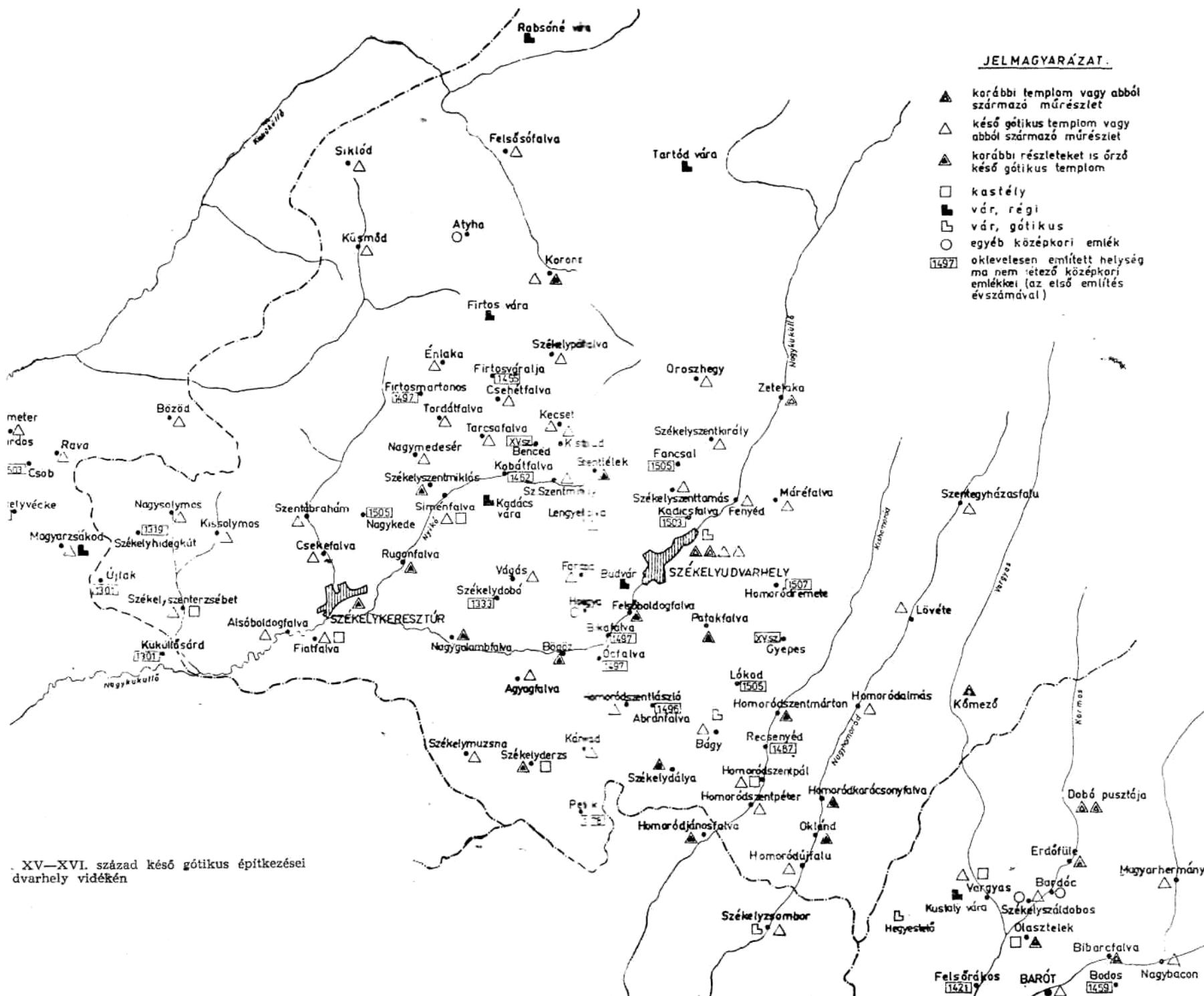
A késő gótika korában épült új templomok nagy része azonban Udvarhelyszéken — miként azt már említettük — olyan kisebb népességű helyiségekben található, ahol korábbi építkezésnek nincs nyoma és nagyobb birtokosról sincs tudomásunk. Ezekkel az építkezésekkel egyházszervezeti tekintetben az önálló plébániák alakulása, társadalmi vonatkozásban pedig a közszékelység egyházi közösségen játszott szerepének megnövekedése jár együtt. E rétegnek az építésekben való cselekvő részvételle életrevalóságának bizonyítéka is. minden falu, amely templomot

tudott építeni magának és önálló plébániává szerveződött, rangban előbbre lépett. És önállóvá is lehetett, amennyiben az építést és az épületek fenntartását, az állandó papi szolgálatot az anyaegyház, a „megye” gyengítése nélkül biztosíthatta. A kis faluk templomainak nagy száma mutatja, hogy ezt az erőpróbát a közösségek sikkerrel kiáltották. De ha egy-egy településnek nem is sikerült önálló plébániává szerveződni, az a tény, hogy saját temploma van, megkönyítette vallásgyakorlatát, s attételesen későbbi önállósulásának a lehetőségét is magában hordozta. A közszékelység faluközösségeinek középkor végi építkezéseit úgy is értékelhetjük, mint a megmaradásukért, felemelkedésükért való küzdelmeiknek, életrevalóságuknak a bizonyítékaiból. Csehétfalva, Homoródújfalu, Medesér esetében a lófők, Siklód, Székelymuzsna építkezéseinek a szabad székelyek aránylag magas számát ebben a tekintetben is szem előtt kell tartanunk. Ezek a nem közvetlenül az építésre vonatkozó adatok — mint ahogy későbbről a filiák önállósulási harcait tükröző vizitációs feljegyzések is — a középkor művészeti társadalmi hátterére világítanak rá.

A templomokban található falképeken, az ábrázolásokon ebben a korban is fellelhetők a székelység hadi szolgálatára való utalásnak a jelei: Udvarhely és Csík késő középkori kőfaragványain és falfestményein az ország, a király, az erdélyi vajda címerei és a székely közösség címere.⁴⁶ Hiszen ezek a címerek annak a felsőbbségnek a jelvényei, amely a székelyek katonai szolgálatát igényelte vagy az egybegyült hadak felett rendelkezett. A fegyvert, hadi szerszámot, pajzsot ábrázoló kőfaragványok szintén a közösség hadi szolgálatára emlékeztetnek. Valószínű, hogy a címerek és fegyverek megjelenése változott formában ugyanazt a tartalmat hordozza, mint korábban a Szent László-legenda: a közösség a falu egyetlen középületén, a templomon jeleníti meg azt, amit önnön életében fontosnak tekint.

Konkrét adatokból nem tudjuk, de feltételezzük, hogy Udvarhelyszék késő gótikus és kora reneszánsz művészeti közvetve és közvetlenül is hatással volt a kor művelődésének szélesebb alapokon való kibontakozása, a tanult réteg számbeli növekedése. E réteg nehány különföldi egyetemet járt vagy itthon iskolázott udvarhelyszéki képviselőjének neve már ismeretes: Sepsibaconi Sándor magisztert 1421-ben, Baconi Mátyás kanonokot 1499-ben, Nyujtódi András és Benczédi Székely István ferences szerzeteseket mint krakkói diákokat a századforduló után, Érsiki Györgyöt a század elején említi. Mellettük egyre nagyobb számban sorakoznak fel az udvarhelyi fellebbviteli törvényszék jogi gyakorlatot végző tagjai: Újszékelyi Szabó Bálint 1448-ból, Fancsali Balázs 1505-ből, Fülei István 1514-ből, továbbá a Patakfalvi, a Tarcsafalvi, a Karácsonyfalvi család tagjai és mások. A hadi tudományokat ismerők között a székkapitányokat és alkapitányokat említhetjük: Galambfalvi Andrást 1459-ből, Szentpáli Becze Tamást 1481-ből, Bögözi Jánost 1505-ből; és később mind többek névével találkozunk.

Azzal is számolnunk kell, hogy a jobbágylakhoz viszonyítva a székely falvak férfinépessége „világjáró” volt, s bár a hadjáratok nem a művelődési kapcsolatok bővítését szolgálták, az új, a más megismerésére ott is bőven adódott alkalom.

Művelődési hatások hordozói lehettek az Udvarhelyszéken megforduló országos vezető emberek, vajdák, alvajdák is. Zsigmond király 1395-ben, Hunyadi János 1448-ban, Vetési Albert csanádi püspök és Tamás vráni perjel 1462-ben jártak Udvarhelyen, de többször megfordult itt Bethlen Gergely, Vizaknai Miklós, Harinai Farkas Tamás, Báthori István, Barabási Lénárd — hogy csak néhány olyan nevet említsünk, akiknek a művészettárlása, birtokaikon való építkezései közismertek.

A társadalmi átalakulásokkal együtt járó önállósodás körülményei között is a templomépítő tevékenység változatlanul közösségi indíttatású volt és maradt, sőt a külső segítséget, a nagyobb közösség támogatását sem nélkülözhette. Küsmöd középkori plébániájának templomát 1446-ban kiadott pápai búcsúengedély segítségével építették vagy fejezték be. Építését a helyi hagyomány részben Hunyadi János támogatásához, részben a szomszédos falvak segítségéhez köti. Lengyelfalva eredetileg Farcádhoz tartozott, a közös farcádi építés hagyománya fenn is maradt; a templom fenntartására szolgáló földek hajdani egy tagban léte is a közös építést bizonyítja. A XVI. század elején épült templom felszentelésére 1533-ban került sor. Küsmödi adatunk a külső segítség lehetőségeire mutat, bár az építést magát itt is a plébánia népének kellett elvezetnie. A lengyelfalvi példánk pedig a közös építés valóságára világít rá. A középkori székelyföldi plébániák életviszonyairól alig tudunk valamit. Az említett két adaton túl Udvarhely környékéről még csak néhány plébániós nevét ismerjük, akik birtokügyi okleveleket szerkesztettek. A templomok építéséről viszont a későbbi gyakorlat adatait hasznosíthatjuk. A „szentegyház földje”, „szentegyház erdeje” kifejezések, valamint a „kápolna mezeje”-féle határnevek arra mutatnak, hogy a középkori plébániák a tulajdonukban levő és kizárolag a templomok fenntartására rendelt földterületek jövedelmét fordították az egyházi épületek céljaira, melyet egyébre hasznosítani nem lehetett. 1656-ban a szenttamási megyebíró per útján igyekezett visszaszerezni az egyik levágott erdőrész értékesítéséből származó összeget, holott azt a filia Kadicsfalva temploma építéséhez használta fel. Még a XVII. században is különbséget tesznek az egyház és a templom fenntartására adományozott földterület között. Az úgynevezett székvlástságot — a templomi ülöhelyért az ifjú házasok által fizetett díjat — Agyagfalván 1579-ben, Szenléken 1622 előtt, Csíkkozmáson 1627-ben a templom fenntartására fordították, éppen úgy, mint évszázadokon keresztül az egyház rendje ellen vétők büntetéspénzeit. A szentegyház bírái, a későbbi megyebírók, kurátorok szigorúan vigyáztak arra, hogy a templom és általában az egyházi épületek jó állapotban legyenek, az esperesi és püspöki vizitációk pedig egyik fő kötelességüknek tartották az épületek és az egyházi vagyon feletti felügyeletet. A filiák népességük számarányában voltak kötelesek az építésben és a javításban részt venni, s önállósulásukat a felsőbb hatóságok csak abban az esetben hagyták jóvá, ha az anyaegyház templomának fenntartását ez nem veszélyeztette. Ezek a korabeli, valamint száz-kétszáz évvel később megfogalmazott és ránk maradt adatok a székelyföldi egyházak, plébániák középkori gyakorlatában már kétségtelenül érvényben voltak.

A templomot mint középületet Udvarhelyszéken csak nagyon szérény keretek között igyekeztek védhető erősséggé tenni. Bár a török betörések a XIV. század vége óta ezt indokolták volna, s a közeli szász falvak meg is erősítették templomaikat, ezen a vidéken csak a késő középkor végén figyelhetünk fel a védekezés megszervezésére. Először a tömör, lőrésablakokkal is alig lazított tornyok jelennie meg. A különálló tornyok mint a cinterem kapubástyái Udvarhelyszék déli, Homoród menti vidékein épülnek nagyobb számban, ugyanitt tűnik fel a templomerőd típusa is. Székelyderzs templomát a késő gótikus átalakításkor a szász templomerődök mintájára szurokötő lyukakkal és lőrésekkel ellátott árkádos védőfolyosóval építik meg, elsősorban magát a templomot téve védhetővé. Bástyákkal erősített várfala későbbi, ennek kiépítése a XVII. századba is átnyúlik. Ezt a típust találjuk Homoródszentmártonban is. Ennek kaputornya még a gótika korából való, várfalát és bástyáit viszont már később, a XVII. században emelték. Míg ez a két templomkastély az aktív védekezésre nyújtott lehetőséget, a falvak többségében a csak kaputoronnyal vagy anélkül épített cinteremfalak biztosítottak a lakosságnak a passzív védekezésre is alig alkalmas „végső menedék”-et. A cinteremfalak valamennyire valóban védték magát a templomot és a körülötte levő temetőt, de talán a közösség biztonságérzetét is fokozták.

A parasztvárak mintájára épült egyetlen középkori emlékünk a székelyzsombori vár, melyet később továbbfejlesztettek. Ugyanilyen jellegű várat emelt több falu népe a XVII. században a bágyi várhegyen, talán korábbi alapokat felhasználva.

A KÖZÉPKORI EMLÉKEK UTÓÉLETE

A középkori eredetű műemlékek története nem záródik le a góti-kával, hiszen a vizsgált emlékanyagon a későbbi stílusok nyomait is megtaláljuk, s azok sokszor teljesen megváltoztatják egy-egy épület középkori jellegét.

A késő gótika nagy építőlendülete a reformáció után megtörök, a székely társadalom lázadások és leveretések sorozata közben gyökeres átalakuláson megy keresztül. A hitbeli egység felbomlása után az egyik vagy másik felekezethez tartozás is szerepet játszik egy-egy régi épület életében. Különösen a templomi felszerelés és a falképek esnek gyakran áldozatul a hitelvknek és új liturgikus igényeknek. De nem tesz jót a középkori templomoknak a gyakori gazdacsere: egyik felekezet birtokából a másikba jutásuk, s nem segíti elő hajdani voltukban való megőrződésüköt az egyes felekezetek történelmi helyzetének változandósága sem.

Az egyházi építészetben a gótika mellett a barokk a másik átfogó hatású stílus. A késő barokk, miközben új emlékek sokaságát hozza létre falvainkban is, a középkori emlékek egész sorát tünteti el úgyszólvan nyomtalanul. A múlt század végén újabb nagy modernizálási hullám tizedeli a középkori emlékeket, holott ekkor már a tudatos műemlékvédelem korában vagyunk, amikor gondoskodni lehetett volna emlékeink megmaradásáról. A védelem és gondozás azonban akkor még csak

a „nagy” emlékekre vonatkozott, s Udvarhelyszék kis falusi templomainak művészettörténeti értékét csupán Orbán Balázs és néhány hozzá hasonló, szülőföldje minden kövéért lelkesedő kutató láta.

Az érték fogalma azóta megváltozott, az emlékek mögött magát az alkotó embert keressük. Érték tehát számunkra minden, ami múltunk hagyatéka, mert a múlt megismerése a jelent gazdagítja. Ma, a műemlékek szervezett védelménél és gondozásának korszakában az emlékek megőrzésének feladatahoz a tudatos megértés és értő megbecsülés kötelezettségét kell társítanunk.

AZ ANYAGGYŰJTÉSRŐL ÉS A FELDOLGOZÁS MÓDJÁBÓL

Az anyag egybegyűjtése — kényszerű megszakítások miatt elhúzódva — mintegy húsz évet vett igénybe. Az ilyen természetű monografikus munkákat általában kutatócsoportok végzik. Én magam a helyszíni kutatómunkát és az anyaggyűjtést is egyedül végeztem, a műemlékek gondjait hordozó múzeumok és egyházak ösztönzésével. Az emlékek helyszíni vizsgálata természetesen nem kapcsolódhatott sem régészeti feltárásokhoz, sem falkutatáshoz, így csak azt rögzíthettem, amit az egyes emlékek a felszínen, esetleg javítások közben a figyelmes szemlélőnek elárultak.

Orbán Balázs nyomában elindulva tisztázni akartam az azóta bekövetkezett változásokat, s célul tűztem ki azoknak a helyeknek az átvizsgálását is, ahonnan a szakirodalom eddig még nem jelzett középkori emlékeket. Az eredmény számos másodlagosan beépített vagy kaláldó, de mindenig mégis megőrzött középkori kőfaragvány és töredék: felfedezése volt.

Az épület-alaprajzok, kőfaragványok felmérése szerény eszközökkel történt. A helyszíni munkával párhuzamosan végeztem az írott források vizsgálatát, részben a kiadott oklevéltárakból és adattárból, részben a régi egyházi jegyzőkönyvekből, feljegyzések ből kutatva fel a vidék műemlékeinek egykorai állapotára vonatkozó adatokat. A középkori adatanyag szegénységét a későbbiek bősége pótolta, sok, azóta már átalakított templomról derült ki a középkori eredet, de az ismert és fennmaradt épületek korábbi állapotát is jórészt tisztázni lehetett. A kutatásban, valamint alább következő műemlékleírásaimban nemcsak a középkori állapotra utaló adatokat tartottam fontosnak, hanem azokat is, amelyek későbbi átalakításokra, a középkor után készített és szerzett berendezési és felszerelési tárgyakra vonatkoztak. Terjedelmi megmondásból és a kötet egysége érdekében le kellett mondani a hatalmas anyagot képviselő, értékes XVII—XIX. századi textíliáknak, kelyheknek, poharaknak, ónedényeknek — a csak leltárból ismerteknek vagy ma is meglévőknek — közléséről.

Bár a kötet gerincét kitevő műemléki leírásokban 75 Udvarhely környéki helység emlékei találhatók, számba kellett vennem majdnem minden falu templomát és a rá vonatkozó adatokat. Elmélyült összehasonlító vizsgálatra nem vállalkozhattam, hiszen ehhez az Udvarhelyszékkel szomszédos területek középkori emlékeinek hasonló részletes feldolgozásával kellene rendelkeznem, de igyekeztem megismerni a fon-

tosabb emlékeket a Csíki-medencében, a Kis-Küküllő völgyében, Segesvár környékén — a hajdani Fehér megye és a Szászföld székely falukkal szomszédos területein. E területekről gyűjtött anyagom bizonyos részére, épp a tárgyalt vidék jobb megismerése érdekében, fontosnak tartottam a bevezető áttekintésben utalni.

A kutatómunka első szakaszában 18 középkori templom történetét készítettem el, majd 1970-re egybegyült nagyjából a többi anyag is. A közben egyre szaporodó műemlék-feltárások során 1968—1979 között újra bejárva azokat a helyeket, ahol a javítások új anyagot hoztak fel-színre, igen sok új adattal bővíthettem a korábban már elkészült leírásokat.⁴⁷ Munkám lezárássát ez örvendetes gyarapodást eredményező készleltetésen kívül a közben elszenvedett két árvíz is akadályozta: az összegyűjtött és már elkészített anyag megsemmisült részét csak nehezen pótolhattam.

Az épületek és más emlékek műleírását szöveg közti rajzok szemléltetik, ezek egyben segítséget nyújtanak a szakkifejezésekkel nem ismérőknek is. Az alaprajzokat és részletrajzokat léptékel közlöm, mivel az egységes méret szerinti reprodukálás technikai okok miatt nem volt kivitelezhető. Az építészeti emlékekre, felszerelési tárgyakra vonatkozó adatokat a feltüntetett forrásokból merítettem, a tárgyak feliratait — még ha azt a levéltári adatok hibákkal közlik is — betűhíven idézem. A leírásokat kísérő rajzok, valamint a kötet végén található fényképek többségükben a magam felmérései, illetve felvételei, ellenkező esetben minden felmérés, rajz, fényképfelvétel szerzőjét feltüntettem.

Köszönettel tartozom mindenazonknak, akik munkámban segítségül voltak. Hálásan idézem Haáz F. Rezső és Köpeczi Sebestyén József emlékét, akik belém oltották a művészet és műemlékek szeretetét. De sokszor tapasztalhattam Juhász István, Entz Géza, Debreczeni László, Ferenczi Géza segítségét is; ők voltak azok, akik munkámat figyelemmel kísérték, minden készséggel irányítottak, segítettek. A könyv anyagának szakszerűvé tételeben messzemenően hasznosítattam B. Nagy Margitnak a kézirat első változatával kapcsolatos kimerítő észrevételeit, a végleges szöveggel kapcsolatban pedig Benkő Elek megjegyzéseit. Meg kell emlékeznem a székelyudvarhelyi és székelykeresztúri múzeum munkaközösségről, a műemléktemplomok lelkipásztorairól is, akik nemcsak igényelték és értékelték, de szolgálatkész támogatásukkal kézzelfoghatóan segítették is munkámat.

A művészeti emlékek irodalma az egyes települések emlékeit bemutató fejezetek végén található.

Az Udvarhelyszék középkori művészeti emlékeire vonatkozó kutatás nem tekinthető lezártnak. Nemcsak a felvétődött, de adathiány miatt még megválaszolatlanul maradt kérdések tisztázása vár a jövendő kutatásra, hanem a szakszerű műemléki feltárások és helyreállítások munkája is, amely bizonyára még sok új eredménnyel fog meglepni. Fáradozásom akkor bizonyul hasznosnak, ha eredményei elősegítik a további kutatásokat, és ha elavulásuk ezek eredményei nyomán következik be.

JEGYZETEK

¹ A Hargita vonulatának délnyugati lejtőjén fekvő hajdani Udvarhelyszék és a hozzá tartozó Keresztür- és Bardóc-fiumések falui ma többségükben Hargita megyéhez tartoznak. A déli részen Erdővidék falvai Kovászna megyében, Homoród-jánosfalva és Székelyzsombor Brassó megyében, a nyugati részen fekvő Magyarszákod, Székelyvécke, Bordos, Szentdemeter, Rava, Bözöd pedig Maros megyében találhatók. Vizsgálódásunk e terület román és gótikus művészeti emlékeit foglalja magába.

² A műemlékekre vonatkozó szakirodalom áttekintése meggyőz arról, hogy ez a fellendülés milyen mérvű volt épp az utóbbi másfél évtizedben a régészeti, építészeti emlékekre és falképekre vonatkozón.

³ Demény Lajos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Egyed Ákos, Tonk Sándor utóbbi időben megjelent tanulmányai a székely közösség középkori életének és művelődésének sok kérdését tisztázták. Kutatásai eredményeit figyelembe vettük.

⁴ Ştefan Pascu például a *Voievodatul Transilvaniei* II. kötetében (Cluj-Napoca, 1979) a korszak történetének kutatásában jelentős szerepet tulajdonít a középkori építészeti emlékeknek.

⁵ E vidék régészeti feltárásai során előkerült tárgyi anyagot a székelyudvarhelyi, székelykeresztúri, sepsiszentgyörgyi és csíkszeredai múzeumok őrzik. Ennek a középkori művészet szempontjából is jelentős emlékanyagnak (edények, érmék, ékszerök, ipari termékek, kályhacsempék, használati és dísztárgyak) művészeti vonatkozásait a további kutatás fogja tisztázni.

⁶ Ferenczi 1971. 1140. Lásd még Ferenczi Géza—Ferenczi István: A székely-földi gyepük. Korunk, 1972. 2. sz.; Székely 1976. 52—109.

⁷ Székely 1974. 67. és Székely 1976. 75.

⁸ Ferenczi 1978. 948—951.

⁹ 1251. — SzOkl I. 8.

¹⁰ 1307. és 1360. — SzOkl III. 6, 14.

¹¹ 1353. — SzOkl I. 62.

¹² SzOkl I. 5.

¹³ SzOkl I. 4. Az egyházi beosztás ismerete a templomépítés szempontjából is fontos.

¹⁴ SzOkl I. 5.; Ub. I. 108. Az oklevélben említett Szentkeresztnak Felekkel való azonosítása valószínűbb, mint a Szászkeresztúrra vonatkozó feltevés: Szederjes és Felek szomszéd faluk, német elnevezésük is összekapcsolja őket (Felek — Altfleigen, Szederjes — Neufleigen), a középkor végén a két posszesszió, Felek és Szederjes, minden együtt szerepel. Az oklevélben említett templomaik ma már nem állanak. Szederjes mai temploma a XVIII. századból való (lásd Dávid 1966. 160—161.). Felek temploma református egyházi vizitációs adatok szerint a XVII. században elpusztult.

¹⁵ SzOkl I. 20.

¹⁶ Ub. I. 63. Az egyházszervezeti vonatkozásokat lásd Juhász 1947. 5—8.

¹⁷ SzOkl I. 31.; Orbán I. 42.

¹⁸ 1545-ben Magister Johannes de Tövis Archidiaconus Thilegdiensis. Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958, 187. Oklevéltár, 68. sz. oklevél.

¹⁹ SzOkl I. 64.; Ub. II. 142.

²⁰ Néhány újabban feltárt kápolnát említünk: Délkelet-Erdélyben a szászfehéregyházi körkápolna (Ferenczi 1978. 948.); a Kis-Kászon völgyében „Szent János kápolnája”, egyenes záródású szentélyvel és a Csernáton mellett feltárt kápolna (Székely 1974. 67.)

²¹ Székely 1971. 159.; Ferenczi 1978. 948.

²² Hasonló toronyelhelyezésre a távoli Mánfa példája mellett a közeli Héjjas-falvára is hivatkozunk. Először 1356-ban említik templomát a sárdival együtt (AnjouOkm IV. 486.); ezek részint átalakítva ma is állanak (Dávid 1963. 51—52.).

²³ A középkori Udvarhelyszék plébániáira vonatkozó adatokat az 1332—1337 között pápai tizedet fizető plébániák jegyzékéből lásd DIR II. 152, 168—170, 197—202.; MonVat 106, 115—116, 132—134.; Ortvay 1892. 660.

²⁴ Az idézett pápai tizedjegyzék Udvarhely vidékére vonatkozólag megnyugtatóan még nem azonosított helyiségei: Szentmihályfalva (?), Szentlőrinc (Lövéte?), Szentgyörgy (Szombatfalva?), „Villa Eyanis” (Héjjasfalva vagy Jánosfalva?), „de

Luce” (Bikafalva vagy Fenyéd?). Kétségtelen, hogy ezek is az erdőháti plébániákhoz tartoztak, tehát Udvarhelyszéken voltak, és nyilván ezeknek is volt templomuk.

²⁵ A gyakran felbukkanó kifejezések: mater — filia, anyaegyház — leányegyház azonos jelentéspárok, több falu egyházi együvé tartozását és rangját jelölik a középkorban és azután is. A fő templom megnevezése: szentegyház, a filia temploma még a XVIII. században is: kápolna (ugyanígy szentegyház bírája vagy megye bírája — kápolna bírája). Jellemző példája ennek az 1503-tól ismert két falunév: Szentegyházasfalu — Kápolnásfalu.

²⁶ Az erdélyi falképek ikonográfiai repertorióját lásd Drăguț 1972. 61—83. Az ikonográfiai téma erdélyi gyakoriságára vonatkozólag: Dávid 1969¹. 47—59.

²⁷ Egy korábbi tanulmányomban (Dávid 1969¹) még a Királyok imádása 14 előfordulásáról írtam, az itt tárgyalta azóta kerültek elő. Szintén 14 előfordulást említ V. Drăguț is (1972). Az itt vizsgált területen kívül, a bonyhai református templom északi falán 1977-ben szintén a Királyok imádása jelenete került elő. Vö: N. Sabău. SCIA 1979.

²⁸ A falképtörédekek nagyobb része letisztításra, a falkörnyezet feltáráására vár. A javítások során véletlenül feltároló falképek restaurálásuk után ikonográfiaiag nagyrészt megfejthetők lesznek.

²⁹ Ez az ikonográfiai repertoriómkból is kitűnik. A Szent György-téma egy vizsgált területünk szomszédságában már régebben feltárt, de kevésbé ismeretes előfordulására külön is felhívtuk a figyelmet (*Küküllőalmás református temploma*. RefSz 1967, 328, 335.).

³⁰ Ebben a számban csak olyan emlékek foglaltatnak, amelyekről biztos híradásunk vagy tárgyi anyagunk van. Kimarad például Székelyudvarhely, négy vagy öt középkori templomával, mert sem a város, sem a csatolt falvak késő gótikus építkezéséhez nincs pontos adatunk.

³¹ Egyedül a székelyderzsi toronysisak formáját ismerjük. Orbán ehhez hasonlónak mondja Felsőboldogfalva, Homoródszentpál, Nagygalambfalva tornyait. Az Udvarhelyszékkal határos vidéken ilyen toronysisakokat ma is láthatunk (Dános, Erked, Hétur, Homoród stb.).

³² Ilyent Szentlélek templomában találunk a legtöbbet, de ezeket az ábrázolásokat vastag mészréteg fedi. A székelykeresztúri zárókövön Arbor Vite felirat van, Rugonfalván plasztikus Agnus Dei látható. A szimbolikus ábrázolásokkal és azok jelentésével külön tanulmányban foglalkoztam (*A keresztyén hit szimbólumai*. RefSz 1970, 340—355.).

³³ A fejlődést korábban közölt rajzok (Orbán, Köpeczi 1929 és Köpeczi 1941), valamint kutatásaink alapján próbáltuk végigkísérni a Hargita megyei múzeumok közös tanulmánykötete részére írt tanulmányban (*Középkori kőfaragványok: keresztelőmedencék, szenteltvíztartók Csik és Udvarhely vidékén*. 1978. Kéziratban).

³⁴ A második részben közölt harangfeliratokból kitűnik, hogy Udvarhely könyékének harangjait nagyrészt Segesvárt öntötték. Az 1693—1924 közötti időszakból ez ideig 12 segesvári harangötö 65 harangjáról van tudomásunk, nagyobb részük Udvarhelyszéken található.

³⁵ A ferencesek számára Alexandru cel Bun moldvai fejedelem által épített templomhoz lásd Ionescu 1963. I. 154—155. és 89. sz. kép; Drăguț 1979. 149.

³⁶ Csíksomlyóról SzOkl I. 153.; Marosvásárhelyről SzOkl I. 147.

³⁷ A XV. században említett kolostor (történetéhez lásd Boross 1927. 75—83.) alaprajzát, mint eddig közöletlen emlékét, 10 évek ezelőtti felmérésünk alapján mutatjuk be, azóta a nyomok nagyon elenyésztek. A falu között lévő középkori templom adatait korábban közöltük, alaprajzát itt mutatjuk be (Dávid 1963. 47—48.).

³⁸ 1439-ról SzOkl I. 142.; 1444-ről SzOkl I. 147.

³⁹ SzOkl III. 153. és 42. jegyzet

⁴⁰ A kérdés egyre hangsúlyosabb: a fellelhető adatok összesítése és a további kutatás a falvak építkezéseinak háttérére is fényt deríthet. A kutatás eredményeit Entz Géza összegezi (*Művészek és mesterek az erdélyi gótikában*. Kelemen Ekv.)

⁴¹ SzOkl III. 123.

⁴² SzOkl III. 153—157. A székelyföldi egyházi viszonyokba betekintést nyújtó oklevél szövegét Benkő Elek fordította le, szíveségéért ezúton is köszönetet mondok.

⁴³ A csíkkozmási egyházi határozatokat közölte: Veszely 1860. I. 27.

⁴⁴ Udvarhelyszékről a János Zsigmond hadában szolgáltak falvankénti és név szerinti összeírását 1566-ból lásd: SzOkl II. 173, 194. kk. A szabad porták (ka-

puk) falvankénti összeírását 1567-bol lásd: SzOkl II. 209. kk. A jobbagyporták összeírása falvanként és birtokosonként az 50 dénáros adóhoz 1576-ból való. Lásd: SzOkl IV. 37. kk. — Az összeírások adatait az egyes művészeti emlékek leírását tartalmazó részekben hasznosítottuk.

⁴⁵ Vizitációs feljegyzés, Liber Eccl. 1715. 227.

⁴⁶ Udvarhely vidékén Bögöz, Székelyderzs, Székelydalya, Csíkban Menaság, Rákos, Somlyó templomaiban, az utóbbinak az oltárán, a koronából kinövő pán-célos kart ábrázoló székely címer szerepel. A székelyek címeréhez hasonló azonban Vizaknai Miklós alvajda és székely ispán (1445—1446) címere (TelekiOkl II. 19.). Az összefüggés még nem tisztázott.

⁴⁷ Az emlékek javítása, karbantartása közben, vagy attól függetlenül is állandóan bővül az ismeretanyag. Az alábbiakban röviden áttekintjük a csak nemrégen, az utóbbi egy év alatt felbukkan, anyagunkat kiegészítő adatokat.

Ezek közt talán legjelentősebb egy új emlék felfedezése. Fiatfalva régi temetőjében Benkő Elek, a székelykeresztúri múzeum munkatársa egy sokszögzáródású szentélyvel épített középkori kápolna alapfalait találta meg, feltárasa folyamban van.

Bögözben Vetesi Sándor lelkipásztor a templom hajójának és szentélyének deszkapadlója alatti, mintegy 50—80 cm mélységű teret átkutatva a déli bejáratnál és a diadalívnel körülépcsőket, 40—60 cm mélységben lapos kövekből rakott padlószintet, a nyugati bejáratnál 80 cm mélységen téglapadlót talált, utóbbi nyilván a korai, előbbi a késő gótikus templom eredeti padlószintjét jelzi. A szentélyzáródásban a már leírásunkban is említet helyen egy szabálytalan félkörívű szentélyzáródás visszabontott alapfalait, az északi fal középrésze táján egy kripta nyomait fedezte fel. Ugyanő e megtalált épületmaradványok felmérését is elkészítette.

Homoródkaracsnyfalva templomának javítása során a hajó északi falánál oszszárium alapfalai kerültek elő, s előbukkan a félkörives szentély külső északi falán egy elfalazott sekrestyebejárat is. Nem sokkal azelőtt a hajó délkeleti saránál álló támppilléren évszámos feliratot találtak, 1646-os és 1649-es évszámokkal; a csak részben olvasható szöveg — HE ... MIC ... HENCH — a székelykeresztúri vakolatba karcolt feliratot juttatja eszünkbe. Homoródszentpéteren a portikus déli falába foglalt javítási kötéblát láthatunk, RENOVAT 1821 GÁBOR TAM:CUR. felirattal.

Székelyderzs templomában, az 1929-ben talált rovásírásos téglát 1979-ben a szószékkal szemben, a diadalív falán helyezték el. Ugyanitt a nyugati homlokzat átlós támjainál a vakolat megbomolván, kváderezzett falsarkok túnnek elő az utóbb hozzáépített támok falazata mögött. A déli falon, a Szent Mihály-freskó képmezőjén a HIC FUIT betűtípusa a bögözihez hasonló.

A középkori köfaragás technikája tisztábban szemlélhető azóta, hogy néhány templom faragott építészeti és plasztikai elemeit a mészrétegtől megszabadították. Agyagfalva, Patakfalva, Homoródkaracsnyfalva, Székelydalya, Szentlélek faragott ajtókeretei letisztítva jóval plasztikusabbak. Szentlélek gyámköveinek faragványai és a vastag olajfesték-rétegtől megszabadított vágási szentségtartó fulke most már eredeti szépségükben szemlélhetők. Vágás középkori harangja 1979 óta Béta római katolikus templomának tornyában található.

AGYAGFALVA

Református templom

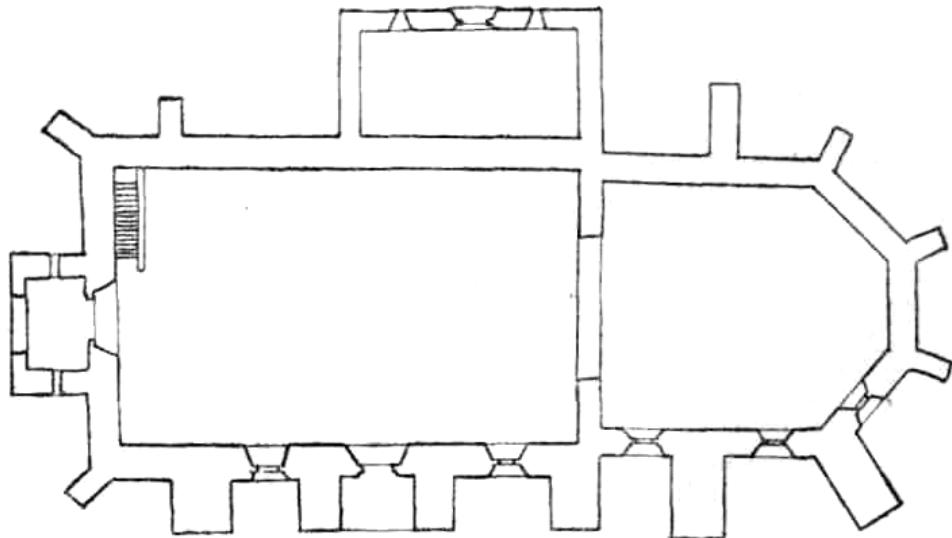
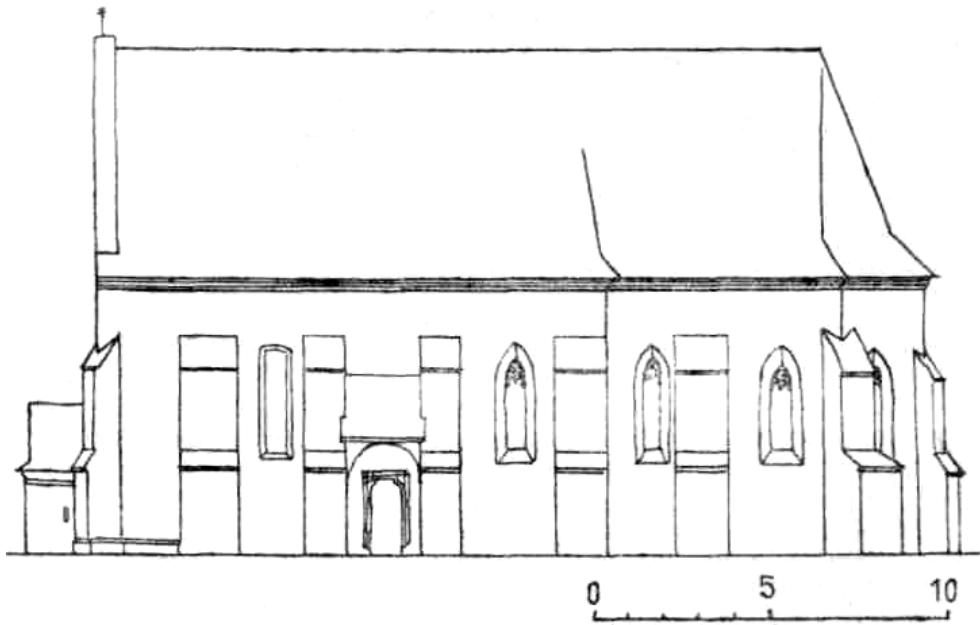
A falu közepén alacsony kőkerítéssel körülvett gótikus templom áll, a kerítés délnyugati felébe foglalt toronnyal, mely bejáratul szolgál. A cserépfedésű kőkerítést néhány vaskos támpillérrrel erősíti. Keleti oldalán még egy bejáratot találunk. A *torony* felfelé keskenyedő, párkányokkal nem tagolt falazatú, lőrésablakokkal. A második szint homlokfalán építési emlékkő látható, 1628. G. D. felirattal. Az évszám az alsó két szintre vonatkozik, a tornyot később többször magasították.

A templom kettős térfűzésű, keletelt, támpillérekkel körbefogva, a sokszögzáródású szentély csak egy falvastagsággal keskenyebb a téglalap alakú hajónál.

A *hajó* nyugati fala háromszögű oromfallal zárol, sarkait átlós elhelyezésű, köböl faragott vízvetőkkel kettősen tagolt támpillérek erősítik, közöttük később épített portikus védelme alatt nyílik a *nyugati bejárat*, szemöldökgyámos kőkerettel, pálcatagokból és reneszánsz kimából kombinált profillal, mely a szárakon derékszögben megtörök. A kapu keretétől kezdve a falakon és támokon ferde metszésű lábazatot találunk a hosszfalak első támjaiig. A déli oldal hat támpillérért, melyből kettő a szentély déli fala mellett áll, egy későbbi renoválás alkalmával megvastagították, az eredeti részeken meghagyva a vályúzattal faragott vízvetőket. Az első vastagított tám után egy keskeny, szegmentíves ablakot találunk, a következő falmezőben kis tetőzet védelme alatt nyílik a *déli kapuzat* késő gótikus, szemöldökgyámos, pálcatagos kereteléssel, melynek gúla alakú bázisról indított központi tagja vályúzatok közé fogott körtettag. A hajó harmadik falmezéjében csúcsíves, halhólyagos ablakot láthatunk, hiányzó osztósudárral. A hajó északi falának keleti részénél raktárépület áll, melynek keleti fala láthatóan a hajdani sekrestye falát is magába foglalja. A hajó további északi falánál egy támpillért találunk, eredeti állapotában.

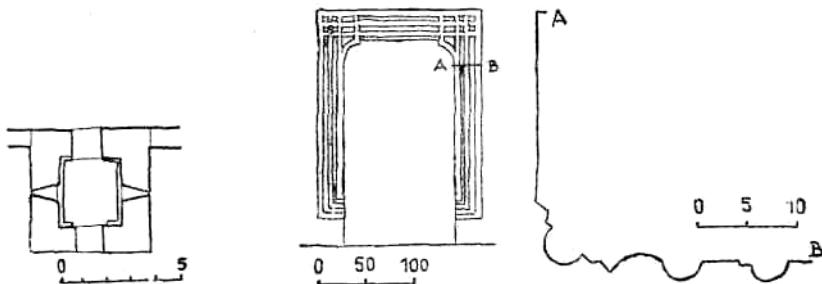
A szentély a nyolcszög öt oldalával záródik, sarkain gótikus támpillérekkel. A déli falon két, a délkeletin egy kőrácsos, csúcsíves ablak nyílik, álló halhólyag, kör és kettős kör díszítéssel. Az északi szentélyfal közepéhez járuló támpillérek vízvetők nélküli; úgy látszik, ez a sekrestye lebontott falának megmaradt része. Ugyanitt a bejárat elfalazott nyílása is felfedezhető.

A templom belseje gótikus jellegéből sokat veszített, a későbbi javítások nyomait viseli magán. A *hajó* nyugati bejáratától északra tömör mellvédes kőlépcső vezet a nyugati és északi fakarzatokra, ez a lépcső eredetileg egy gótikus karzat feljárójául szolgált. Orbán Balázs még épen találta a nyolcszögű pilléreken nyugvó, félköríves árkádokkal épített karzatot (Orbán I. 35.); ma ennek csak nyomait találjuk: boltozatának indítása a mai karzat padlózatának vonalában, tartópilléreinek négy darab nyolcszögű köfaragványa a torony előtt látható. Egy köfaragvány a *pillér lábazata* volt, legalábbis erre utal négyzetű alapból kiemelkedő, prizmás saroklevél közvetítésével nyolcszögű alakított formája. A hajó egykor boltozott voltát az északi és déli falon megfigyelhető boltfióknymok mutatják. Az északi falat ma két egymás fölé helyezett fakarzat foglalja el. A hajót virágminta nélkül festett kazettás mennyezet fedi,

36. Déli homlokzat és alaprajz

mely falba kötött gerendázatra van felszerelve, a hajó falkoronájától alább 170 cm-rel. Ezt a mennyezetet a bujdosó kurucból holland ezredessel lett Sándor Gergely óbester és felesége készítette. Két mezőben van felirat: IN NOMINE SACRO SANCTAE TRINITATIS LAQUNAR HOC AEDIFICARE VOLUIT PROPRIIS SUMPTIBUS ET FATICIIS GENEROSI DNIS GREGORIUS SANDOR DE AJAGFALVA [!] CUM CONSORTE GRATA CHATARINA SZEKERES. A másik kockában:

37. Kaputorony alaprajza

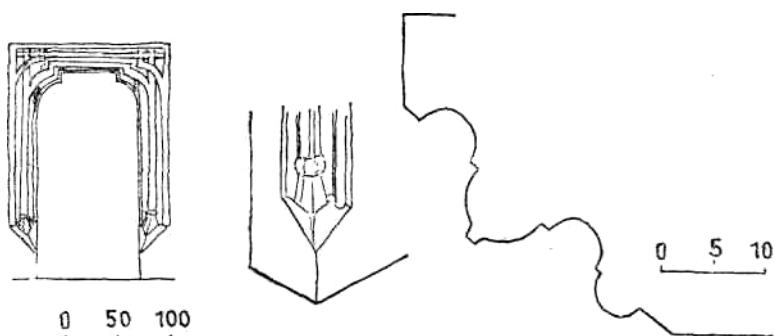
38. Nyugati kapu

PATER JUSTI ET MISERICORS NON ATTENDAS MULTITUDINEM
INIQUITATU NOSTRARUM SED RESPICE FACIEM FILII TUI IESU
CHRISTI REDEMPTORIS NOSTRI. ANNO 1725 DIE 20 AUGUST.

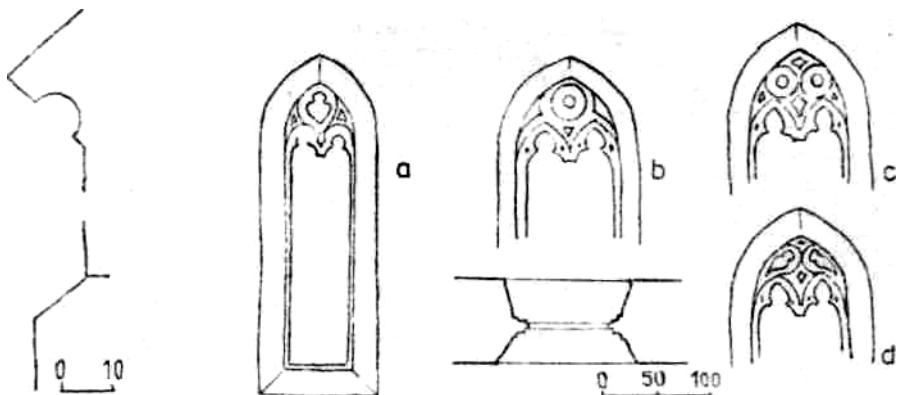
Szintén e házaspár adományából készült a diadalív északi falán álló szószék kettős volutasorral alakított koronája, melyet a hangvetőn a következő felirat tanúsít: IN MAIORE NOMINIS DEI GLORIAM FIERI VOLUIT GENEROSUS DNIS GREGORIUS SANDOR DE AGYAGF: CUM CONSORTE GRATA CHATARINA SZEKERES. Belül a dátum: ANNO 1725 DIE 20 AGU. — A voluták közötti táblán javítását örökkítették meg: (feloldva) MEG UJITATTA E KORONÁT ANTAL LÁSZLÓ UR.

A hajót és a szentélyt magas félkörívű, kiugró, hengertagos gyámrátámaszkodó *diadalív* választja el. Ennek egyik eredeti, leszelt élű köve most a raktárépület lépcsőjéül szolgál, szélessége a diadalív falszélességgel egyezik. A diadalív fala a padlásterben nem folytatódik, háromszögű oromfalát visszabontották.

A szentély hajdani boltozatának bizonyítékai a lefaragott gyámkövek nyomai a falakon. A keleti falsarokban két fordított kúp alakú, tago-

39. Déli kapu

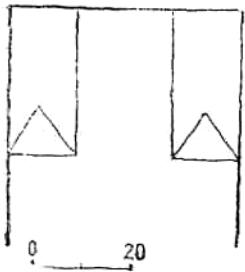
40. Támpillérvízvetője és lábazata

41. Körácsos ablakok a szentélyből (a-b-c) és a hajóból (d)

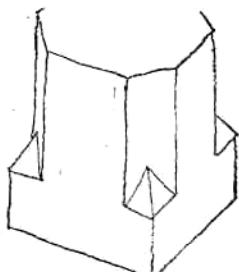
zott gyámkő a helyén maradt. A szószék lépcsőjében pedig egy egyszer hornyolt téglaborda darabja látható. A szentély déli oldalán, a második ablak alatt elszedett, félköríves ülőfülke található. A keleti részt fa orgonakarzat foglalja el, mellvédjének hat kockáján a mai szürke festés alatt virágposta látszik. Az orgona homlokzatán az 1862-es évszám és ÁTALAKITATOTT 1931 felirat olvasható. A szentélyt most a hajóéhoz hasonló festésű kazettás mennyezet fedi, két feliratos mezővel. Az egyiken: IN GLORIAM SACRO SACTAE TRINITATIS HAC PARS LAQUARIS EST ERECTA SUMPTIBUS ECCLESIAE. A másikon: TEMPORE PAROCHI R. PETRI PECSI CURA. IUDICIS ECCLESIAE JOHANIS HEGYI ANNO 1739 MENSE AUGU. DIE 14. A templom piacára néző előpadok mellvédjeinek virágpostaikat ma szürke festés takarja, UJJITATTOTT 1895 felirattal, egyik padon megmaradt a régi évszám: KÉSZÜLT 1806. A papi pad mellvédjén is épen maradt egy festett törvénytábla. A szentélyben lappangó falképekről van tudomásunk.

A hajót és szentélyt közös nyeregtető fedi, a szarvazat egyik gerendáján az 1827-es évszám látható.

A falut 1506-ban, a székely közösség itt tartott közgyűlése alkalmával említik először (SzOkl I. 313.), fél évszázad múlva felbukkannak azok az Agyagfalvához közel szomszéd faluk is, melyekkel a közös templomhasználat révén részben már kapcsolatban áll. 1566-ban jelenik meg az azóta beolvadt Fancsika (Fanchijka), a ma is hozzá tartozó Décsfalva (Dechfalwa), a múlt század végén önállósult Székelymagyarós (Mogijoros) (SzOkl II. 198.), 1567-ben említik a XVIII. század közepe után önállósult Mátfalvát (Mattijusffalwa) (SzOkl II. 219.). A templomról s az annak fenntartását szolgáló egyik sajátos jövedelmi forrásról 1579-ből van emlékezet az egyházközség legkorábbi jegyzőkönyvében feljegyzett iratok között: „1579-ben írt és költ Ekklesia végzései. Templomba való temetésekről, Templombeli székek fizetéséről. Ez az 1579-ben költ Ecla végzései meg erősítettek 1628-ban Galgotzi István esperestsegében.” (Agyagfalvi Protocollum. 1742 táján. 67. EgyhLvt.) Ez utóbbi határozatot 1780-ban ismét megújította az esperes: „Agyagfalván juxta usum antiquum az Uj Házasok ezután is adják meg a mint eddig a Szék Vállságát

42.A lebontott karzat lábazati kövei

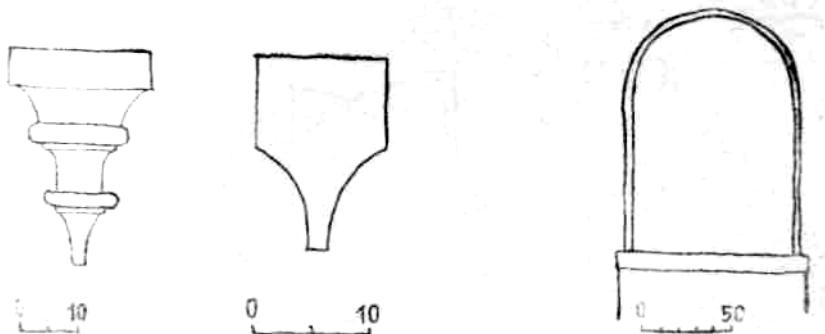
43.A diadalív vállköve

Templom számára.” (Protocollum seu Matricula 1779. 146.) Az iratok már nincsenek meg, csak e hivatkozásból van tudomásunk róluk. Az 1628-as megújítás bizonyára összefügg a torony építésével.

A „Templumhoz tartozó földek” és az „Ecclesiahoz való Bonumok” leltárát 1660 után valamelyik évben vette jegyzőkönyvbe a vizitáció. Az úrasztali felszerelés tárgyai után bejegyezték: „Ezek mind voltanak ugyan, de Ali Passa be jövetelekor mind elvesztenek. [...] Harangh kettő volt, most cziak egy vagyon.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 130.) A templom történetére nézve is jellemző, hogy a közben pótolt javak 1715-ben bejegyzett tárgyait ugyancsak kihúzták a leltárból, mert azok ismeretlen körülmények között ismét megsemmisültek (Liber Eccl. 1715. 74.; Protocollum seu Matricula 1779. 146.), míg az azután szerzett javak nagy része az I. világháborúban semmisült meg. Az adományozók között mindenre felbukkan a kazettás mennyezetet készítető Sándor Gergely, majd utódainak a neve; ez a család Sándor Mihály révén 1609-ben kapott nemességet és adómentességet (Liber Regius G. Báthori VI. 262.; lásd Jakab 1901. 337.).

Az egyházközöség jegyzőkönyvébe, annak megkezdésétől, épp a mi okulásunkra, rendszesesen feljegyezték a templom és torony javításait, ezekből pontosan követni tudjuk a mai templom kialakulását. „Az Agyagfalvi Ekklába való építésről: eruditio Posteritatis” cím alatt olvashatjuk: „1756-ba rakattuk magasabbra a Tornyon, Melly is igen alatson lévén, Tkts. Obester Sándor Gergely Ur ada fl. 40, mely az Eklesia maga vékony tehetségit hozza téven in circa mintegj Száz husz forintokkal építők fel a Tornyon, holyagoson a szarvazattyát, amint most vagyon. [...] 1757-be vettük zár alá a Tzintermet, tsináltatván egy zárat fl. 1. den. 36. [...] 1760-ba A Templomnak kívül és belől való vakolásáért igértünk vala Gyárfás Mihály Szász kőművesnek flr. 55, mellyet Novemberben végezvén, belől a vakolásból le hulla, mellyet mig ujra nem reparál, tartoztatott meg az Ekla nyoltz magyar forintokat. Ugyan 1760-ba Tsináltatták az Éneklő Kart magok költségeken akkori Praedicator Pálfi János, Oskola Mester Bardotzi T. András és Jósa György, melybe senki más nem contibualt. Ugyan 1760-ba Tsináltattuk a Tzinterembe a gabonást Ekla számára, kerülvén az Eklának igen kevés költésibe. — 1762-be El hasadván a nagyobb harang, Husvét előtt öntettük

44. Gyámkő a szentélyben

45. Tégla bordaprofil

46. Ülőfülke a szentélyben

meg Régeni Szász Brassai Sámuel által. [...] volt az harang, mely el hasadt, 254 font. [...] Az ablakokat tisnáltattuk a Templomra Ao. 1763, ónba rakatván minden a négyet, belé rakatván a romlott ablakokból való üveget is. És adtunk érte in Suma Fl. 26.” — Ezek Pálfi János lelkipásztor feljegyzései (Agyagfalvi Protocollum 1742. 11—12.). Az adatok a továbbiakban is ugyanilyen részletességgel sorakoznak; ezekből csak a fontosabbakat emeljük ki, elsőként idézve a templom 1789-ből való rövid leírását: „Vagyont az Agyagfalvi Máter Eklában egy kő Templom, Mennyezettel és tserép fedéllel, és egy Kő Torony Sendellyel fedve, és két, nagyobb és kisebb harangokkal egybe, a templom kőfal kerítéssel, sendellyel fedve vagyon békérítettetve, melly kerittésben vagyon építve Deszkából sendellyel fedve egy Hámbar. [...] Ez a Templom, Torony és harangok köz a Filiákkal.” (Uo. 65.)

A templom javításai: „1806. A templombeli Székek újra tisnáltattak a Templom padimentomjával (Ajtaival) együtt, amelly folyékonyan emellett. [...] 1823-ban 8-berben a Templom mellett felnyúló kőlábak és a kerítésnek Sendely alatt levő része újra fedetett.” (Uo. 16, 19.) „A lefolyt 1827-k Esztendő Május Hónapja 7-k napján hozzá fogván Sz. Templomunk Fedele Renovatiojához, annak 22-k Junii vége is lett és újból szarvazat tétetett, Párkány huzatott, és az hol a régi cserép hibázott, ujjal pótoltatott, egy rend gerendázat tétetett és a Menyezetet tartó és nagyon le hajlott Gerendázat fel huzatott és fel kötöttetett. [...] került mind öszve cir. 600 M. forintjába az Ekklesiának. [...] egy szivvel, lélekkel rajta voltak a munkán az Ekklesiabeli emberek.” (Uo. 95.) 1786-ban öt ablakra készít vasrostélyt „Kováts Tzigány Puli Samu”, Szabó Ferenc pedig „a négy ablakban 112 ujj üveg Tángyér karikát”. (uo. 13.). 1819-ben „végeztetett békét a Templom oldalába épített Gabonás, mellyet Rátz Kelemen uram 72 Magyar forintokért még az 1815-k esztendőben magára vállalt” (uo. 73.).

A tornyot is többször javították. 1788. május 4-én „az Isten Nyila meg ütötte a Torony Tetejét”. Kijavítván hibáját, „az Felső Hojagjáról a Sendelly is le verettetett” (uo. 35.). Mai magasságát és formáját később kapta: „1804-dik esztendőben a Torony másfél össel magasítván Ujra szarvaztatott. Mind a más fél öl kő rakásnak, mind a Szarvazatnak Mes-

ter embere lévén Rátz Kelemen. Új gombot készítetted Tekintetes Détsfalvi Sándor Josef Úr 35 M. forintokkal. [...] megmérettetvén azon Gomb Buzával, lett három Véka s fél” (uo. 15.). 1881-ben a megavult zsindelyfelet lebontva, a mai bádogfedésű gúlasisakot készítették (Márk Miált: *Tornyunk története*. Kézirat. EgyhLvt.).

Az Úrasztalát udvarhelyi Lukács Mihály készítette 1790-ben, Agyagfalvi Sándor János özvegyének adományából (Agyagfalvi Protocollum 1742. 94.). Az orgona készítője 1839-ben keresztyénfalvi Schváb Márton (uo. 20.). A harangokról is bőséges adatanyagot találunk a feljegyzésekben. Az 1762-ben újraöntött harangot 1772-ben Korondi Mátéh István és Sámuel, 1804-ben Segesvári Grósz János ismét újraönti, 522 font súlylyal és 585 forintért (uo. 13, 15.). Ez még 1916-ig, háborús beolvásztásáig szolgált. A kisebb harang régi lehetett, újraöntése előtt feliratát, illetve évszámát nem tudták helyesen leolvasni. Ezt jegyezték fel róla: „1836 Majus 10. Mikor egy Vasárnap reggeli templomra harangoztak, a kisebb harang az öszve huzáskor el hasadt, az Harang régi volt nagyon, a mint az Esztendő Számját ki nézhettük, még 1000 előtti. Ujra öntöttük Segesváron, a mint a rajta levő Harang Öntő Neve is mutatja, meg méretvén az előbbi mekkoraságában nyomott 203 Fontot. [...] Ujraöntve meg mérettett, találatott 438 és fél fontosnak. [...] Került ezen Harang meg ujjítása 1011 Magyar Forintba.” (Uo. 19.) Ez a mai kisebbik harang; körbefutó felirata: AZ AGYAGFALVI EV. REFORM. EKLÉSIA UJRAÖNTETTE A MAGA KÖLTSÉGÉN 1836 MANCHEN MIHÁLY ÁLTAL. A mai nagyobbik harang 1923-ban Nagyszebenben öntetett. A toronyban egy régi kovácsoltvas óraszerkezet is található.

Az agyagfalvi templom a későbbi javítások és átalakítások köntöse alatt is megőrizte a késő gótika stílusjegyeit, formái nagy részben a XV. század végén történt építésre vallanak. Találunk azonban e korba nem illeszkedő részleteket is: korábbi formát képvisel a diadalív hengertagos vállköve; későbbi időre mutat a reneszánszhoz való átmenetet képviselő nyugati szemöldökgyámos ajtókeret. Ez figyelmeztet arra, hogy a hajón alapos falkutatásra van szükség: nem korábbi-e a szentélynél; vagy, ami szintén lehetséges, hogy a hajó nyugati, lábazattal körbefogott része a hajdani kőkarzattal és nyugati ajtókerettel nem későbbi-e néhány évtizeddel, mint a hajó többi része és a szentély. A késő gótikus elemek a valamivel korábban építkező Bögözzel mutatnak rokonságot, a kőkarzat pedig létevel is, formájában is Derzs felé mutat. (A karzat 1895-ig állott.) Mind a hajó, mind a szentély bordás boltozattal készült, ezek a kazettás mennyezetek készítéséig, 1725-ig, illetve 1739-ig állhattak. Talán romaldozásuk kezdetén került sor a különös támpillér-vastagításra a déli oldalon. A templom közvetlen környékéből a cinteremfal és torony léte csak 1628-tól igazolható. A későbbi idők egymást követő javításai és a berendezés több rendbeli megújítása nyomán a templom elnyerte mai alakját. Utoljára 1962-ben javították, megszabadítva a faragott köveket a mészrétegekből és lebontva a torony két oldalához tapadó fészereket.

Irodalom

Benkő 1778. II. 188. — Jakab Elek: *Agyagfalva és a tér*. VU 1867, 44. — Orbán I. 35. — Jakab 1901. 324, 337, 339. — Gerecze II. 941. — Malonyay II. 70, 78. — Debreczeni 1931. 23—25. — Štefănescu 1938. 34. — Rugonfalvi 1939. I. 170. — Ko-

rompay 1942. 220. — Kováts 1942. II. 704. — Nagy Lajos 1942. 11. — Balogh 1943. 98. 119, 216. — Entz 1943¹. nov. 13. — Juhász 1947. 32, 42, 134, 137. — Darkó 1953. 202. — Radocsay 1954. 108. — Vătășianu 1959. 562, 773. — Dávid 1963. 40—41. — Dávid 1969. 545, 546. — Drăguț 1972. 82.

ALSÓBOLDOGHALVA

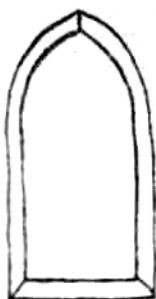
Unitárius templom

A falutól északra, a Küküllő dombvonulatának alsó lankáján egykor négy templom sorakozott (unitárius, ortodox, református, görög katolikus, a két utóbbit lebontották), ezek között legrégebbi az unitárius templom. Adataink szerint 1791-től épült, keletelt fekvése, néhány helyén maradt és másodlagosan beépített gótikus részlete azonban mutatja, hogy átépítetten is középkori eredetű templommal van dolgunk.

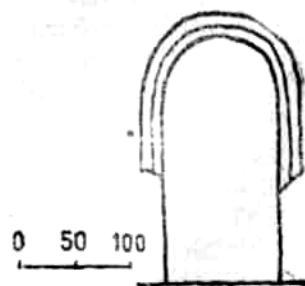
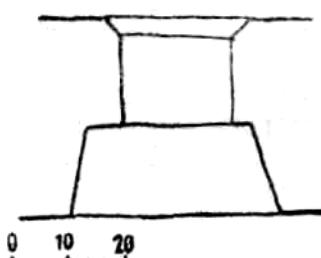
A nyugati homlokzat előtt álló torony alsó harmadát erős övpárkány választja el a keskenyebb felső szakasztól. Félköríves bejárata fölött, az övpárkány alatt egy lőrésszerű ablaknyílásban a külső falsíkban kőből faragott kis *csúcsíves ablaknyílás* van. Ugyanezen a szinten, a falazókövek közül szembetűnik egy nagy, egyik oldalán simára faragott köhasáb, mellette ugyanolyan mészköből egy élén derékszögben vályuzzott kötömb is. E másodlagosan elhelyezett kövek eredeti rendeltetését nem ismerjük.

A hajó nyugati falát észak és dél irányba kilépő támpillérek erősítik, ezek éppúgy nem gótikus jellegűek, mint a sokszögzáródás négy tám-pillére. A portikussal védett déli bejárat vakolattal elfedett, félköríves lezárású *kő ajtókerete* ma felismerhetetlen tagozású, a vakolatból újra-húzott keretelés a szárakon 75 cm magasban ferde metszésről indul, az átmeneti vagy késő gótikus ajtókeretek kiképzésére emlékeztetve. A szentély sokszögzáródása nem gótikus jellegű. A hajó északi falán, közvetlenül a nyugati tám mellett magas elhelyezésű keskeny ablak nyílik a karzatról. Az északi fal keleti saroktámjának lábazati részéből egy félhengeres törzsű, lefelé szükülő formát mutató kő domborodik ki, a felületét befogó vakolás rétege alatt egy kúp alakú gyámkő sejthető.

Ezek a bizonytalanul megítéltető faragványok azért fontosak, mert a templomban lévő két kivételes fontosságú faragvány kiegészítői, a szószék ugyanis két *boltzárókőre* van ráépítve. A nagyobb és tagozottabb zárókő kúposan szélesedő, tárcsája orragos törzséről három, most sza-

47. A torony nyugati emeleti ablaka
48. A déli kapu profilja

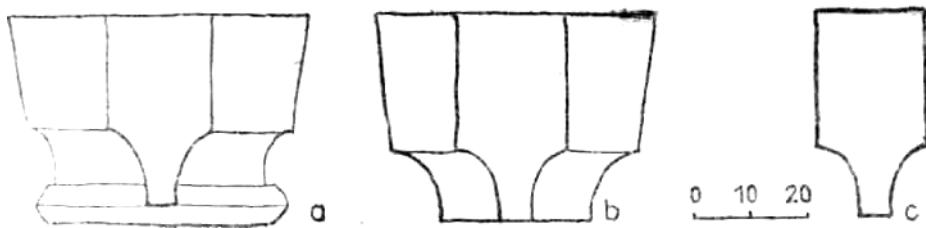

0 50 100

badon látható és három, most a szószék falával eltakart bordaindítás felülete emelkedik ki, ezek korai formájú, kétoldalt vályúzott bordák. Az alól elhelyezett másik zárókönek nincs kissélesedő pereme, kúpos törzséről négy borda indul, ebből mostani helyzetében kettő van szabadon. A zárókövek és a bordaindítások azonos méretűek a székelyszent-erzsébeti két zárókövel, a hasonlóság alapján elképzelhető, hogy ezek felületére is szimbolikus ábrázolásokat, esetleg évszámok feliratot faragtak. A zárókövekről indított bordák alapján rekonstruálható a szentély is, amelyhez tartoztak. A nagyobbik zárókö a sokszögű boltmezőben, a kisebbik az előtte levő keresztboltozatos szakaszban állott. A szent-erzsébeti zárókö alapján feltehetően a régi szentély is a XV. század első negyedében épült. A mai nem azonos vele. Ezzel szemben előfordulhat, hogy a hajó a XVIII. század végén nyert külsője ellenére is középkori eredetű. Egy elkövetkező falkutatás során tisztázható majd mind a torony, mind a hajó építéstörténete.

Adataink a régi templomról nem szólnak, bár a faluban, amely a pápai tizedjegyzékben is előfordul, templom léte a XIV. század elejétől bizonyosra vehető. A jegyzékben mindenki Boldogfalva szerepel így másodlagos kérdés, hogy az adatok közül melyik vonatkozhatott Alsóboldogfalvára. „Villa Marie” Patakfalva és Bögöz között olvasható, ezt Felsőboldogfalvával tarthatjuk azonosnak, Alsóboldogfalva adatai tehát: 1333-ban „Item Paulus sacerdos de villa Sancte Marie solvit VI. banales”, 1334-ben „Item Paulus sacerdos de villa Sancte Marie solvit II. banales” (MonVat I. 115, 133.). A falu neve 1566-ban, a lófők jegyzékében „Also boldogh Azzonij falwa” (SzOkl II. 199.), s ugyanígy szerepel a következő évben az itt található tíz szabad porta számbavételekor (SzOkl II. 219.). A reformáció után első adatunk az, hogy 1630-ban Kordoni Molnos Miklós az unitáriusok papja (KerMagv 1900. 148.).

A mostani templom építéséről a mennyezetnek hajdani felirata tájékoztat, melyet az 1801. február 17-én tartott püspöki vizitáció alkalmával jegyeztek fel: BIZONY AZ UR VAGYON EZ HELYEN, NINTSEN ITT EGYÉB, HANEM AZ ISTEN HAZA. I. MOZ. 28. 16. 17. — KEZDETT EZ ÉPÜLNÍ AZ ALSÓ BA.FALVI UNIT, ECCLÉSIA KÖLTSÉGES FÁRATTSÁGA S MÁS JÓLTEVŐK KEGYESSÉGEK ÁLTAL A. 1791, MEGFEDETETT BÁN FERENCZ CURATORSÁGÁBAN, MENNYEZETE PEDIG KÉSZÜLT A. 1796. GAGYI ISTVÁN CURATORSÁGÁBAN. T. KONCZ MÁRTON URAM PAPSÁGÁBAN. — VALAKI EZ HELYEN IMÁDKOZIK, HALGASD MEG ÉS KEGYELMEZZ MEG UR ISTEN. 2. CRONIC. 6. 21. (Idézi Páll Dénes: Az *alsóboldogfalvi unitárius templom története*. Kézirat, 1968. EgyhLvt.) A templomtörténet szerint ugyanebben az időben épült a torony is, 1803-ban fejezték be, a bádogfedésű sisakon ma is látható 1903-as évszám a javítását, fedelének megújítását jelzi. A hajó nyugati felében fakarzat áll. A szószéket a templommal egyidőben építették, pelikános díszű koronájának hangvetőjén ez a felirat olvasható: KÉSZÜLT EZEN KORONA ISTEN DITTSÓSÉGÉRE [1800] AZ ABA FALVI UNIT EKKLÁBAN LEVŐ KEGYES ASSZONYOK KÖLTSÉGEKEN — TSINÁLTA SEGESVÁRI GOOS JÁNOS GYARMATI DÁNIEL KURATORSÁGÁBAN. A padokon az 1819-es

49. Két boltzáró (a, b) és bordaprofil (c)

évszám és a korabeli kurátorok nevei voltak olvashatók, ezeket ma már egyszínű festés takarja; az orgona 1821-ben készült (Páll, uo.), ma a kopjafa faragású orgonaszekrény a szentélyzáródásban egy alacsony pódiumon áll.

A toronyban ma két Szebenben öntött harang van 1921-es és 1923-as évszámmal. Elődeikről annyit tudunk, hogy egy 1760-ból való harangot 1811-ben, egy 1762-ből való kisebbet 1813-ban, majd 1852-ben újraöntötték. Egyiknek feliratát a levéltári adatokból ismerjük: AZ ALSÓ-BOLDOGASSZONYFALVI UNIT. ECCLA ÖNTETTE MAGA KÖLTSÉGÉVEL ISTEN DICSÖSÉGÉRE 1813-BAN CIKE ANDRÁS PAPSÁGÁBAN ÉS GYARMATI DÁNIEL CURÁTORSAGÁBAN SEGESVÁRI HARRANGÖNTŐ BAUMGARTNER JÁNOS ÁLTAL. (Páll, uo.)

Két javításról van tudomásunk. 1879-ben az esperesi vizsgálószék megállapítja: „A templom több helyen romladozott, a tornyon is vannak ily nemű hiányok, melyeknek kijavítása iránt a vizsgáló hivatal megtette a maga rendelkezését.” Ennek nyomán 1887-ben csak a legszükségesebbeket végezték el, a nagyobb javításra 1903-ban került sor 2477 korona költséggel. A falakat vonóvasakkal megerősítették, a tornyot és templomot kívül-belül javították, ekkor tűntek el a mennyezet és padelők feliratai s a torony déli falának versbe szedett, buzdító — de a torony építéséről adatot nem tartalmazó — felirata (uo.).

A templom ezutáni kutatói számára figyelmet érdemlő feljegyzést hagyott ránk Geréb Sándor lelkipásztor: „A cinterem majdnem mindenütt tele van kövel, törmelékkel, sőt amikor 1901. évben a cintermet bekerítettük deszkakerítéssel, a sasfák helyét a legtöbb helyen mésszel rakott föld alatti köfalba kellett csákánnyal bevágni.” (Geréb Sándor: *Az alsóboldogfalvi unitárius egyházközség története*. Kézirat. 1910. Egyh-Lvt.) Páll Dénes kiegészíti ezt 1966-ban: „amikor a betonkerítés oszlopait állítottuk fel, olyan helyek is voltak egy-egy sas helyén, ahonnan két-három elkorhardt koponyacsont került napvilágra” (Páll, uo.). Bizonyos tehát, hogy a templomot hajdan kókerítés övezte, s a zárt cintermet évszázadokon át temetkezésre használták.

Irodalom

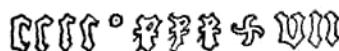
Orbán I. 20. — Juhász 1947. 10, 44. — Dávid 1966. 168.

ATYHA

Lebontott középkori templom

A magasan és eldugottan fekvő Atyha középkori templomáról biztos adataink nincsenek. Nem bizonyító erejű az a hagyomány, hogy a falun kívül több falu közös temploma állott, s számon tartott 1437-es évszámú harangja csak közvetve valószínűsíti ilyen korú templom létezését. Orbán Balázs ezeket írja: „Atyhához a reformatio előtt kilenc falu tartozott; e faluk közös temploma a falun aloli kerek erdőben volt, melyet most is Szentegyházas erdőnek neveznek, s ott a nagy kiterjedésű fényses templomnak ma is látszanak némi jelentőség nélküli romjai. Innen került elő az atyhai kisebbik harang, melyen minuskel írással e körirat jön elő: ANNO DOMINI MILLESIMO CCCC XXX VII.” (Orbán I. 140.) Ugyanezt tartja az egyházi hagyomány is, azzal a kiegészítéssel, hogy a reformáció előtt már csak három falu: Atyha, Korond és Pálfalva maradtak együtt (Schem 1882. 175.). A kilenc falu Atyha templomához tartozását nem tartjuk valószínűnek, nemcsak fekvésük ismeretében, de azért sem, mert három közülük a XIV. század elején önálló plébánia, a többi közelebb fekszik ezekhez, mint Atyhához, melynek nevével 12 szabad portájának számbavétele alkalmából csak 1567-ben találkozunk először (SzOkl II. 220.). Az látszik valószínűnek, hogy a „Szentegyházas erdő” nevű helyen épült Atyha első temploma, esetleg abban az időben, amelyből hajdani harangja is való. A század második felében ebből a faluból származott az az „Atyai Están”, akinek rovásírással felírt neve a bögözi falképen felbukkant. Kilétét nem ismerjük; a családból később számon tarthatjuk az 1569. június 1-én kelt birtokügyi oklevélben szereplő Egregius Georgius Athajt, János Zsigmond udvari familiárisát (SzOkl II. 245.).

Atyha későbbi templomairól már többet tudunk. A falu népe a reformációval unitárius hitre tért és Korondhoz tartozott, majd visszatérve a katolikus hitre, előbb önállóságot szerzett és templomot épített, majd megszervezte Korond plébániáját is. Mindez 1622-vel veszi kezdetét. Bethlen Gábor 1625. március 15-én kelt rendeletéből megtudjuk: „Udvarhelyszéken Attyha nevű falubeli hiveink adják alázatosan értésekünk, hogy ennek előtte három esztendővel, Dávid Ferenc vallásáról az Romano-Chatolica religiora térvén, noha falujok a korondi templomhoz való megye volna, mindenkorral a három esztendő alatt azon Korondi Praedicatornak praedicatiojára nem jártanak, a mint hogy nem is akarnak járni.” A fejedelmi határozat biztosítja az önállóságot és szabad vallásgyakorlatot. A határozatot Rákóczi fejedelem is megerősítí 1631-ben (az EgyhLvt-ból közli Veszely 1860. I. 289—290.). Egy 1651. október 4-én Olosz Pál esperes tollából származó segélyt kérő levél sze-

50. Harang felirata: 1437 (Orbán Balázs után)

rint a templomépítés már folyamatban van. „In pago Sedis Udvarhe-
lyiensis, Atyha dicto, Christianae pietatis instinctu pii incolae domum
Omnipotenti Deo coeperunt struere” (Veszely I. 1860. 291.; Jakab 1901.
398.). Az adakozók közül Ferenczi György generális vikárius, gyergyói
plébános adományáról tudunk, saját feljegyzéséből: „Atyhában az temp-
lomot kőből csinálták, Anno 1652, oda attam fl. 5.” (Veszely 1860. I.
146.) Tudomásunk szerint ez a templom a falu északi szélén épült, nem
messze a maitól; fennállásáról ezt olvassuk: „Templum a. 1653 (Decre-
tum Visit. 1784. 1020.). aedificatum, quod perstitit usque a. 1795, novum
templum a. 1799 erectum. Ecclesia ad S. Mariam Magd.” (Schem 1882.
175.) Amikor 1707-ben a korondi katolikus egyház megerősödik, Atyha
a saját templomának fenntartásával marad: „nekik elég épületek van
Atyha megyéjében a kit épitenek” (Veszely 1860. I. 292.).

A mai, kőfallal kerített, keletelt templom 1797—1799 között épült
(Domus Historia 16—17. EgyhLvt.). Magas nyugati homlokzati tornya
van, orgonakarzattal épült hajóval, félköríves apszisú szentélyvel, ennek
északi oldalához csatolt sekrestyével. Fő- és két mellékoltára klasszicista
stílusú; a nyugati karzat alatt két, 1903 és 1904-es évszámú, kőből fara-
gott szentelvíztartót találunk. Tornyában két, 1922-ben Szebenben ön-
tött harang és egy csengettyű van, az egyházi nyilvántartás szerint az
1437-es évszámú harang 1867-ben, a templomot sújtó tűzben tönkre-
ment, anyagából más harangot öntöttek.

Irodalom

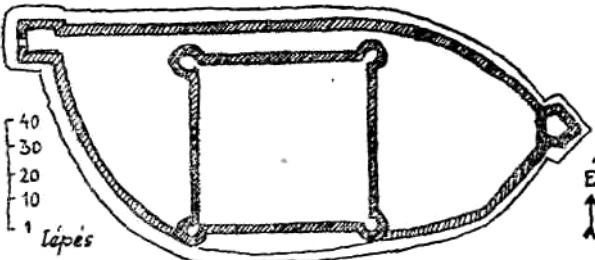
ETA I. 289. — Veszely 1860. I. 146, 289, 291, 292. — Orbán I. 140. — Schem
1882. 175. — Jakab 1901. 302, 398. — Gerecze II. 941.

BÁGY

Vármadaradvány

A falu felett emelkedő kopár hegytetőn, a Homoród völgyétől 350,
Bágytól 200 méterrel fennebb, 856 m magasságban a XVII. században
vár állott. Fekvését ma csak a terepfelszín kiemelkedő és bemélyedő
alakjából sejthetjük a gyepszőnyeg alatt, formájáról Orbán Balázs le-
írása és megközelítő alaprajza pontosan tájékoztat. A sáncjal körülött
külső vár ovális alakú, kelet felé elkeskenyedik és ötszögű bástyával vég-
ződik. Nyugati végén négysszögű kapubástya állott. A külső várhoz kap-
csolódott dél felé közös fallal a négysszögű belső vár, sarkain kör alakú
bástyákkal. Orbán a várat népvándorlás korinak tartja, állapotáról a
XVIII. század végi pusztulása kapcsán így ír: „A kincsszomj által meg-
kezdett rombolást tovább folytatta a vandalismus, mert a múlt század
évtizedében az ábránfalvi Ugronok lerombolták a vár magasan állott
falait, s annak elhordott anyagiával Ábránfaluán udvarházat s más gaz-
dasági épületeket emeltek; mitől ők otthagytak, azt a falusiak hordották
el. Ma e kimélytelen rombolás nyomában nem maradt egyéb, mint a
falaknak földből alig kiemelkedő alaprakata és a sáncok bemélyülései.”
(Orbán I. 173—174.)

A vár építéséről Kelemen Lajos közölt egy oklevelet, amit Apafi
Mihály 1663. június 5-én adott ki Radnón: „Udvarhely Széken Bagj,

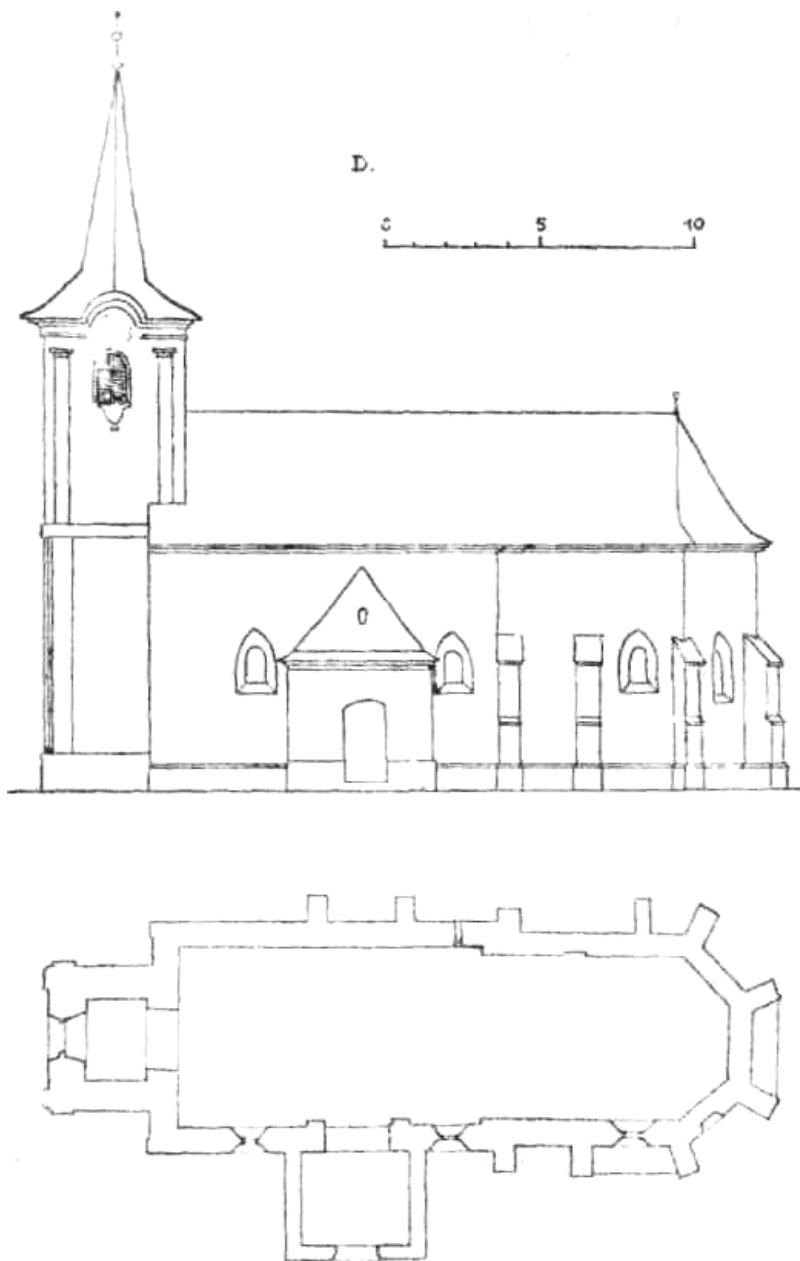
51. A bágyi vár alaprajza (Orbán Balázs után)

Ege, Dalija, Lokod, Patakfalva és Reczenied nevű falukbeli szegény egyházi nemes emberek találának meg minket alázatos könyörgések által, hogy ennek előtte való időkben kezdvén építeni Bagj nevű hegyen egy kastélyt, melyet már jobb részént véghez is vittek volna, ugy annyéra, hogy — kitől Isten oltalmazzon — ha kivántatnék, cselédeket is belé költöztné; de mivel azon falukból mind inkább hadban szolgálók s cselédek az vigyázásra alkalmatlanok volnának, méltóztatnánk annak idejében azon kastélyban cselédek vigyázására hatot, az kiket akarnának magok választani, honn hagyni. Kiknek alázatos könyörgésekre kegyelmes tekintetünk lévén, megengedtük.” (Kelemen Lajos: *A bágyi vár.* 33—36.)

Kelemen három megállapítását kell még ehhez hozzátennünk. A vár az 1658—1661 közötti török—tatár hadak dílása s e vidék elpusztítása után keletkezhetett, „az építés kezdetét 1661-re, vagy 1662-re tehetjük”. Kialakulására nyilván hatással volt a szomszédos homoródszentmártoni templomkastély kiépítése. Mint ott, úgy itt is „a vár hat bástyája valószínűleg egy-egy külön falu építése és menedékhelye volt”. Valószínű, hogy az építésnek előzménye is volt: „Fekvésénél fogva kétségtelenül már e vidék legelső emberi megtelepedésétől védhető menedékhelyül kínálkozott” (Kelemen uo.). A várépítésre társult hat falu közül Dálya, Bágy, Patakfalva középkori és alkalmas fekvésű templomai köré is lehetett volna erősséget emelni. Talán azért esett a választás a bágyi hegyre, mert ott korábbi építmények maradványai ezt indokolták.

Református templom

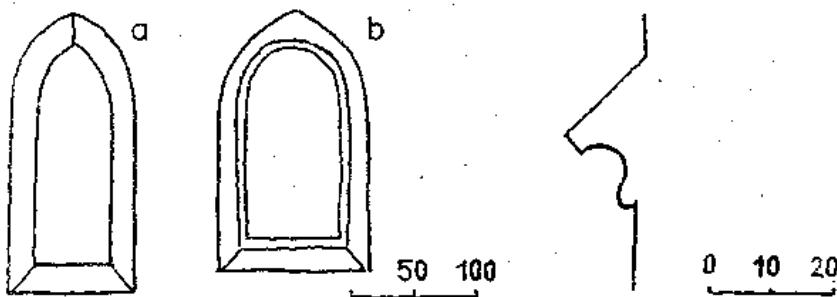
A falu alsó szélén, egy dombhajlat peremén áll Bágy középkori eredetű, részben kőfallal kerített, keletelt temploma. Nyugati nézetét az 1804-ben épített óraíves párkányú, gúlasisakos torony uralja, keletről nézve az épület gótikus jellege szembeötlő. A torony építésével a hajó nyugati végét átalakították. A hajó déli falát eredetileg három tám erősítette, ahol a nyugat felőli volt, ott ma a ferde lábazat megszakad; mellette félköríves ablak nyílik. A másik két támpillért a későbbi portikus építésével annak falába foglalták, ebből nyílik az átalakított déli bejárat. A portikustól keletre csúcsíves ablaknyílást találunk. A hajó északi oldalát két tám erősíti, ezek kettős tagolásúak, vízvetőjükön vályúzat alatt pálcatag húzódik. A szentély felőli falmezőben egy kis ablakocska a szószék számára szolgáltat világosságot.

52. A templom déli homlokzata és alaprajza

A nyolcszög öt oldalával záródó *szentélyt* nyolc támpillér öleli körül, mindenik gótikus kiképzésű. Kettő a csak néhány cm-rel keskenyebb szentély hajdani diadalívének vonalában a hajó fala mellett áll. A déli oldal második falmezőjében *csúcsíves ablak* nyílik, a délkeleti falon egy ugyanilyen, de vakablakká alakított csúcsíves ablak látszik. Az északi falhoz hajdan sekrestye csatlakozott, nyomai főként az itteni támoknak a többiekktől eltérő alakításából láthatóak. A hajót és szentélyt ferde *kőlábazat* futja körül.

A torony déli oldalánál falépcső vezet a karzatra, a lépcső egy 80 cm hosszú, profilált kődarabon nyugszik, mely egy *késő gótikus ajtó*-

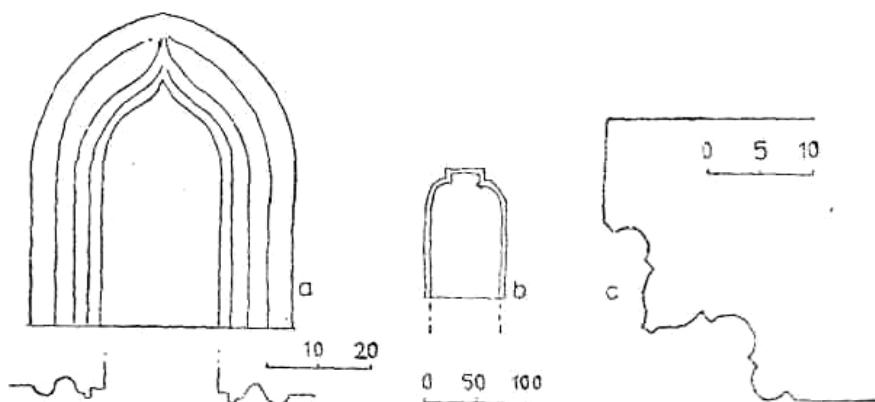
53. Gótikus ablak a szentélyből (a) és a hajóból (b)

54. Támpillér vízvetője

keret szárköve volt, vályúzatok közé fogott körte- és pálcatag profillal. Eredetileg a nyugati vagy déli bejárat kerete lehetett. Hasonlóan tagolt szemöldökgyámos keretek Agyagfalváról és Farcádról ismeretesek.

A templom belsejét átépítették. A síkmennyezetet tartó falakat lizénák tagolják és vonóvasak erősítik. A hajó nyugati felében fakarzat áll, az északi oldalon szószék, koronáján ez a felirat olvasható: 1832. ISTEN HÁZA SZERETETE — ÉS SZENT NEVE TISZTELETE — GERIEDEZETT A SZIVEKBEN — BÁGYI KERESZTYÉN HIVEKBEN — MIDÓN EZEN KORONÁNAK — HOGY LEGYEN ISTEN HÁZÁNAK — ÉKESSÉGE, LÉTELT ADTAK — VI. DE. — S EBBEN IS HIVEK MARADTAK.

A szentélyben két gótikus faragványt a helyén találunk. Az északkeleti falban egy csúcsíves keretbe foglalt szamárhátíves szentségtartó fülke, az északi falban pedig a befalazott sekrestyeajtó szemöldökgyámos kerete látható. Elhelyezkedésük mutatja, hogy a szentély padlószintjét később megemelték. A szentélyzáródásban fából épített orgonakarzat áll, rajta kis orgonával.

55. Szentségtartó fülke (a), sekrestyeajtó (b), kapubéllet-töredék metszete (c)

A toronyban két harang van, a nagyobbik felirat nélküli, 1920-ból való, a kisebbik feliratos: ÖNTETTE A BÁGYI EV. REF. EKLÉSIA 1887 BE SEGESVÁRI MANCHEN MIHÁLY ÁT.

Gótikus kehely. Az egyház tulajdonában van egy megkopott aranyozású ezüstkehely, lapított gömb alakú nodusza hat-hat domborított le-véllel és hat négykaréjos rozettával van díszítve. Hatkaréjos talpát áttört, kúszóindás sáv díszíti. Ötvösjegye, felirata nincs, a XVI. század elején készülhetett.

Bágy kisméretű gótikus temploma a XV—XVI. század fordulója táján épülhetett, a ma feltalálható részletek egységes építésre vallanak. A támpillérsor esetleg a belső tér boltozott voltára utal, de erre egyéb bizonyítékunk nincs. A támok vízvetőihez hasonló a felsőboldogfalvi szentély és a homoródszentmártoni torony támjain is megtalálható; mivel vidékünkön ezektől eltérő vízvetők fordulnak elő, a közelség és a rokon formák a bágyi és a szentmártoni építés között összefüggést feltételeznek. A hajót és szentélyt diadalív választotta el, a belső faltagolásban ezt ma kettős lizénák alkalmazása idézi. Sekrestyeajtójának kis csonkulása talán arra mutat, hogy szemöldökkövért eredetileg térbe csüngő liliom faragványa díszítette. A késő gótika korában kedvelt szamárháti veszélytől védező szentségtartót itt is megtaláljuk. A falu számára a templom építése esetleg egyházi önállósulását is jelentette.

A templom már készen állott, amikor Bágy neve először feltűnik okleveleinkben. 1566-ban a faluban öt lóföt tartanak számon (SzOkl II. 196.). A következő évben 20 kaput tüntetnek fel a szabad székely porták adózásához (SzOkl II. 204.). 1576-ban a fejedelem 22, Komis Mihály két jobbágyporta után adózik innen (SzOkl IV. 37.).

A templom további történetét és az építéseket csak a XVII—XVIII. század fordulójától tudjuk követni. Ennél valamivel korábbról való az a vizitációs leltár, amely „a Templumhoz tartozó földek” és „az Ur Asztalához tartozó eszközök” felsorolását is tartalmazza, közöttük „Egy Ezüst Pohar, az gondja [!] Arannias. [...] Az Bagy Toronyban ket harangok.” (Liber Eccl. Udv. 1644, 119.) Az úrasztali felszerelést 1715-ben ismét leltárba vették, de „minthogy a fellyebb való Sacramentumi eszközök közül némelyek a sok revolutiók miatt el vesztenek, in Anno 1725 Die 25 Februariy” új leltárt készítettek, amelyben a gótikus kehely is szerepel (Liber Eccl. 1715. 19.).

Egy dátum nélküli határozatot ismerünk Nánási Mihály 1696—1706 közötti esperessége idejéből, mely a templomi ülésrendet szabja meg és egy érdekes összefüggésre világít rá: a templomi ülőhelyek jogát a gazdagabbak a vagyonuk mértékéhez kívántak kötni, mert ehhez volt kötve a templom körüli kerítés fenntartásának kötelessége is. „Visytatio lévén Bágyban Nanasy Mihály Senjorságában, az Templomban Dély-estti harangozáskor be menvén, találtunk az Székek dolgában igen nehéz akadályokat és bajoskodásokat, mellyeket, az Ur Istennek áldott Sz. lelke velünk levén, így igazítottunk el: Az Dellre fekvő ajtaján az Templomnak be menvén, jobb kéz felől rendeltük, hogy az két rend Székek helyette ez után három rend Szék legyen [...] és a Praedikálló Szék előtt levő egy üres Szék helly legyenek az három Szék hellyet ki-vánó embereké.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 171.) Az 1721. március 30-án ugyancsak erről szóló határozat szerint: „[...] kiki a mennyi kertet csi-

nál a Parochia és Schola ház körül jószág után, annyi széket akart birni a Templomban is, szoross és kicsiny lévén penig a Templom, annyi Szék ki nem telik, a mennyi darabokba a kerteket osztották, innen vagyon, hogy némellyk nincsen egy ülés hellyek is a Templomban. Tetszett azért a Sz. Vizitationak, hogy a Sz. Egyházbirája és a hét Hütesek a Templombeli székeket ujabb és szorosabb rendben és egy folyásban csináltassák, mivel az sok dirib darab szék több helyet foglal el, és tizedekre osszák az ülés hellyeket.” Az új rendet elfogadni nem akarók 1 forintig megbüntethetők, „melly büntetés fordítassék Templom szükségére” (Liber Eccl. 1715. 227.). Tudomásunk szerint az egyházmegyében először itt került sor szabályos padsorok kialakítására.

Az évenkénti megyebírói számadásokból tudomást szerezhetünk a templomjavításokról. „Mindenféle pénzbeli perceptuma [...] ab Ao. 1777 [...] ad 1782 [...] azon üdő alatt sok féle szükségeire az Ekklesiának, kivált a Templom renovációjára s orgonára igen sok volt, amelyet a Presbiterium is számba vett.” A kiadás összege 527 forint 4 dénár. Tíz év múlva „Zólya János 1792-be az Ekk. tornya építésire kéregetni kiküldetvén”, megkezdődik a mai torony építése, az 1804. évi bevételekből 831 forint 48 dénár „templom renovációjára és új torony építésire” fordítatott. (Liber Ecclesiae Refor. Bagyensis 1742. EgyhLvt. Az adatok az 1780-as és 1800-as vizitációs jegyzőkönyvekben is szerepelnek.)

A templom mai belső formájának kialakítása egyrészt az 1792—1804. évi munkálataihoz, másrészt az 1891-ben történt javításhoz kapcsolódik, ekkor erősítették meg vonóvasakkal a falakat (PüspJel 1892). 1902-ben 1728 korona költséggel végeztek templomjavítást (uo. 1903).

Irodalom

Vármadvány. Kővári 1852. 47. — Orbán I. 172—177. — Jakab 1901. 145. — Gerecze II. 941. — Kelemen Lajos: A bágyi vár. Székelyszeg 1940, 33—36. sz. — Ferenczi 1972. 2.

Ref. templom. Sándor 1858/1942. I. 30. Orbán I. 172. — Kováts 1942. II. 707. — Juhász 1947. 42, 74. — Vătășianu 1959. 554. — Dávid 1963. 41—42.

BARDÓC

Lebontott középkori templom

A pápai tizedjegyzék szerint Bardóc a XIV. század elején önálló plébánia volt, középkori temploma azonban nem maradt ránk. Az 1332-es jegyzék „Item Michael sacerdos de Bandachfolua solvit X banales antiquos et IIII parvos” (MonVat I. 106.) bejegyzését vonatkoztatják Bardócrel (DIR III. 152.), de az 1333-as évből ismerünk egy „Ladislaus sacerdos de villa Bardach” és 1334-ből ugyancsak ezzel a papnévvel szereplő „villa Wardach” (MonVat I. 112, 134.) bejegyzést is; ez utóbbit biakat általában Vargyassal azonosítják. A helységnév még 1567-ben is, a szabad porták összeírásakor, „Bordocfalva” alakban tűnik fel (SzOkI II. 219.).

Közvetve középkori templom létére utal *köriratos harangja* is, mely most az orgonakarzat alatt található; ezen Orbán szerint „még szakérők által is olvashatatlan és észlelhettetlen jegyek tűnnek elő” (Orbán I.

223.). A feliraton 21 betűjel van, a szöveg kezdetét az egyetlen felismerhető jegy: egy egyenlő szárú kereszt jelezheti. A betűk alakját, jellegét felismerhetetlenné teszi a durva, „borzos” öntés, formájuk részben a majuszkulás, részben az antikva írás betűire emlékeztet.

A falu református temploma a település közepén, két utca által közrefogott, ék alakú telken áll. Valószínű, hogy már a középkori templom is itt lehetett, cinteremmel körülvéve, mert a templom körül mind az úttest, mind a szomszédos telkek megbolygatásakor temetkezések nyomaira bukkantak. A keletelt templom nyugati homlokzatától néhány méterre áll a torony, bejárata fölött nemrég ez a felirat került elő: E TОРNYОТ TEMPLOMOT HELYISÉGÜNK DISZÉRE ÉPITTŐK AZ ISTEN HIV TISZTELETÉRE. ÁLJ MEG JÓ KERESZTÉNY TEKINTS E SION[RA] — HOGY DITSÖSÉGET NYERJ AZ EGEK VÁRÁBA. ÉPÜLT FUNDAMENTO 1760-BA. MEGUJULT ELSÖBEN 1803-BA, MEGUJULT MÁSODSZOR 1861. HARMADSZOR 1891. Legalol az 1977-es évszám látható.

A kelet felé sokszögzáródású templom déli oldalán portikusszerű építményt találunk, ennek homlokzatán keletkezésének évszáma — 1882 — látható. Lehet, hogy maga a templom korábbi, s mai formáját a múlt század végé javítással alakították ki.

Benkő József saját szülőfalujáról, Bardócról is megemlékezik Erdővidék történetében. Idéz egy generális vizitációs határozatot, mely szerint 1709. június 10-én nem engedtetett meg Bardóc filiának Száldobostól való elszakadása és külön pap tartása. Ezeknek ellenére Bardóc 1710-ben már önálló egyházzá lett. Építkezéseiről ezeket olvassuk: „Épitett ez az Eklésia Szép tornyot ao. 1702. Templomát is szépen újra építette A. 1768. A. 1766 Találtattak itt 339 Lelkek. Ezen Eklának Patronusa Mlgs Tserei Ház.” (Benkő 1770. Bardotz.) A torony építését megörökítő 1760-as felirat Benkő adatainak ismeretében csakis átépítésre vonatkoztatható. A legutolsó építkezés a templomon 1880—1882 között történt. „Bardóc az új templomra az építőnek [...] 3300 frt-ot” fizetett (PüspJel 1880, 1881).

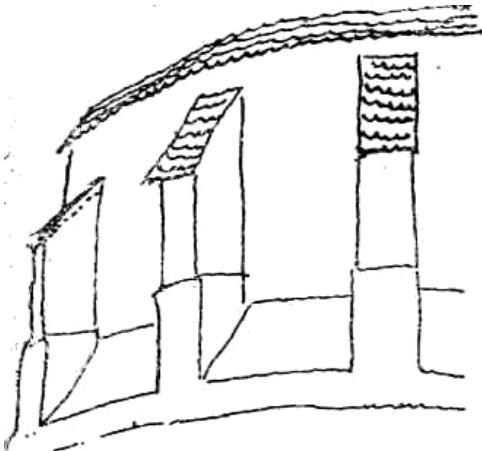
Irodalom

Benkő 1770. — Orbán I. 223. — PüspJel 1880. — Debreczeni 1932. 180—184. — Juhász 1947. 12, 46, 52, 53, 143, 144. — Darkó 1953. 207.

BARÓT

Római katolikus templom

Erdővidék központja, az 1968-ban várossá nyilvánított Barót nemcsak környékének, de az egész Székelyföldnek oklevéileg legkorábban említett helyisége, 1224-ben a székelyek szállásterületének határa (SzOkl I. 5.). Korunkra középkori épülete nem maradt, de valószínű, hogy a főtéren álló római katolikus templom korábbi építmények helyén és anyagának felhasználásával épült. A XIV. század elején már templomos hely Barót, sőt plébániájának papi jövedelme az átlagot jóval meghaladja, amint azt a pápai tizedjegyzék három évre vonatkozóan mu-

56. A cinterem támpillérei

tatja. 1332-ben „Item Damyanus sacerdos de borouch solvit XV. banales antiquos” (MonVat I. 106.), 1333-ban „Damyanus sacerdos de Baroch solvit VIII. banales antiquos” (uo. 112.), 1334-ben pedig „Damyanus sacerdos de Barchuch solvit II. verecenses et I. obulum” (uo. 134.). Mindhárom jegyzékből a sepsi plébániák közt szerepel.

A templom történetét a XVI. század második felétől nagy vonalakban követni tudjuk. Egyházi feljegyzések szerint: „Az új templom — a régi, 1564-ből való helyett (loco antiquae ex a. 1564) — a parókia közzösségenek költségén 1760—1767-ben épült, szentélye Georgius Keserü de Baroth nagyváradai kanonok költségével készítetett, tornyát pedig, mely 1802-ben földrengés miatt megrongálódott, 1822-ben újjáépítették.” (Veszely Károly: *A baróti plébánia*. 108.; Schem 1882. 34.) Az összefoglalt adatsort még néhányal kiegészíthetjük. Orbán Balázs a plébánia anyakönyvéből közölte azt az 1674 előtti feljegyzést, mely szerint a felekezeti viták idején a baróti asszonyok a templom ajtajában tartóztatták fel az azt elfoglalni akaró kiküldötteket és protestáns prédikátorokat (Orbán I. 214.). A templom javítására is vonatkozhat Szebelébi Bertalan vikárius 1707. szeptember 30-án kelt végrendeleti adománya: „A Baróti templomra hagyok tíz forintot.” (Veszely 1860. I. 359.) Szintén építkezéssel függhet össze a VI. Pius által a baróti plébánia részére 1775. január 5-én kiadott búcsúengedély (Beke 1890. 113.).

Barót római katolikus templomát sűrű támpillérsorral erősített köfal övezi, délen közbeiktatott barokk sisakú toronnyal, melynek alsó harmada korábbi építésű és hajdan kapubástyául szolgálhatott. A vár-falszerűen épített cinteremfal a közbeiktatott toronnyal késő gótikus építkezés lehetőségére utal. A barokk jellegű keletelt templom téglalap alakú hajóból és hozzá csatlakozó sokszögzáródású szentélyből áll, melynek északi oldalához egy kápolna és sekrestye járul. A belsőt barokk berendezés díszíti.

Meg kell említenünk még néhány baróti vonatkozású középkori adatot, ezek nagyrészt nem építészeti tevékenységre, hanem gazdasági

ügyekre vonatkoznak, vagy egy-egy korabeli személy szereplésével kapcsolatosak, de társadalmi és műveltségi viszonyokba engednek bepillantást. A kezdetekre nézve hivatkoztunk az 1224. évi adatra, eszerint már a tatárjárás előtt lakott terület lehetett Barót („Boralt”) környéke, a szomszédos területeken besenyő népességgel is. 1276 előttre utal vissza Magister Sandrinus de Sebus Bachon és Luca de Sebus Barut 1421-ben szereplő birtokügye; őseik Alsó- és Felsőrákoson, Baroton birtokukat a besenyők pusztulása után, de 1276 előtt királyi adományként kapták (SzOkl I. 115.). A XIV. században (1334) találkozunk Baróti Lőrinc (Fejér VIII. 4, 127.; Orbán I. 213.), majd 1395-ben az állítólag Zsigmond életét megmentő Cserei Balázs nevével (Fejér X. 8, 347.).

A XV. század elején a sepsi székelyek várépítő szándéka tűnik ki egy 1415-ös oklevélből, közöttük egy baróti személlyel is találkozunk, a várépítés körülményeiről azonban ennél többet nem tudunk. „Agasthy Kellemen de Barotfal, sedis Schepsi” és más székelyek Brassó város bírája és tanácsa előtt egy darab földet Árapatak szomszédságában Botfalunak eladtak, hogy az 50 aranyforint vételáról a király pártutó elleniségei ellen várat építsenek: „Castrum seu fortalicium in terra ipsorum [...] edificare incepert.” (SzOkl III. 33—35.)

1459-ben Sepsiszék Barót környéki falvaiból megalakult Miklósvárszék (SzOkl VIII. 92.). Közügyeket intéző személyek tűnnek fel a XVI. század elején: „Gregorius Literatus de Barolth ac Stephanus Phileij”, mint Besenyei Babos Lukácsné egyik ügyvédje (SzOkl III. 184.). 1522-ben Tordai Pál gyulafehérvári kanonok részéről Hídvég, Árapatak és Barolth plébánosai megbízást kapnak a püspökség báránydézmaszédő szolgájának felkutatására és megidézésére (SzOkl II. 10.). Az 1566-os lőfő-összeírásban Sepsi Baroti Pál a fő népek között szerepel (SzOkl II. 194.). A helység korabeli népességről nyújt némi tájékoztatást a szabad székely portákról 1567-ben készült összeírás, ahol Barót a környéken a legnagyobb számmal, 73 kapuval szerepel (SzOkl II. 222.).

Irodalom

Veszely 1860. I. 359. — Veszely Károly: *A baróti plébánia*. Brassó, 1868. — Orbán I. 213. — Beke 1890. 113. — Karácson 1899. 216, 224, 235. — Rugonfalvi 1939. I. 189. — Darkó 1953. 205, 207, 209. — B. Nagy 1970. 328. — Kisgyörgy 1973. 56. — Sîrbu—Pop 1977. 65.

BIBARCFALVA

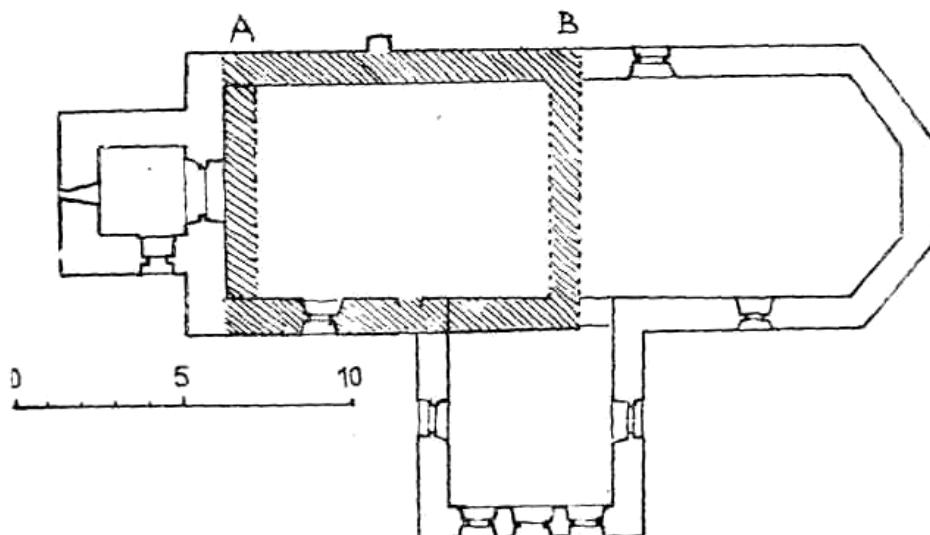
Református templom

A falu közepén, a főút mellett emelkedő, alacsony kőfallal körülvett templom középkori eredetű, többrendbeli átalakítás után mai formáját 1897-ben nyerte el. Az eredetileg azonos szélességű hajóból és szentélyből álló épületet 1794-ben nyugati homlokzati toronnyal, 1897-ben pedig a déli portikus helyére épített újabb résszel gazdagították. Az övpárkányokkal tagolt toronytestet lizénák fogják közre, óraíves koronázó-párkányáról gúlásisak emelkedik. A déli homlokzaton az 1897-es évszám látható. A torony alsó szintjét déli és nyugati oldalán köpenyfal erősíti, a déli oldalán bejárat nyílik a toronyaljba, majd innen a hajó nyugati

felébe. A nagy ablakokkal tagolt déli szárny háromszögű oromzattal zárt homlokfalán nyílik a főbejárat, fölötte ismét megjelenik az 1897-es évszám. A szentélyrész kelet felé a nyolcszög három oldalával zárol.

A templom belseje síkfedésű, a hajó nyugati felében fakarzat, a szentélyzáródásban orgonakarzat áll. Középkori építészeti elemeket már sehol nem találunk, de a hajó északi falát a *Szent László-legenda* 1972-ben teljesen feltárt falképsora díszíti, ez pedig nyilván mutatja a fal középkori voltát. A múlt század végi átalakítás előtt Orbán Balázs „szentélyének polygon záródása és köríves oldalkapuja” alapján a templomot az átmenet idejére datálja (Orbán I. 215.). A szentély ma is sokszögzárodású, de középkori jegyek nélkül, a félköríves, ferde metszésben alkalmazott hengertagos déli kapuzat egyházi feljegyzések szerint befalazva ma is a helyén van. A falképeket ismertető Huszka József 1884-ben „a bibarcfalvi, talán még román kori templomocska” kifejezést használja, majd később rakott boltívról és az északi fal közepét elfoglaló boltívtartó pillérről beszél (Huszka 1885. 215., 218.). Bár a XVIII. század második felétől adatainkból részletesen követni tudjuk a templom átalakításának történetét, a korábbi, középkori állapotára a falképek feltáráskor lehetővé vált megfigyelések alapján következtethetünk.

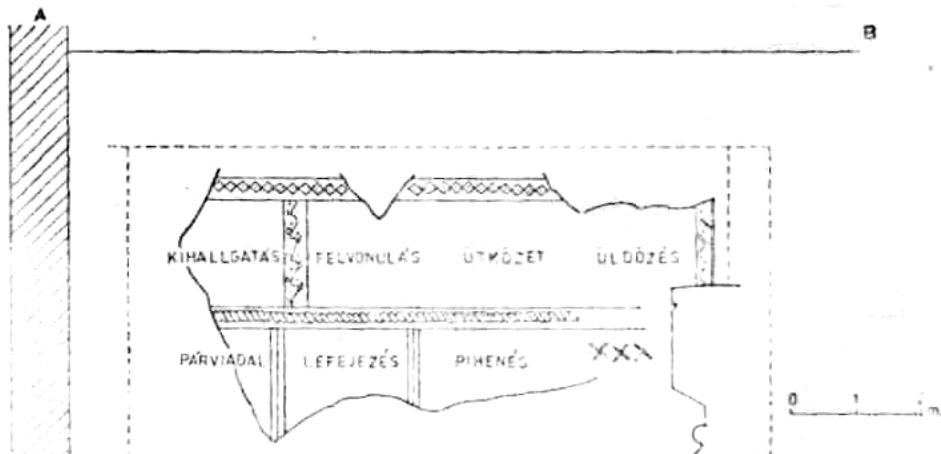
A falképeket Orbán Balázs fedezte fel a múlt század hatvanas éveiben, s bár akkor a feltárásukra nem került sor, annyit már ő is megállapított, hogy az északi fal képei lovas alakokat ábrázolnak. E közlés alapján 1884-ben Huszka József az északi fal nyugati felén két-két, egymás alatti jelenetet tár fel és publikált, arról is tudva, hogy a kelet felé folytatódó jelenetsor nagyon megrongált állapotban van. Az 1897. évi templomjavítás után a szakirodalom a falképeket megsemmisítéseknek tekintette. A templom és a javítására vonatkozó adatok ismeretében 1969-ben a Huszka-féle falképmásolatot bemutatva felhívta a figyelmet

57. A templom alaprajza a korai hajó jelölésével

arra, hogy a freskókat őrző fal ma is áll, a képek újból feltáráusra várnak. Az 1972 őszén meginduló renoválás alkalmával a falképek elő is kerültek, a feltárást és restaurálást a Műemlékvédelmi Igazgatóság (DMIA) részéről Vigh István végezte. A 4X8 m-es falfelületet elfoglaló freskókat a köfalazat vakolatára festették; a korabeli hajó északi fala 8,80 m hosszúságú volt, a padlósíntet később kb. 60 cm-rel, a falmagasságot a falképek felső keretvonalától 260 cm-rel megemelték, ebből 210 cm téglafal. A középkori hajó nyugati falát lebontották, és bizonyára a torony építésekor 80 cm-rel nyugatabbra vitték. Ahol a falképek keleti záródísze húzódik, ott a diadalív visszabontott falát téglás és cserépdarabokkal egyenlítették ki; ebben a vonalban ma is megfigyelhető az északi fal törése: a hajó és szentély tengelye kissé eltért egymástól. A déli fal valószínűen egyidős az északival, középtájon a felső vakolatréteg alatt virágmintás falfestés került elő. Mindezek alapján megállapítható volt a középkori templom hajójának mérete. A szentély falain csak szúrópróbákat végeztek, gótikus eredete megnyugtatóan nem tisztázódott. Mivel a szószék a falképek keleti záródísszének vonalába esett, ezt lebontották, és keletebbre újat készítettek.

Az északi fal majnem teljes felületét a *Szent László-legenda falképsora* tölti ki, díszes keretelés közé fogva. Nyugat felőli részén sem a keretdísz, sem a kezdő jelenet nem maradt meg. A felső keretdísz levél-motívumokkal kitöltött rombuszokból áll, hasonló szegély keretelte kelet felől is az ábrázolásokat. A két sorban megjelenített legenda választódíszre váltakozó színezésű, egymást átható körök sorából áll. Az első jelenet a Kihallgatás, ebből ma három egymás mögött álló paripa és a lovaik mellett álló sisakos alakok látszanak. E jelenetet indadíszes függőleges sáv határolja a következőtől. A falkép 6 m hosszú további részén egyetlen mozgalmas képpé komponálva három jelenetet láthatunk: a Felvonulás egyben már az ütközet jelenete is, ez az alakok zsúfolt megjelenítésével a már nagyon töredékes Üldözés jelenetébe megy át. Lovas harcosok előreszegzett dárdákkal vágtatnak a leányrabló kun és a visszafelé nyilazó kunok után, az előtérben térdeplő nyilasokat, a háttérben

58. A Szent László-legenda az északi falon

feltartott dárdákkal vonuló sisakos harcosokat látunk. A kun üldözése jelenetéből László alakja megsemmisült. A király fehér lova és a kunnak szegzett dárdája, a visszafelé nyilazó leányrabló sötétebb lova és alakja még jól kivehető; háttérül itt két fának a koronája látszik. A felső részre jellemzők a szépen festett lófejek és gazdag lószerszámok; még ugyanis az arcok rongáltak, csonkítottak, a lóábrázolásokat nem bántották.

Az alsó képsor első képe csonka, valószínű, hogy a Párvidal jele netéből maradt meg itt a két lombos fa és a megmentett lány lehajló alakja. A következő jelenetet függőlegesen festett egyszerű sáv választja el az előbbiből. Itt fák között a glóriás király feje és a felemelt kardot tartó lány alakja látszik, talán a kun lefejezésének jelenetéből, csonkultan, hiányosan. A festésnyomok a fal további részén is fellelhetők; a legenda szerint itt a viadal után pihenő király és a lány jelenetének kellett lennie, talán ugyanolyan egyszerű kerettel határolva, mint az előbbiekbén. Az alsó sor alsó részén, bizonyára a padlószint megemeléssel, a vakolat is megsemmisült.

A szakirodalom az 1884-ben feltárt és közölt részletek ismeretében a jelenetek kereteléses megjelenítése alapján a képes legendáriumok hatását hangsúlyozta, s a bibarcfalvi László-legendát a XIV. század végről, a XV. század első negyedéből keltezte (Dercsényi, László Gy., Levardy). Az 1972—1973-ban történt újrafeltárás nyomán, már a teljes fal képsort figyelembe véve, az újabb irodalom az itáliai trecento főképp a Szepességen megjelenő változatának, sajátosan a nemrég előkerült Szepesmindszent László-legendájának analógiáját tartja fontosnak (Drágut). Az eddigi székelyföldi ábrázolásokkal ellentétben, amelyekre a folyamatos elbeszélés jellemző, itt valóban a keretdíszek közé fogott jelenetsorokat és az indadíszes keret szepességi falképeken kedvelt megoldását látjuk (Szepeshely, Szepesdaróc). Lényegesnek tartjuk megjegyezni azt is, hogy festője magas művészeti színvonalat képvisel.

Bibarcfalva középkori plébániája a pápai tizedjegyzék három egymást követő rovatában fordul elő a sepsi egyházkörbén, a közepesnél magasabb papi jövedelem tizedével. 1332-ben „Item Blasius sacerdos de villa Bybouh solvit XVI. banales antiquos” (MonVat I. 106.), 1333-ban: „Item Blasius sacerdos de villa Byborch solvit I. banales antiquum et VI. Verecenses” (uo. 112.), 1334-ben: „Item Blasius sacerdos de villa Byborch solvit III. denarios” (uo. 134.). A megállapítható eredeti hajóméretek és az Orbán által leírt félköríves déli kapu alapján valószínűnek tartjuk, hogy Bibarcfalva első temploma a késő román vagy az átmeneti korban, a XIII—XIV. század fordulójára épült. Ebből az első építkezésből csak a hajó hosszfalai maradtak meg a később festett falképekkel.

A XVIII. század közepétől megsokasodnak a templom javítására vonatkozó adataink. 1759-ben a templom romlott állapotú, a gyülekezet a javításhoz szükséges faanyagot a Mikó grófoktól kéri. Mikó Pál és Miklós Bodoláról, 1760. június 1-én kelt válaszában meg is ígéri a segítséget: „Memorandusát megolvastuk és kivánságukat méltó Consideratio ban vévén, az Isten megromladozott Házának felsegéllésére ez obligatiione debita amennyiben lehet, bizonyos számu fenyőfa gerenda és léczel megpusztult fenyveseinkből succurálni kívánunk. (Az EgyhLvt-ból

idézi Borsay László: *A bibarcfalvi ev. ref. egyházközség története*. 1906. 4. Kéziratmásolata az Egyhárvánban.) Az egyház gondnoka, Borbát Pál 1760. október 11-én szerződik Téglás Lupujjal néhány ezer cserép és téglá felesben való elkészítésére, 1761. július 4-én kézdiszentléleki Balás Ferenc pallérral a felsorolt munkákra: „[...] ezen nemes Reformáta Ecclesia templomának alsó részének bé boltozása, az új ajtónak fennebb való tiszálása, a belső résznek tiszességes egész vakolása, ugy a templom géberinek kőből kirakása, megtisztelése, ugy egyéb hibáinak elkerülése, a boltnak virágok és figurákkal való készítése, úgy, amint a felső részen, lészen készítve” — negyven forintért (uo. 4.). A szerződésből kivehető, hogy a középkori templomot már e javítás előtt részben átalakították, egyik része barokk boltozatú, viszont a hajó minden két végére kívánt oromfal (géber) mutatja, hogy a hajó és szentély között még állt a diadalív. Huszka leírásából tudjuk, hogy a barokk boltozatot falpillérek erősítették. A munkák késői befejezését jelzi a famunkák 1771. július 21-én kelt elszámolása, Baróti Hoffmann Károly nyugtázza a „20 m. forintokat, melyet én nékem Bibartzfalvi Eklézsiának Curatora Nzts. Benedek István ur effective megfizette becsületesen egészen az Templomnak Asztalos és Átsbeli munkájának véghez vitele fejében.” (Uo. 5.)

A torony építésére 1784-ben Pap György építőmesterrel kötnek szerződést: „A toronynak a föld színén felyül kilentz német ölj magassága, két ölj és egy sing szélessége legyen.” A 300 magyar forintért vállalt munka azonban valószínűleg épp csak hogy elkezdődött, mert az 1791-ben kiadott kéregetőlevél „egy jobb móddal építendő” toronyra vonatkozik. A kőműves- és ácsmunkát brassai Sáfrány Ferenc 450 magyar forint ellenében 1793—1794-ben végezte el, felépítve egy később lebon-tott portikust is a déli oldalra (uo. 6—7.).

A későbbiekbén három alkalommal is rongálódás érte az épületet. 1799-ben feljegyezték: „Már a Templomnak a Toron felől való vége bótözásával együtt egész ruinában vagyon, nem különben a templomban levő székek is igen romladozott állapotban vannak.” A megyebírói számadások szerint a tatarozás 1801—1802-ben történt. 1811-ben villámcspás következtében leégett a torony szarvazata (uo. 8—9.). Majd 1838-ban földrengés sújtja: „[...] a Bibartzfalvi Evan. Reformata szent Ecclesiának Temploma Tornyával együtt vallásos szomorúságunkra az 1838-dik Évben az erős földmozgás által annyira megrongáltatott, hogy szinte Siloám Tornyanak szerentsétlenségét mutatta [...] igen könnyedén belekerül 2000 Rénum forintokba, vagy még többe is.” Szerződés szerint felsőrákosi Fitori István végzi el a kőműves- és ácsmunkát, az akkor, majd 1841-ben újra kibocsátott kéregető levelekre begyűlt adományokból (uo. 10—11.).

A templom a mai formáját az 1896-ban elhatározott és 1897-ben véghezvitt renoválással nyerte. A kőművesmunkát Fülei Nagy Gyula, az ácsmunkát Szász Ferenc, az asztalosmunkát bibarcfalvi Benedek Pál végezte, a javítás költsége 7500 korona és 1000 korona értékű Önkéntes munka. Az egyházközség történetét megíró lelkipásztor szerint: „Előcsarnok teljesen új épült, az előfalazat jó része lebontódott, a hátsó falazat jó része megmaradt, ugyszintén a torony falazata is. Teljesen újból

épült a czinterem fala és a templom lerombolt boltozata helyett épült mennyezet” (uo. 15.).

A toronyban két harang van, 1797-ből és 1956-ból. Mindkettőről vannak korábbi adataink is. A nagyobbik, AZ ÉLŐKET HIVOGATOM A HOLTAKAT ELSIRATOM 1956 feliratú, egy 1874-ből való harang újraöntése; a kisebbik felirata: DUM TRAHOR AUDITE VOCO VOS AD SACRA VENITE — SUM. ECLAE REF. BIBARTZFALVIENSI 1797 ME FETZIT JOHANES KÜS. Ezt egy 1638-ból való harangból öntötték (uo. 7.).

Irodalom

Benkő 1770. — Orbán I. 215. — Henszlmann 1884. — Huszka 1885. 211—220. — Huszka 1887. 331. — Nemes 1896. — Szendrei 1901. 68. — Tagányi—Réthy—Kádár IV. 324. — Gerecze I. 539.; II. 34, 942. — Ambrózy 1940. 38. — Dercsényi 1941, 134. — Korompay 1942. 160. — Kováts 1942. II. 653. — Entz 1943¹. 86, 89. — Juhász 1947. 12, 52, 53, 143. — Darkó 1953. 208, 209. — Radocsay 1954. 55, 119. — Dercsényi 1956. 199.; 1970. 137. — Levárdy 1963. 213. — Entz 1968. 44, 131. — Dávid 1969². 543. — Dávid László: *A bibarcfalvi templom Szent László-freskói*. MTük 1969. nov. 22. — Drăguț 1972. 42, 74. — Drăguț; 1973. 54. Kisgyörgy 1973. 38, 59. — Ágopcsa Marianna: *A restaurálás gondjai*. A Hét 1973. szept. 21. (Interjú Vigh István restaurátorral) — Drăguț 1974. 22, 37. — Sîrbu—Pop 1977. 69. — Drăguț 1979. 228.

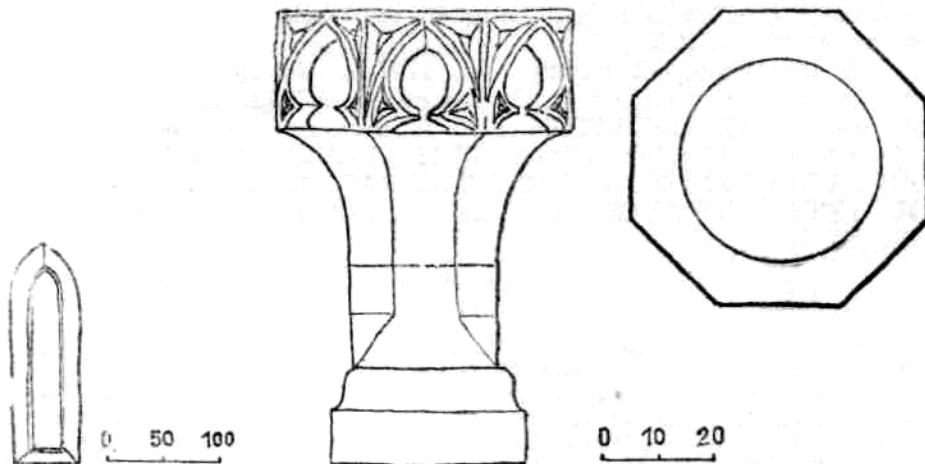
BORDOS

Római katolikus templom

A templom a falu szélénél egyik dombhajlatán áll, keletelt szentélye a falu felé, tornya a hegyekre néz. Adataink szerint a templom 1857-ben épült, tornya azonban középkori. Külseje három szintre tagolt. Az alsó szint széles, belső tere dongaboltozatos, első emeletére a templom karzatáról lehet jutni, itt három oldalon később keskenyített lőrésablakokat találunk. Az erőteljes párkánnyal tagolt második külső szint keskenyebb az alsónál, itt minden oldalra egy-egy kőkeretes, elszedett, csúcsíves ablaknyílás van, ez mutatja a támok nélküli torony gótikus korban történt építését. A legfelső, ismét keskenyebb szint láthatóan későbbi ráépítés, négyfelé széles ablakokkal; óraíves koronázópárkánnyal, amelyre hagyomasak borul.

A torony keleti oldalához csatlakozik a téglalap alakú hajó, déli bejáratnal, belül nyugati karzattal, keleti oldalához sokszögzáródású szentély kapcsolódik, sekrestyével. Hogy falazatában a hajó és szentély középkori-e, azt csak falkutatással lehetne eldöntení, mert mostani, újjáépített állapotában semmi felszíni jegy nem utal a toronnyal egyidőben történt építésre.

A szentélyben egy, a XV. század második feléből való kő *kereszte-lőmedence* található. Négyszögletes talapzata és nyolcszögletű szára között kimagas közvetít. Kiszélesedő felső része ismét nyolcszögű, fél gömb alakú medencével; oldallapjait plasztikus, csúcsíves vakmérűvek díszítik. Medencéjében réz víztartó van, kereszttel díszített fedővel; ez egykorú lehet a kőfaragvánnyal.

59. Ablak a templomtorony nyugati oldalán

60. Keresztelőmedence oldal- és felülnézete

A templomhoz két harang tartozik, egyiket Hönig Frigyes öntötte Aradon 1906-ban, a másik a nagyszebeni Schieb és Kaunz munkája 1927-ből. Régi, középkori harangja, O REX GLORIE VENI CUM PACE majuszkulás felirattal, a szavak között rozettákkal, Orbán Balázs közléséből ismeretes. A bemutatott felirat betűtípusai alapján Orbán a harangot a XIV. század közepéről keltezi (Orbán I. 157.).

A templom építéstörténetét tárgyi és írott adatok hiányában nem tudjuk nyomon követni. Kétségtelen, hogy a torony a középkor végén épült, s talán egyéb köfaragó munkákkal összefüggésben készült a nemes díszítésű keresztelőmedence; adataink csak a templom létéről adnak hírt, építésről csak 1857-ben hallunk. A falut 1566-ban említik először, a hadi lustrán számba vett két lófő nevének feljegyzése alkalmával (SzOkl II. 199.). 1567-ben Bordos 12 kapuval szerepel a szabad porták adójegyzékén (SzOkl II. 219.).

A reformáció után a község unitáriussá lett, a templom papja 1637-ben Beke Dániel püspök. 1697-ben, a szentdemeteri templom tulajdonjogának kivizsgálásakor kelt tanúvallatási jegyzőkönyv említi először a bordosi templomot. Dolgos Máté 76 éves bordosi tanú szerint: „Tudom azt, hogy Fülöp Jánosné ide Bordoson az Unitáriusok templumában akara járni s nem a Sz. Demeteri misére.” (Benczédi 1878. 35.) Benkő József 1778 előtről az egyházi beosztás tekintetében úgy tájékoztat, hogy Bordos unitárius anyaegyház, a katolikusok Szentdemeterhez tartoznak (Benkő 1778. I. 227.). Katolikus egyházi feljegyzések szerint „Bordos hajdan római katolikus templomát sokáig az unitáriusok használták, 1781. március 25-én egy vegyes vallású bizottság adta át a katolikusoknak.

* O R E X * G E O R G I A * Δ ΑΓΩΝΙ * Κ Α Δ Ω * Ρ E G A

61. A harang felirata Orbán Balázs után

Temploma 1857-ben épült, Loyolai Sz. Ignác tiszteletére. Anyakönyvet 1727 óta vezetnek, filiája Szentdemeter.” (Schem 1882. 129.) Az 1789. június 13-án itt tartott unitárius vizitáció nem tesz említést unitárius templomról, csak egy 1640-es évszámú ónkannát, egy cserefa ágason levő harangocskát, majd a filia, Csöb javait vette leltárba (UnitPüspVizit 1788. 816—819.). A régi templomot 1781-ben visszanyerő katolikusok 1820-ig filiaként Szentdemeterhez tartoztak, önállósulásukkal függhet össze a templom 1857-ben történt újjáépítése.

Irodalom

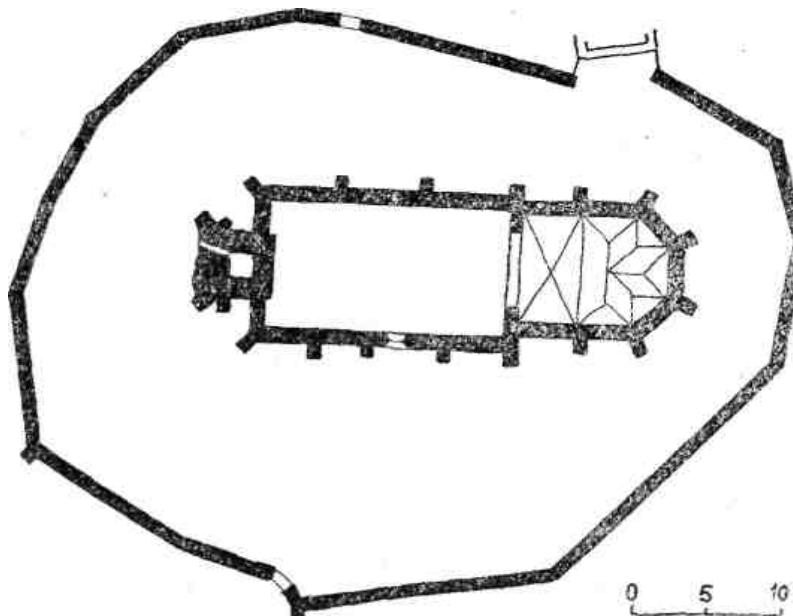
Orbán I. 157. — Benczédi 1878. 36—39. — Schem 1882. 129.

BÖGÖZ

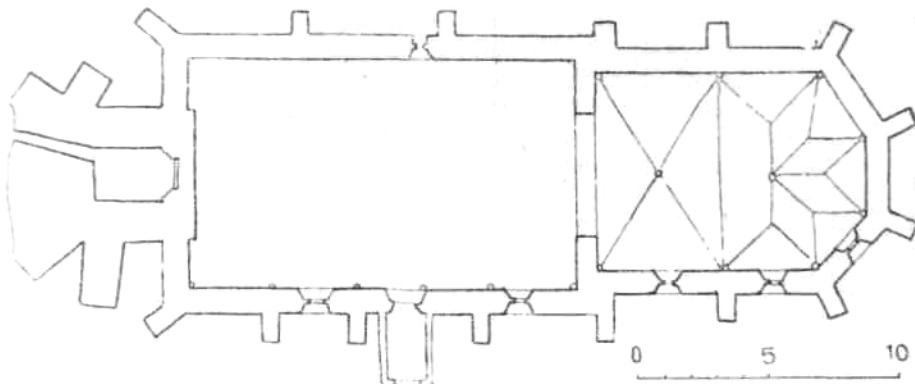
Református templom

A bögözi templom Udvvarhelyszék egyik legszebb középkori emléke, a Nagykülli bal oldalán, a falu hajdani központjában áll, a délről jövő Kányádi patak partmagaslatán. Körbefutó alacsony kőkerítés övezi, délről és északról nyíló bejáratokkal. A keletelt templom hármas tér-fűzésű: hatalmas tornya mögött gótikus hajó, majd a hajónál, alacsonyabb, külön tető alá fogott, támpillérekkel erősített, sokszögzáródású szentély sorakozik.

A *torony* a hajóval szervesen egybeépült. Sarkait átlós támok erősítik, a két tám közé, a homlokzat elő később vastag köpenyfal épült,

62. A cinterem alaprajza (Vetési Sándor felmérése)

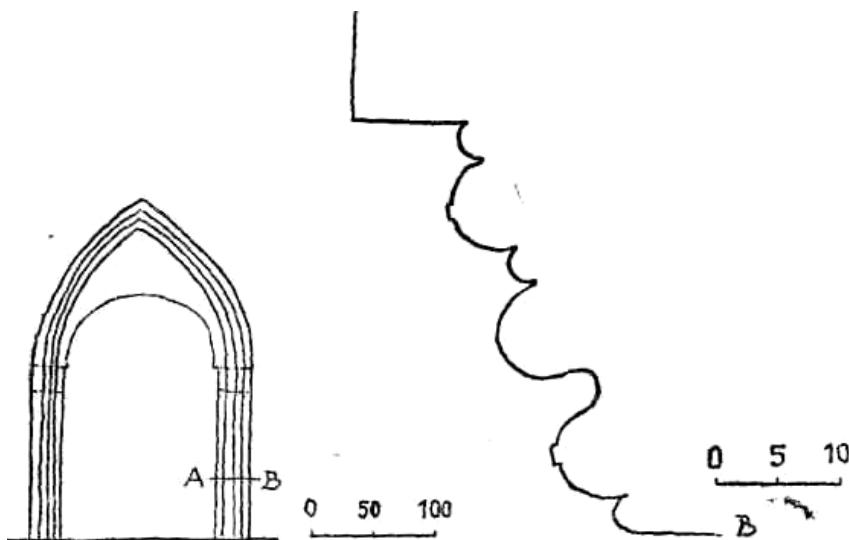

63. A templom alaprajza

mely magába foglal egy kváderkövekből rakott korábbi támot is. A torony déli és északi oldalához később épített vaskos támok csatlakoznak. Erre a nagy tömegű erősítésre a torony többszöri magasítása miatt lehetett szükség. A toldásokkal elzáródott eredeti bejárat helyett ma alacsony, szűk bejárat vezet a dongaboltozatos toronyaljba, az elfalazott nyugati bejárathoz. A torony északi falán kb. 3, majd 7 m magasságban a falazatnak olyan horpadásai mutatkoznak, melyek egymásra építést jeltetnek, a torony belsejében ugyanitt a faltextúra is változik, a hömpölykövekből rakott alsó részt lapos kövekből rakott fal követi. A ráépítés nyomai a hajó nyugati, majd északi falán is követhetők. A hajó nyeregtetőjének magasságában a torony falát három oldalon résablak töríti át, efölött a nagy ablakokkal áttört legfelső rész, az órai rés párkányról emelkedő gúlasisakkal, a legutolsó toronymagasítás korából való.

A hajó nyugati sarkainál kétosztású, átlós elhelyezésű támpillérekkel találunk, hornyolattal faragott vízvetőkkel, gazdagon tagolt lábazati párkánnyal, mely a támot minden oldalán körülveszi. A hajó és szentély támpillérei hasonló köfaragyányokkal díszítettek. A toronyaljból megközelíthető körkeresű nyugati kapuzat bejáratát elfalazták, de gazdagon tagozott, kifelé szélesedő béllete szabadon van. A legbelő, pilléres tag Orbán szerint félkörívben zártult, a három hengertaggal és közbeiktatott vályúzatokkal és pálcatakkal alakított külső tagozás pedig csúcsíves lezárasú. Orbán Balázs leírása többet árul el a hajdani formáról, mint amit ma megfigyelhetünk: „Itt csúcsíves keretben köríves nyilatot találunk, a kettő közt téres ívmezőt (tympanum). Ez ívmező egykor domborművének csak nyomai látszanak.” (Orbán I. 38.) A homokköből faragott kapuzat a nagyon feltöltődött alsó részen és a vállonalban töredézzett, leporlott, ívmezőjét újrafalazták.

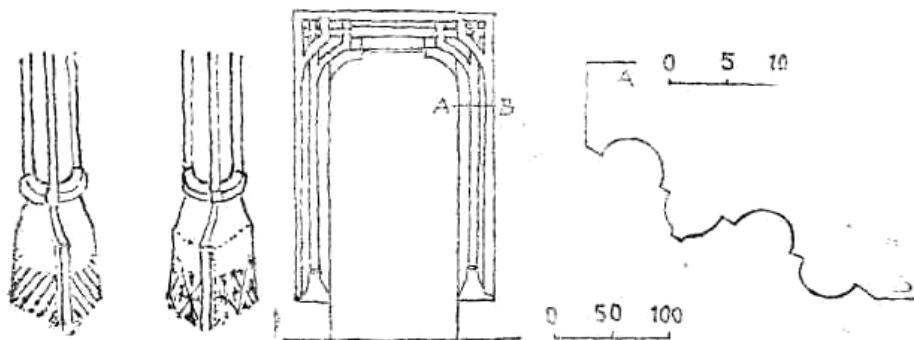
A hajó déli falát három támpillér tagolja négy falmezőre. Az elsőben mély rézsűs kávájú elfalazott ablak egy része tűnik elő a vakolat alól, a másodikat és negyediket kétosztású, csúcsíves, körácsos ablakok tagolják, eltérő díszítéssel. A harmadik falmező előtti portikusból nyílik a szemöldökgyámos déli bejárat, pálcatakos kökerettel. Két vályúzat közé fogott központi körtettagja rombuszos díszítésű oszlopszékről emelkedik. A portikus oldalfalában másodlagosan egy fordított kúp alakú

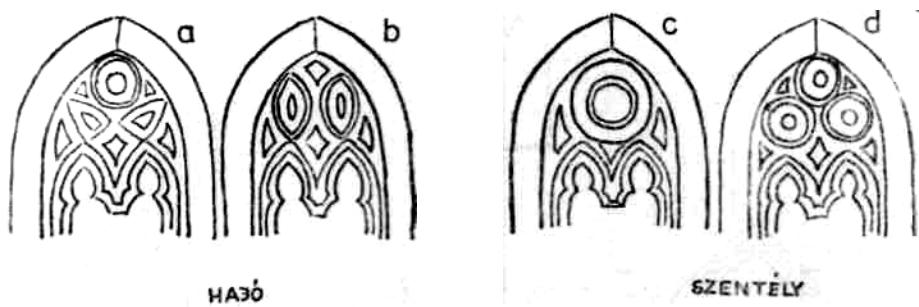
64. Nyugati kapu

gyámkövet találunk, mely a hajó északi oldaláról való. A hajó északi falánál két tám áll, egyik mellett múlt században nyitott ablakot láthatunk. A hajó és szentély falát köből faragott hornyolatok koronázópárkány zárja le.

A hajó és az alig keskenyebb szentély csatlakozását kétoldalt egy-egy, a szentélyfalhoz épített támpillér erősíti. A gazdag lábazati párkány itt nemcsak a támokon, de a falakon is megjelenik. A déli és délkeleti falakat itt is kétosztású, körácsos ablakok törik át, változatos mérművekkel (az első ablaknál ez kitöredezett). A szentély északi falánál a sekrestye nyomai jól kivehetőek, az itteni támok faragott kövek nélküliek, mivel a hajdani sekrestye lebontott falainak maradványai.

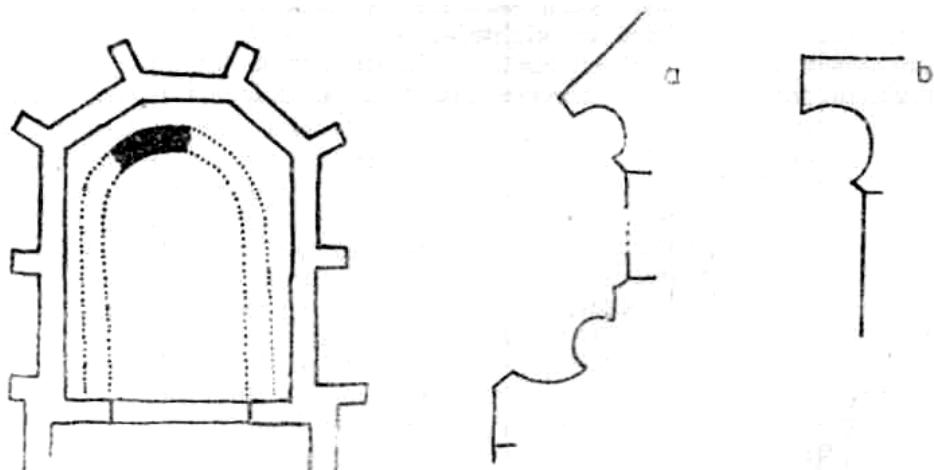

65. A déli kapu, profilmetsze és lábazata

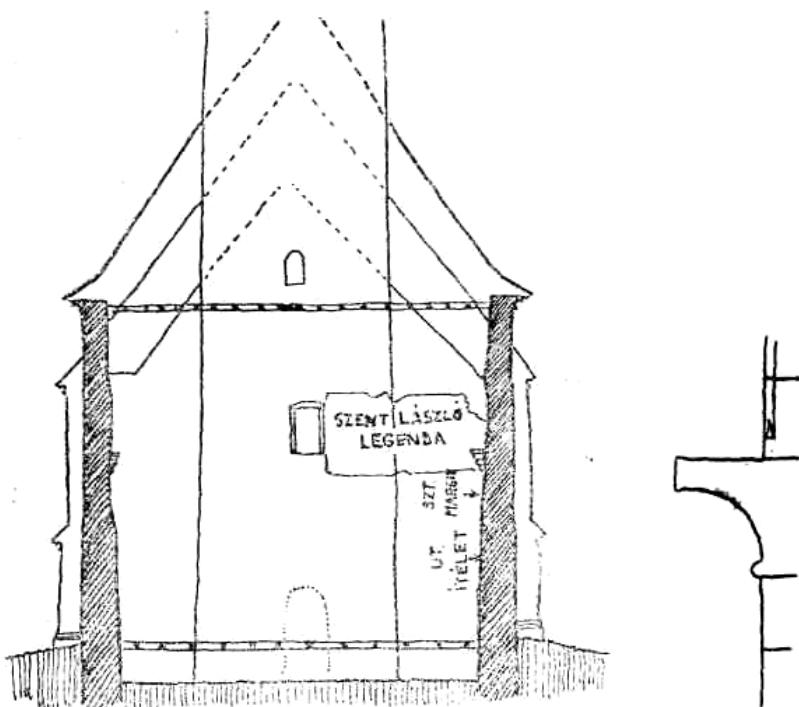
66. Kőracsos ablakok a hajóból (a-b) és a szentélyből (c-d)

A templom belsejében a hármas téralakítás kitűnően érzékelhető. A *hajó* belső nyugati falát középen a toronytest beugrása szakítja meg, faltömege egyik oldalon 20, másikon 40 cm mélységben épült be a hajó terébe. Falkutatás nélkül is jól szembetűnik a toronytestnek ütköző két korábbi háromszögű oromfal, amelynek nyomai a padlásterben is megfigyelhetők. A torony beugró falán és a *hajó* nyugati falán a Szent László-legenda falképsorának kezdőjelenetét láthatjuk, ennek felső vonalától indul a legkorábbi oromfal, a második a kazettás mennyezet síkjától figyelhető meg, a mai pedig az oldalfalak tetejétől indul. A legalsó oromfal indításának magasságában a fal magasítása a *hajó* déli és északi falán is megmutatkozik. A nyugati fal kétharmad részét és a déli falat a bejáratig barokk fakarzat foglalja el, mely eredetileg az északi és nyugati felnél futott végig; 1966-ban a falképek szabaddá tétele érdekében építették át mai helyére. A munkálatot végző Vetési Sándor lelkipásztor megfigyelése szerint a déli falon, ahová a gerendavégeket be kellett venni, falképnyomok nem mutatkoztak.

67. A korábbi és a mai szentély

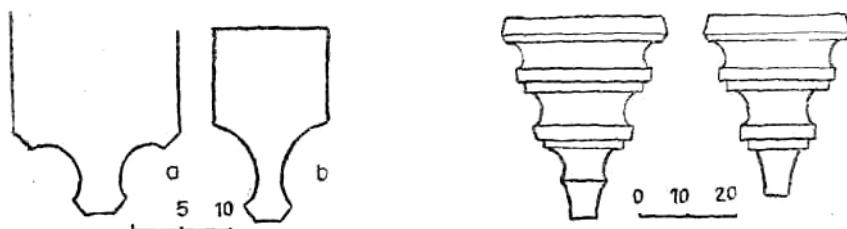
68. A támpillér vízvetője és lábazati párkanya (a), a koronázópárkány meteszete (b)

69. A hajóbelső nyugati fala

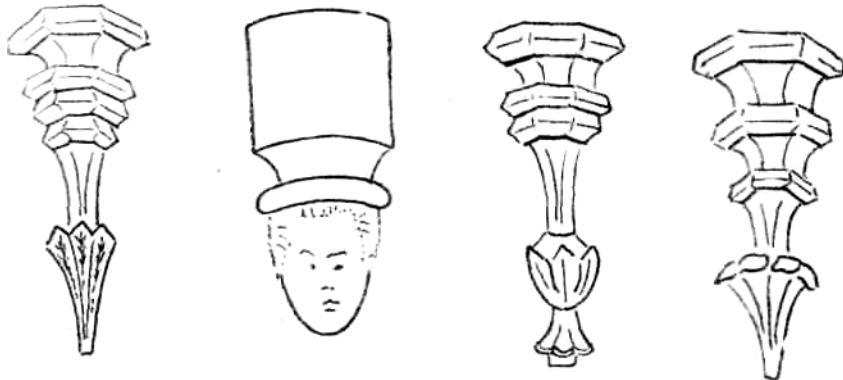
70. A diadalív vállköve

A hajó déli fala nem merőlegesen ütközik a nyugati falnak, felülete szabálytalan, ami a csúcsíves ablaknyílásoknál a legszembetűnőbb. A falazat középmagasságában hat késő gótikus gyámkő látható, közöttük a hajdani boltfiókok ívei is megmutatkoznak. A fordított kúp alakú, három tagozattal szükülő gyámkövek között egy, a déli bejárat feletti, társsainál erőteljesebb, itt ugyanis támpillér nem állhatott. Az északi oldalon ugyancsak az öt boltszakasznak megfelelően sorakoznak a gyámkövek; ahol később az északi ablakot nyitották, ott hiányzik egy gyámkő. Az

71. Kőborda profilja a szentélyből (a), a hajó terrakotta bordatörökéde (b)

72. Gyámkövek a hajóból

73. Gyámkövek a szentélyből

északi fal teljes hosszát, nyugatról kelet felé haladva, három falképsor tölti ki. A felső sávban a késő gótikus gyámkövekkel és boltfiókokkal megrongált László-legenda, alatta Antiochiai Szent Margit legendájának jelenetei vannak, néhány helyen — az itt állott karzat gerendavégeinél és az északi ablaknál — megcsontkulva. A legalsó képsor az Utolsó Ítéletet és néhány ehhez tartozó ábrázolást foglal magába. Ez alatt még egy negyedik falképsor is húzódott, nyomai a keresztdísz alatt három helyen is megfigyelhetők. A mai padlószint kb. 80 cm-rel megemelt, de nincs feltöltve, hanem a gerendázatot kőrakásokra helyezték.

A hajót 10x8 keretelt kazettából álló festett deszkamennyezet fedi. Egy virágos kazetta szélén kétszer is megörökítették a festők nevét: STE. FABR. ET DA. PHILIP (Stephan Fabritius et Daniel Philip). Két egymás mellett ez a felirat olvasható: SPECTABILIS AC GENEROSI DNI. DNI. SIGISMUNDI KORDA SENIORIS INCLYTA SEDIS VDVARHELY REG. IUDICIS SUPREM DIGNISSIMI PATRON ZELOSISMI [?] SUMPTU INSTAURATA EST HAC DOMUS SIMUL IE [?] OMNE ANO D. 1724. — SPECTABILIS AC GENEROSI DNI STEPHAN N. BORSAI RELICTA CONSORS SPECTABILI AC GENEROSA DNA MARIA BALO HUIUS TEMPLI RENOVATIONEM SP. BENEFICIO REMOVEBAT TEMPORIB. REV. DN. STEPH. BACONYI [...] RECTE. IOH. BACZO CURAT. STEPH TOASO 1724. A csavart oszlopokon álló, festett mellvédű karzat felirata: SUMPTIB. ET INDUSTRIA EXCELM. AC. IL: GEOR: A KORDA L: B: DE B. JENŐ S: C: R: M: CONSIL: STAT INTIM: CAMER AVLIC: COTUS COLOS COMIT: SVP. ETC. EXCELL SVSANNAE NAT: S:R:I: COMITISSAE TELEKI DE SZÉK CONSORTIS ANNO DOMINI 1761. A mellvéd egyik fűrészelt, lecsüngő díszén megismétlődik az ANO DM. 1761 felirat. A karzatmellvéd egyik fedődeszkájára, belül, a szász mester neve és lakhelye van ceruzával felírva. A déli bejárat festett és faragott ajtószárnya szintén ekkor készül; felirat: BORSAI NAGY ISTVAN — ETSEDI EVA ANNO DOMINI 1761.

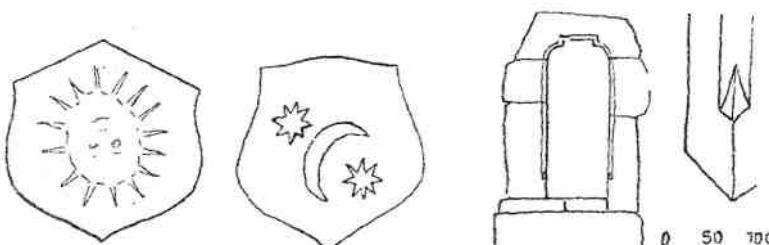
A hajót és szentélyt *csúcsíves diadalív* választja el, éleit faragott kövekből rakták, kiugró vállkövei felett a kövek éleit leszelték. Fala a padlásterben folytatódva a hajó keleti oromfalául szolgál, egy nyílás vezet a szentély boltozata fölé. A diadalív északi falánál áll a szószék,

mellvédjének vakolt felületén ez az 1898-ban latinból magyarra fordított felirat olvasható: EZT A PRÉDIKÁLÓ SZÉKET ISENNEK DITSÖ-SÉGÉRE TSINALTATTA TEKINTETES N: BORSAI NAGY ISTVÁN N. UDVARHELY SZ.: V: KIRÁLJBIRÁJA ÉS AZON R. TRACTUS-NAK ÉS GYMNASIUMNAK KURÁTORA KEDVES HÁZAS TÁRSÁVAL T: N: ETSEDI ÉVÁVAL 1748-DIK ESZTENDŐBEN. A lovasszoborral díszített volutas szószékkorona peremén magyarra fordított felirat: KÉSZITTETTE A BOROSJENŐI KORDA CSALÁD 1749-BEN. ÚJRAFESTETTE AZ EGYHÁZ 1898-BAN. Belül: DICSRÉJE ISTENT MINDEN NÉP, ADASSÉK NEKI TISZTELET E MENNYEZET ALATT, SZENTELTESSÉK MEG NEVE ÖRÖKKÖN ÖRÖKKÉ.

A késő gótikus szentély eredeti épsegében áll, a hajónál gazdagabb plasztikai díszítéssel. Kőbordás *boltozata* egy négyszögű és egy poligonális boltszakaszból áll. A kétoldalt vályúzott profilú ékbordák változatosan díszített gyámkövekre támaszkodnak. A diadalív falánál látható sarokgyámokat akantuszvirág, illetve sáslevélkötéget díszíti. A boltszakaszok közti hevederív gyámkövei emberfövel díszítettek. A szentélyzáródás gyámjai különbözök: délről az első megnyújtott tagját tulipánkehely, a másodikat három lecsüngő levél díszíti. Az északkeleti sarokban csavart kanelurás törzsön a székely címer: koronából kinövő páncélos kar, kardjába húzott szívvel és medvefejjel. Az északi sarokban nyújtott gyámkö. A szentélyzáródás bordametsződéseit egy-egy kis pajzs díszíti, a boltozat csúcsának zárókövén pedig hatszögű pajzsra véssett sugaras naparc látható. Hajdan a hevederbordák találkozásánál is volt zárópajzs, hiánya jól látszik. A szentélynégysszög keresztboltozatának pajzsdíszes zárókövén holdsarlót láthatunk, kétoldalt csillaggal.

A szentély déli falának keleti részén *szamárháttíves ülöfülke* mélyed a falba, kőkeret nélkül, az északi oldalon a szószék lépcsője mellett szemöldökgyámos, élszedéssel szegélyezett sekrestyeajtó-keretet tett szabaddá a legutóbbi javítás; küszöbe magasan a mai padlószint fölött van. A szentély keleti felében két pilléren nyugvó orgonakarzat áll. Az orgona belsejében felirat tudósít készítőjéről: KIRÁLYI TÁBLAI HÜTES JEGYZŐ ÉS ÍRNOK SZABÓ JÁNOS HONI MAGYAR TERMÉSZETES ORGONA MŰVÉSZNEK 26-IK ALKOTMÁNYA KÉSZITETTE FESTÉSEL ÉS ARANYOZATTAL MVÁSÁRHELYEN 1746.

A templom 1966. évi javítása során a szentélykarzat alatti padlódeszkákat 3 m hosszúságban felszedték, s a mai szentélyzáródás falaitól

74.Zárókövek a szentélyben

75.Sekrestyeajtó

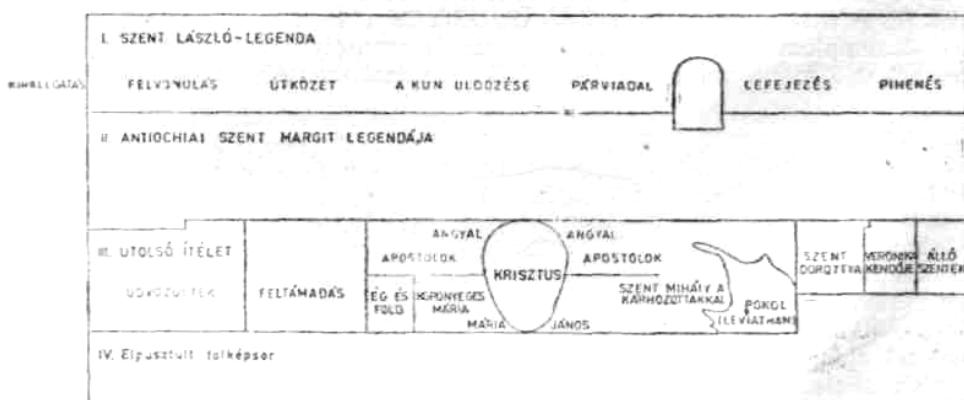
1 méterre félköríves alapfalat lehetett megfigyelni. A láthatóvá vált alapfal kétségtelenül a gótikus átépítésnél korábbi hajó eredeti félköríves apszisának egy része. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a szentély alatt *kripta* is van; ennek feltárása, valamint a korai szentély pontos formájának megállapítása a jövő feladata.

A javítással még felszínre került néhány faragványtöredék. A hajó hajdani késő gótikus boltozatának terrakotta bordái kétoldalt vályúzott profilt mutatnak. Előkerült a hiányzó gótikus ablakosztó sudarak néhány darabja is. A sekrestyeajtó elfalazásából egy homokkő anyagú küszöbkő került napvilágra, melynek átellenes oldalán fogorszerű rovátkák vannak bevésve. A cinterem falának 1760 körül újraépített szakaszából pedig előkerült még egy egyik oldalán profilált, ismeretlen rendeltetésű faragvány.

A bögözi templomot híressé tevő középkori falképek az 1898. évi javítás alkalmával kerültek elő; feltárásukat Huszka József végezte, ismertetésüket pedig neki és Csehely Adolfnak köszönhetjük. Az egyházközség azonban már az 1865-ös javítás óta számon tartotta a mészréteg alatt lappangó falképeket.

Szent László-legenda. A nyugati oldalon, a beugró toronyfalon kezdődő falképsor az északi fal teljes hosszúságában legfölül húzódik, részben megsemmisült egyszerű felső és alsó keretdísz közé fogva. A nyugati falon az első jelenet, a Kihallgatás a legépebb: László búcsúja a váradi vár előtt. Az északi falon látható, erősen megcsonkultan, a második, a Felvonulás és a Kunok üldözése egybefogott jelenete. A harmadik az Ütközet, a falképsor legmozgalmasabbja, egy csatajelenet valósághű ábrázolása. A negyedikból csak egy vágtató ló töredéke látszik: a leányrabló kun üldözése ez. Az ötödik jelenetet az északi ablak csonkította meg, ez a Párvidal, László és a kun, valamint lovaik küzdelme. A hatodik kép is nagyon töredékes: a kun legyőzése.

A sok helyen csonkult, megfakult és málladozó falképsor folyamatosan adja elő a László-legendát, a művész fő kifejezőesköze a vonal. Színezése szürkés tónusú alapon okker, sárga, szürke, halványlila és vörösesbarna. Kifejezésmódja lényegre törő, nem részletező. Az egyszerű,

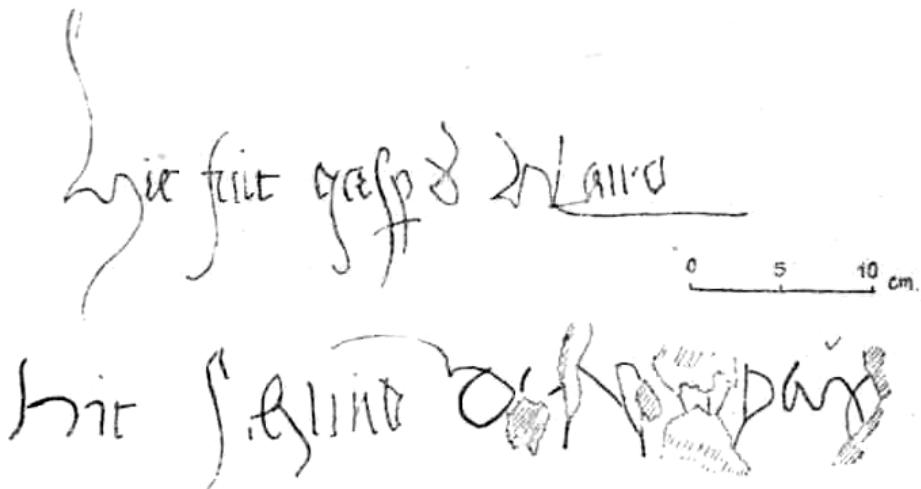
76. A bögözi falképek ikonográfiai elrendezése

de szuggesztív erővel megjelenített legenda nemcsak a festő észak-itáliai igazodású stílusáról, hanem valóságű ábrázolásmódjáról is vall; különösen a mozgalmas csatajelenetekben érzik az élményszerűség, így a hadi szolgálatban élő bögözi megrendelők saját haditetteket szemlélhették az életszerű jelenetekben. A szakirodalom a bögözi és gelencei László-legendát mint a téma legkorábbi megörökítését tartja számon, keletkezéstüket a XIII. század legvégétől a XIV. század közepéig terjedő időszakra teszi. A templom késő gótikus boltozása érdekében az egyház e falképciklust felaldozta, éppúgy, mint Homoródszentmárton és Derzs templomaiban.

Antiochiai Szent Margit legendája. Az északi fal teljes hosszúságában a László-legenda alatti sávot tölti ki a 11 jelenetből álló ciklus. A barokk karzat építésével már bemeszelt állapotában csonkították meg. Az első két jelenet lennebb helyezkedik el, mint a László-legenda alsó széle, tovább azonban közös keretsáv választja el a két sávot egymástól. Néhol az alsó képsor széle fedi a felsők keretét, tehát későbbi amazoknál. A ciklusra szürkés alapon barnásbarna vonalrajz jellemző, okker, sárga, lila és szürke színezéssel. Az egyes jeleneteket folyamatosan festette meg a művész, al secco modorban. Sorrendjük a következő: Margit megkérésére, király elé idézése, Margit kísérőjével a király elé megy, a király ítélete. A negyedik jelenettől a pogány király megkérését visszautasító Margit megkínzatásának vagyunk tanúi: a megkorbácsolás és fogókkal csípdesés után leoldják az oszlopról, majd a király bálványoszlop előtt imádkozik menyasszonyáért. Legmozgalmasabb a nyolcadik, az olajban főzés emberi borzalmakkal és mennyei dicsőséggel vegyes jelenete, ahol a mellékalakok már felsorakoznak a szenvédésben is állhatatos mártír mellett. A diadalmas mártírhalál további útja: Margit a börtönben a sárkánnyal viaskodik, majd legyőzi azt. Az utolsó jelenetben glóriás feje egy pallos ütésére aláhull. Az utolsó három jelenetből alig maradt épen valami.

Ez a Margit-legenda a hitében állhatatos vértanú-szent példáját állította a középkori templomi gyülekezet elő; a témát Homoródszentmárton és Székelydálya templomában is megfestették. A bögözi Margit-legenda festője az ikonográfiában már meghonosodott kompozíciókba fogalva adta elő a jeleneteket, jó érzéke volt az érzelmek kifejezésére, a hitbeli tartalomnak érzelmri ráhatással való tolmacsolására, a mellékalakoknak a fő téma vonalába való beállítására. Stílusjegyei alapján (a fő vonalak fehérrel való utánahúzása), ez a Margit-legenda Gelence, Szék, Magyarfenes falképeivel rokonítható. A szakirodalom a XIV. századon belül eltérő időpontokra datálja a bögözi Margit-legenda keletkezését. A falképsort bemeszelése előtt nem rongálták meg.

Az Utolsó Ítélet képsora a harmadik sávban húzódik, az északi fal teljes hosszúságában. A Margit-legenda első két jelenetének a képsorból kinyúló szélére ráfestették ezt az alatta levő sort. Az Utolsó Ítélet felső keretdísze perspektivikus kockasor, az alsó váltakozó színű körök sorából áll. A festett mező kétharmadát az Utolsó Ítélet centrális elrendezésű, a trónoló Krisztus két oldalán vízszintesen kettéosztott mezőkbe festett jelenetei foglalják el, a képsor keleti végén már más ábrázolásokat találunk. Az egész sor változatosabb színezésű, mint a felső kettő, a képek megkomponálásánál a tónusok is szerepet kapnak.

77. Karcolt felirat az Utolsó Ítélet falképén

A képsor közepén a szuggesztív erővel megjelenített trónoló Krisztust láthatjuk, kettős mandorlában, szivárványon ülve, „szájából kétélű éles kard jó ki”. Kétoldalt, ezeken túl, már a képsor teljes szélességében, térdelő angyalok a szenvedés jelvényeivel, mögöttük könyvet tartó apostolok sora. A balján állók különösen szépen megfestettek. Ugyanitt az alsó sorban Szűz Mária és János evangéliista állnak, jobboldalt a Köpönyeges Mária, majd az ég és föld elmúlásának szimbolikus ábrázolása, baloldalt a Szent Mihály által kárhozatra üöttek serege. Krisztus alakjától jobbra a Feltámadás, majd a mennyei Jeruzsálembe vezetettek Péter által őrzött serege látható. Krisztus balján szintén teljes szélességen a Pokol torkát megtestesítő Leviathán látszik, aláhulló kárhozottakkal. A festő a feltámadás és a pokol képébe több epizódjelenetet is megfestett: ellenszegülőket, az ítéletet kijátszani akarókat.

Az Utolsó ítélettől keletre díszes keretben jelenik meg *Szent Dózsa*, majd *Veronika kendője*, finom Krisztus-arcjal, alatta egy megsemmisült kép. Ezen túl egy koronás álló szent, majd hármas árkádív alatt három szent sérült alakja látszik. Az északi fal legalján húzódó negyedik képsor teljesen megsemmisült.

Az Utolsó Ítélet képsorában, Krisztus mandorláján 1930-ban vörös festékkel készült rovásírást fedeztek fel. Valószínű olvasata feltevések szerint a XVI. századi restaurátor neve: ATYAI ESTÁN. Mihály arkan-gyal fejénél s tovább is, a sötétre festett vakolatban XVI. századi típusú kisbetűs írással bekarcolt rövid szövegeket láthatunk, a legelsőből HIC FUIT GAS. DE olvasható. Még két helyen kivehető a „Hic fuit”. Kiolvásásuk támpontot nyújthatna a falképek reformáció utáni bemeszelésének időbeli meghatározásához, amikor az Utolsó ítélet alakjainak jó részénél a szemeket kikaparták.

A bögözi Utolsó ítélet képsorában a középkori egyház egyik lényeges hittanítása jelenik meg az ikonográfiában kialakított képi formában. Ezért lényegét tekintve egyezik Gelence, Szék, Magyarfenes Utolsó ítéleteivel, legközelebb mégis a széki képsorhoz áll. A bögözi képsor egyes

részleteinek nagy művészeti erővel való megjelenítésével (Trónoló Krisztus, bal oldali apostol-sor) és néhány hangulatos epizódjelenetével emelkedik a kor hasonló ábrázolásai fölé. Készítését a szakirodalom nagyrészt a XIV. század második felére, a XV. század legelejére datálja.

E falképeket feltárasuk óta nem restaurálták, állapotuk egyre inkább romlik. 1943-ban Dercsényi Dezső a Műemlékek Országos Bizottsága részéről megvizsgálta őket, restaurálásukat kilátásba helyezte, s Farkas Tibor restaurátort a helyszínre is küldte. Ő azonban munkájához a háborús események miatt hozzá sem foghatott. A Műemlékvédelmi Igazgatóság (DMIA) tervében az elmúlt években nemcsak a falképek renoválása szerepelt, hanem az egész műemlék is.

A toronyban két harang van. A nagyobbikat 1925-ben öntötték, a kisebbikén kétsoros felirat olvasható: FUDIT ME JOSEPH EGARDNER TEMESVARINI 1819. — Ő SZENT FELSÉGE KEGYELMESÉGÉBŐL TSINÁLTOTTA BÖKSZI [!] IAKOB MIHÁLY FELESÉGÉVEL BERNÁD ROSZÁLIA ASZSZONYAL EGYÜTT 1819 ESZTENDŐBEN.

A bögözi templom középkori építéstörténetét írott adatok híján az épület alaprajzi, szerkezeti és formai vizsgálata útján kell tisztáznunk. Különösen a kezdetekre nézve nagy kár, hogy a templom régészeti és műemléki feltárasára még nem került sor, a felszínen ma mutatkozó stílusjegyek ugyanis nem nyújtanak biztos támponot a korai építések röör. A falu a Küküllő felső szakaszának egyik legkorábbi települése, nevének eredetét a legújabb kutatás a XI—XII. századból származtatja. A folyó túlsó partján ugyanebből az időből való félíg földbe mélyített lakások nyomaira találtak. Mindezek azonban nem igazolják, csak lehetségeset teszik egy aránylag korai templom meglétét. A falu első okleveles említtése szerint az erdőháti plébániák között Keresztúr után a legnagyobb jövedelmű plébánia volt: 1333-ban „Item dominicus de Bugus solvit XIII. banales.” (MonVat I. 115.) Az 1334-es tizedjegyzékben: „Item Dominicus sacerdos de Buguz solvit IX. banales antiquos.” (MonVat I. 133.) Ha ebből a korabeli népesség aránylag nagy számára következtetünk — az nyilván hatással volt a templomépítésre is —, feltevésünket megerősítik a középkor végéről való adatok: 1566-ban egy főembert és 8 lófót (SzOkl II. 194, 198, 204.), 1567-ben 39 szabad székely portát (SzOkl II. 219.), 1576-ban 36 jobbágyportát (SzOkl IV. 41.) jegyeznek Bögözőről. Az egész középkoron át aránylag nagy népessége miatt építhetett és épített magának Bögöz méreteiben az átlagosnál nagyobb, művészeti kvalitásában gazdagabb templomot.

A XIII. század utolsó negyedére tehető az az építkezés, amely a torony és hajó sajátos összekapcsolását és a hajó falait a ma látható legalsó oromfal magasságáig létrehozta. Az átmeneti stílusra jellemzően a sík fedésű hajóhoz talán megnyújtott, félköríves apszisú szentély járult, melynek alapfalából egyelőre csak egy kis szakaszt ismerünk. A nyugati főbejárat kőbéllete azonban már csúcsívvvel zártult, domborműves ívmezőt ölelke körül. Egyéb részletformák egyelőre nem ismeretek, a déli kis ablak még kibontatlann. A román kor emlékanyagában megtaláljuk a faltömegének egy részével a hajóba belépő toronyelhelyezést (Mánfa, Óriszentpéter), ily módon állott a héjjasfalvi templom tornya is a román kori hajófalba foglalva. A nyugati kapu gazdagabb kiépzésű Udvarhelyszék más átmeneti korú emlékeinél. Lehetséges, hogy

egy eljövendő műemléki feltáráás és falkutatás igazolni fogja azt, amit a hajó és torony külső jeleiből kikövetkeztetünk: a 3—4 m magasságban húzódó faldomborodás egy falmagasítás emlékét őrzi. Ebben az esetben a XIII. század végén egy korábbi, de időközben megrongálódott templom hajójának megmaradt, illetve meghagyott falaira építették tovább a hajó-falakat 7—8 m magasságig, s innen emelkedett a toronyfalhoz csatlakozó, ma is megfigyelhető első oromfal. Ez az aránylag nagy méretű és időközben falképekkel is ékesített templom volt kétszáz éven át a népes bögözi plébánia központja.

Bögözbén a második nagy építésre a XV. század második felében került sor. Ha a megnyújtott, félköríves záródású szentély a késő gótikus átépítésig állott, úgy Bögöz esetében feltűnő, hogy az átépítés lényege nem a templom belső terének számottevő növelése — amit különösen a szentélyekre nézve oly jellemzőnek találunk ebben a korban a legtöbb templomunknál —, hanem az épület aspektusának meg változtatása, kívül és belül gótikus köntösbe öltözöttetése. A hajó alapterülete változatlan marad, a szentély is csak alig nagyobb az elődjénél, de a templom, a teljesen új szentély arányainak megfelelően, magasságában nő: a hajófalakat mai magasságukig emelik, s a toronyhoz csatlakozó magasabb oromfal miatt a tornyon is magasítják. A késő román kori hajó gótikus boltozása nemcsak a belsőnek ad új aspektust — a László-legenda megcsonkítása árán —, hanem a külső nézet is változik a falhoz ekkor épülő támpillérsor által. Utólagos építését ma csak egy támánál ellenőrizhetjük, ott, ahol a vakolat megbomlott, de igazolja ezt az is, hogy a gyámkövek által jelzett ötszakaszos belső ritmus kívül meg változik, s északon három, délen pedig négy falszakaszt találunk. Az új szentély alaprajza és szerkezete az általános XV. századi típust jelzi, akkor még északi oldalához sekrestye csatlakozik. A hangsúlyos szerkezeti elemek mind a hajónál, mind a szentélynél faragott kőből, gazdag tagozott profilokkal készülnek, anyaguk tartós vulkáni kő. A szentély gyámköveit és záróköveit gazdag plasztikai dísz borítja. Az itt található címerek az építető közösségi növekvő öntudatának lehetnek a jelei, de megjelenésükben szerepe lehetett annak is, hogy itt lakott az udvarhelyszéki főkapitányi tiszttet viselő Bögözi János.

A középkorból számon kell tartanunk két „Bögöz”-ből írt családot, bár kapcsolatukról a művészettel egyelőre nincs tudomásunk. E faluból való illetőségiuket valószínűsíti az, hogy a nyelvterületen más azonos nevű falut nem ismerünk. 1342-ben, az egri káptalannak a királyhoz birtokügyben megidézett tanúk között találjuk „Simon magnus de Buguz” nemesember nevét (AnjouOkm 230.). 1363-ban Dénes erdélyi vajda Tordán kiadott és az Erked és Muzsna mellett fekvő Ramocsa nevű határrészre vonatkozó oklevélben a tanúk között szerepel „Petrus filius Elyane de Buguz” (Ub II. 200.). Kétségtelenül fontos szerepet töltött be nemcsak a szék katonai, de a helyi társadalmi és egyházi életben is Bögözi János, Udvarhelyszék főkapitánya, akinek nevével 1481—1505 között gyakran találkozunk (1481: ÁllLvt Kv. Mike gyűjt. — 1486, 1487: SzOkl I. 257, 263. — 1505-ben az udvarhelyi, 1506-ban az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen: SzOkl I. 308, 316.). A családból Ferencet lázadásban való részvételéért kivégezték 1519 körül (Jakab 1901. 248.), másik Ferenc és János 1566-ban a főnépek között tűnik fel (SzOkl II. 194, 198.).

Velük egyidőben Bögözi Farkas Pál (SzOkl VIII. 282.) és Ferenc (SzOkl IV. 41.) szintén főemberekként és jobbágyos birtokosokként ismeretesek. A család a XVII. században az egyház patrónusa.

A templomra vonatkozó feljegyzések a XVII. század második felétől kezdődnek, és a felszerelést gazdagító adományokról, majd később a különböző épületjavításokról adnak hírt. Az esperesi vizitáció legkorábbi feljegyzése 1665—1668 közötti adományokat írt be a már meglévő darabokhoz: „Az Templumbeli eszkezek ezek: Egy Abrosz, Sahos. Egy ezüst Aranyos Pohár. Egy ejteles Kanna. Egy fél ejteles Kanna. Egy On Tanner. Oltár Eöltözö is egy Vagyon. Pap Eöltözö is egy.” Későbbi írással: „Ezt a Tatárok el vitték.” Ezek nyilván középkori miseruhák voltak, s bár nem használtak, de őrizték őket 1661-ig. Bethlen János 1665-ben adott kelyhe és Farkas Pálné úrasztali pohártakarójának bejegyzése után a templomi berendezésre utaló sorokat találunk: „Ugyan Nemzetes Farkas Pálné Asszonyom adott az Éneklő székre az Templumban egy kendőt, veressest, varrottat Anno 1668. Vitézlő Benczier János Uram Felessével együtt adott az Templum beli Catedrára egy szőnyeget a Predikálló székre.” Ugyanitt találjuk a templom fenntartását szolgáló földek felsorolását is (Liber Eccl. Udv, 1644. 129—130.). Később adakoztak ilyen céllal: „A Felső határban Testált 6 forint zálogjáig Kováth Thamás Templum számára Őszek nevű hellybe 9 vékás földet.” (Liber Eccl. 1715. 71.). 1718-ban a vizitáció még csak a harangkötélre való szorgalmatos vigyázást ajánlja a megyebírónak, később, 1721. február 19-én már a templom állapotáról van szó: „Feles ruinák találtatván mind az Templom, mind penig a Tzinterem körül, minthogy azok reparatioját a Sz. Egyház Birája nem urgeálta, az hol illett volna, maga büntetődjék érette.” (Uo. 232.) Három év múlva (1724) — ez az első nagy átalakítás a középkori templomon — a hajóra kazettás mennyezetet készítet a Borsai és Korda patrónus család. A feliratok nem említik, de valószínűnek tartjuk, hogy eddig még megvolt a hajó hálóboltozata. A javítások során több 1748-as évszámú cserép került elő, eddig az időpontig a fedelek zsindelyfedésük lehettek, 1749-ben Korda György és Borsai Nagy István hozzájárulásával végeznek általános javítást: „[...] a két család a templomot igen megrongált állapotjából kívül belül való vakolással, meszeléssel, egészen új padimentummal, új székekkel, köböl való új prédkáló székkel, felette való koronával megújították.” (Aranykönyv, 176. Lajos János: *A bögözi ref. egyházközség története*. É.n. 4. Kézirat, EgyhLvt.) A szószékkorona tetején levő, két angyal közt álló lovasszobrot Schuchbauer Anton, Kolozsvárt működő budai származású szobrász készítette (B. Nagy 1970. 322.). „1768-ban Gr. Korda György még egy tekintélyes összeget, 300 m. frt. is tett le avégből, hogy örök időkre legyen miből javítani az Isten házát.” (Uo. 5.) A vizitáció évenkénti látogatásakor szorgalmasan ellenőrzi a javak állapotát. 1782. március 11-én, mivel „a templom körüli kökerítésnek nincsen fedele”, elrendeli befedését (ProtVizit 1780), 1803. január 26-án a templompadok felett veszekedő asszonyokat figyelmezeti a konzisztórium 1744-es határozatára, mely szerint senkinek „különös széke” a templomban nem lehet (VizitJkv 1800).

A templom külső képe új aspektust nyer a torony magasításával és fedelének átalakításával. Az egyházközség Aranykönyve szerint „a torony 1841-ben emeltetett, mint az 1898-ban a toronygombban talált irat

mutatja”. Egy másik feljegyzés szerint „Bögöznek is 1842-ig régi módi tornácos tornya volt. Ekkor azonban az egyház lebontatta, s felépítette a mostanit 1163 magyar forinttal.” (Lajos, i.m. 7.) 1860-tól a templom ismét a romlás képét mutatta, „a megrothadt alsó gerendák miatt a padozat annyira le volt sülyedve, hogy három lépcsőn kellett lemenni a templomba”. Öt esztendőn keresztül gyűjtötték a javítás összegét harangra szánt földhaszonbérből, egy század katonaság elszállásolásából, 1864-ben az áradások alkalmából kapott segedelemből, mely összegeket a lakosság nagy része átengedte a javítás céljára. Nagyalambfalva népe rengeteg követ adott a javításhoz (uo. 11—12.). Ez utóbbi adatból azt sejtjük, hogy ebből építették a torony köpenyfalát és pótátmjait. Ugron Jánosné báró Györfi Ágnes az északi templomablak megnyitására ugyanekkor 26 forintot adott (Aranykönyv 176.). A javítást 1865-ben végezték el, a tagok közmunkáján felül 418 forint 55 krajcár költséggel, egyebek mellett ekkor emelték a padlózatot a mai szintre (Lajos, i.m. 11.), s ekkor szereztek tudomást a falképek létezéséről.

A templom történetében jelentős az 1898-ban végzett javítás. Menteről a presbiteri és közgyűlesi jegyzőkönyvek szinte napról napra tájékoztatnak. Megemlítiük ezekből a május 4-i határozatot: „Több egyhátag óhajtása a nyugati befalazott ajtó kibontása. Közgyűlés helyesli, de nem tudván, hogy az elődök miért rakatták be, mérnöki véleménytől teszi függővé.” Kibontása végül is elmaradt. A május 15-én kelt jegyzőkönyv a megtalált falképek ügyében intézkedik: „[...] elnök aa. előterjeszti, hogy az alispáni hivatal elrendelte, hogy a templom egyik falán levő képek megvizsgálása tekintetéből azon helyen a munka szüntetteséék be. Határozat: egyházközségünk méltányolva a nemzeti, hazafias és művészeti tekinteteket, a munkát a felsőbb rendelet iránti tiszteletből is felfüggeszti, de a későbbi munkatöbbletért a megyei közigazgatástól kárpolitást követel.” A falképeket Huszka József és CsehÉly Adolf tárták fei, az 1898. június 1-én átadott fényképmásolatokért az egyház köszönetet mond nekik. Az 1898-ban végzett javítások a közmunkákon felül 1100 forintba kerültek (PüspJel 1898).

Az 1948-ban végzett karbantartási munkák emlékét a déli portikushoz akkor készített székelykapu felirata örzi: ISTEN DICSÖSÉGÉRE UJITTATOTT 1948. ÉVBEN. A legutóbbi belső javítás alkalmával 1965—1967-ben Vetési Sándor lelkész a karzatot a hajó északi oldalából a déli oldalra helyezte át, újból feltárta a László-legenda nyugati falon levő részét, a hajóban és a szentélyben a kőfaragványokat megtisztította a mésztől, s kibontotta a sekrestyeajtó keretét, valamint egy szamárháttíves ülöfülkét. Jelenleg ismét tervben van a templom javítása és a falképek konzerválása. Ezzel egyidejűleg kerül sor majd az értékes műemlék-templomnak és környezetének régészeti és műemléki feltárasára is.

A templomtól mintegy 500 méterre keletre, a határban egy *kápolna* emlékét őrzi a hagyomány és a „Kápolna”, „Kápolna-domb” elnevezés. Az enyhe hajlású dombtetőn szántáskor épületnyomok is mutatkoznak. Ha ott valóban kápolna volt, az csak a reformáció előtti időben épült.

Irodalom

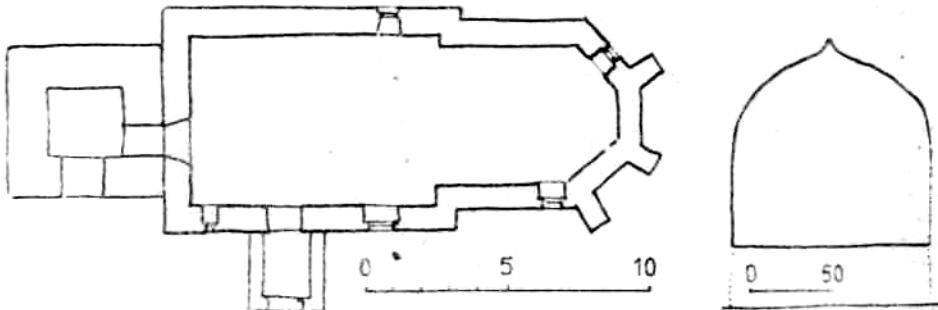
Orbán I. 37—38. — Csehely Adolf: *A bögözi ev. ref. templom faliképei*. Klny. az Udvarhelyi Híradó 1898. évi 19—29. számaiból: — Huszka József: *A bögözi faléképek*. ArchÉrt 1898. 388—393. — Csehely Adolf: *A bögözi falképek ügyében*. ArchÉrt 1899. 94—95, 301—302. — Szendrey 1901. 68. — Jakab 1901. 248, 323. — Gerécze I. 403, 404, 533.; II. 943. — Malonyay II. 66. — Müemlékek 1916. 28. — Divald 1927. 119. — Szigethy Béla: *Rovásírás a bögözi freskón*. ErdMúz 1930. 368—369. — Szőnyi 1933. 228. — Balogh 1934. 35, 40. — Balogh Jolán: *Renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*. MMűv. 1934. X. 130. — Illyés Géza: *Az orgona bevezetése az erdélyi ref. egyházban*. RefSz 1935. 107. — Horváth 1937, 146. — Stefanescu 1938. 64—65: — Rugonfalvi 1939. I. 75. — Kereszturi 1939. 113. — Ambrózy 1940. 39, 39. — Balogh 1940². 507. — Gerevich 1940. 153. — Gerevich Tibor: *L'arte ungherese della Transilvania*. Corvina 1940. N.S. III. 547. — Balogh 1941. — Biró 1941. 65. — Voit 1942. 127, 135. — Korompay 1942. 32—33, 61, 62, 160, 222, 251, 252. — Kováts 1942. II. 705. — Balogh 1943. 16—17, 35, 41, 76. — Dercsényi Dezső: *A középkori magyar falu temploma*. Szépm. 1943, IV., 169. — Entz 1943¹. 224. — Entz 1943². okt. 30. — László 1943¹. 88, 93. — Entz—Köpeczi 1947. 33. — Juhász 1947. 10, 32, 42, 74, 165. — Darkó 1953. 202, 209. — Radocsay 1954. 36—37, 53, 54, 120. — Vătășianu 1959. 252, 424, 555, 771. — Dávid László: *A bögözi református templom leírása*. RefSz 1960. 251—254. — Csallány 1963. 40, 70. — Dávid 1963. 42—44. — Levárdy 1963. 214. — Sebestyén 1963. 116. — Drăguț 1964¹. 109. — Drăguț 1964². 310—319. — Drăguț 1967. 86. — Entz 1968. 45, 132. — Tombor 1968. 118. — Dávid 1969¹. 50, 51. — Dávid 1969². 543, 545. — Bodor—Csallány 1970. 609. — Drăguț 1970². 20. — Dercsényi 1970. 120, 137, 245. — B. Nagy 1970. 97, 256, 322. — Drăguț. 1972. 9, 10, 24, 37, 42, 53, 63, 65, 74—76, 78, 82. — Drăguț, Vasile: *Restaurarea picturilor murale de la Ghelința*. BulMonIst 1973. 4. sz. 51. Vlasta Dvoraková: *La Légende de Saint Ladislas, découverte dans L'église de Velka Lomnica*. BulMonIst 1972. 4. sz. 25—42 (38—40.). — Hargita megye 1973. 111. — Arion 1974. 46, 103, 106, 112. — Drăguț 1974. 22, 35. — Ferenczi István: *A Nagykükiüllő menti Bögöz községnak és nevének eredetéről*. Emlékkönyv 1974. 165—182. — Tóth 1974. 89, 162, 164. — Dávid 1975. 873, 875, 957. — Drăguț 1976. 185, 190, 210, 233. — Radocsay 1977. 124. — Ferenczi 1978. 950. — Drăguț 1979. 72, 80, 197, 198, 202, 222, 223, 226—227. — Ferenczi—Ferenczi 1979. 23—24.

BÖZÖD

Református templom

A kisméretű, keletelt, késő középkori eredetű templom a falu északkeleti részén emelkedő dombon áll, hajdan kőfal ölelte körül, de ennek ma csak a déli oldalon vannak megmaradt szakaszai. A nyugaton álló homlokzati tornya a felirata szerint ÉPÜLT 1821-BE — JAVITTATOTT 1929-BE. A két övpárkánnyal tagolt és óraíves koronázópárkánnyal lezárt, lizénákkal keretelt torony gúla alakú sisakot hord, bádogfedelén 1938-as javítási évszámmal. Bejárat délről nyílik a toronyaljba, innen a nyugati bejárat vezet a hajóba. A hajó déli bejáratát barokk homlokzatú portikus védi, orommezőjében szólótöves stukkódísz között felirattal: UJITTATOTT 1870-BEN — 1929-BEN. A sokszögzáródású szentély 1 m-rel keskenyebb a hajónál, a záródásnál három kétosztású támpillért találunk, de faragott kötagozatok sem itt, sem másutt a templomon nem láthatók. Az itt levő két félköríves ablak is valamely későbbi átalakításból való.

A templombsző ugyancsak átalakítások nyomait viseli magán. Mind a hajó, mind a szentély síkfedésű, a szentély tengelye elhajlik a hajó tengelyétől. A hajó nyugati végében fakarzat van, kis téglalap alakú ablakcskával dél felé. A diadalívet lebontották; a hajó és a keskenyebb

78. A templom alaprajza
79. Ülőfülke a szentélyben

szentély találkozásánál a fal ferde metszésű, az északi oldalon ugyanitt áll a vakolt, tömör lépcsőkorlátos és mellvédes szószék, felette az 1929-ben újrafestett koronával. A szentély déli falában késő gótikus, szamárháttíves ülőfülke látható, eredeti állapotában. A szentélyzáródásban fából való orgonakarzat áll.

A toronyban két harang és egy csengettyű található. A nagyobbik, megrepedt harangot egy XVIII. század végi harangból öntötték, a kisebbik 1822-ből való, a segesvári Baumgartner János műhelyéből. A csengettyű 1843-as évszámú.

A bözödi templom a szentély formája és a megmaradt ülőfülke tanúsága szerint a késő gótika idején, a XVI. század első felében épült. Nem sokkal későbből való a falu első okleveles említése, 1566-ban három gyalog székely jelent meg innen János Zsigmond hadában. Ugyanitt láthatjuk Bözödújfalu nevét is (SzOkl II. 199.); Bözöd települése nyilván már korábban kialakult. A szabad székely portákat feljegyző 1567-es összeírásban Bözöd 19, Újfalu 15 kapuval szerepel (SzOkl II. 219.).

A templom a XVII. század elején az unitáriusok tulajdonában volt. 1639-ben fejedelmi comissariusok adják át a reformátusoknak (Koncz 1882². 217—223.). A sérelmes fél panaszára még 1697-ben is folynak a tanúvallatások. Izsák Péter 71 éves tanú szerint: „Az bözödi Calvinisták templumát tudom, hogy a Comissariusok által foglalták el az Unitáriusoktól [...] pap és mester házát, az mostani harangjokat [...] az Calvinista András pap addig jára futa Comissioval, hogy ő is egy néhányat állított el az Unitárius vallásról.” Nagyloki János özvegye, a hetvenéves Erzsók asszony vallja: „Tudom, hogy az Bözödi Kő templum, melyet most az Calvinisták birnak, az Unitariusoké vala.” (Benczédi 1878. 365—368.)

Az egyházzivizsgálatok alkalmával mindenkit egyház számba vette a maga javait. A reformátusok a XVIII. század utolsó negyedében a templomhoz tartozó földket és javakat vették leltárba, közöttük a máig megmaradt XVI. századi szép reneszánsz poharat (Liber Eccl. Udv. 1644. 159.). Az unitárius generális vizitáció 1715-ös jegyzőkönyvében 1732. szeptember 12-ről ezeket találjuk bejegyezve: „Elvették a reformátusok az unitárius templomot s az unitáriusok fából építettek volt templomot, az is elégett volt és mostan már szépen megépítették újólag fából, még csak székek nincsenek az templomban.” (Idézi Kelemen 1922. 171.)

A református templom tornyát 1821—1822-ben építették, azelőtt fatornya volt, ennek építését Herczeg József kurátorsága alatt, 1797—1800 között említik az egyházközségi adatok (Koncz József: *Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez*. 31—32. — Említi Balogh I. 1935. 183.).

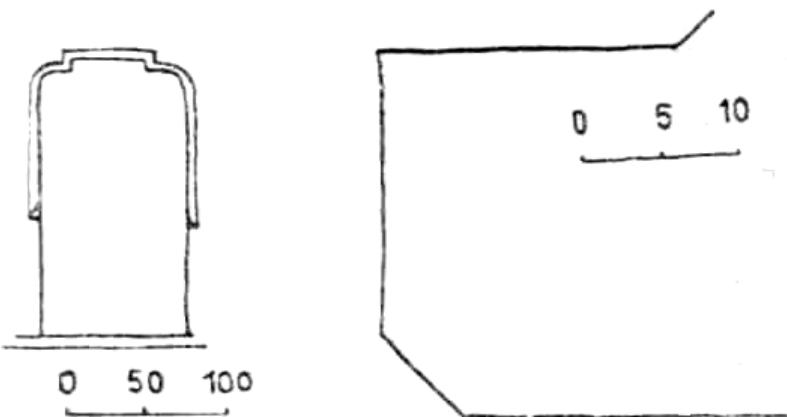
Irodalom

Orbán I. 150. — Benczédi 1878. 365—368. — Koncz 1882². 217—223. — Benczédi 1884. 90—93. — Koncz 1884. 163—166. — Koncz József: *Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez*. Marosvásárhely, 1905. — Kelemen 1922. 171. — Balogh I. 1935. 183. — Kováts 1942. II. 705. — Juhász 1947. 41, 42, 134, 137. — Darkó 1953. 204.

CSEHÉTFALVA

Unitárius templom, középkori faragvánnyal

A régi templom a falu keleti szélén, egy dombtetőn, a temető közevében állott. Ezt lebontották, és anyagából 1823-ban a falu közepén újat építettek, észak—déli tájolással. A lebontott régi templomnak már semmi nyoma nem látszik, de a feljegyzések részletesen tájékoztatnak róla. Az 1789-ben tartott vizitáció jegyzőkönyvében ezeket olvashatjuk: „A Czin-terem közepe táján vagyon kívülről kő lábakkal erősített régi kő Temp-
lom Sendelyes fedél alatt [...] napnyugat felől rakott ajtón vagyon a
bé járás négy szegü deszkás Tornátz alatt.” Az ajtószárny belső felén
ez a felirat volt olvasható. TISZT. PREDIKÁTOR TSINÁLTATTA A.
1772-BEN. A három ablakkal megvilágosított belső térről feljegyezték:
„[...] egésszen Mennyezetes, mely tábláakra lévén osztva, különböző színű
festéssel ékesítetett, melynek egy tábláján irva olvastatnak a Tiz Par-
antsolatok ezen alá írással: AO. 1631. DIE 14-A JUNII IN CSEHÉD-
FALVA. A más táblára pedig ezek irattak: AD CULTUM ET HONO-
REM DEI OPT. MAX. EJUSQ. FILII JESU CXTI HOC TEMPLUM
RENOVATUM RESTAURATUM OMNIMODO EX OPERE ET IN-
DUSTRIA EGREGIORUM VIRORUM STEPHANI SZABÓ MICHAELIS
ET THOMAE KOVÁTS. EMERICI ITEM MIKLOS ET GEORGII
GOTHÁRD A.D. 1631. IN MENSE JUNII. PICTUM VERO A PETRO
BALASI MOLDUVAIENSI ET GEORGIO IMRE. A Templom közepe
táját erősíti egy kereken való boltozás vagy kő Arcus, melyhez napnyu-
gatról ragasztva vagyon a Prédikálló Szék [...] festékes fedéllel, írással:
IN HONOREM ET LAUDEM UNIUS VERI DEI, ET FILII EJUS JESU
XTI HOC OPUS CURAVIT FIERI MINISTER HUJUS ECCLESIAE G.J.
ANNO D. 1688 DIE APRILIS 14-A. A templom két végében két karok,
egyik zöld, a más különböző színnel, Táblánként festetett. [...] Kivül
pedig a Templom mellett vagyon fából sendelyes fedél alatt készült
Harangláb az ebben lévő két Harangokkal.” (UnitPüspVizit 1788. 744—
745.) A leltár említi az 1772-es évszámú pulpitust s azt az udvari poha-
rat, amely ma is megvan; felirata: VINTZE LAKATOS GÁSPÁR ATTA
A. D. 1648. Említ egy ma is meglévő harangot, feliratával: SVMPTV
ECCLESIAE UNITARIAE CSEHETFALVIENSIS 1782 JOSEPHO ANNO
REGNI 2-DO. „A más pedig régi kisebb, circiter talán 60 fontnyi lehet,
mellyen lévő irás nem olvasható, az esztendő szám pedig illyen formán

80. Templomajtókeret

vagyon rajta: IX81.” (Up. és 749, 751.) Ennek az azóta elpusztult harangnak a feliratát Orbán Balázs örökítette meg: O REX G[LOR]IE VENI CUM PACE ANNO DOMI[NI] 1481. (Orbán I. 113.)

Az új templom építésekor a réginek nyugati egyszerű *szemöldökgyámos ajtókeretét*, melynek kőszegélye élszedéssel díszített, elhelyezték a déli főhomlokzaton, ma ez szolgál a torony alatti bejáratul, az 1772-ből való ajtószárnnyal együtt. Ma ez a kő ajtókeret a bizonyítéka annak, hogy a régi templom a középkorban, a XV. század végén épült, amit közvetett módon az évszámos középkori harang is alátámaszt.

A mai templom néhány berendezési tárgyat is örökölt a régiből. Előbb a templom épült fel, lizénás belső faltagolással, lapos boltozatta], észak felé sokszögzáródással. Stukkódíszes mennyezetének közepén ez a felirat olvasható: AZ EGY IGAZ ISTERNEK DICSSÉGÉRE ÉS SZ. FIA AZ UR JÉZUS TISZTELETÉRE EZEN SZ. TEMPLOMOT ÉPITETTE A MAGA KÖLTSÉGÉN A CSEHÉRDFALVI UNITÁRIUS SZ. EKLÉSIA AZ 1823-DIK ÉVBEN. MEGUJITTATOTT 1878-BAN. Ez után az I. Sámuel XVI. 5. bibliai idézete és két újítási dátum következik: II. UJITTATOTT 1929. — III. 1960. A virágmintás festésű északi fakarzat mellvédjén az 1864-es évszám látható, díszítése újabb keletű. Az itt levő régi és szép rokokó formájú orgona az 1841-es évszámot viseli. A torony felőli déli fakarzaton UJITTATOTT 1878 és 1968 van felfestve. A keleti bejárat ajtósárnynán az 1821-es évszámot láthatjuk. Ezzel szemben a vakolt szószéket találjuk, újabb keletű koronával. Néhány virágos festésű mennyezetes pad is megvan még a XVIII. századból.

A déli homlokzati torony valamivel később épült, elkészültéig a régi templom haranglábját megtartották. Az övpárkányokkal erőteljesen tagolt toronytestet óraíves párkány zárja le, róla zsindelyfedésű gúlasíjak emelkedik. A torony homlokzatán építési feliratot olvashatunk:

81. Harangfelirat 1481-es évszámmal (Orbán-Balázs után)

ÉPÜLT 1835-BEN. UJITTATOTT 1878 ÉS 1929 ÉVEKBEN. Ma a toronyban az 1782-ből való mellett egy 1929-ben öntött harangot találunk.

A hagyomány szerint a félreeső helyen fekvő Csehétfalva hajdan Tarcsafalva egyházához tartozott, Orbán úgy tudja, hogy régi harangja is innen származhatott. A falut említő első adat figyelemre méltó, 1566-ban 8 lóföt vesznek innen számba, a nevek egy része a későbbi templomi feliratokon is felbukkan: Nagy Mihály, Jánosi Albert, Kovách András, Miklósi János, Márton Balázs, Lőrinczi György, Kowach Mihály, Mihályi Balázs (SzOkl II. 201.). A hadi lustrán számbavettek aránylag magas száma (1567-ben a szabad porták kapuszáma 17 — SzOkl II. 220.) társadalmi indokokkal összefüggő magyarázatul szolgál az egy-két nemzedékkel azelőtti templomépítésre: a saját templom az önállósulás feltétele, a falu rangbeli emelkedésének bizonyítéka. A késő gótikus építésű templomot, mely boltozatos lehetett, 1631-ben alakították át, amikor a festett kazettás mennyezetet készítették. Egyik festője a Cotnari-ból való Balási Péter. A vizitációs leírás idején a templom még gótikus jellegű volt.

Irodalom

Orbán I. 112, 113. — Ürmösi Kálmán: *A tarcsafalvi unitaria ecclézsia*. Ker-Magv 1876. 360—363.

CSEKEFALVA

Középkori kápolnarom

1631 előtt a csekefalviak református hitre téve, az unitárius anyaegyháztól, Szentábrahámtól különváltak: „Udvarhelyszékben egy Csekefalva nevű falucska Szent Ábrahám megyének filiálissa vallásunkat amplexatlán az Mater ecclesiától elszakadott és Kereszturna jár.” (Koncz 1882¹. 381.) 1640. április 30-án a reformátussá lett csekefalviak I. Rákóczi György fejedelemről templomépítésre kapnak engedélyt. Ennek a szövegében a következőket olvassuk: „[...] Csekefalva filiálissa lévéni Szent Ábrahámnak, az religió megváltoztatásában elejektől építettet templomokat oda kellett hadnioik és immár templomok nem volna. Lévéni azért ugyanott a csekefalvi határon *egy puszta kápolna*, annak megépítésében akartak volna azon reformátusok forgolódni: de némellyek adversalván ellenek abbeli jóigyekezetekben, véghbe nem vihették. Nem akarván azért azon csekefalvi reformátusokat templom nélkül hadní, azon puszta kápolnát authoritate nostra principali, nekiek és posteritásoknak attuk és conferaltuk in perpetuum. [...] Parancsoljuk azért hüsgéteknek tiszt. hiveink, az meg irt Csekefalvi reformátusokat annak az kápolnának meghépítésében senki ne gátolja, hanem sőt inkább gyámolitsad (UdvEmiLvt Fasc. 26. — Közölte Koncz 1884. 164—165.)

Az egykori kápolna helyét nem ismerjük. 1640-ben elhagyott állapotból arra következtethetünk, hogy az még a reformáció előtt épült. Ma a faluban egymással szemközt a főutca két oldalán álló református és unitárius templom nem középkori eredetű. Az unitáriusok 1732. május 18-án tartott vizitációjakor feljegyezték templomuk eredetét: „Cse-

kefalván lakó Simon János jelen lévén, templomhelynek ada egy darab helyet. [...] később ez helye által az succesoroknak, hanem az ecclae künn való hellyel cserélt templom helyet, hová is építették templom.” (A GenerVizit 1715. 157. lapjáról idézi Kelemen. 1922. 172.) A templomot azóta átépítették. — A református templom — mennyezetének évszáma szerint — 1821-ben épült.

Irodalom

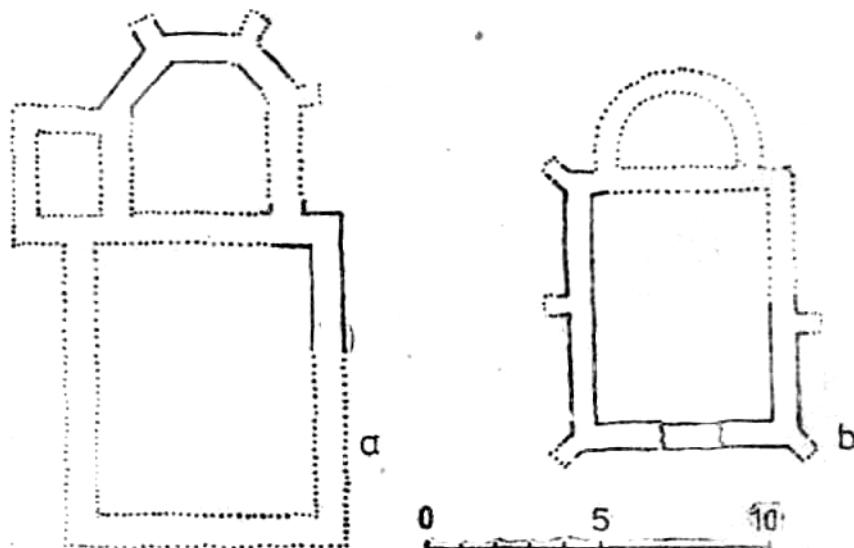
Orbán I. 120. — Koncz 1882. 380—381, 422. — Koncz 1884. 164—165. — Kelemen 1922. 172. — Juhász 1947. 41, 43, 136. —

DOBÓ

Két templomrom az elpusztult falu helyén

Erdővidéken, a Kormos patak völgyének legfelső havasalji faluja volt a XVII. században elenyészett Dobó. Az elpusztult településből két középkori templom romja maradt meg, egyik ott, ahol a falu feküdt (ezt templomként emlegetik), másik a faluhelytől egy km-re, a Kápolnabérc fennsíkján, a Csipán pusztája nevű helyen (ezt a romot Dobói kápolna néven tartják számon).

A *dobói templomrom* a Kormos pataktól jobbra eső domboldalon található. 1868 előtti állapotát Orbán Balázs leírásából, 1932-beli alaprajzát Debreczeni László felméréséből ismerhetjük meg. „E templomból jelentékeny maradványok vannak, polygon záródású szentélyének, mely 8 lépés hosszú és ily széles, falai még három öl magasságban állanak, az északi oldalhoz támasztott sekrestyének azonban csak alapfalai maradtak meg. A 17 lépés hosszú és 11 lépés széles hajónak déli fala még

82. Templomrom (a) és kápolnarom (b) alaprajza (Debreczeni László felmérései)

83. A kápolnarom állapota 1932-ben (Debreczeni László rajza)

két öl magasságban szintén fennáll.” (Orbán I. 225.) Alaprajza 1932-ben még felmérhető volt; ekkor a hajó déli falának egy része, a diadalív indításával, valamint a szentélyzáródás északkeleti sarka egy diagonális támmal még állott.

Csipán pusztai kápolnarom. Orbán leírásában ezeket olvashatjuk: „Innen 1500 lépésnyire, fenn a völgyet határzó Kápolnabérc tetején a Csipán mezejének nevezett irtás közepén, áll egy amannál jelentékenyebb templomrom, melyet Dobó kápolnájának tartanak. De inkább lehetett ez temploma, amaz pedig kápolnája, 12 öl magas homlokzata egész a fedéltetőig még épen áll, kapunyílatát az omlás úgy kitágítá, hogy eredeti alakját meghatározni nem lehet, a 14 lépés hosszú, 9 lépés széles hajónak oldalfalai s tömör oldaltámjai két öl magasságig állanak, a hajó szélességével bíró, 10 lépés hosszú, kerek apsisú szentélynek csak alapfalai látszanak még. A nyugotnak fordított homlokzat előtt egy, a hajó szélességevel bírt 10 lépés hosszú toronycsarnoknak látszanak alapfalai. [...] E kápolna körül még más épületnyomok és a kápolnát körülövezett kerítés vagy templomkastély alapfalai is látszanak.” (Uo. 226.) Azóta a szentély a talajfelszín alá került; de a meredeken felmagasodó háromszögű oromfal, a hajó hosszfalai a déli oldalon félíg, az északin egészen úgy állanak még, mint egy évszázaddal ezelőtt.

Mindkét romra érvényes ma is, amit Debreczeni László 1932-ben a felvételi rajzokon megjegyzett: „Az omladékok eltakarításával pontosan megállapítható volna az alaprajz és faragott kövek is kerülnének felszínre.” (Debreczeni 1932. 188.)

A hajdani faluról okleveles adataink, a kápolnáról visszaemlékező feljegyzések maradtak. A Kormos menti Dobót az 1566-os lófő-összeírás-

ban említik először, 3 személyteljes (SzOkl II. 197.). A vargyasi Dániel Péter ugyanabban az évben 11 ház jobbágyot kapott itt adományként (SzOkl II. 209.). A szabad porták utáni adózáskor Dobó 6 kapuval szerepel (SzOkl II. 219.), 1576-ban Daniel Péter 6, Jánossi Péter 2 jobbágyporta után fizeti innen az adót (SzOkl IV. 37.). Amikor 1635-ben Bar-dóc-fiúszék megalakul, a kiváltságlevél falujegyzékében Dobó már nem szerepel (SzOkl VIII. 370.). A Száldobosra és Fülére telepedett dobóiak utódai 1807-ben pert folytattak a Daniel családdal Dobó területéért, amitől ők ősi székely örökségüknek tekintettek. A per folyamán megállapították a volt falu határait, majd területét felosztották (Orbán I. 225.).

A templom a falu elpusztulása óta pusztán hever, a kápolnát viszont a XVIII. században még használták. Közvetett adatokból e kápolna építési emlékkövéről is tudunk: „Egy most baróthi Keserü József birtokában levő kéziratban, melyben Rácz Simon jegyzetei is foglalvák, a 99-ik lapon e kápolnáról a van bejegyezve, hogy egy ajtaja feletti felirat szerint e kápolnát 1594-ben építette Dobai András; egy másik, a szentélyben volt felirat szerént 1733-ban kiigazították Haller János és Daniel Sófia.” (Orbán I. 226.) A baróti anyakönyvből Orbán egy legendára is hivatkozik, mely szerint ezt a kápolnát Keresztselő Szent János tiszteletére egy csodásan meggyógyult pásztor építette. Benkő József így emlékezik 1770 táján: „Fülén felyül esik a Dobó nevű hely, holott régen valamikor azon nevezetű falu volt, most pedig van egy elromlott, ismét más épen álló Templom és mellette lakó házak a Remetéknek (kik hol ketten, hol hárman is vagynak), hova is Esztendőnként K. Sz. János-napkor sok felől Processióra a Római Valláson valók összve gyülnek. Olyankor Sokadalmasotska forma esni szokott.” (Benkő 1770. Füle.)

A két romtemplom építési idejét még a megmaradt falak s az alaprajzok segítségével is csak hozzávetőlegesen határozhatsuk meg. Középkori voltuk kétségtelen s a templom alaprajza a XIV—XV. századból való templomformát mutatja. Mindkettőnél feltűnő az arányosan szerkesztett alaprajz, amit későbbi toldások, átépítések nem módosítottak. Mivel a székelyföldi félköríves apszisú és centrális elrendezésű kápolnák datálási kérdése még tisztázatlan, a dobói kápolna eredetének tisztázását az eljövendő műemléki feltárástól várhatjuk csak.

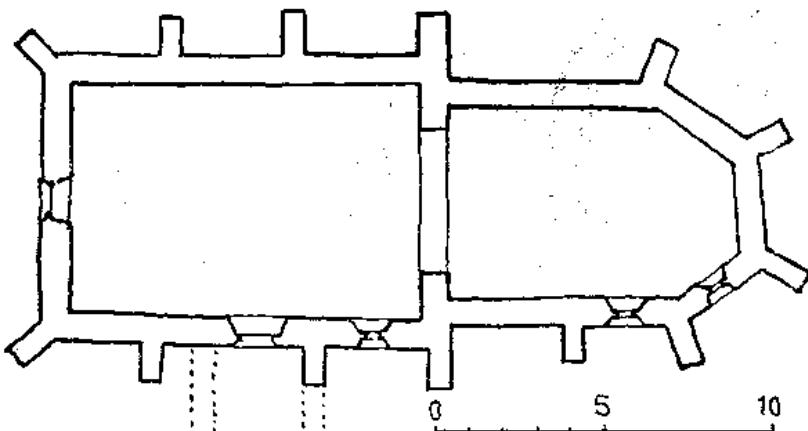
Irodalom

Benkő 1770. — Benkő 1781. II. Liber 1.§ 61. — Orbán I. 215, 223, 224, 225—226. — Debreczeni 1932. 187—189. — Dávid 1963. 45. — Dávid 1969². 543. — Dávid László: *Két templomrom a dobói pusztán*. MTük 1970. máj. 9. — Kisgyörgy 1973. 38, 89.

ÉNLAKA

Unitárius templom

A Firtos hegy alatt települt falu északkeleti magaslatát XV. századi, keletelt, köfallal körülött templom uralja, Övpárkányokkal tagolt gúlasisakos tornyát, mely 1830—1833 között épült, a körbefutó cinteremfal fogja közre, s egy fedett folyosó köti össze a templom déli bejáratával. A kerítésfalban délen, közvetlenül a torony mellett, valamint északon

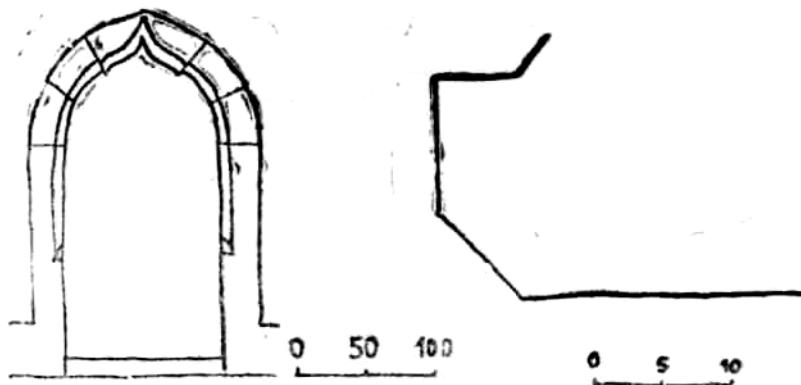

84. A templom alaprajza

nyílik egy-egy faragott fakapus bejárat. A déli a gótikus szemöldökgagyámos kapuk formáját követi, pálcatagos kereteléssel, szemöldökén ezzel a felirattal: EX PIO ERGA DEUM ET ECCLAM ZELO EXTRUXIT PROPRIO ARTIFICIO JOANNES PHVLÖP CURATOR ECCLEZE EN-LAKIENSIS AO. 1753. Az északi kötött kapu szárait gyémántmetszést utánzó vését díszíti, szemöldökére ez van írva: EDIFICATUM PER ME JOH. FVLOP ANNO 1745. A cinteremfal belső, délnyugati részén a falazat kövei között egy másodlagos elhelyezésű, kora gótikus profilú, 13 cm átmérőjű *kis körablakot* láthatunk, melyet egy kocka alakú kötömbbe faragtak.

A cinterem közepén emelkedő templom kettős térfűzésű: a támpilléres szerkezetű, téglalap alakú hajóhoz keskenyebb, sokszögzáródású, szintén támokkal erősített szentély csatlakozik. A hajó nyugat felé háromszögű oromzattal zárol, sarkain átlósan épített, kétosztású, faragott vízvetőkkel tagozott támpillérekkel. A vályúzatos vízvetők beton fedőlap alatt vannak, a hajó falainál és támjainál rézsüs lábazatot találunk, faragott köveit néhány helyen vakolat takarja. A nyugati kőkeretes kapu szamárháttíves, élszedetes profillal. A hajó déli falát két támpillére három falmezőre tagolja, de az egyik támot a portikusfal takarja. Középen nyílik a szemöldökgagyámos déli kapuzat, kőkeretének profilját vályúzatok közé fogott pálcatag alkotja, hullámtagú metszésről indítva. Az ajtószár jobb oldala valamikor megsérült, most hasonló tölgyfa profil egészíti ki. A déli fal harmadik mezőjében későbbi alakítású félköríves ablak nyílik. A diadalív falánál két egyenes állású támot találunk, az északiról hiányoznak a faragott kövek, ugyanígy az északi fal két támja közül az egyikről is.

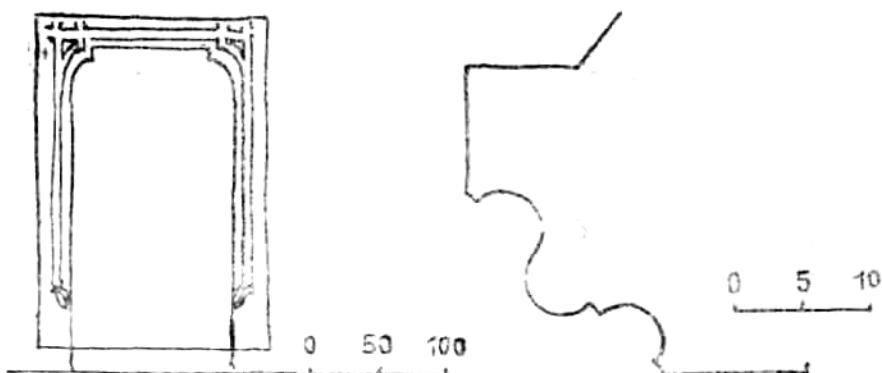
A szentély a nyolcszög öt oldalával zárol, öt gótikus támmal erősítve. A déli oldal második falmezőjét ismét egy újabb félkörívű ablak töri át, a délkeleti csúcsíves, körácsos ablak eredeti, csak osztósudara hiányzik. A lábazat a szentély támjain is ferde metszetű, kivéve az

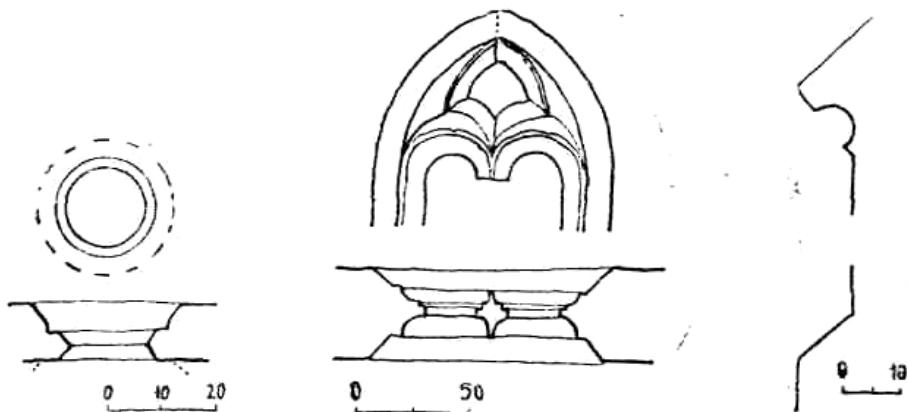
85. Nyugati kapu

északi falat, hol hajdan sekrestye állott. A templom külső falát kettős vonóváspánt erősíti.

A templom *belsejét* középkori építése óta átalakították. A hajót 1668-ból való, szépen festett kazettás mennyezet fedi. Három kazettát szöveg tölt ki, hat virágmintá mellett rövid feliratokat láthatunk, a szegőlécen pedig még egyszer megjelenik a festő neve és az évszám. A templom történetéről és a mennyezet készítéséről ezek a feliratok szólnak: D.O.M.S. HOCCE TEMPLUM PER MAN. NOXIUS IMMANIUM TARTARORUM ANNO 1661 IN CINERES REDUCTUM BENEFICIO ET PIO ERGA DEUM ZELO INCOLAS JENLAKIENSIS ET MARTONOSIEN. IN HONOREM UNI VERTI DEI LACUNARE TECTUM ARTE PICTORIA INSIGNIT A. 1668 GEORGIUS MUSNIENSEM, PASTORE EXISTENTE JOHANNE ÁRKOSI. Mellette olvashatjuk: PECCATUM IDOLATRIE CONDIDIT IN TERRIS HOMINEM DEUS UNIC UNUM FACTUS HOMO MULTOS FECIT IN ORBE DEOS — TEMPORE EDILIUM MICHAEL. BÁLINT, PETRI SEBESTYÉN, GEOR. MIKLÓS, AND. SIGMOND. Az előbbi fölötti kazettán a SCALA COELI egész mezőt kitöltő felirata van. Egyik kazettán az asztalos nevét láthatjuk: PER

86. A déli kapu

87. A cinterem falában található kis körablak

88. Körácsos ablak a szentélyből

89. Támpillér vízvetője és lábazata

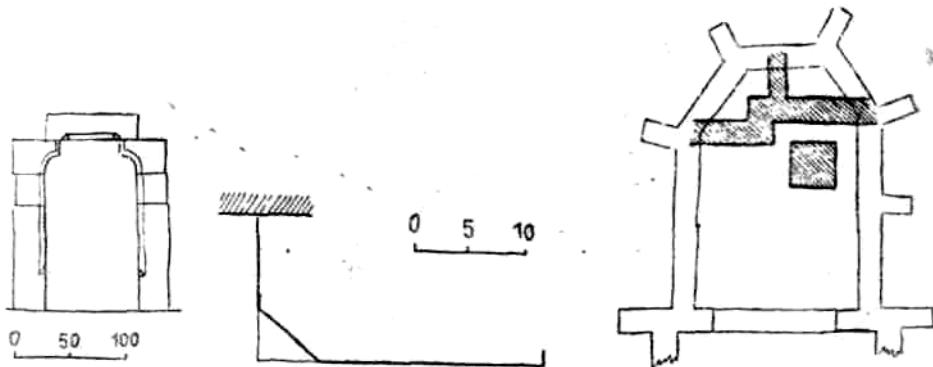
MANUS MENSARII ANDREAE SZASZ MENSE AUGUSTO, egy másikon a festő rovásírással is megörökítette nevét: DEUT. VI. EGY AZ ISTEN — GEORGIUS MUSNAI DAKÓ.

A hajó nyugati bejáratának ajtószárnyán hajdan hosszú felirat állt. Ma a szürke festés alól csak az 1737-es évszám sejlik, A hajó nyugati felében lévő fa orgonakarzat mellvédjének hosszú feliratából megtudjuk: CHORUS HICCE AEDIFICATUS EST AO.D. 1770 [...] PER MANUS ARTIFICIS GREGORII TOT. A klasszikista orgonaszékrenyen az 1848-as évszám látható.

A hajót és szentélyt vaskos falú, nyomott csúcsívű *diadalív* választja el, északi oldalához építve szószék áll, melynek volutás koronája KÉSZÜLT 1758-ban, UJITTATOTT 1828. A szentély szintén kazettás mennyezetű, sötétkék festéssel, közepén ovális táblán ezt olvashatjuk: RENOVÁLTATOTT 1828-BA AMBURUS MIHÁLY CURATORSÁGÁBA. A szentély XV. századi építéséből ma az északi falban egy szemöldökgyámos, élszedéses sekrestyeajtó kökeretét találjuk és egy négyszögletes, pálcatagos profillal keretelt szentségtartó fülkét, melynek fa ajtaja van. Későbbi építésű a festett mellvédű fakarzat a szentélyzáródásban, közepén felirattal: CHORUS HICCE AEDIFICATUS EST AO.D. 1770 PIO ERGA ECCLESIAM DUCTU BENEFICIO G.N. PAULI FÜLÖP IN GLORIAM ET LAUDEM UNIUS VERTI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI ET RATIONEM PSALMO DIASTRATUM EXISTENTE CU-

90. Szentségtartó fülke kőkeretelésének metszete

91. Sekrestyeajtó

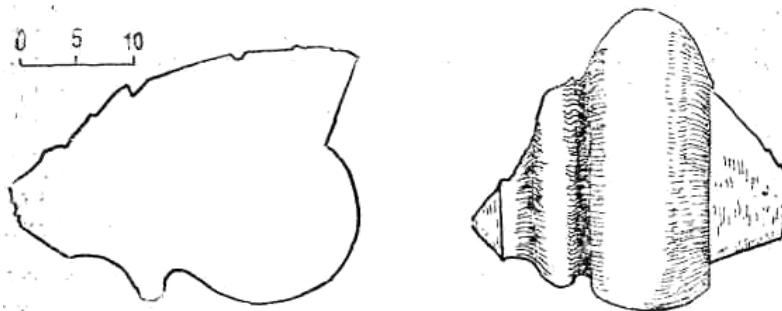
92. Feltárt alapfalak a szentélyben (Molnár István után)

RATORE PAULO FÜLÖP AEDILIBUS MICHAELE FÜLÖP ET PETRO BÁLINT PER MANUS ARTIFICIS GREGORII TOT. Utána a Zsolt. 150, 6. és Efézus 5, 18–19. bibliai helyek idézését olvashatjuk. Alatta egy festett hatalpadot találunk, rajta külön keretben, papírlapra írva hosszú szövegű megemlékezést olvashatunk nemcsak e pad 1749-ben történt készítéséről, hanem a Szent-Ábrahámi Lombárd Mihály püspök vizitációjakor kelt azon rendelkezésről is, hogy a templomba padokat kell készíteni. A mai padsorok 1861-ből valók. A papi pad felirata: KÉSZÜLT 1855. FÜLÖP MIHÁLY GONDNOKSÁGÁBA. A hosszú feliratot tartalmazó Úrasztala 1759-ből való.

A templom 1976. évi javításakor, az eredeti padlószint és kőpadló helyreállítása, valamint a falak alsó részét fedő sérült vakolat megújítása során a hajó keleti felében a feltárók által a római korból feltételezett sírt, a szentélyben a mai középkori templomnál korábbi építmény alapfalait találták. Az 1 m vastagságú fal észak–dél irányban átszeli a szentély keleti felét, közben kétszer derékszögben megtörök. Az első megtörés előtt egy keskenyebb fal indul ki keleti irányban. A déli oldalon e fal előtt egy négyzetes alapozásra is bukkantak, mely az előbbi falakhoz tartozott. Az alapfalak a mai szentély alapfalai alá hatolva folytatónak. A mellékletek alapján a kutatók egy hajdani római Jupiter-szentélyt feltételeznek. Ugyanakkor két feliratos fogadalmi oltárkő is került napvilágra a mai templomfalakból, egyik a diadalív déli falának padlószintjében elhelyezett sarokköve, a másik a hajó déli támpillérénél alsó sarokköve volt. A Firminus által állított oltárkövet most is a diadalív falában találjuk, de már feliratával kifelé fordítva; a Serenus-

93. Párkánytöredék a szentélyben

94. Ajtókeret töredéke

oltárkövet kiemelték onnan, és egy egyetlen darabból faragott kettős fokú lépcsőre helyezték a torony fala mellett (Molnár István: Az énlaki unitárius műemlék-templom 1976. évi javítása. 31—39.).

Ezzel a renoválással került felszínre három középkori töredék. Legkorábbi, a szentély déli falában, másodlagos beépítésben talált *indadíszes párkánytöredék*; hasonló díszítésű faragványokat a XII. század második felétől a XIII. század közepéig terjedő időből ismerünk. Valamivel későbbinek tűnik egy *hengertagos profilú ajtoszárkó* letört sarka, ez a mintegy 26 cm hosszú töredék egy késő román kori kapubéllet megmaradt darabja. A hajó kutatóárkából, égett törmelék közül egy *téglaborda-töredék* is előkerült, egyetlen hírmondója a hajdani késő gótikus boltozatnák. Több helyen a kutatóárokban *freskós vakolatdarabok* kerültek elő.

A javítás során még néhány dolgot meg lehetett figyelni: a gótikus templomépítéshez több nem profilált, római épületromból származó követ használtak fel. Az eredeti padlószintet terméskőlapokból alakították ki; ezt a renoválással helyre is állították. Az 1661-es pusztítás nyomait a talajon épülettörmelék és égett réteg később elegyengetett szintje, a falakon a vörösre égett eredeti vakolat jeleztek (Molnár, i.m. 32, 34.).

A toronyban két harangot találunk. A nagyobbikon ezt olvashatjuk: KÉSZÜLT AZ ÉNLAKI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG HIVEINEK ÁLDOZAT KÉSZSÉGÉBŐL 1925 ÉVBEN. FERROAGRICOLA NAGYSZEBEN. A kisebbiken: ISTEN DITSÖSÉGÉRE ÖNTETETT EZ HARANG AZ ÉNLAKI UNITÁRIA ECCLESIA KÖLTSÉGÉVEL AN. 1797 DIE 8 JUNII.

Az énlaki templom egységes késő gótikus építés eredményeként áll előttünk. Az előzményekről csak jelzéseket kapunk a megtalált töredékekből. Hogy mint plébánia a XIV. század első felében már létezett, ez kétségtelenné teszi azt, hogy temploma is volt a mait megelőzően. A pápai tizedjegyzékben mint kis jövedelmű plébánia bukkan fel: 1333-ban „Item Petrus sacerdos de Jandalaka solvit II. banales.” (MonVat I. 115.) 1334-ben: „Item sacerdos de Jndlaka solvit I. banalem.” (MonVat I. 133.) Néhány töredékünk azonban ennél korábbi időre mutat. Egyelőre társtalanul áll az udvarhelyszéki korai emlékanyagban az indadíszes párkánytöredék. Nagyon fontos, amit jelez: díszítő célzatú kőfaragás alkalmazását a tatájárás előtt. Egyelőre azonban egyéb kora-

beli tárgyi anyag hiányában nem köthetünk hozzá egy egész építkezést. Az első építést, ami feltételezhető, a hengertagos kapubéllet-töredék és a kis körablak mutatja; ezek eredhetnek egy késő román stílusú építésből, amihez már római korból való épületek anyagát is felhasználták. A legutóbbi javítás kapcsán végül is az építések egymás után következő szakaszai s azoknak a mai épülettel való összefüggései nem tisztázódottak, a talált alapfalak megnyugtatóan még sem a római korhoz, sem a kora középkorhoz nem köthetők, s feltételezés marad az is, hogy a diadalív körül megtalált alapozási árkok a korábbi templom alapfalainak vonalát jelzik.

A XV. század második felében ugyanazon a helyen új templomot építettek. Ennek alaprajzi és formai hasonlóságai Küsmöd XV. század közepi építkezései felé utalnak. A nyíláskereteknek és profiloknak hasonló alakítása alapján valószínűnek tartjuk, hogy a küsmödi templom építői dolgoztak Énlakán is. Az építést Énlaka mint a plébánia központja a filiákkal együtt végezte; Firtosváralja 1455 óta (SzOkl I. 169.), Firtosmartonos 1473 óta (Thorotzkay Lvt. 19.) okleveles adatokból ismertes. Énlaka népességről és társadalmi rétegződéséről csak egy évszázad múlva van adatunk. 1566-ban hat lófő szerepel „Ijenlaka” helyiségből (SzOkl II. 200.), 1567-ben 28 kapu ugyanannyi szabad portát jelent itt (SzOkl II. 220.). 1576-ban a fejedelem 28 jobbágyporta után fizet adót „Janlaká”-ról (SzOkl IV. 37.).

A középkori templom épen állhatott 1661-ig, amikor Ali pasa erdélyi hadjárata idején a törökkel együtt harcoló tatárok felégették; ekkor készült a beomlott boltozat helyett a hajó kazettás mennyezete, Szász András asztalos és Muzsnai Dakó György festő munkájaként, 1668-ban. A vizitációs jegyzőkönyv 1743. március 22-i bejegyzése szerint a cinteremfal és a berendezés szorul újításra: „Hogy az Templom kökerítését és egyéb defectusokat Szent Mihály napjára megépítik, az curator kezeseket ada.” (Idézi Kelemen 1922. 173.) A cinteremkapuk 1745-ös és 1753-as évszámai, a berendezés 1749–1770 közötti évszámokkal jelzett darabjai tanúsítják a vizitációs utasítás teljesítését.

A harmadik nagyobb méretű építkezés 1828–1848 között történt. Az első évszám a szentély mennyezetének készítetését jelzi, 1830–1833 a cinteremfalba foglalt torony építését (PresbJkv 1833. EgyhLvt.) 1848 a nyugati orgonakarzat építését mutatja. 1870-ben a tornyon bádoggal, a templomot zsindellyel fedték be, ekkor épült a kettőt összekötő portikus is (Török Áron: *Az énlaki unitárius templom rövid története*. 1968. Kézirat. EgyhLvt.). A legutóbbi javításkor a sekrestye bejáratát záró falazatban az 1899–1900 közötti javítást megörökítő emlékiratra bukkantak, mely az akkori műemlékbizottság 600 koronás javítási segélyéről s az egyháztagok áldozatkézségről emlékezik meg (Molnár, i.m. 34, 39.). 1927-ben a templom általános javításakor a zsindelyfedeleit cseréppel váltották fel, a támpilléreket beton fedlapokkal borították be, a belső falakat falképek után kutatva átvizsgálták, de csak égésnyomokra bukkantak. Újabb állagmegővő javítást végeztek 50 000 lejes állami támogatással az 1961–63-as években; ennek fő célja a padlózat kijavítása és a festett mennyezet megerősítése volt (Török, i.m.). Az 1976-ban végzett feltárás és javítás eredményeit már áttekintettük.

A római castrum közelében és részben római faragványokból a középkorban emelt templom kialakulásának történetét az újabb megfigyelések és leletek fényében már tisztábban látjuk, de még sok nyitva maradt kérdésre csak a további kutatások hozhatnak megnyugtató választ.

Irodalom

Völgyszirti Alfonz: *Énlaka erdélyi falu eredete*. VU 1856. 8. — Orbán. I. 123—125. — A M.O.B. jelentése az énlaki templom helyreállításáról. MOB Jegyzőkönyvek 1899. 66, 100, 120, 157, 243, 290.; 1900. 30, 46, 54, 159. — Jakab 1901. 123. — Gerecze II. 944. — Malonyay II. 60. — Erdélyi L.: Az énlaki templom mennyezete. Eth 1914. 54. — Kalmár Antal: Az énlaki rovásírás. Morsz 1916. 329. — Kelemen 1922. 173. — Pálffi Márton: Az énlaki és konstantinápolyi rovásbetűs felirat. KerMagv 1934. 217. — Ferenczi Sándor: Az énlaki rovásírásos felirat. Ky. 1936. — Rugonfalvi 1939. I. 75—76. — Balogh 1940¹. 536. — Balogh 1940². 509. — Biro 1941. 102. — Voit 1942. 128, 135. — Kelemen 1944/1977. 61, 103, 214, 244, 249. — Vătășianu 1959. 544. — Csallány 1963. 41, 87—88. — Sebestyén 1963. 116. — Tombor 1968. 128. — Négyszáz év (képtáblákon). — Dávid 1969². 544, 545. — Bodor — Csallány 1970. 610. — Ferenczi Géza: *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez*. KerMagv 1971. 4.; 1972. 1.; ua. Emlékkönyv 1974. 251—281. Hargita megye 1973. 111. Dávid 1975. 956. — Molnár István: *Az énlaki unitárius műemlék-templom 1976. évi javítása*. KerMagv 1977. 31—39. — Ferenczi—Ferenczi 1979. 28.

ERDŐFÜLE

Lebontott középkori templom

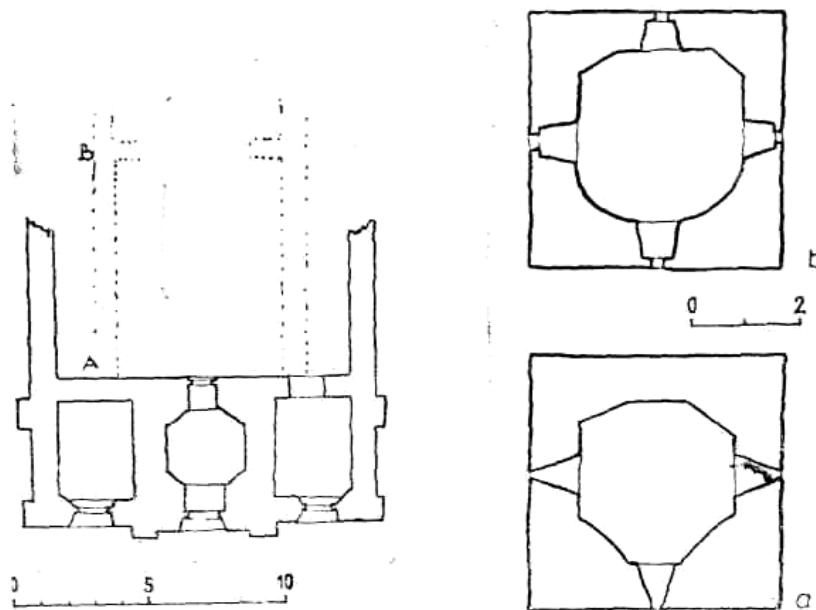
A falu szélén, a temető alatti dombhajlaton áll Erdőfűle református temploma. Nyugati homlokzati tornyát kivéve 1897-ben épült, a torony körül rész is akkor kapta mai formáját. Az újjáépítéskor lebontott régi templom középkori volt, hajója északi falán falképekkel.

A régi templomra vonatkozó legkorábbi adat Benkő Józsefé: „Még a régi időben itten Templomot építetett volt a Fülei Ős és Szép Familiáról való Fosztó Máté nevű Barát.” Korabeli templomjavításról is emlékezik: „Füle Templomát és Tornyát szépen megújította.” (Benkő 1770.) Orbán Balázs az akkor még meglévő régi templomról röviden ír. megemlítve ma is álló tornyát, s részletesen elemezve szintén megmaradt régi harangját. „Fülének nincs nevezetessége templomán kívül, mely bár a későbbi újítások által egészen elidomtalannítatott, egyes töredékeiből mégis rá lehet ismerni az átmeneti korszak tisztes épületére. Ily kormutatók e templomnak megmaradt ajtai. A déli oldalon lévő kapu körtető és horony tagozatú bélletal és körives nyíllattal bír; a torony alatti hátulsó kapu átszelt lóherívvvel (platter kleeblattbogen) alakult. Legsajátosabb azonban tornyának építészete, mely bár kívül négyszögű, belül mégis nyolcszögűleg van idomítva, sőt még ennél is nevezetesebb az e toronyban lévő második harang, melyen ezen körirat olvasható: O REX GLORIE. — Mondják, hogy a nagyobbik harangon, melyet 1848-ban ágyúöntésre beadtak, szintén ilyen felirat volt, feltehetőleg azon régi harangokon szokásos O Rex gloriae veni cum pace jelmondatnak második, kiegészítő része, s hihetőleg az évszám körül írva. Különben az évszámot megfejtik magok a betűk, melyekről ítélezve e harang a

14-ik század végén, legkésőbb a 15-ik első évtizedében öntetett. Oda utalnak a majuskel betük, melyek alakszépségre páratlanok. E haranggal egykorúnak hiszem a templomot is.” (Orbán I. 223—224.)

Ezt a leírást szerencsésen egészítik ki Karácson Béla volt fülei lelkipásztornak az 1897-es bontáskor tett megfigyelései: „E templom 16 méter hosszúságban terjedt északkelekre, a tornyon túl számítva, olyanformán, hogy a középen egy boltíves fal két egyenlő részre osztotta. Szélessége az épületnek 6 méter volt, tehát 96 m^2 területen feküdt, míg belvilágának magassága 5 métert tett ki. A templom említett részei közül a torony melletti volt a régebbi, melynek külön jellegét a műemlékin kívül két hegyes csúcsban végződő tűzfala is elárulta (ti. az elválasztó boltíves fal a fedélzet alatt folytatódott, illetve a toldáskor nem bontották le). Máskülönben a hátról résznek jóval későbbi hozzácsatolását a lebontás is igazolta. A régebbi rész délkeleti oldalfalának közepén volt a főbejáró ajtó, melyhez egy jóval később kori előcsarnokon át lehetett bejutni. Elsősorban ez az ajtó árulta el a kívülről jövőnek a templom régiségét, mely ajtónak fövénykőbül lévő kerete felül félkörben hajló és felül is, oldalt is többszörös mély hornyolású volt. Ezenkívül még más két ajtó is vezetett be a torony alól, hanem ezeknél, primitívebb formában, felül lépcsőzetesen közeledve, a faragott kövek zárták be a keretet. Az egykor szentélynek félkörű alapfalait is ki lehetett venni a később toldott templomrésznek padlózatja alatt. Feltűnt ugyanis, hogy a boltíves fal [diadalív] faragott kövekkel volt párkányozva, mi arra engedett következtetni, hogy már eredetileg úgy lett építve; míg a néphit szerint a toldáskor bontották volna ki, hogy a két rész között összekötetés létesülhessen. Azonban a fal keskeny szegélyén a földtől két méter magasságban talált freskók (két-két királyi alak) teljesen az előbbi következtetés helyességét igazolják, miután általuk még a széles faragott kövek is be lévén festve, így teljesen befejezett egészet képezhettek. A régebbi templomrész a később kifejlett, átmeneti román stílben épült, melyhez góthikus motívumok is járultak, mit tagozott támoszlopai tüntettek ki leginkább. A toldott rész ugyanezen stílusban csatoltatott hozzá, mi az egésznek egyötöntőseget kölcsönözött.” A továbbiakban a harang és a falképek leírását olvashatjuk (Karácson Béla: *A fülei régi református templom történetére vonatkozó adatok.* 325—326.).

Ebből a régi templomból csak a *torony* maradt meg, s talán a hozzá csatlakozó nyugati hajófal egy része. A torony déli falán, koronázópárkanya alatt, a nagy ablak két oldalán feliratot olvashatunk: ELEVAT: IMO FERE EFUNDAMENTO AEDIA. TEMP: P: D: IOAN. BORBAT SUB CURAT: NOB: D: ION. BODA SUMP: ECCLAE: ANO. DOMI. 1758. UJITTATOTT 1971—72. A templom 1897-ben történt újjáépítésekor a torony nyugati falával egy síkban széles homlokzatot képeztek ki, kétoldalt bejárattal, felette nagy ablakkal a torony két oldalán kialakított mellékterekhez, melyek közül az északi raktárul, a déli karzat-feljáróul szolgál. A kialakított új homlokzat a tornyot félmagasságig takarja, a mellékterek féltetőit takaró attika a torony falán is végigfut. A torony a hajó nyeregtetőjének vonaláig, vagyis 12,50 m magasságig belül nyolcszögű, a további 4,40 m magasságú toronytest már belül is négyszögű. Az építést megörökítő feliratot tehát úgy értelmezhetjük, hogy 1758-ban egy már meglévő tornyot javítottak és magasítottak, eset-

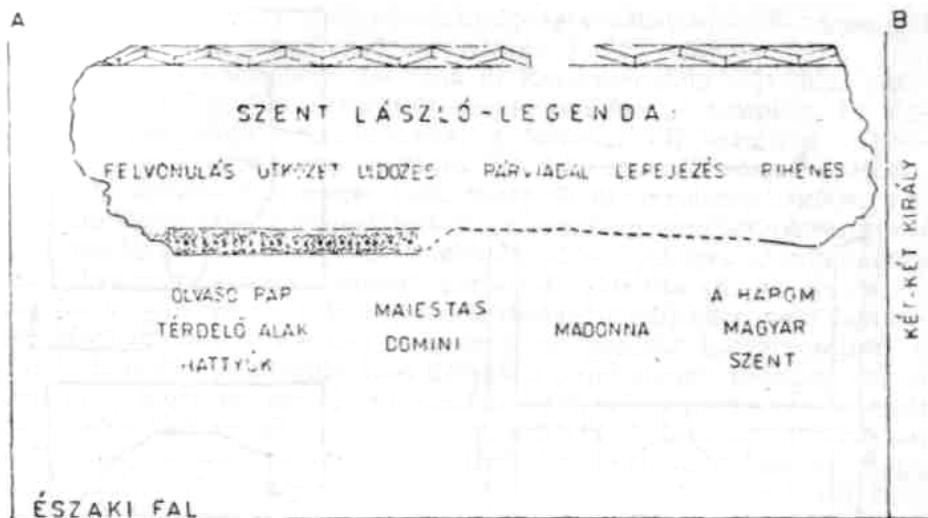
95. A templom nyugati homlokzatának alaprajza

96. A torony emeleti alaprajza (a) és metszet a régi falazat felső szintjén (b)

leg az eredetileg kívül is sokszögű tornyot alapjaitól négyszögüre alakították. A nyolcszögű toronytérbe, majd onnan a hajóba félköríves faláttörések vezetnek. A toronytest második szintjén most befalazott lórésablakokat, a negyedik szinten kis körablakokat találunk. A magasított legfelső szintnek széles nagy ablakai vannak.

A toronyban jelenleg használaton kívül áll a *majuskulás feliratú gótikus harang*. A használatban lévők közül a nagyobbik 1922-es évszámmú, közepén kétsoros felirattal: AZ ERDŐFÜLEI REF. EGYHÁZTAGOK ÁLDOZATKÉSZSÉGÉBŐL; a kisebbik harang egyik oldalán A HIVEK KEGYES ADOMÁNYÁBÓL ISTEN DICSÖSÉGÉRE ERDŐFÜLE 1947, másik oldalán: ÖNTÖTE TUSA ISTVÁN CSIK SZEREDA.

A falképek közül 1884-ben Huszka József a *Szent László-legenda* jeleneteit tárta fel és másolta le a régi templom hajójának északi faláról. A felül zegzugvonalas sávval, alul csipkézett levélssorral keretelt, folyamatosan megfestett legenda a fal felső részén $7X1,5$ m felületet foglalt el; az első jelenet helyén akkor már új vakolat volt. A falképsor első jelenete a Felvonulás, a tömör rendbe sorakozó lovasok László által vezetett serege fokozatosan megy át az Ütközet jelenetének forgatagába. Ez egyben az Üldözés jelenete is, mert az elől vágtagató király lándzsája már elérte a visszafelé nyilazó leányrabló kun vitézét. Lovaik lába alatt szétvagadt tetemek láthatók. Néhány fával jelzett háttér előtt történik a Birkózás, László és a kun párviadala, a kun lefejezése a megmentett lány segítségével, majd a Pihenés zárójelenete. A folyamatosan előadott, főként vonalrajzos technikájú László-legenda megkomponálásában és

97. A lebontott északi fal egykori freskóinak elhelyezkedése

részleteiben is Homoródszentmárton, Maksa, Sepsikilyén falképeihez áll közel (fegyverek, lószerszám, kun arcok, viselet), a keretdíszítést Nagygalambfalva freskóin láthatjuk. A szakirodalom az erdőfülei Szent László-legenda keletkezési idejét a fennmaradt másolatok alapján a XIV. század közepe és a XV. század eleje közé helyezi.

Az előbbi jelenetsor alatt húzódó *falképsort* a templom lebontásakor, 1897-ben tűrték fel és másolták le. E négy különálló jelenetet Karácson Béla leírásából ismerjük: „Négy fő csoportja közül balról az első külön keretben egy katolikus pap alakja vehető ki legjobban, ki kezében szent könyvet tart kinyitva, egy előtte térdeplő alaknak. E két alak mellett csodás állatok, melyeknek törzse lóéhoz, feje lúdéhoz hasonlított, voltak láthatók. A második kép közepén ovális keretben egy ülőhelyzetben lévő alak, két kezében két hegyes tört akkint tartott, hogy azoknak szembefordított hegye szájában találkozzott, míg körös-körül nyolc repülő angyal trombitáját fújta. Középen, a harmadik képen oltár előtt Mária képe volt látható a csecsemő Jézussal. Történelmi szempontból a freskók utolsó csoportja a legfontosabb, melyben nem lehetetlen, hogy a cserhalmi három hős: Salamon király, Géza és László herceg lett megörökítve. Mind a három csaknem természetes nagyságú alak, egyforma öltözetben, jobbjukban csatabárdot vagy csatacsillagot tartanak, baljukban pedig aranyalmát. Fejüket királyi korona díszítette. Ezen egy csoportba tartozó freskókon kívül még más négy királyalak is került elő az említett boltíves fal keskeny szegélyéről.” (Karácson, i.m. 326.)

A leírás alapján csak az első jelenet téma bonyolult (talán Szent Ludger püspök). A második kép a mandorlakeretes *Trónoló Krisztust* ábrázolja, amint az utolsó ítéletkor „szájából kétélű éles kard jő ki” és harsonás angyalok veszik körül. A harmadik kép a *Madonna*. A negyedik képen a *három magyar szent*: István, Imre és László voltak láthatóak, attribútumakkal, amint falképeinken gyakori, nem pedig a cserhalmi három hős. A diadalív falának szárán jelent meg *két-két királyalak*. A

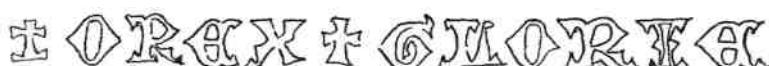
csak leírásból ismert alsó képsort a felsővel egyidőben vagy utána festették.

A lebontott régi templom építéstörténete csak nagy vonalakban tiszátátható. A pápai tizedjegyzékben nem szereplő s oklevelesen csak 1514-ben felbukkanó Erdőfüle (Stephanus Phileij, Besenyei Babos Lukács özvegyének ügyvédje, SzOkl III. 184.) első temploma a XIII—XIV. század fordulóján épült, átmeneti stílusban, azzal a hajóval, melyre később a freskókat festették, és azzal a félköríves apszisú szentélyel, melynek alapfalai az 1897-es bontáskor voltak megfigyelhetők. Ugyancsak erre az időre utal a félköríves déli kapu homokkőből faragott kerete, korai körtettag profillal, ehhez hasonlóan tagolt szárköveket a szomszédos Olasztelekről ismerünk. Valószínű, hogy a freskókkal díszített, faragott kövekből való diadalív s a hajó említett nyugati és keleti oromfala is ebből az építési korszakból való.

Később a templomon gótikus stílusban is építkeztek. A leírások szerint hajó és szentély egy szélességű és egyező hosszúságú volt, mindkét rész támpilléres külső tagolással. E második építéshez csak a szemöldökgyámos nyugati kapu nyújt támponapot, a késő gótika korára mutatva. A megmaradt, de külsejében nagy részben elfedett, magasított torony szabálytalan nyolcszögű belsejével szintén a késő gótikus építésből eredhet, s erre vall a szemöldökgyámos nyugati bejárat kerete is. Benkő József építési adatát a legnagyobb valószínűséggel erre a késő gótikus építésre vonatkoztathatjuk. Fosztó Máté szerzetes, az állítólagos építető máshonnan nem ismeretes, rokonaival kilenc lófő között az 1566-os összeírásban találkozunk először: Menyhárt, Imre, János említetnek Füléből (SzOkl II. 197.). Az 1567-ben 13 szabad székely portával rendelkező faluban (SzOkl II. 219.) 1576-ban a fejedelemnek 12, Fosztó Menyhértnek 2 jobbágypartája van (SzOkl IV. 43.). Egy Fülei Fosztó Máté nevű személyel és a későbbi toronyátépítésben szereplő Boda családból való Márton nevével Bardóc-fiúszék kiváltságlevelében találkozunk 1635-ben (SzOkl VIII. 371), ez a Fosztó Máté viszont nem lehetett az említett templomépítő.

Amikor a tornyot 1758-ban magasították, akkor a templomot is javították; amint azt Benkő említi, ekkor építették a déli portikust. Karácson szerint 1761-ben az orgona beállításával karzatot is építettek. 1897-ről ugyanő ezeket írja: „Folyó évi június 27-én tartatott az utolsó templomozás Füle egyházközség régi, százados múltú templomában. [...] A következő nap már a lebontás megkezdődött.” (Karácson, *i.m.* 325.)

1897-ben az új templom a torony keleti oldala felől, a régi helyén épült, jóval nagyobb alapterületen, kelet felé sokszögzáródással, déli oldalon melléktérrel. Síkmennyezetes belsejét lizénák, északi és déli falait ablakok tagolják. A hajó nyugati felében karzat, a szentélyzáródásban fa orgonakarzat áll. Az északi fal közepéhez tapadó szószék törzse kis

98. A harang felirata

falpillérekkel tagolt. A templom külső lábazati része faragott kövekből van rakva. A berendezés tárgyai közül a volutás szószékkorona, a menynezeses papi pad és az orgona a régi templomból való.

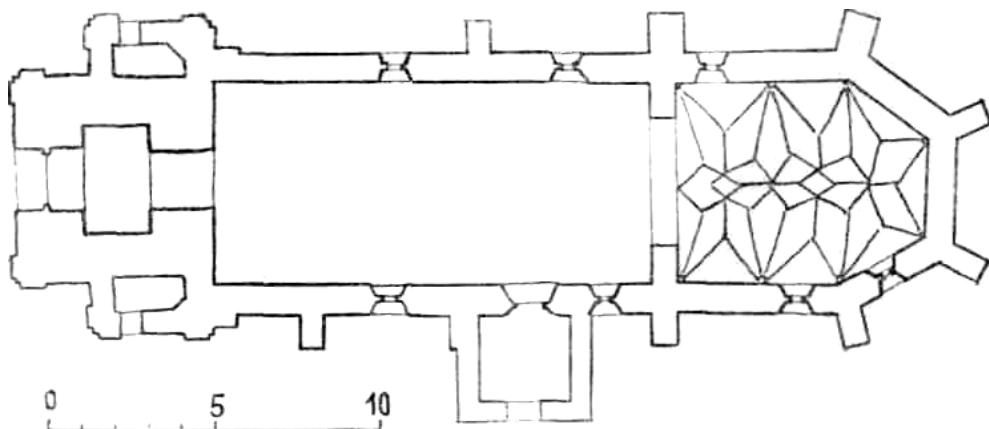
Irodalom

Benkő 1770. — Orbán I. 223—224. — Huszka 1883. 12. — Henszlmann 1884. — Huszka 1885. 213—214. — Pulszky 1885. 1. — Huszka 1886. 124. — Huszka 1887. 331. — Nemes 1896. — Karácson Béla: *A filei régi református templom történetére vonatkozó adatok*. ProtKözl 1897. 325—326. — Karácson Béla: *A filei ev. ref. egyházközség története*. Kisújszállás, 1899; ism. ProtKözl 1899. 163. — Karácson 1899. 216. kk. — Molnár Imre: *A filei új templom megnyitása*. ProtKözl 1904. 289. — Szendrey 1901. 68. — Tagányi—Réthy—Kádár. IV. 324. — Myskovszky 1906. 64. — Gerécze I. 34.; II. 944. — Gróh 1910. 546. — Debreczeni 1932. 185—187, 189—191. — řtefănescu 1938. 36. — Ambrózy 1940. 38. — Dercsényi 1941. 133. — Kováts 1942. II. 653. — Voit 1942. 128, 135. — Balogh 1943. 37. — László 1943¹. 86, 88, 89. — Juhász 1947. 52, 101, 102, 143. — Radocsay 1954. 55, 133. — Vătășianu 1959. 555, 556, 773. — Dávid 1963. 44—45. — Levárdy 1963. 213. — Entz 1968. 137. — Tombor 1968. 129. — Dávid 1969. 543—545. — Dávid László: *Erdőfűle temploma és freskói*. MTük 1970. ápr. 25. — Dercsényi 1970. 137. — Drăguț 1972. 42, 76. — Kisgyörgy 1973. 38, 86—87. — Drăguț 1974. 22, 36. — Dávid 1975. 875. — Sîrbu — Pop 1977. 89.

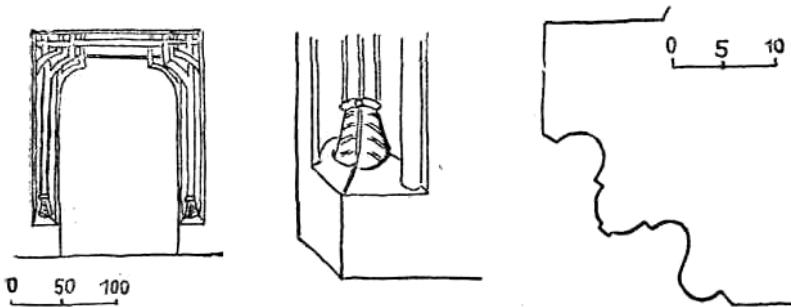
FARCÁD

Református templom

A falu alsó részében, egy dombhajlaton áll Farcád magas tornyú, keletelt temploma. Hajdan körbefutó kókerítése ma csak az utcával határos nyugati oldalon van meg, két zsinidelyfedeles, hagymasisakos portikus között. A kókerítés a nyugati homlokzati tornyon is közrefogja, mely egy középkori torony helyére épült 1828-ban. A vízszintes övpárkányokkal tagolt, gúlasisakos toronyhoz kétoldalt egy-egy melléktér kapcsolódik, ezekben kaptak helyet a karzatfeljáró lépcsők. A torony alsó szintjét és a mellékkerek falait lizénák fogják közre s bádoggal fedett vaskos övpárkány zárja le. A déli oldalon a következő kőbe véssett kro-

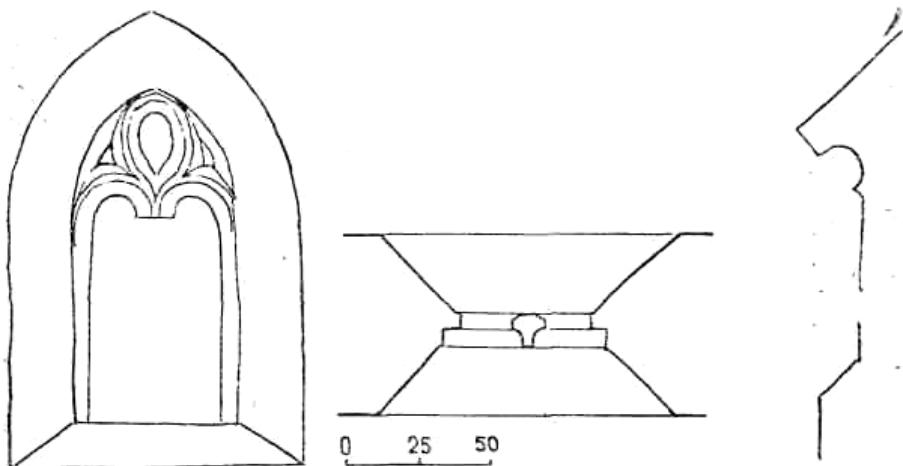
99. A templom alaprajza

100. A déli kapu, lábazata és metszete

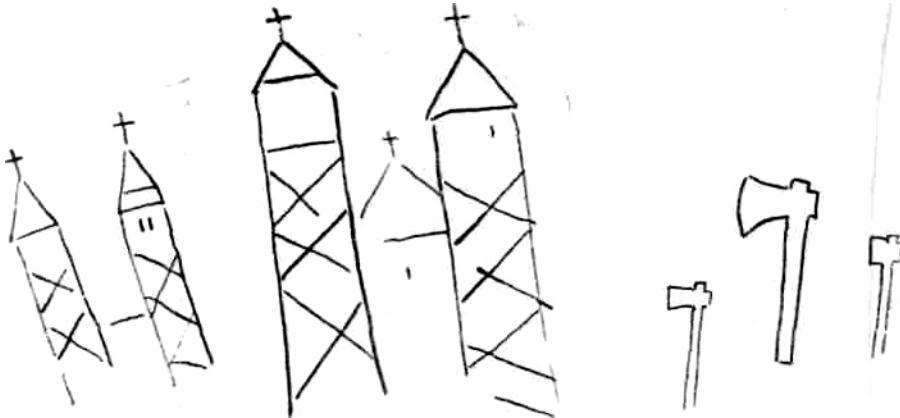
nosztikon olvasható: NOHA A PÉNZ SZVKE HAZÁNKOT TERHELÉ EZX ÖLES TORMYOT FARTZÁD FELEMELÉ EGYESVLT BVZGÓSÁG ÉSZ ERŐ ELKEZTE S IGYEKEZETINKET AZ ÉG SEGITÉTTÉ. Az elrejtett évszám: 1828. A torony második szintje armirozott falsarkokkal épült; az armirozás a padlásterben, a keleti falon is megjelenik. A toronyaljból bejárat nyílik a hajóba.

A hajó déli falát két, az északit egy tāmpillér tagolja, a deliek közül az elsőt később építették a falhoz, gótikus faragványai nincsenek, a másodiknak, melyhez a portikus csatlakozik, csak a felső részén van vályúzatos vízvetője, mellette a falon átalakításból eredő széles félköríves ablak nyílik. A portikussal védett déli bejárat nagyon keletra tolódott, *szemöldökgyámos kökerete* hornyok közé fogott körte- és pálcatagból áll. A körtettagok bordázott felületű oszlopszékről indulnak. A portikustól keletra ismét egy átalakított ablakot találunk; belül megfigyelhető, hogy a nyílását félkörívesen felfalazták. Az északi oldalon két később nyitott ablak látható.

101. Kőracsos ablak és metszete a szentélyből

102. Tāmpillér vízvetője és lábazata

103. Vakolatba karcolt rajzok a szentély külső falán

A hajó és a vele azonos szélességű szentély csatlakozásánál, a dia-dalív vonalában két támpillér áll, a déli kétszakaszos, faragott vízvetőkkel, az északi a hajdani sekrestye felé kiszélesedő, felső részén csonkult vízvetővel. A szentély déli fala tagolatlan, csak egy később átalakított ablak töri át; a délkeleti oldalon találjuk az egyetlen megmaradt *csúcsíves, körácsos ablakot* — osztósudara hiányzik —, kettős félköríve felett környílással. Ezt az ablakot is alulról félig felfalazták. A nyolcszög három oldalával záródó szentély sarkait kétosztású, gótikus támpillérek erősítik, az északkeleti tám törzsébe egy faragott, hasáb alakú kő van beépítve. Az északi falat egész szélességében hajdan a sekrestye foglalta el.

A szentély déli és délkeleti külső falán a friss *vakolatba karcolt rajzokat* figyelhetünk meg. A vakolatból alakított lábazati párkány fölött egy nagyobb és egy kisebb kettős tornyú templomhomlokzat látható, a tornyokon és a háromszögű oromzaton keresztekkel. A toronytörzseket átlós vonalak szelik keresztül, melyek kötőgerendákat vagy lépcsőket jelölhetnek. Ugyanezen a falon fent, a támpillér mellett három ácsfejsze rajza látszik, ezek majdnem azonos módon ismétlődnek a délkeleti fal vakolatán. A szentélyfal és a vakolat, ahová e vázlatokat felrajzolták, a XV. század végéről vagy a XVI. század első feléből való, elképzelésünk szerint azoknak az ácspalléroknak a kezétől származik, akik itt a XVI. század első felében egy gótikus tornyot építettek, s akik közvetlenül e munkájuk előtt valamelyik erdélyi kéttornyú templomon a falazatok javításához való állványozásnak vagy a tornyok lépcsőfeljáróinak ácsmunkáját végezték. Amit e vázlatokban ránk hagytak, az előbbi munkájuknak szemléltető rajza lehet.

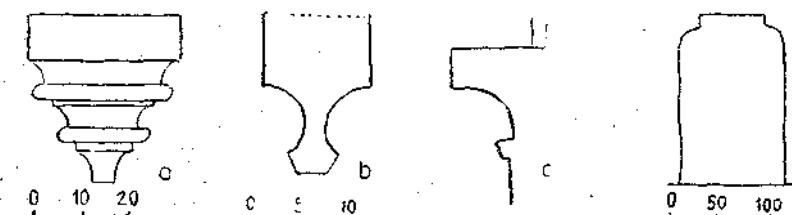
A *templom belsejében* a hajó későbbi átalakítás nyomait mutatja, a szentély késő gótikus architektúrájú. A *hajó* terét 1629-ből való festett kazettás mennyezet fedи, a torony felőli szakaszon egy kazettasor későbbi keletű, és nem virágmintás. Valószínűnek látszik, hogy a tornyot felépítve, hozzá nyújtották a hajót. A virágmintás mennyezeten három feliratos kazettát találunk. A gótbetűs feliratok egyike jól olvasható: RENOVATUM HOC TEMPLUM IN ANNO CUM FUNGERAT IN OF-

FICIO PASTORATU PETRUS VAGASSI 1629. A mellette levő kazetta felirata majdnem teljesen lekopott, csak a kezdő RENO... és a befejező 1629-es évszám vehető ki belőle. A mellette levő harmadik kazetta feliratsorai épebbek, kiolvasásukat viszont a betűk zsúfolása és a hiányok nehezítik. Néhány név töredéke vehető ki: TOMAS [...], ANDREAS [...], CZIKI [...], ANDREAS [...] ER DE HODG. E kazetta mellett címerpajzson kardot tartó kar látható, felette LAIAS ANTAL, alatta 1629. Ez bizonyára a megrendelő neve. A hajó nyugati felében 1859-es évszámú, festett mellvédű fakarzat áll.

Az 1968-ban végzett általános javítás előtti évben, a villanyvezeték bevésése közben a hajó északi falán *falképekre* bukkantak. Feltárásuk nem történt meg, csak épp szabadon maradtak az amúgy is rongált és megcsontkított képek előkerült részei. Az északi ablak alatt, a padlószinttől mintegy 2 m magasságban, a diadalívig 4 m hosszúságban és 1—1,5 m szélességen sokalakos jelenet töredéke látszik, hol előbb egy fának támaszkodó állat, majd több csoportban igen karakteres női arcok túnnek elő, mélyeket a festő minden össze néhány vonallal rajzolt meg. A falképek témaját és korát csak további feltárás esetén lehet meghatározni.

A hajó és szentély között magas csúcsívű *diadalív* emelkedik, faragott kövekből rakva, erőteljes kiugrású, vályúzatos vállkövei közül az északi kőből, a déli idomtéglából készült. Az északi homlokfalon, a szószék mögött a meszelés alsóbb rétegeiről két felirat került elő, a felső rétégen fekete festékkel, öt vonalazott sorban antikvabetűs felirat volt, az alatta levő rétegen piros festékkel írt feliratból ez maradt meg: ASCENDET PRECATIO, DESCENDET DEI COMISERA[TIO]. Adataink szerint a szószéket 1747-ben építették, ebből az időből való lehetett a felső, megsemmisült felirat. A pelikános díszű szószékkoronát 1763-ban készítették, később átfestették, felirata eltűnt a festés alatt.

A nyolcsög három oldalával záródó *szentély* hálóboltozatos. A fordított kúp alakú hármas tagozású *gyámkövek* az oldalfalakon négy-négy, a diadalív falánál és a záródásban két-két lefutó bordát tartanak. Ezek idomtéglából készültek, kétoldalt vályúzott profillal. A szentély keleti felét fa orgonakarzat foglalja el; az 1906-ban átalakított orgona 1814-ből való. A szentély északi falában két *szentségtartó* *fülke* található. A nagyobbiknak csúcsíves nyílását pálcatagozatok keretelik, ezek az oromzaton keresztben végződnek. A keretet kétoldalt még egy-egy oszlopszerű tag hangsúlyozza. A két felső sarokban *kőfaragójegyek* jelennek meg, egyik oldalon két párhuzamosan vésett L, másik oldalon fekvő Z

104. Gyámkő (a), bordaprofil a szentélyben (b), diadalív vállköve (c)
105. Sekrestyeajtó

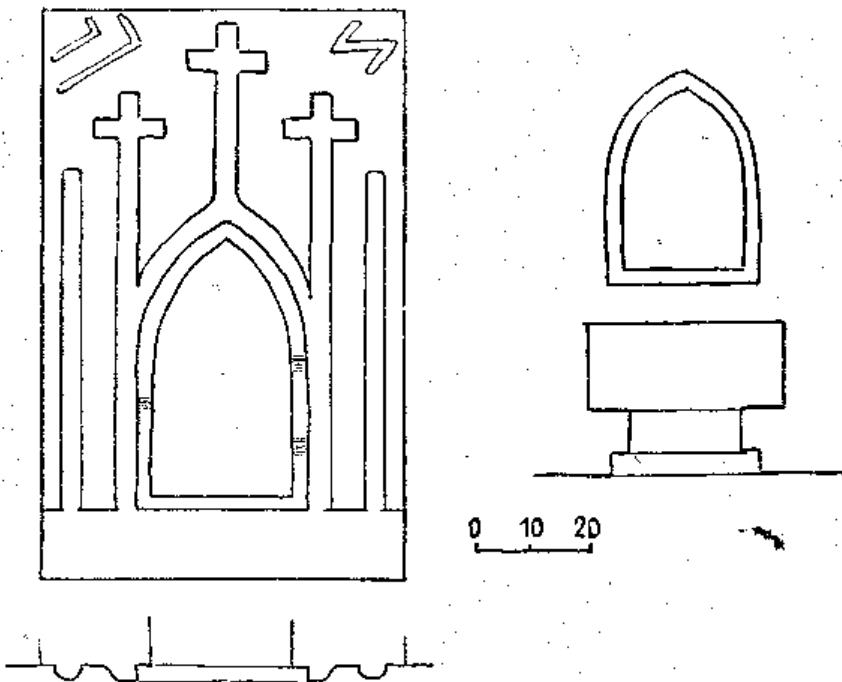
alakú jegy. A kisebb szentségtartó fülke egyszerű csúcsíves nyílású; ez lehet a korábbi. Ugyancsak az északi falban látható az 1968-as javítással szabaddá tett *szemöldökgyámos sekrestyeajtó* egyszerű kökerete. A múlt század végi javítás óta van tudomásunk arról, hogy a szentély északi falán falképek lappanganak a felső mészréteg alatt.

A templom bútorzata múlt század végétől az Úrasztalanak felirata: 1890. LÁSZLÓ GYÖRGY AJÁLTA. A papi padnak a mellvédjén látunk még feliratot: AJ. GYÖRFI GERGELY ÉS NEJE SÁNDOR ZSUZSANNA 1893. A hajó padsorának egyik előpadján 1894-es évszám.

A toronyban három harangot találunk. A nagyobbiknak ez a felirata: ÖNTETTE A FARCÁDI REF. GYÜLEKEZET 1958. DICSRÉJÉTEK AZ URAT. FABRICA: V. V. RASCANU BUCURESTI. A régi harangnak igen szépen metszett antikva betűs felirata van: IN NOMINE IESU FUSA PER INDUSTRIA DE IOSA JANOS DE SANDOR GYÖRGY CURATOES EXIST. PASTOR HAGYAI BODO ANDRAS DE FARCAZAD EIUSDEM ECCLAE. FUDIT IOANNES KERSTCHEN SEGESVAR ANNO 1705. A kis harangot 1940-ben öntötték Budapesten, Szabó József adományából.

Farcád középkori plébániáját az 1333-as pápai tizedjegyzékben így jegyezték be: „Item sacerdos de villa Vorkad solvit III. banales.” (MonVat I. 115.) Az 1334. évi jegyzékben: „Item sacerdos de Farchad solvit II. Banales antiquos.” (MonVat I. 133.) Ekkor már volt temploma a plébániának, feltehetően ugyanezen a helyen. 1968-ban, az északi falak menti feltöltődés elhordása közben régészeti kutatás is folyt, s a megfigyelések szerint a hajófalak alapozásakor korábbi temetkezés sírjait vágták ketté (Ferenczi 1978. 949.). Bár a késő gótikánál korábbi műformák Farcád templomából nem ismeretesek, mégis lehetségesnek tartjuk, hogy a hajó korábbi építésű, mint a szentély, mert amint megállapítható volt, ennek támpilléreit később csatolták a falakhoz. A késő gótikus szentély építése és a hajó gótikus stílusú kialakítása a XV. század második felére tehető. A déli ajtókeret lábazatának megmunkálása, a megmaradt körácsos ablak formája és a szentségtartó fülke keretelése provincialis jellegű, viszont a bordák, a boltozat, a gyámkövek a késő gótika e vidéken megsokott formáit mutatják. A különösen sűrű bordázatú hálóboltozat azonos megoldású Székelyderzs és Homoródszentmárton hajóboltozataival. A keresztekkel díszített szentségtartó fülkével azonos darabot Máréfalván találunk. Feltételezzük, hogy a késő gótika idején a hajót is boltozták, s az a boltozat állhatott egészen 1629-ig, a kazettás mennyezet készítéséig.

Farcádon a templom elé késő gótikus tornyot is építettek, ez a mai torony építéséig állott a nyugati homlokzaton. Az új torony építésekor feljegyezték a templom és a torony építésére vonatkozó hagyományt, amely szerint azokat több falu együtt építette és használta megyés templomként a filiák önállósulásáig. Ezekből az iratokból tájékozódhatunk a késő gótikus építésű torony állapotáról, formájáról és a fontosabb javításokról is. 1824-ben, az új torony építése iránti kérésben olvashatjuk: „Régi omlófélben levő tornyunk még a 16-ik Században, vagy a Réformatio kezdetében építetvén a Templommal edgyüttes, elsőben 1629-be dicsőséges emlékezetü Bethlen Gábor fejedelemisége alatt, másodsor 1756-ban, harmadszor 1798-ban renováltatott.” 1826-ban így emlékeznek: „A

106. Két szentségtartó fülke

Pogányi bálványozásból a keresztyén igaz hitre visszatért Arany idő alkalmatosságával építetett vala Megyénben levő Templomunk; az után a Reformátio be jövetelével annak végébe különösen ragasztatott és rakkott a Tornunk; mellynek a falain ugy tetszik, hogy a Hazánk sok veszedelmes környül állása között, égés által is gyengítetett; az után a 16-ik száz kezdetével az akkorai módi szerint a kőfal tetejére ujra szarvaztatott ugyan, de azt is a Ménykönek két versen való megüttése igen nagyon meggyengítette volt.” Évszám nélküli, hasonló korú iratból idézzük a filiákra vonatkozó részt: „Még hajdoni időben Hodgya, Vágás, Sükő, Lengyelfalva, Farczásd eggyek lévén, Farczásdot választották volt Orákulum helyinek, és ide készítettek volt maguknak Templomot az akkorai vas világba: A Vallások Szakadozásával Lengyelfalva és Vágás el szakadadván, a Más Hárrom lett egy Megyévé, de azok is idő folytával el válván, Farczásd Megyéje árván maradt. A régen Épített Templomát, Tornyát az Ellenségnek Tüze több izben is meg gyengítvén a hátrébb következett Földingások által lett meg reszkettetése el szaggatta, rontotta, félelmessé tette.” (Mindhárom a toronyépítés iratcsomójában. EgyhLvt.) Ugyancsak 1826-ban kelt az a jelentés, melyben mint felkért szakértők: Ugrai László, Pakot István és Leinferder Jakab jelentést tesznek a királybíróknak és kurátoroknak a torony életveszélyes állapotáról: „A fel nyitott templomba bé mentünk, a Tornyat kívül is belől is megvizsgáltuk, a Tornyt úgy találtuk, hogy ez igen felette régi, a mostani Sistema ellen levő szemmel látás szerént is összeomlásra indult külső kő lábakkal meg támogattatott, rossz, még fennálló kőfalból áll, a mint gya-

nihatni, ezen régi kőfalban semmi Költ. Fák [!] nem találtatnak s egész fundamentumától fogva mindenütt fel ollyan hasadozások vagynak, hogy bátron ki lehet látni, ezen falak ily fedél nélkül lehető állása is nem bátorságos. [...] A benne levő Harangoknak azon Toronyba való tartása is bátortalan. A templom falai ugyan épek, de az építendő új torony alkalmatosságával ezen is ujjitani s azon ujjítással a régiség ruderáit rolla el törülni szükséges lenne.” (Uo. EgyhLvt.).

Az idézett feljegyzések tájékoztatnak mind Farcád hajdani egyházi beosztásáról, mind a torony XVI. századi építéséről. Lengyelfalva a XVI. század első felében épített templomot, oltárait 1533-ban szentelték fel. Vágás ide tartozása bizonytalan, Süköt 1673. április 13-i határózatával önállósítja a zsinati határozat: „A Mater Ecclaban pedig építeni nem taroznak. Ha pedig Comperialtatik, hogy az Ecclesiasticum Bonumban részek vagyon a Sükeieknek, Tiszt. Eszéki István [...] adassa kezekbe.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 64.) Hodgya 1653-tól igyekszik önállósulni, de ez csak 1752-ben sikerül neki. A közös templomépítés és fenntartás reformáció előtti eredetére világosan utal a templom fenntartására szolgáló földterület elhelyezkedése, amint azt az 1665—70 körül készült leltárban találjuk, amikor már csak Farcád, Sükő és Hodgya tartoznak össze. „Lengiel falva fele fordulo határban, az Templumok fölle vagyon tizenkét hold. Az három falu birja. A szentegyházföld szomszédja a lengyelfalvi Templom földek.” (Uo. 145.) Lengyelfalva elszakadása előtt az egy templomot fenntartó földek egy tagban voltak.

A középkor végi építkezések befejezése után néhány évtizeddel, 1566-tól adataink nemcsak a falu népességére és társadalmi összetételére világítanak rá, hanem név szerint is felbukkanak olyanok, akiknek utódai a templom későbbi történetében jelentős szerepet játszottak. A lófők 1566-os összeírásában Hodgyából hat (Hodgyai, László), Süköből három (Lajos, Sükei, Orbán), Farcádról hét (Fekete, Veres, Szabó, Józsa, Albert, Jakab, Sándor) nevet ismerünk meg (SzOkl II. 203, 205.) s neveikkel a későbbi feliratokon is találkozunk. A szabad porták 1567-es összeírásában Farcád 14, Hodgya 15, Sükő 9 kapuval szerepel (SzOkl II. 220.), 1576-ban 26 jobbágyporta kerül adózás alá; egy híján mind a fejedeleméi (SzOkl IV. 40.).

A templom első nagyobb renoválására 1629-ben kerül sor, amikor a kazettás mennyezetet is készítették. Ugyanebben az évben a szomszédos Lengyelfalva is kazettás mennyezetet csináltatott templomába. 1690-ben az egyház javait érte károsodás, a parciális zsinat 1709. december 3-án tartott vizsgálatot a régi leltárak megnevezése szerint „Egy Pohár, Tiszta ezüst, mind kivül belől Arannyas” elvesztése ügyében. „A Megye Birája lévén Josa János Ur in A. 1690. az Ur asztalához való eszközök, uly mint ezüst pohárt és egy k. portékákat maga gondviselése alól quo qumodo lett, elég az hogy elvesztett, és az Ecclát meg károsította.” Józsa így védekezett vallomásában: „Igaz dolog [...] az Ecclá bonumi kezem alatt vesztenek el, de nem a magam gondviseletlensége miatt, ha nem az erőszak tevők miá erőszakoson vitték el a magam bonumival együtt az Daróczi Kaszalból, sőt magam vallottam az akkor fel predáltatásban 600 forint ára kárt.” (ProtEccl 1709. 86.) A határozat szerint Józsa János és Péter 1710-ben egy igen szép, vésett díszű fedeleles kehellyel kárpoltta az egyházat.

Adataink 1756-ban újabb templomrenoválásról beszélnek. Ebből az időből viszont csak a templompadok rendezésének 1751 óta húzódó megoldásáról van tudomásunk. 1751. június 9-én a keresztúri parciális zsinat így határozott: „A Fartzádi Templombeli férfi Székek a Praedikálló széken mind felyül, mind alól indigeste vadnak [...] az Ur asztala körül a Communicálóknak fennálló számokra hagyatott rendes helly a székek által nagyon occupaltatott. Mellyhez képest tetszett a Sz. Partialisnak hogy a férfi székek egészen hányattassanak ki, és új Classisok tsináltassanak az Ekklesia közönséges Sumptusán.” (Liber Ecclesiae Reformatae Farczadiensis. 1742. EgyhLvt.) 1756-ra a padok elkészültek és kiosztattak. Néhány helymegjelölés számunkra is fontos: „A kőláb mellett való kis székbe [...] A Segeste [!] felől való soron [...] A Predikálló széknél [...] A Pap széki megett.” A sekrestye tehát ekkor még állott. Karzatról csak később történik említés: „Az ifju Legényekről panaszban fel adatik, hogy a Templomban a Karban, mely számokra készítetett, menni nem akarnak.” (Vizitációs végzés, 1803. január 2. Uo.)

Az évenkénti megyebírói számadások a XVIII. század végétől részesen tájékoztatnak a templomra fordított pénzösszegekről. Egy 1783. január 30-i bejegyzés szerint „Vagyon még Oláhfaluban tizenkét magyar forintja kiadva, a mellyekre Deszka Sendely interest szoktak adni az Ecclae Épületeinek tartására.” 1809-ben a bevételeknél találjuk: „Templom régi fedeliért 6 forint 58 pénzt”, a kiadásoknál: „Templom sendelyezésire 169,51 pénzt.” 1814-ben fizet a megyebíró „az orgona tzirádáiért s festése egy része kifizetésiért 97 forint 28 pénzt.” (Uo.) Valószínű, hogy ekkor állították fel a szentélyben az orgonakarzatot.

1824-től a középkori torony megrömlött állapota okoz nagy gondot az eklézsiának. Ekkor a falazat tetejére épített tornácos magas toronysisakja van. Előbb javítását, a sisak újjáépítését tervezik: „Anno 1826 die 12. Marti Közönséges Megye gyülése tartatván [...] a Torony szarvazattyá le bontása s annak viszont kurtább bé fedése aránt [...] A torony szarvazattyának bé fedésére fogadtatott meg Kadátsi Fazakas István áts pallér 60 m. forintokkal.” (Szerződés. EgyhLvt.) Ugrai Lászlónak és társainak szakvéleménye alapján azonban elállanak e tervtől, s új torony építéséhez kezdenek, amint azt az egy garas járadék elengedésére beadott kérvényben olvashatjuk: „Ezen gyámtalan Árva Farczádi Ekklesia kéntelenített Félelmes Halálokot okozható Tornyát lebontani. [...] Kéntelen volt 1200 Forintot az Építésre költsönözni, Melyel ugyan épített valamit, de még függőjébe feles munkája van hátra.” (Toronyépítési iratok, EgyhLvt.) A megyebírók számadáskönyvében 1826–1833 között találjuk a torony építésére s közben a templom javítására fordított bevételek és kiadások elszámolásait: a tételeket összesítve a toronyra 3082 magyar forint 52 dénárt költöttek (Számadások, II. kötet. 1816–1886. EgyhLvt.). A kőművespallér neve ismeretlen, az ácsmunkára Siménfalvi Ifjú Györke Jánossal szerződött az egyházközség 1830. december 11-én. A templom kökerítését 1835-ben javították.

A templom 1877-ig zsindelyfedésű volt, mai szarvazata és cserépfedele ebből az évből való (PüspJel 1878). 1895-ben a cserépfedelű toronyt bádogozták. Nagyobb javítás volt még 1913-ban, 1200 korona költséggel (uo. 1914). 1968-ban a müemléktemplom állagmegővő javítására került sor, ugyanekkor a faragott köveket a mészrétegtől megtisztították.

Adataink két régi harang feliratát őrizték meg. Egy Brassóban öntött harangra ez volt felírva: ECCLESIAE REFORMATAS FARCA-DIENSIS IN ANNO 1807 PER JOH. PAULI CORON. A másik harang felirata: FUSA PER FRIDERICUM LOOTZ SCHAESBURGENS, 1843. (Lőrincz Áron: *A farcádi ref. egyházközösség története*. 1906. Kézirat. EgyhLvt.)

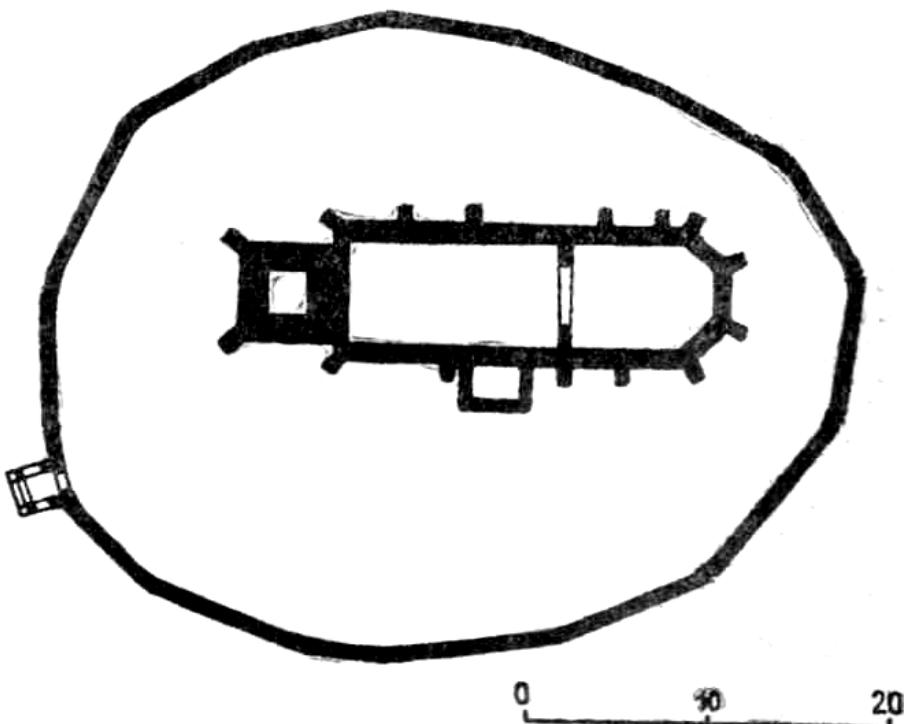
Irodalom

Orbán I. 40. — Gerecze II. 944. — Biró 1941. 101. — Kováts 1942. II. 705. — Nagy Lajos 1942. 10. — Voit 1942. 128, 135. — Kelemen 1944/1977. 50, 240, 249, 271. — Juhász 1947. 10, 43, 132. — Darkó 1953. 204, 205. — Vătășianu 1959. 554. — Dávid 1963. 45—46. — Sebestyén 1963. 116. — Tombor 1968. 129. — Dávid 1969². 544, 545. — Drăguț 1972. 81. — Dávid 1975. 957. — Drăguț 1976. 233. — Ferenczi 1978. 949. —

FELSŐBOLDOGFLVA

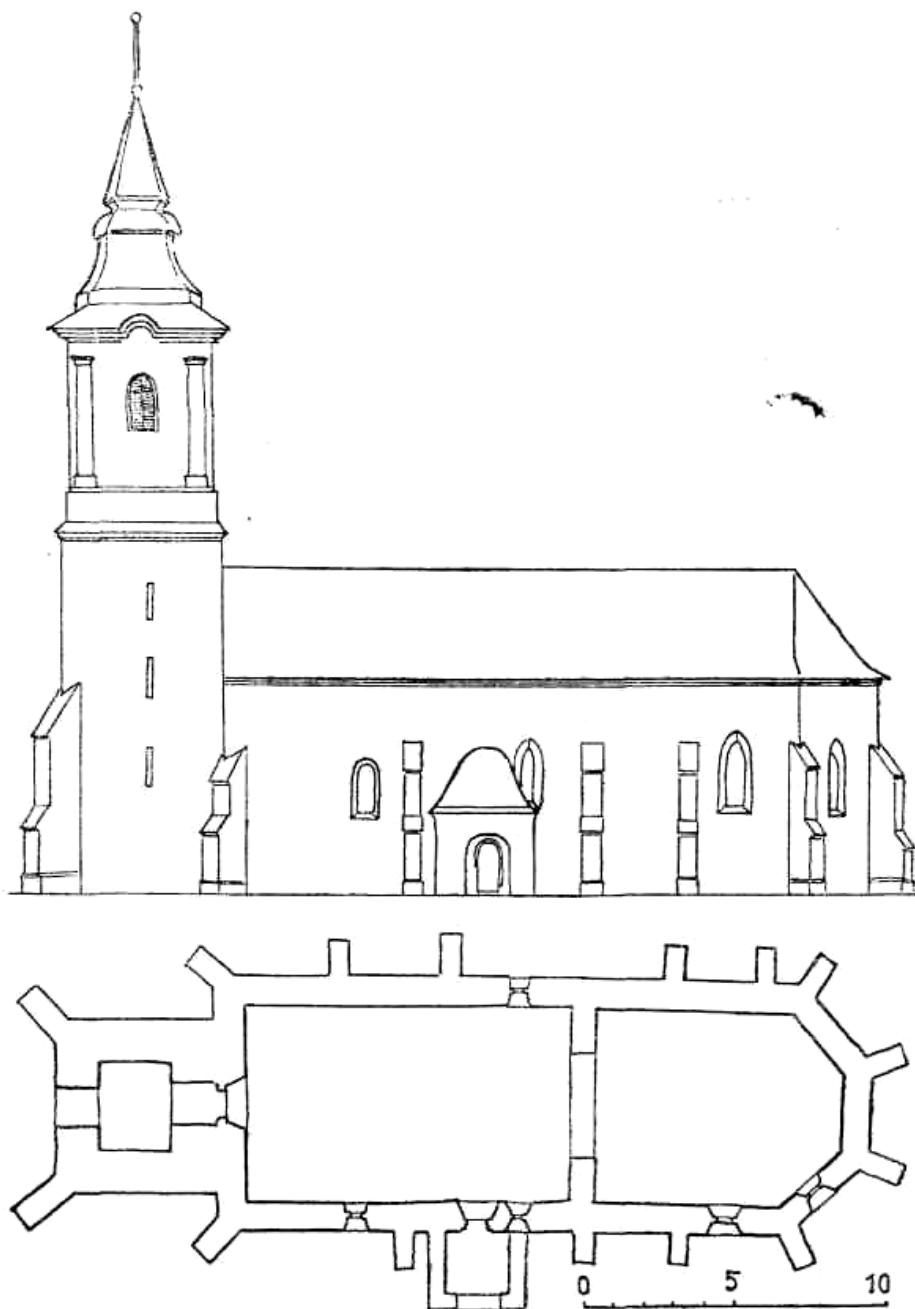
Református templom

A falu közepén álló középkori eredetű templomot középmagas, zsin-delyfedésű kófal övezi, délnyugaton zsindellyel fedett portikussal. A cinterem közepén hármas térfűzésű, keletelt templom emelkedik: nyugat felől áll az erőteljes torony, hozzá tapad a támpillérsoros hajó és a közös tető alatt a vele egy szélességű, sokszögzáródású szentély.

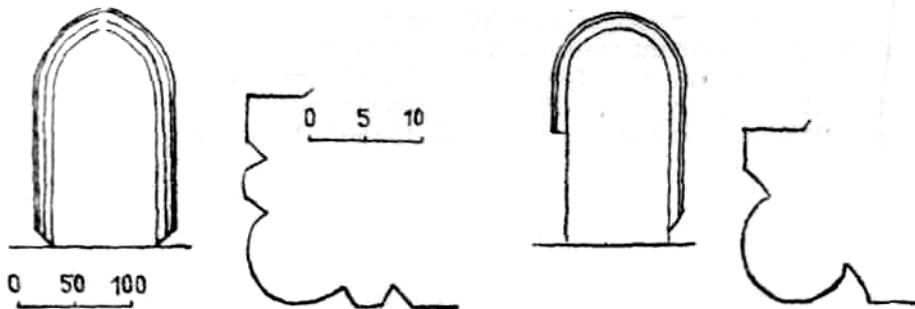

107. A cinterem alaprajza (Asztalos Kálmán felmérése)

A torony 12 m magasságig középkori építésű, itt a külső falat erős övpárkány koszorúzza; ezen emelkedik az 1868 után épített nagy ablakos, óraíves párkánnyal zárt felső rész, többször megtört vonalú toronysisakkal. A torony nyugati falsarkainál kétszakaszos, átlós állású támpilléreket találunk, vályúzatos vízvetőkkel, ferde lábazattal. A falsarkok, a

108. A templom déli homlokzata és alaprajza

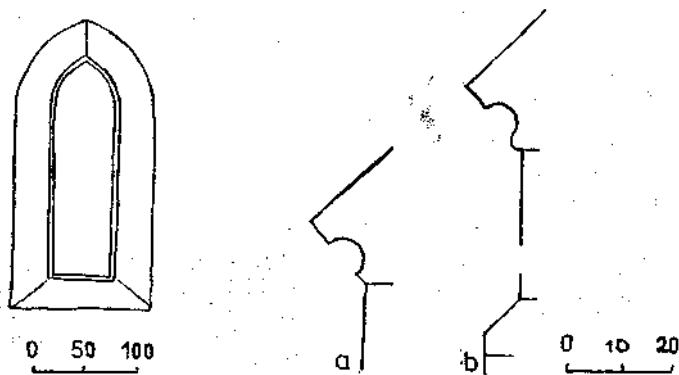
109. Nyugati kapu

110. Déli kapu

támosok, a csúcsíves bejárat szegélye kváderkövekkel rakottak. A toronyaljat dongaboltozat fedi, falán a nyugati bejárat előtt csúcsíves nyílás, melynek hajdan homokkőből profilozott kerete volt, a tagozatok mára leporladtak, talán hengertagosak voltak. A torony három emeletét három oldal felé keskeny résablakok törik át.

A hajó nyugati bejárata tompa csúcsívű, kőkerete elszedett tagokkal közrefogott hengertagos profilt mutat. A hajónak a toronytól szabadon hagyott falsarkai kvádereket szintén a mellette álló kétszakaszos átlós támpillérek is faragott köből készültek. A déli falat a diadalívig egy tám tagolja, az első falmezőben kis szegmentíves ablak van, mely későbbi átalakításból eredhet. A második falmezőhöz ívelt oromzatú portikus csatlakozik a déli félköríves bejárat előtt. Ennek hengertagos kőkeretelése aszimmetrikus, a tagozat egyik oldalt 100, másik oldalt 10 cm magasról indított. Felette a falon vörös festéknyomok mutatkoznak; ezek megegyeznek a belső falképek színeivel. A portikus nyeregtetőjének keleti felénél a hajófalban rézsűs, csúcsíves ablaknyílás van, kávájának faragott éle és körácsa hiányzik, nyílása keskenyebb, mint a szentély csúcsíves ablakai. A hajó északi falát két támpillért tagolja; a kelet felőli első falmezőben egy később nyitott ablakot találunk. Innen nyugat felé, hat méter hosszúságban és kb. négy méter magasságig a fal kidomborodik, bontás nyomait viseli, itt hajdan toldalékpület állhatott. E falrésszen egy későbbi, a további szakaszon egy gótikus támot találunk. A támok vízvetőinek vályúzata alatt eltag húzódik.

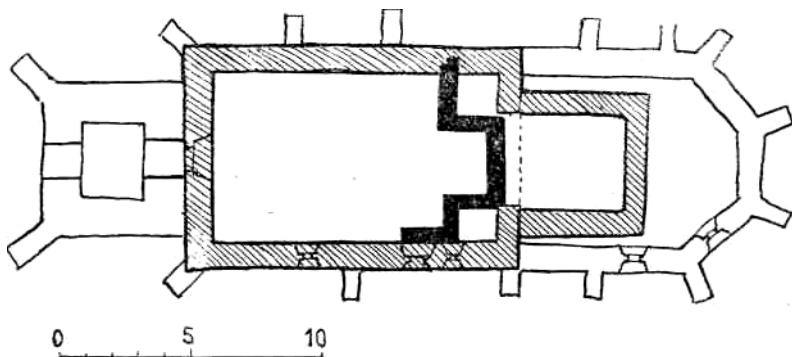
A hajóval egy szélességű szentély a nyolcszög három oldalával zárol, a diadalív vonalában és a déli fal közepén egy-egy, a záródás sarainál összesen négy, az északi falnál két támpillért találunk, a két utóbbit, átalakítás nyomait viselő tám kivételével mindenik kétszakaszos, hornyolt vízvetővel, a vályúzat alatt pálcataggal és ferde kő lábazattal. Az északi támokon a faragott részek hiányoznak, ezt a sekrestye lebontásával magyarázhatjuk. Északon a diadalív vonalában nincs tám. A szentély déli és délkeleti falát kőkávás, csúcsíves ablakok törik át, egykor körácsaikat Orbán Balázs így írta le: „Ablakai csúcsívesek, három és négy levél alkotta díszművezetőkkel a román styllel küzdő gót idomokat képviselik.” (Orbán I. 40.) A keleti falban is ugyanilyen ablak nyílt, ezt később befalazták.

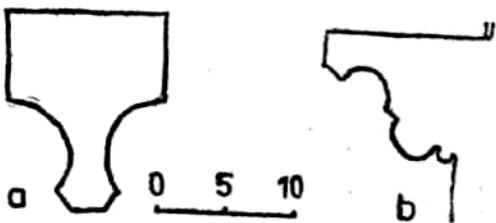
111. A szentély csúcsíves ablaka

112. Támpillérek vízvetője és lábazata a hajón (a) és a szentélyen (b)

A templom belsejében a későbbi átalakítások jelei látszanak, hajdani boltozatának azonban látható nyomai vannak. A hajófalak felfelé keskenyednek, de a középmagasságban észlelhető domborulatok a gyámkövek nyomait, a boltfiókok helyeit sejtetik. Különösen a déli bejárat körül feltűnő az eltérő falvastagság, a fal fent legalább 60 cm-rel keskenyebb. Az északi fal ablakától a diadalívig terjedő szakaszon és a diadalív falán az 1974—1975. évi javításkor *falképekre* bukkantak. Ugyanez a javítás adott alkalmat a padlószint alatti rétegek átvizsgálására, amikor is két korábbi szentély *alapfalai* kerültek elő a hajóban és a szentélyben. Ezekre később még visszatérünk. A hajó nyugati falában festett mellvédű farakzat áll, rajta 1894-ből való orgonával, mellvédjén megújítására vonatkozó felirattal: UJRAÉPITTETTE 1923 PÁL TAMÁS ÉS NEJE SZ. PAPP ANNA. A hajót és a szentélyt egyidőben készült festett kazettás mennyezet fedi. A hajó középrészen két feliratos kazettát láthatunk. Egyiken ezt olvashatjuk: EXTRUXUM EST HOC OPUS PER NOS JOAN-

113. A két korábbi szentély és a mai templom alaprajza

114. Téglaborda-töredék (a), a diadalív vallköve (b)

NEM ET ANDREAM ASZTALOS DE SZOMBATFALVA AO. 1670. A másikon: REGNANTE ILLUST. AC CELSISSIMO PRINCIPE DNO DNO MICH. APAFIO AEDILIBUS EXIS. FRANCISCO DERSI ET MARTINO FÜRÉSZ ANNO DNI 1670. A virágmintás kazetták között két állatalakost is találunk, egy harmadiknál címerpajzsban két keresztbé tett nyílvessző látható, a szentélyben ugyancsak pajzson az évszám ismétlődik. A déli ajtószárny 1790-es évszámú.

A hajót és szentélyt elválasztó *csúcsíves diadalív* erőteljes beugrású, profilozott vállkövei ferde metszésén alakított vályúzatot, henger- és pálcatakat mutatnak. Az ív a hajó felé leszelt élű, felette az ív vonalát követő hajdanai festett feliratból a legutóbbi javítással felszínre került [...] IATO [...] MEM DERSI ANO 1670 DIE V. JULY. A diadalív északi oldalához építve szószék áll, felette való koronával, melynek felirata ez: GAGYI NÉHAI PÁLFI [...] UR ÖZVEGYE PATAKFALVI TTS FERENCZY ILONA ASZSZONY TULAJDON KÖLTSÉGÉN CSINÁLTATA 1807.

A szentély falain a hajdanai boltozat fiókjai és gyámköhelyei még tisztábban kivehetők, a keleti fal felső részén a falsík bemélyedő. A legutóbbi javításkor késő gótikus *idomtéglá-töredékek* kerültek elő, ezek kétoldalt hornyolt profilúak. A szentélyzáródásban festett mellvédű karzat áll, tartógerendáján az 1805-ös évszám látható. Az egyszerű kitelű, fából készült Úrasztala feliratos: DERZSI LŐRINCZ 1789 MAGA KÖLTSÉGÉN. A szentélyben hétféle, a hajóban négy festett mennyezetes padot találunk, ezek az asztallal lehetnek egyidősek. A toronyban két, 1923-ban öntött harang található.

A két korábbi szentély *alapfalai* 1974 óta ismeretek, most a padlón bejelölve láthatók. A hajóban, a diadalív előtt megtalált alapfal a korábbi: egy, a diadalív nyílásszélességével egyező szélességű, *egyenes záródású kis szentély* és a hozzá tartozott hajó keleti falának és délkeleti falszögletének alapja ez, belső felületében kváderkövekből rakva. Dél felől a fal-alapozás érintkezik a mai hajó déli falával s a déli ajtó előtt véget érve, észak felé bemegy a mai hajó északi fundamentuma alá. A falak további vonalát nem kutatták. A gótikus szentély padlószint alatti részének átvizsgálásakor került elő egy *nagyobb négyzet alapú egyenes záródású szentély* fundamentuma, mely a mai hajó korábbi szentélyéül szolgált, s belső szélessége ennek is a diadalív nyílásszélességével egyező. Az alapozás itt görgetegkövekből rakott. A mai hajó tengelyvonala meggyezik ez utóbbi szentély tengelyvonalaival, a jelenlegi sokszögzáródású szentélyé ettől kissé délről hajlik. A két szentély korából való kőfaragványok nem kerültek elő, csak a XIII. század elejére jellemző cserép-

edény-töredékek (Varga Árpád—Zepeczaner Jenő: *Egy új székelyföldi freskó*. 876.).

A falképek az 1974-es munkálatok során kerültek ki a mészréteg alól az északi fal egy kis szakaszán és a diadalív falán. Még nincsenek teljesen feltárva, mivel kibontásuk a templom javítás alá került falrésszeire korlátozódott.

Az északi fal később nyitott ablakától jobbra és alatta is falképnyomok vannak. Ettől keletre a diadalív faláig, a padlótól mintegy 2 m magasságban, 120X180 cm felületen többalakos jelenet került napfényre, széleit még mészréteg takarja. Az ablak melletti részen egy álló püspök jelenik meg vörös háttér előtt, arca megrongálódott, süvege, palástja világos- és sötétbarna, valamint fehér színekkel festett. Tőle balra, a képmező felső részén *három szent* alakja látható ülő helyzetben, lelőgő lábuk mezteken, kezük imára kulcsolt. Az alsó részen két *térdeplő*, *gloriás* alak helyezkedik el egymással szembe fordulva és szintén vörös háttérrel. A jelenet talán Szent Miklós egyik jótevő csodáját, a három leány megajándékozását vagy a három kisgyermek feltámasztását ábrázolja.

A diadalív északi oldalfalán, 2 m magasságban, 140X180 cm felületen két, nagyrészt feltárt, egymástól el nem választott jelenet látható, egyszerű vonalkerethben, vörös háttérrel. A képmező közepén festett pillér, a pillérő tetején süveges alak mellképe látható. Ettől jobbra öt alakot figyelhetünk meg: felül egy keretvonalba kapaszkodó, hanyatt alácsüngő alak, alatta két egymáshoz hajló gloriás fej maradt épen, szenvedő arccal, alól a csonkulás alatt ismét egy gloriás fej látszik. A kép a *Keresztről való levétel* kompozíciója lehet. Ugyanehhez a képhez tartozik a pillér bal oldalán megfestett egész alakos Veronika, kezében a Krisztus arcát ábrázoló kendővel („Veronika kendője”); a díszesen festett ruha és a két karakteres arc tehetséges festőre vall. A színezés világos- és sötétbarna, a ruha és kendő szürkésfehér, a vörös hátteret fehér hatszirmú rozetták élénkítik. Az ábrázolás ikonográfiai érdekessége, hogy itt a Passio egyik jelenetében maga Szent Veronika jelenik meg és szokatlan módon maga tartja a Krisztusarcot hordozó kendőt.

A diadalív falának hajó felé néző déli oldalán a *Királyok imádása* középkorban kedvelt jelenete látható, egyszerű keretben, a kép és keretvonal néhány cm-nyit a hajó déli falára is átterjed. A kép szélei csonkultak, a középen térdeplő Gáspár arca megsemmisült, Menyhárt és Boldizsár nem látszanak. A jelenet jobb oldalán, vörös bélésű kék palástban Mária ülő alakja jelenik meg, igen finom arcvonásokkal megfestve, feje fölött a gloriában minuszkulás S. MA névbetűje. Két kezével az ölében ülő mezteken gyermek Jézust tartja, gloriájában az IHS — X névbetűkkel. Jobbját áldólag emeli az előtte díszes, világos alapú rozettákkal ékesített palástban térdeplő Gáspár felé, az ő gloriájának felirata: S. REX GASPAR. A hódoló király fölött kiterjesztett szárnyú angyal repül át, jobbjá Mária és a Gyermek felé mutat, balja alatt minuszkulás feliratú mondatszalag van: PUER NAT. E. I. BETLEM. A jelenet levegős, nyugodt harmóniával elrendezett, a vörös háttér fehér rozettákkal élénkített.

A felsőboldogfalvi falképek magas művészeti szintet képviselnek a korabeli erdélyi emlékanyagban. Az arctípusok, a ruházat, a fehér gyöngysorral szegélyezett gloriák, a rozettás díszű háttér, sőt a feliratok

betűtípusai is a székelyderzsi templom déli falának falképeivel mutatnak rokon vonásokat, időben esetleg valamivel későbbiek, a XV. század első feléből datálhatók. Az átmeneti korból származó hajó falait az új szentély építése és a hajó gótikus átalakítása előtt e falképekkel díszítették.

A középkori templomi felszerelésből egy részben átalakított *gótikus kehely* maradt meg. Kissé kihajló peremű cuppája, minuskulás vésetű, IHESUS — MARIA feliratú szára, sodronyzománcos rozettákkal alakított, lapított gömb alakú nodusza ezüst, lekopott aranyozással, hatkaréjos réztalpa egy későbbi javításból való. Már a legrégebbi leltárak említik: „Arannyas Pohar ahoz való Ezüst Arannyas Tanier.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 128.)

Felsőboldogfalva középkori egyházát először a pápai tizedjegyzék 1333. évi rovatában találjuk: „Item Demetrius de villa Marie solvit II. banales.” (MonVat I. 115.) Ekkor már második kötemploma állott, a falu nevéből következően Szűz Mária tiszteletére szentelve. „Boldogasszony-falva” néhány határrészét és szomszéd faluját egy 1497-ből való oklevél említi azzal kapcsolatban, hogy Kecseti Péter lófő-örökséget cserélt Szentmihályi György özvegyével (SzOkl VIII. 177.). Az ekkor említett Bikafalva s az 1566-ban felbukkanó Árvátfalva a középkor végén már valószínűen Boldogfalva plébániájához tartoznak. A lófők 1566-os összeírásában már találkozunk Thamas Deak, Dersij Leorijncz nevével (SzOkl II. 198.), akiknek utódai az 1670-es templomjavítás alkalmával szerepelnek. A szabad porták 1567-es összeírásában Boldogasszonyfalva 5, Árvátfalva 8, Bikafalva 16 kapuval szerepel (SzOkl II. 220.)

A templom fenntartását szolgáló földek s „az Templumhoz való eszközök” leltárát a vizitáció a XVII. század végén vette leltárba, 1701-től bejegyezve a boldogfalviak és árvátfalviak későbbi adományait is (Liber Eccl. Udv. 1644. 128.). Az 1715-ös leltár a templomról gondoskodók adományaival bővül: „Bikafalvi István Györgyné testált I[ste]-nes Indulattyából egy szántó földet a Czibrefalvi határban a Csicsér alatt a Boldogassz. Templomhoz. Vagy a Bold. Felső határban egy föld [...], amellyet adtak Árvátfalván lakó Demeter Tamás és Demeter Ferenc Uramék egyakaratból Templom számára. Biró Mihály is testált egy szántó földet a Boldogasszonyf. Templomhoz.” (Liber Eccl. 1715. 64.)

A templom javításában való részvételről tájékoztatnak a Bikafalva önállósulási törekvését jelző határozatok. A küküllővári zsinat 1717-ben így határoz: „A Bikafalviak szintén ugy, mint eddig, ez utánn is a Deliberátum szerint Templom, I[sten]nek Háza körül való építésekbe és egyéb szolgálatokban assistálni a Boldog Asszony Falviaknak tartoznak, [...] sem most, sem ezután az elszakadást ne munkálják.” (Prot-Eccl. 1709. 472—473.) Az 1718. március 15-i parciális zsinat kimondja, hogy a két falu között az egyházi vagyont meg nem osztja, de megengeti, hogy a boldogfalvi mester átjárjon prédikálni (uo. 489.). És amikor Bikafalva templomot épít, ez csak részben mentesíti az anyaegyház templomának javítási terhei alól: „Bikafalván kell a kis Templomot és Scholát építeni, tehát a Mater Ecclabeli Templomnak, toronynak és Schola háznak és azok körül való kerteknek s minden épületeknek építésekben harmados legyen ugyan Bikafalva”, olvassuk az 1721. április 2-án kelt határozatból, egy megtorló intézkedés záradékával: ha az egyház-

község vét a békesség ellen, 50, ha valamely személy, 3 forint büntetést fizessen, „melly büntetés exigaltatván, fordittassék Templom szükségire” (Liber Eccl. 1715. 229.). Általános érvénye és a régi szokáshoz való ragaszkodása miatt fontos e határozat befejező része: „Ha valaki pénzt vagy egyebet testált s legált, vagy ezután testálna az Boldogasszony-falvi-Templomhoz, az másuvá nem fordittatik, hanem a Templom, torony és harang építtesekre, közre. Ha penig azzal a Testamentum szerént legált résszel nem érik, tehát (minthogy a Templom közös a Bikafalviakkal) tartozzanak a Bikafalviak is maguk részek szerint pótolni edgyüttermi a Boldog Asszonyfalviakkal és Árvádfalviakkal, [...] mert amint a Templom közös, ugy szintén közös a Templom szükségire való Collatum is, per hoc az régi Usus szerént az Mater Eccla az Filiákkal. [...] Ha az építés idején a pium Collatumot toldani akarja, edgyüttermi toldgya és edgyüttermi költsön, amint a régi Usus és az közönséges igazság kiványa.” (Uo. 230.).

Talán 1661-re tehető a templomnak az a nagymérvű rongálódása, amelynek nyomai a legutóbbi javításkor egy égésrétegben mutatkoztak, s amire nemcsak a kazettás mennyezetek készítése és a diadalív felirattörökének 1670-es évszáma utalnak, hanem különböző iratok is. Mivel a Bikafalva önállósulására vonatkozó 50 oldalas iratanyag 1779-ből közel a javításról nem emlékezik meg, azt kell gondolnunk, hogy a levéltári jegyzékből vett alábbi két irat az 1670-es javításra vonatkozik. Feljegyezték, hogy az eklézsia levelei között található „A Boldog Asszonyf. Megye Biró Quietantiája, mellyben a Bikafalvi Megye Birót quietalja az aránt, mit adott a Maternak az építésre.” S ugyancsak keltezés nélkül feljegyezve: „Egy Testimonium, melyben a Boldog Asszonyfalvi Templom romlásból való építése oculaltatott.” (Protocollum 1793. 183.) 1776-ban az egyházközösgnek egy föld fölött volt vitája a filiákkal, mely újra szóba került az 1782. november 13-án tartott vizitáción, ahol megállapították: „Azon széna fük vagy annak haszna egészen a Mater Ecclaban levő Templomnak, toronynak s harangoknak építésére conferaltatott volt.” (ProtVisit 1780.).

Kisebb kiadásokról az 1787. február 15-i megyebírói elszámolásból értesülünk: „Csiszár István ō kegyelme a Maga pénzből költött Ecclaszükségére és mindeneket felirván, a miket Templom építésire vett, a Csíszár István Ratiojába, azzal edjütt ment az ō kgylme Erogatuma 119 Forintra és 59 pénzre.” (Uo.) Az 1808. január 26-i számadás szerint „Templom renovatiojára 160 frt. 34 pénzt” költöttek. (VizitJkv 1800).

A templom tornyáról Orbán Balázs 1868-ban ezeket írja: „E toronyánál még megvan a régi tetőzet, mely az egész tornyon körülfutó tornáczatra fektetett nyolcszögű gúlacsúccsal végződik.” (Orbán I. 40.) A tornácos, zsindelyfedésű sisakot 1869-ben bontották le, amikor a tornyon falat megemelte, a mai törtvonával járásnak a hívek munkájával és adományaiból (PresbJkv 1868. EgyhLvt.).

Alighanem az egyik legrégebbi orgonát mondhatta magáénak a gyülekezet azzal, amelyik a mainak elődje volt. Biró Áron akkori lelkipásztor beszámolójában olvashatjuk az új orgona 1895. szeptember 15-én történt felszentelésével kapcsolatban, hogy a hívek egy része nem értette meg, miért kell „a jó öreg orgonát” kicserélni, mely akkor 200 éves volt, s melyet a boldogfalviak hajdan a székelyudvarhelyi ferenc-

rendi szerzetesektől vásároltak (ProtKözl 1895. okt. 10., 33.). A mai, brassói Nagy József-féle orgonát a karzattal együtt 1923-ban javították, 36 500 lej költséggel (PresbJkv EgyhLvt.).

A maiaknál korábbi harangokról először 1715-ben olvashatunk: „Bonsalis István testamentum szerint legalt a sz. Ecclesianak fl. 14,50. NB. Ez harangra el költ.” (Liber Eccl. 1715. 64.) Biró Áron feljegyzéseiben két későbbi harang felirata őrződött meg. A nagyobbikra ez volt írva: EZEN BÉKESSÉGET ÉS ÁLDÁST HOZÓ HARANGOT ÖNTETTE ISTER DICSSÖSEGÉRE A FELSÖBOLDOGASSZONYFALVI REFORM. EKLÉZSIA BRASSÓBA — A KI MIT ADOTT BELE A PROTOCOLUM BIZONYITJA 1821. Ez 1848-ban Gábor Áron műhelyébe került. A kisebbik harang felirata ez volt: A FELSÖBOLDOGASSZONYFALVI REF. EKLÉZSIA ÖNTETTE LOOTZ FRIDRIK ÁLTAL JÁNDÉK S ÖNKÖLT-SÉGEN MIRŐL A MEGYE JEGYZETEI TANUSITANAK 1848. (*Feljegyzések az egyház múltjáról.* EgyhLvt.).

A felsőboldogfalvi templomnak a Műemlékvédelmi Igazgatóság (DMIA) és a Megyei Múzeum vezetésével és támogatásával 1974—1975-ben történt javítása meglepő új adatokkal gazdagította építéstörténetére vonatkozó ismereteinket, bár az épület alapos átvizsgálása még nem történt meg. A szentélyben megtalált alapfalak igazolták és kiegészítették azt, amit a korai műrészletek alapján már eddig is feltételeztünk: a hajó XIII. század végi, átmeneti stílusú építését. A hajóban a diadalív vonalában előkerült kis egyenes szentélyzáródás pedig több mint fél évszázaddal korábbi templomépítést igazol ugyanezen a helyen. A mai templom és a napvilágra került alapfalak figyelembevételével rekonstruálható az építéstörténet: a három szentély három középkori építést jelez. A faragott kváderkövekből épített kis szentélyalapfal mind alaprajzi formájában, mind kivitelezésében egyelőre társtalanul áll ennek a vidéknek korai építészetében. Az építés a tatárjárás előtti lehet, a mellékletek tájékoztatása szerint XII. századi; hajójának alapfalai még feláratlanok. Méreteit tekintve akkora lehetett, mint a dobói kápolna vagy a jánosfalvi templom hajója.

A második templom építésekor figyelembe vették az első elhelyezését és méretét: az új hajó belvílága a régi templom külső méreteivel egyező (már ahol az alapfalak megmaradtak), s a mai hajó falának rendellenességei épp ott mutatkoznak, az északi és déli oldalon, ahol a két templom hajófala érintkezett. A második templom szentélye az elsőnek egyenes záródását is megismétli, az új hajó nagyobb méreteinek megfelelően. A mai templom hajója, félköríves déli és csúcsíves nyugati kapuja, a diadalív nyílástávolsága és vállköve e második építésből való, az alaprajz és a köfaragványok az átmeneti stílus korára, a XIII. század végére vallanak. Ez a hajó támok nélkül épült, falait valószínűen még a harmadik építkezés előtt falképekkel díszítették. A déli fal csúcsíves ablaka eredhet ugyanabból az építésből. A falak még rejthetnek elfalazott kora gótikus ablakokat és bemeszelt freskókat. A kapuzatok kialakítása beleillik az udvarhelyszéki átmeneti korú emlékanyagba; Nagygalambfalva, Oklánd, Karácsonyfalva templomaival mutatva rokon vonásokat, új itt az egyenes záródású szentély, amire a szentélyek későbbi átépítése miatt eddig nem volt konkrét példánk.

A templom ma abban a formában áll előttünk, amelyet a XV. századi átépítéssel nyert. A régi hajót a kisebb méretű egyenes záródású szentély helyén új, sokszögzáródású, késő gótikus szentéllyel toldották meg, a hajó szélességével egyezően. Ugyanebben az építési periódusban a hajót beboltozták, és támpillérekkel erősítették meg, s a nyugati homlokzat elé átlós pillérekkel támasztott tornyot építettek. A vízvetők formájának kis eltérése talán két köfaragó csoport kézjegye, a hajón és tornyon jelentkező típus általános, a szentélyen látható forma csak Derzs, Homoródszentmárton és Bágy támpillérein ismétlődik. Feltételezzük, hogy a diadalív ekkor nyerte csúcsíves nyílását. Míg a szentélyablakok korábbi, a téglaborda formája későbbi időre, a XV. század második felére mutat. Ezt a nagyméretű késő gótikus átépítést a falu közössége éppúgy Bikafalva és Árvátfalva népével közösen végezhette, mint az 1670-es nagy renoválást vagy a későbbi javításokat. Bár a gótikus boltozatok elpusztultak, a helyükre került festett mennyezetekkel a templom a népi díszítőművészeti értékes emlékével gazdagodott.

Kápolna emléke

Orbán Baláznál olvassuk: „A falun alol Kápolna nevű hely van, így neveztetve arról, hogy ottan a catholicus korban kápolna állott, melyet Krisztus mennybemenetele napján búcsújáratokkal látogattak meg.” (Orbán I. 40.) Ma már helyét sem tudjuk meghatározni a helynévanyagban fennmaradt kápolnának

Irodalom

Orbán I. 40. — Gerecze II. 944. — Malonyay II. 74. — Debreczeni 1931. 20—22. — Balogh I. 1935. 183. — Ștefănescu 1938. 65. — Balogh 1940². 507. — Biró 1941. 102. — Korompay 1942. 230. — Nagy Lajos 1942. 11. — Voit 1942. 120, 128, 135. — Entz 1943¹. 220, 222. — Enzt 1943². okt. 30. — Kelemen 1944/1977. 50, 54, 66—67, 70, 71, 80, 103, 235, 249, 271. — Juhász 1947. 10, 43, 137. — Darkó 1953. 204. — Vătășianu 1959. 244. — Sebestyén 1963. 116. — Dávid 1963. 48—19. — Entz 1968. 44, 137. — Tombor 1968. 131. — Dávid 1969². 543, 544, 545. — Varga Árpád—Zepeczánér Jenő: *Egy új székelyföldi freskó*. Korunk 1975. 11. sz. 876—877. — Dávid László: *A felsőboldogfalvi középkori templom falképei*. RefSz 1976. 207—214. — Ferenczi 1978. 950. — Dávid László: *A felsőboldogfalvi református templom*. RefSz Gyülekezeti melléklet 1979. 2. sz. 5.

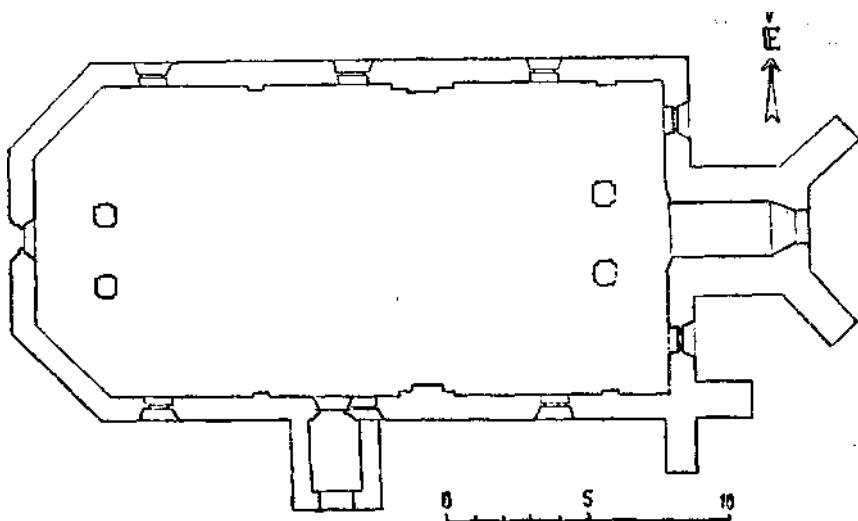
FELSŐSÓFALVA

Református templom

Sóvidék két szomszéd települése Sófalva néven 1760-ig egy falut alkotott, ez időtől kezdve a Korond patakától balra levőt Alsósófaluvalának, a jobbra esőt Felsősófaluvalának nevezik, átörökítve a régi Alsseg és Felszeg elnevezést.

Felsősófaluvalán, az országút fölött emelkedő magaslaton kőfallal körülvett, keleti homlokzati tornyos templom áll. Eredete a középkorra nyúlik vissza. A templom 1802-től kezdődő átépítésekor gótikus kő ajtókereteit megtartották.

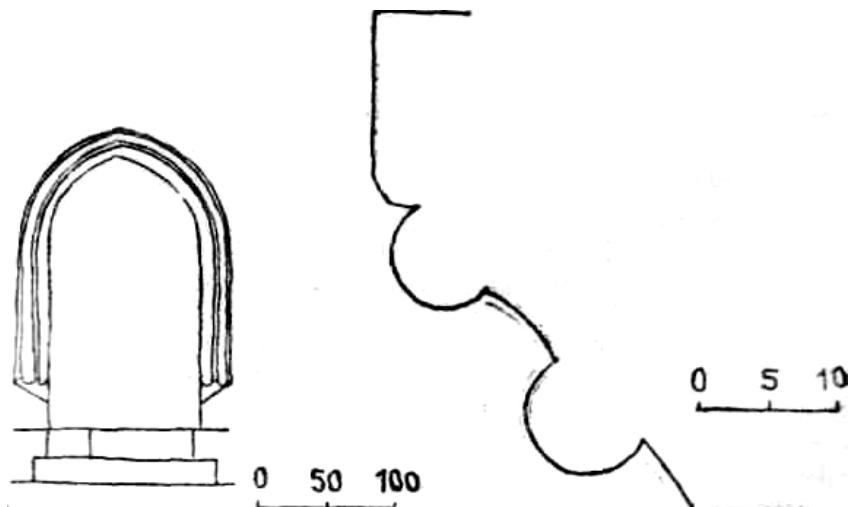
A zsindellyel fedett kőkerítés keleti oldalán három bejárat nyílik, kettő a cinterembe, a középső pedig zsindelyfeleles portikus közvetítésével a toronyhoz vezet; a cinterem bejáratát szemöldökgyámos, élsze-

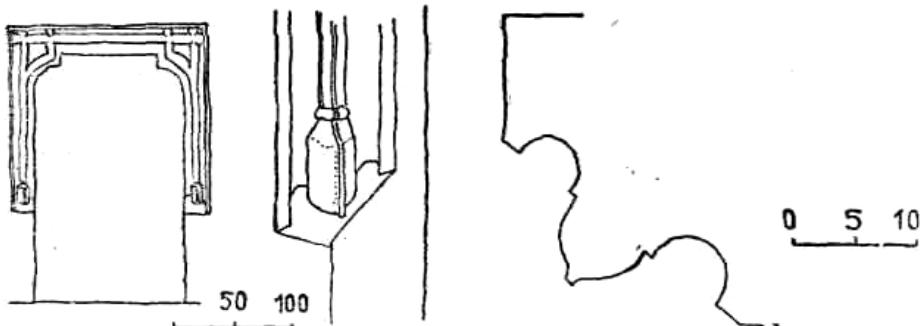
115. A templom alaprajza

dett kökeret szegélyezi, mely a régi templom sekrestye-ajtókerete volt. A kökerítés déli oldalán stukkódísz között az 1806-os évszám látható.

A templom nyugati oldala sokszögzáródású, középrészen kökeretes, csúcsíves kapuzat található, bélletét vályúzattal elválasztott két hengerstag alkotja. A portikussal védett déli bejárat szemöldökgyámos kökerete lábazatról induló vályúzatok közül kiemelkedő körtetaggal profilált. A templom délkeleti sarkát két, egymásra merőleges támpillér erősíti. A torony a keleti homlokzaton áll, félformakkal közrefogva és sarkain átlós támokkal megerősítve, földszintje fiókos dongaboltozatú. Falazatán két-szeri magasítás nyomai látszanak, az alsó rész kb. 6 m magasságú, a második szint hajdani harangszéke és befalazott ablakai a templom te-

116. Nyugati kapu

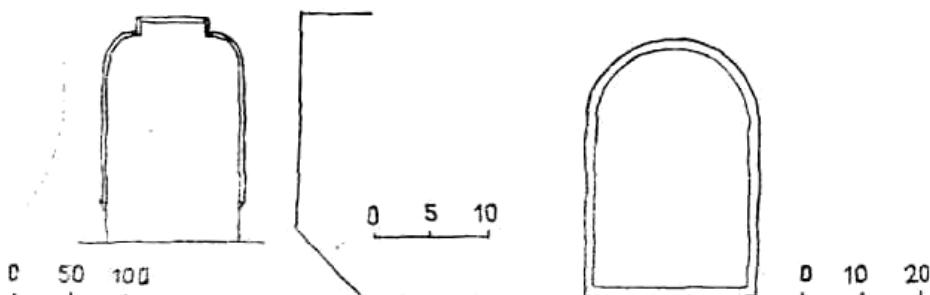
117. Déli kapu

tőgerincének vonalában vannak; itt most az óraszerkezet található. A felső szint nagy ablakkal áttört.

A templombelső mai képét az 1802-es építés határozta meg: a toskán falpillérek stukkóval díszített, hevederes lapos boltozatot hordanak. A belső tér nyugati és keleti felében pillérekre épített karzatok vannak, deszkaborítású mellvéddel, a keleti karzaton rokokó orgonaszekrény látható. Az igényes asztalosmunkával készült ajtószárnyak, szószék, korona és padok a templomépítés utáni évekből valók. A templom északi falának kelet felőli részén egyszerű, félköríves lezárású *szentségtartó fülke* látható, mészréteggel borított kerete esetleg faragott köböt való. Mellette a falban függőleges repedések húzódnak, feltehetően falelválásra utalva.

A jó karban tartott templom falain — a tornyon kivéve — egymásra építések, toldások nem mutatkoznak, így csak feltételezhetjük, hogy a nyugati kapu és a szentségtartó fülke eredeti helyükön, a középkori falban vannak. Az azonban már kétségtelen, hogy a déli bejárat kerete és a sekrestyeajtó kerete mai helyükön másodlagos beépítésűek. A régi templomra vonatkozó adataink a középkori épületről nem beszélnek, s az átépítés előtti állapotról is csak keveset.

Sófalu templomát és javait az 1669 előtti esperesi vizitáció által jegyzőkönyvbe foglalt leltárban említik először, amikor még Parajd is hozzá tartozott; 1669-ben, önállósulásakor új oldalt nyitottak Parajd számára a jegyzőkönyvben. Sófalu javai között ekkor még középkori tár-

118. Sekrestyeajtó

119. Szentségtartó fülke

gyakat is találunk a leltárban, és a toronyról is történik említés: „Az Sofalvi Ecclesiahoz való Bonumok. Az Templum beli Bonumok ezek: Egy Pohár, egy Ezüst Tányér, egy eöregh kehely Pohár, egy Ostia Sütő Vas, egy Kézbe való Czjengettjü [utóbbiakat később kihúzták]. [...] Vagyon Két Harangh az Toronyba.” Külön alcím alatt találjuk „Az Parajdi Kápolnához” tartozó javakat (Liber Eccl. Udv. 1644, 149.). 1669-ben, Parajdnak Sófalvától való elszakadásakor kelt ez az egyházmegyei végzés: „Sófalva is ne kénszerícze sem templum építésére, [...] most mindenik Ecclesia falujokban levő Templomnak Parochiának és ahoz való épületeknek építésekre alkalmatosok és elbirják az építést.” (Uo. 36.) Az egyház egyik jövedelmi forrásáról tájékoztat 1707. augusztus 10-én Fejér Csehi János lelkipásztor elismervénye arról, hogy átvette „a Sófalvi Ecclaba fungáló Predicator számára annuatim járandó 200 Kő Sórul való Donationalis levelet.” (Uo. 112.) Valószínűnek tartjuk, hogy Sófalva az építkezéseihez is kaphatott hasonló segélyeket. Másfelől bizonyos földterületek szolgáltak a templomépület fenntartására, melyek új adományokkal is gyarapodtak. 1715-ben jegyezte fel a vizitáció: „In visitatione Sofalviensis An. 1701. 19 december iratott ily dolog az Eccl könyvébe: a Malom árka között Templom számára hagyott Jánosi Gergely egy darab széna füvet.” (Liber Eccl. 1715. 141.)

A XVIII. század második felének templomjavításait emlékezet okául maga az egyházközsgég jegyezte fel évente; ezekből a templom, cinterem, harangláb léteről és állapotáról, majd toronyépítésről értesülhetünk. „Curiósus Megje Birája Szőke György uram Ao. 1750 építette meg a Czinterem Harang láb felől való köfalát, nagy darabot. A templomban az asszony ember Székeket, a Karban is ő kegyelme inventálta s építette meg az ülő székeket. Ao. 1751 Alszegi N. Kováts János [...] templomunk részein romlás esvén oldalt való bütyjén, reparáltatta serényen; a Czinterem minden két ajtó fáit, ajtait is egyebekkel és a tulsó Czinteremnek való nagy két kő lábakat is építette. [...] E két esztendőkbéli Curatorok a Harang lábat is megsendelyeztették idejükbe, Cinterem ajtónál alól fejül két kőlábakot építettek. [...] 1756. Megye Birája Fekete Sigmond Uram a Harang láb felől való ablakra maga költségével készítette meg a rostélyt a vasazatán kívül. [...] Ao. 1760. Mátyus István curator Uram, a Templom megépítésire igyekezete lévén a Sz. Ecclának, Meszet hozatott, noha az építés mind eddig halad. [...] 1763. Szász István Uram M. Birája a Templom észak felől való egy darab oldalát megsendelyeztette. [...] 1766. A templom egyik része is megzsendelyeztetett. [...] 1770 et 71. Boldisár István curator megfedette a templom porticusát is. [...] Ao. 1777. Lukács Márton succedala M. Bironak, a Templomot meg sendelyeztette nagy részből. Idejében kezdik a Tornyot építeni költséggel. [...] Ao. 1778. Káli János succedala M. Birónak, segítette a Torony építést. Ao. 1779. Dávid Mihály lett M. Biró, idejében a Torony kőrakás végeztetett.” (Memoriale. Liber ecclesiae Sofalvensis 1743. EgyhLvt.)

A torony építését még közösen végezték Felső- és Alsósófalva, az új templom építése idején azonban Alsósófalva már önállóságot nyert s nem köteles részt venni a munkában. 1762-ben az alszegiek megépítének egy „oratoriumotskát”, ezért jogosan panaszoknak így 1771-ben: „Ámbár nekünk Alsó Sófalviaknak különös templomunk vagyon, mégis a consistorialis resolutio szerént [...] a felsősófalvi kötemplom conserva-

tiojára ugy a parochia és a mester házáért is tartozunk concralmi, amint hogy eddig concuraltunk is.” (Idézi Fülöp G. Dénes: *Az alsósófalvi ref. egyházközség története*. Kézirat. 1957. 37, 40. Alsósófalva. EgyhLvt.) A különválást 1803-ban a parciális zsinat mondja ki, e határozatban olvashatjuk: „Alsósófalva Felsősófalfán levő Templom, torony, harang, kle-nodiumok, papi és mesteri épületeknek javáról örökösen lemond s ahhoz jusst soha nem tart.” (UdvEmiLvt XX. csomag, 28.).

Az új templom építését 1802-ben kezdették Felsősófalfán. Anélkül, hogy a régi templomról az eddigieknel többet megtudnánk, az új építkezést a megyebírók 1802—1806 közötti elszámolásaiból nagy vonalakban nyomon követhetjük (Sófalvi Ref. Szent Ekklesia Protocolluma. 1796. EgyhLvt.). Megtudjuk, hogy a templom felépítése után a tornyot magasították, harangot, orgonát, órát szereztek az új templomhoz: „1812. Toth Lukáts a Torony fel emelésére 1168 frt. [...] 1814. Torony felépítésére 12 mfrt. [...] 1816. Templom ujj fedele, toronyba harangszék és ujj harang 921 mf. [...] 1817. Sendelyre és Zendely szegre Templom fedni 147 mf. 88. [...] 1819. Az Uj orgonára eddig elé 110 Mfr. 60 pénz, ismét az orgonára 4 Mfr. 80 pénzt. [...] 1823. Megyeíró Nagy Ferentz költsön vett a Toronybeli órára 120. Mf. [...] A toronybeli ujj órára költsön 828 Mf.” (Uo. Megyeírói számadások jegyzéke.) Ma két harang van, mindkettőt Hönig Frigyes öntötte Aradon, 1908-ban és 1931-ben.

Sófalva első okleveles említését a hét székely szék Báthori István erdélyi vajda ellen 1493-ban II. Ulászlóhoz beadott panaszában találjuk. ahol „Soofalwa” is a panaszosok között szerepel (SzOkl. I. 276.). A falu azonban ennél jóval korábbi keletű, gazdasági életvitelle a kezdetektől a „székelyső” kitermeléséhez, fuvarozásához, adminisztrálásához kötődött. Bár a pápai tizedjegyzéken nem szerepel, tehát akkor még nem volt önálló plébánia, a mai templomba beépített nyugati csúcsíves kapuzata arról tanúskodik, hogy már a XIV. században itt templom épült. A hajdani sekrestyeajtó szemöldökgyámos ajtókerete és feltételesen a kis félköríves szentségtartó fülke is egy XV. század második felében vagy végén történt újabb építést jeleznek, a falunak tehát ezen a ki-emelkedő helyén gótikus templom állott, a két Sófalva és Parajd megyés templomaként. A XVIII. századi leltárban szereplő ostyasütő vas és csengettyű nyilván reformáció előtti örökség, amiket liturgikus szerepük elvesztése után is jó ideig megtartottak. A falu közössége a XVI. században sem nagy, 1566-ban a két Sófalváról négy lófőt (SzOkl. II. 200), 1567-ben 10 szabad portát tartanak számon, Parajdról négyet (SzOkl. II. 220.).

A templom mellett 1669-ben tornyot, 1750-ben haranglábat említenek forrásaink, a mai torony építése 1777-ben kezdődött, s azt vagy közvetlenül a régi templom keleti falához, vagy ahhoz közel építették fel, majd a templom elkészülte után magasították. Az 1802—1806 közötti templomépítés a kő ajtókereteket kivéve a régi templomot teljesen átformálta, tájolását megfordította, úgy, hogy most a nyugati fal sokszögárodású, a főhomlokzat pedig az előtte emelkedő toronnyal keletre néz. Ma épp erről az oldalról nézve legszebb a templom; esztétikai hatását a zsindelyfedésű cinteremfal, az oldalkapuk és a népi jellegű portikus harmóniája csak fokozzák.

Irodalom

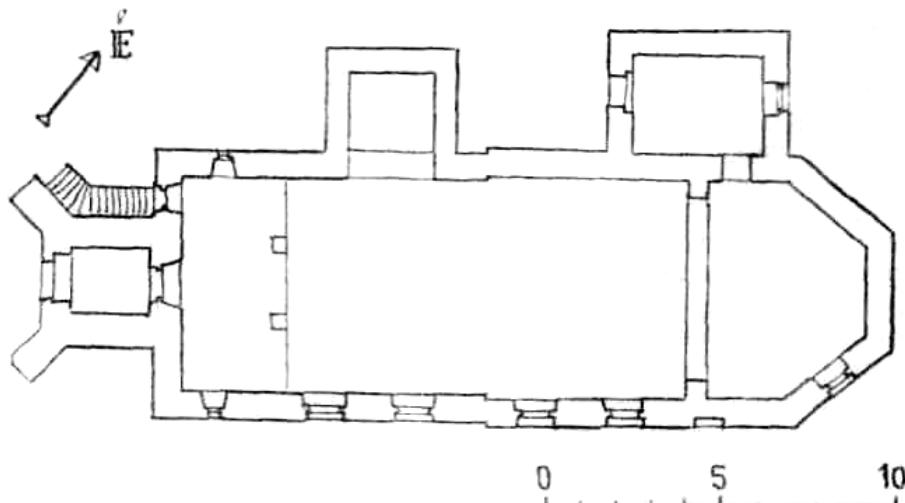
Orbán I. 133—134. — Debreczeni 1931. 17—20. — Incze Lajos: *A két Sófalva*. Székelysziget 1940. 50—53. — Kováts 1942. II. 705. — Nagy Lajos 1942. 11. — Juhász 1947. 43, 136. — Darkó 1953. 204, 207. — Nagy Géza: *A Sóvidék reformációja*. RefSz 1957. 359. — Dávid 1963. 49—50. — Dávid 1969². 545.

FENYÉD

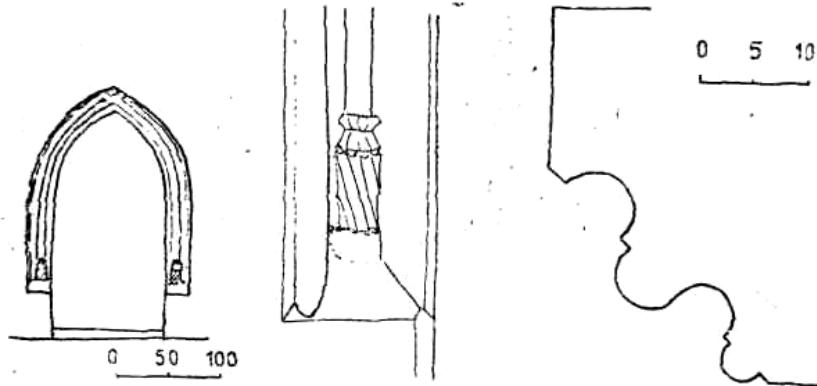
Római katolikus templom, középkori faragványokkal

A jelentős útelágazásnál fekvő Fenyéd dombtetőn emelkedő temploma, bár 1763-ban épült, egy korábbi templom gótikus faragványait őrzi. Az elpusztult Domus Historia anyagát újra összegyűjtő Szabó Bálint plébános feljegyezte azt a templomra vonatkozó hagyományt, mely szerint a hajdan a Cseretető alatt fekvő falunak a ma is „Csonkatemplom” néven emlegetett helyen, a falu felső felétől északkeletrre emelkedő domb hajlatán volt Máréfalval közös temploma. Fundamentumának köveit a tagosítás után a terület gazdája kiszedte és felhasználta, a mai templom két kő ajtókerete, két csúcsíves ablaka, keresztelőkútja e régi templomból való (Uj Domus Historia. EgyhLvt.).

Adataink szerint a mai templom a Szentháromság tiszteletére épült; Fenyéd és Máréfalva akkor még egy egyházat alkotott (Schem 1882. 180.). Az északkelet-délnyugat tájolású templom délnyugati homlokzatánál átlós felfekvésű támokkal épített, barokk sisakú torony áll, bejáratát csúcsíves kőkapuzat kereteli, vályúzatok közé fogott hengertagos és külső pálcatakos profillal. A középső tag csavart, vályúzott lábazatról indul, a tagozatok a csúcsban egymást metszik. A lábazati rész oldallapján az 1926-os évszám a legutóbbi templomjavítás évét jelzi. A toronyhoz csatlakozó hajó síkmennyezetű, a torony felőli végén karzattal és orgonával; a karzatra kétoldalt két kis csúcsíves ablak nyílik, a külső falsíakra helyezett kökeretek élszedéssel vannak alakítva. A hajó északi oldalához oldalkápolna csatlakozik. A szentélyrész 1926-

120. A templom alaprajza

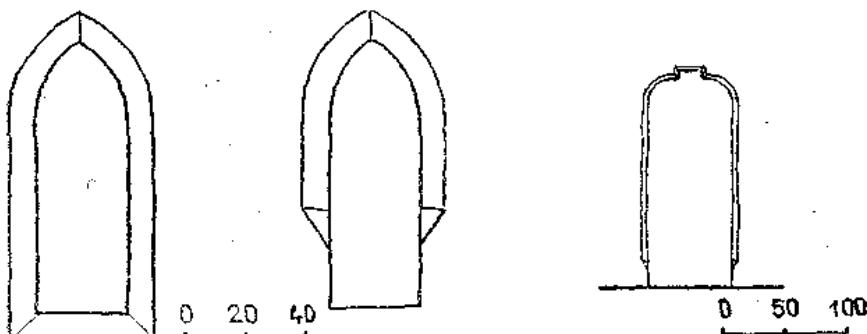
121. Csúcsíves kapu a toronynál

ban átalakították, a régi szentély a mai diadalív vonaláig terjedt. Ehhez kapcsolták a jelenlegi szentélyt, északi oldalán sekrestyével. A sekrestye-ajtó szemöldökgyámos, kökeretes, profilja élszedetű.

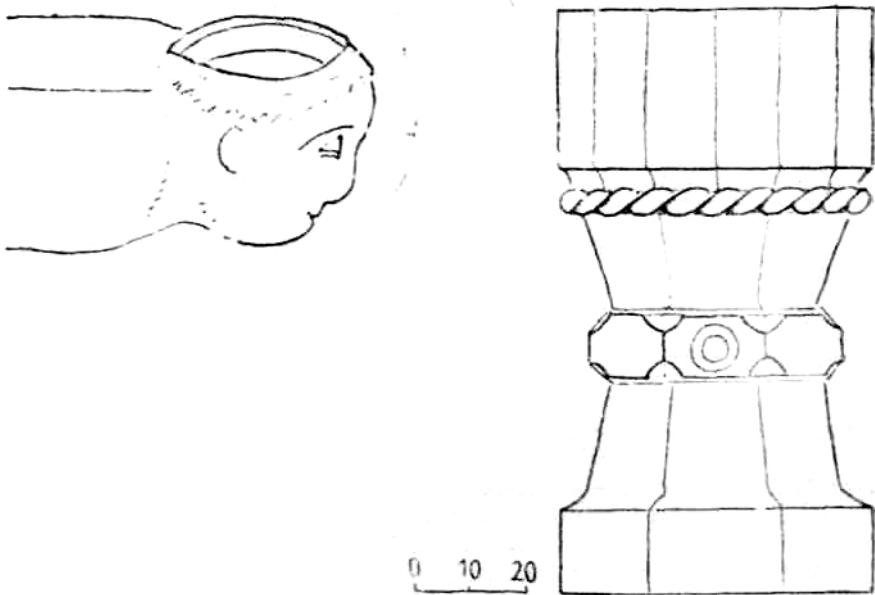
A középkori templom berendezéséből két köfaragvány maradt meg. Ebből az egyik, egy hajdan gyámköszerűen falba épített, emberfejes szenteltvíztartó a székelyudvarhelyi múzeumba került, medencéjének peremét farkasfogdíszítés futja körül. Valamikor a templom karzatfeljáró ajtajánál volt a falba építve. A másik, egy kehely formájú kő keresztelő-medence ma is használatban van, felső része 16 szögű, szára, nodusza és talpa nyolcszögű. A medence alsó részét kötélfonat faragása díszíti. Jelenleg az oldalkápolnában áll.

A templom oltára klasszicista stílusú, mellette egy, a régi templomból származó, fából faragott nagy körményi feszület áll. A deszkamellvédes szószék 120 cm magas, nyolcszögű, alul-felül tagozott kőpilléren áll. Az oldalkápolnában egy Mária-oltár található.

A hajdan barokk stílusú templomot 1925—1926-ban javították és bővítették, erről többek között ezeket olvashatjuk: „Fenyéd község híveinek ősei 150 esztendővel ezelőtt építettek egy kicsiny templomot ideá-

122. Kökeres ablakok a hajó nyugati részén

124. Szentelvíztartó (Székelyudvarhelyi Múzeum)

125. Keresztelőmedence

lisan szép helyen, a Nagy-Küküllő völgye és a Fenyéd patak között kiemelkedő, 520 méter magas hegygerincen. [...] a régi templom helyébe a múlt év folyamán teljesen új, ötszáz hívőt kényelmesen befogadó tágas templomot építettek Veress Gáspár és Török Pál agyagfalvi székely vállalkozókkal, közel egymillió leu költségen, s ugyanakkor tornyukat is feldíszítették egy 8 mázsás Türingiából rendelt acélharanggal.” (Biró Lajos: *Fenyéd község új temploma*. 38.) Egyházi feljegyzés szerint az átalakítás előtt a templom ablakai kókereszesek, csúcsívesek voltak.

A napjainkig példás gondossággal megőrzött gótikus köfaragványok egy XV. század végén épült templomból valók, melynek maradványai — a határnév tanúsága szerint — hosszú ideig fennálltak. A csúcsíves és szemöldökgyámos keretek éppúgy a késő gótika vidékünkön általános típusát mutatják, mint az általában tornyokról ismert, itt azonban a hajófalakban elhelyezett csúcsíves ablakoskák vagy a kehelyformájú keresztelőmedence. Talán korábbi időre vall a farkasfogdíszes szentelvíztartó, megmunkálásának primitívsége lehet korai keletkezésének bizonyítéka is.

A faluról szóló első okleveles híradás a XVI. század első feléből való: 1532. június 25-én „villa Fenyed” keltezéssel köt egyezséget két szomszéd faluból való birtokos: Bethlenfalvi Geréb Péter és Kadicsfalvi Benedekfi László, Udvarhelyszék választott bírái előtt (SzOkl. III. 248.).

Irodalom

Orbán I. 64. — Sehem 1882. 180. — Biró Lajos: *Fenyéd község új temploma*, A Hírnök 1926. 2. sz. 38.

FIATFALVA

Volt Ugron-kastély

A jelenlegi L alakú, két bástyászerű sarokrizalittal bővített, manzárdtetős kastély késő barokk stílusú, XIX. század eleji átépítéssel. A történeti adatok azonban XVII. századi kastély és még korábbi udvarház létérről is tájékoztatnak.

Nagyobb birtokkal rendelkező családok már elég korán feltűnnek a faluban. 1460-ban említi Fiatfalvi Balázst és négy testvérét, akiknek vármegeye területen is vannak birtokaik (SzOkl. VIII. 93.). Timafalvi Tátrai Mihály feleségét, a fiúsított Fiatfalvi Pálfi Ilonát Mátyás király 1478. május 6-án kelt parancsával iktatják be a szomszédos Felek és Szederjes megyei területen fekvő részbirtokaiba (SzOkl I. 224.). Később ugyanez a birtokrész a Fiatfárván fekvő székely örökséggel együtt az itteni Geréb család tulajdonába jut, ennek első ismert tagja az 1545-ben említett Fiatfárván lakó Geréb Gáspár (SzOkl. II. 72.). Geréb András a Básta-jegyzékben tünik fel Fiatfárvári, 1602-ben, „Fiatfalva erősített kastélyát is minden valószínűséggel ez a vitéz katona építette,” a kastélyról ugyanis először az ő halála utáni újraadományozáskor történik említés (Kelemen Lajos: *A fiádfalvi kastély és régi gazdái*. 164–166.). Az 1625. augusztus 28-án kelt adománylevelet Jakab Elek Bethlen Gábor Liber Regiusából (XIII. 44–45.) közli, mely szerint felsorolt katonai érdemeiért Geréb András Sárd, Felek, Szederjes birtokrészéivel kapja Fiatfárvát is, ahol a közlő szerint „a leomlott udvarházat köből, vár alakjában az adományozott saját költségén építette újra” (Jakab 1901. 339.). Orbán szerint: „E kastély a híres Vingárdi Geréb Lászlóé (Erdélynek Mátyás király uralma alatti püspökéé) volt, azaz hogy a most ott levőt annak romjaiból építették. A vingárdi Gerébekkel ugyan egy család volt a fiatfalvi Geréb család.” (Orbán I. 26.)

A későbbi időben két nagyobb építkezés történt itt. Székely Mózes rövid birtoklása után, 1633–1649 között a kincstár tulajdona volt, majd Brenhidai Huszár Mátyás kapta meg. A XIX. század elején Mikó Miklósra szállott, a mai kastély építése részben az ő nevéhez fűződik (Kelemen, i.m. 165.). 1860 után az Abránfalvi Ugron család szerezte meg a kastélyt; az ő építkezéseik után nyerte az épület mai formáját (uo. 166.).

A reformátusok és unitáriusok közös temploma

A XVII. század vége óta a két egyház által közösen használt templom a falu közepén áll. Eredetében középkori, később gyökeresen átalakították. Legkorábbi említése 1631-ből való: a reformátusok az unitáriusoknak átengednék a fiatfalvi templomot, ha cserébe megkaphatnák a keresztúri nagytemplomot (Koncz 1882¹. 380.). Az unitáriusok generális vizitációs jegyzőkönyvének 1715-ben kezdett kötetében 1726. május 20-án már a közös használatról van emlékezet: „Fiátfalva [...] egy templom, melyben az reformátusokkal alternatim járnak”, majd 1732. május 18-án ezt jegyzik fel: „Itt Fiafalván elpusztultván az reformátusok templomok, kérték a mieinktől, hadd járjanak alternatim a mi templomunkba, és megengedtették, csak hogy nehezen akarják egyaránt építeni a templomot.” (Jkv. 77, 158.; idézi Kelemen 1922. 173.)

Részletes leírást olvashatunk 1789. június 9-ről: „[...] egy kivülről

négy kő lábakkal megerősített ép kő Templom sendély fedél alatt, dél felől való ajtója előtt lévő fa tornáztocskával, [...] Mennyezete hasonlólag deszkából vagyon, virágos festékkel, közepén vagyon egy köből rakott Arkus, kőből való Praedikálló szék, felette való szép velummal, melyet Mgos Groff Bethlen Sámuelné Nemes Klára asszony eő Nagysága kegyes indulattyából készítetett, [...] egy festett éneklő Pulpitus [...]. A Templomnak Nap nyugot felől való végiben vagyon egy festékes Chorus, abba fel-járást szolgáltató fa gradittsal edgyütt: ezen fellyül a Templom Héjazattyáról fa kötésekkel a Templom tetején fellyül emeltetett egy Harang-láb, ebben két Harangotskák, melyek edgyike a Reformátusoké, kikkel ezen circumvicinált Fundus rajta lévő Templommal és egyéb épületekkel közre biratik és curáltatik mindenben.” (UnitPüspVizit 1788. 662.) A felszerelés tárgyai között: „Vagyón egy öt fertálynyi hosszúságú virágos festékkel festett záros Láda, melynek fedelin belől ilyen írás vagyon: LŐR. ISTVÁN 1703. Vagyón egy 30 fontosnyi Harang, melynek agyán aloll ugy mint a felső részin ezen betük láttatnak JNRJ ♫ ♫ IV.” (Uo. 665.) A továbbiakban a közös templomhasználat szabályzatát olvashatjuk.

A reformátusok részéről Czelegdi János lelkipásztor 1713-ban ezt nyilatkozza: „Fiatfalvára, a Tek. Nemes Urk. ő kglk. udvarába, udvari papságra mentem.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 74.) A gyülekezeti papi szolgálat létesítését a reformátusok Bethlen Sámuel özvegye, Nemes Klára nevéhez kapcsolják, a közös templomhasználat szabályzata 1783-ból való, és így kezdődik: „A két ekkléziának azon egy templomba egyenlő jussal való járása oly régi, hogy arra senki sem emlékezik.” (Közli Soós Farkas: *Fiátfalva*. 39.)

Az 1789-es vizitációs leírás alapján feltételezzük, hogy a négy támpillérrrel övezett hajóból és tőle diadalívvel elválasztott szentélyből álló templom a középkor végén épült a faluban lakó birtokosok és a falu közösségenek erejéből. Sajnos a harang közölt felirata sem vezet pontosabb datáláshoz, INRI feliratos harangokat az 1485—1575 közötti időből ismerünk.

A köfallal körülvett, keletelt templomot 1803-ban átalakították, a sokszögzáródású szentély keleti fala elé gúlasisakos tornyon építettek. Ennek homlokzatán ez a felirat olvasható: ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÉPÜLT 1803. UJITTATOTT 1893. JAVITTATOTT 1967. A templomba most itt, a torony alatt, a keleti falban van egy bejárat; a másik a déli oldalon, a portikus alatt nyílik. A belső teret már nem tagolja diadalív, berendezésként két szószéket, két orgonát, két Úrasztalát találhatunk. Középkori építésből eredő műrészleteket a mai templomon nem találunk, bár alaprajzában a később átalakított templom középkori formát mutat.

Irodalom

Volt Ugron-kastély

Orbán I. 26. — Jakab 1901. 329, 339. — Kelemen Lajos: *A fiádfalvi kastély és régi gazdái*. Ptűz 1925. 164—166. — Dávid 1969². 546.

Templom

Soós Farkas: *Fiátfalva*. ProtKözl 1874. 39—46. — Koncz 1882¹. 380. — Kelemen 1922. 173. — Juhász 1947. 39, 43. — Négyszáz év (képtáblákon).

FIRTOS

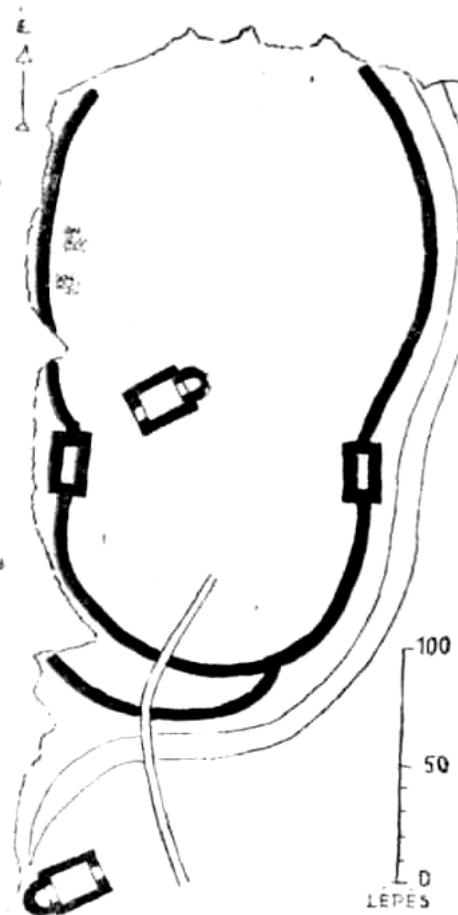
Vármaradvány, templom- és kápolnarom

Firtosváraljától északra, 1062 m tengerszint feletti magasságban emelkedik a Firtos; a tető északnyugati magaslatán, a csúcstól mintegy 300 méterre található *Firtos vára maradványa*, területén félköríves apszisú templom, bejárata mellett kápolna romjaival.

A nagyjából ovális alakú vár 2 m vastagságú falainak maradványait már majdnem mindenütt betemette a föld, a falak vonalát azonban nagyjából követni lehet, s az 1950-ben, 1958-ban és 1978-ban itt végzett kutatások a falak és épületmaradványok egy részét felszínre hozták. A meredek lejtésű északi oldalon nem volt falazat, a nyugati oldal szintén meredek lejtőre néz, annak falát talán egy bástya szakította meg, a déli oldalon, ahol a bejárat volt, valamint kelet felé kívül várárok és töltés kíséri a falakat. A délkeleti oldalon mintegy 10 m hosszúságú feltárt szakaszban az andezittömbökön mészhabarccsal rakott fal 2 m mélységgig szabaddá vált. Ugyanitt a téglalap alakú épület nyomait találták a fal mellett. Az Orbán Balázs által közölt alaprajz nagyjából valósághű (Orbán I. 127.), de a déli oldal feltételezett kettős vár falát és torony létfélelhetetlenül a keleti oldalon) az eddigi kutatások nem igazolták. Régészeti megállapítás szerint Firtos vára Tartóddal és Budvárral egy rendszerbe tar-

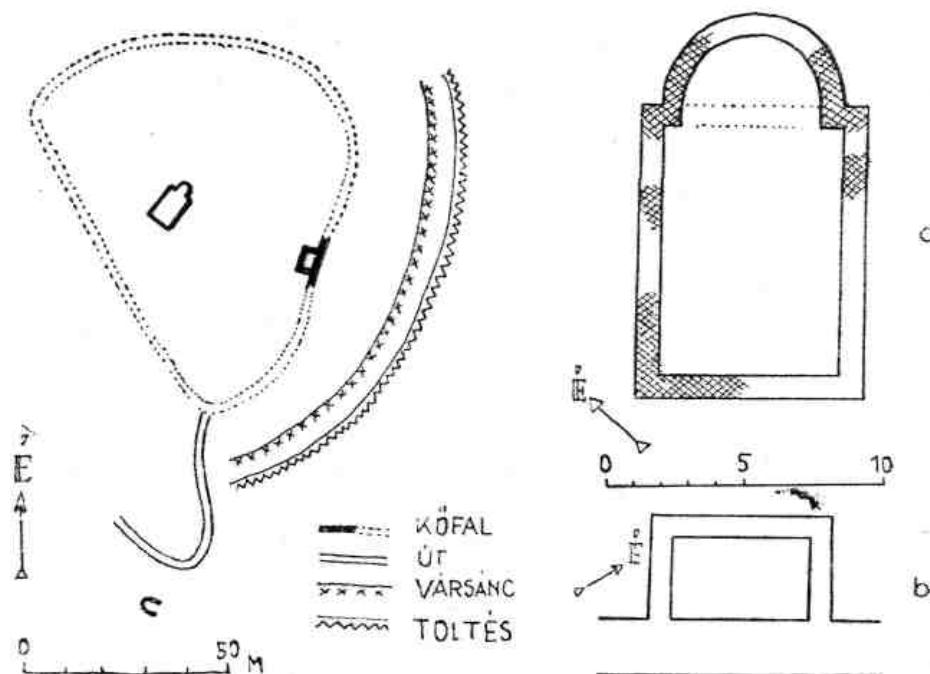
126. Firtos vára a környék falvaival

127. A Firtos-hegyi vár alaprajza (Orbán Balázs után)

tozott és egy időben keletkezett, s a XII. század elején a feudális magyar királyság határvédő várrendszerének egyik tagja volt (Ferenczi 1971. 1140.; Ferenczi 1978. 948.). A vár területén XIII. század végi templom és később keletkezett épületek maradványai vannak, falán kívül egy félköríves apszis található. Ezek azt bizonyítják, hogy ha a várat erősséggént nem is használták, de területét lakták a későbbi időkben is: a minoritáknak kolostoruk volt itt a XVIII. században. A vár első okleveles említéseként az 1459-es év vehető, amikor az addig Besenyőfalvát „Váraljafalva” néven említi (SzOkI I. 177.). A vár 6 km-es körzetében hat falut találunk: Pálfalvát, Firtosváralját, Énlakát, Etédet, Atyhát, Korondot.

A vár területén egy *félköríves apszisú templom* maradványaiból a szentély van feltárra; a félköríves záródás északi falai másfél, déli falai fél méter magasságban állanak, a szentélynél szélesebb téglalap alakú hajónak csak a szentély felőli keleti és nyugati szögletei vannak kiásva, többi része a földben van. A falak helyben található andezittömbökön

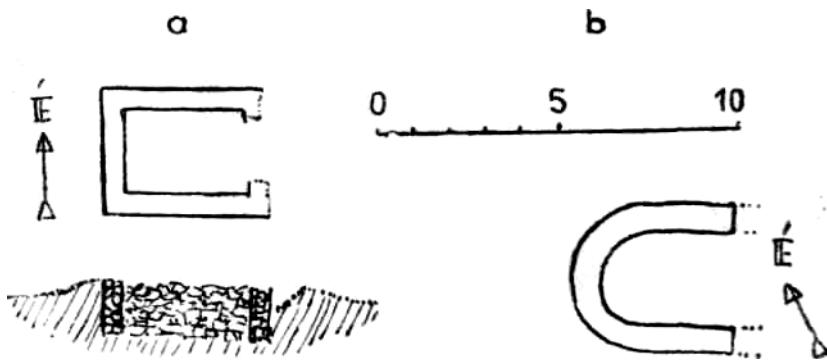
128. A Firtos-hegyi vár alaprajza (Horedt—Molnár—Székely után)

129. A Firtos-hegyi kápolna alaprajza (a) és a várfal egy részlete (b) (Horedt—Molnár—Székely után)

készültek, mészhabarcs kötőanyaggal, a falazat felső részében téglát is találtak. A templom XIII. századi, egyszerű alaprajzi formát mutat. XVIII. századi renoválása a minoriták idetelepítéséhez, XIX. századi pusztulása azok elköltözéséhez fűződik.

A vár délnyugati bejáratától néhány méterre egy csak részben feltárt kápolna északnyugatra néző félköríves záródású szentélye látható. Feltáráskor csak a kis szentély falain belüli feltöltődést távolították el. A hajó falmaradványai talán megvannak a felszín alatt. Orbán Balázs nyomán a maradványokat a Szent János-kápolna romjainak tartják.

Adataink a firtosi várban a XVIII. században rendházat alapító felettesekkel kapcsolatosak, akik az épületet részben újjáépítették. A vonatkozó adatok így szólnak: „Stephanus Atyhai Archidiaconus Gyergyóensis in sede Udvarhely monte Firtos — in quo circa sec. 13. erat castellum et claustrum (Benkő 1781. I. Cap. VI. IV.) — parato aere fundum emit, in quo a. 1725 capellam in honorem S. Joanni Bapt. et domunculos exstruit curavit, hunc fundum dein cum superaedificatis, aliisque adpertinentiis item 1000 flor. hung. Patribus O.S. Franc. minor Convent. testamentalibus ddt 24 Aprilis 1737 pro tempore commorationis in Firtos duraturae fine eo contulit, ut excurrendo in consolacionem fidelium, et conversationem acatholicorum collaborarent (Act. epp. N. 6. 1737). Verum a. 1783 in sede siculorum insudita nivium copia

130. Épületmaradvány a Firtosi tetőn. Alaprajz és metszet (a), a külső Kápolna apszisának alaprajza (b)

residentiam in monte Firtos positam adeo obruit, ut residentiae aedificia ruinae proxima viderentur.” (Schem 1882. 177—178.)

A XIII. vagy XIV. századi kolostor létéről semmi adatunk sincs, Benkő József közlésének forrását nem ismerjük, ettől függetlenül a templom és kápolna építési formája valóban a XIII. századra mutat. Etéd római katolikus templomából Orbán mutat be egy firtosi harangot ezzel a felirattal: ME CURAVIT ORD. MIN. CONV. FIRTOSIENSIMUM EX MUNIFI. AD EDI. D. STEPH. ATTYHAI EI ALIORUM IN HONOR. STI JOAN BAPT. 1739. ME FUDIT JACOBUS SCHOENFELD PRA-GENSIS. (Orbán I. 145.) A szerzetesek Firtosról előbb a Korondon aloli Árcsóra, majd Etédre költöztek át, onnan 1793-ban püspöki jóváhagyással Marosvásárhelyre telepedtek (*Adatok Firtos vára történetéhez*; idézi Jakab 1901. 141.).

1958-ban a székelykeresztúri múzeum folytatott a Firtoson kutatást, Kurt Horedt, Székely Zoltán és Molnár István vezetésével; e kutatások nyomán közölték először a templomrom, a kápolna-szentély és a vár-falhoz csatlakozó épület alaprajzát. A falak felszínre hozatalát a székelyudvarhelyi múzeum kutatói 1978-ban folytatták.

Kápolna maradványa

A Firtos csúcsán, közvetlenül a magasságjelző mellett ismét egy kápolna maradványa található, téglalap alakú hajójának belseje mintegy másfél méter mélységgig van feltársa. Faltextúrája az előbbi romokkal egyező, kelet felé tájolt, hajdani apszisát a földfelszín takarja. Orbán Balázs így ír róla: „A Firtosnak második, a várhegytől délre, alig 300 lépéshosszra eső csúcsát Péter-Hegyesének nevezik. Itt is félkör apsisú imola alapfalai látszanak; a hagyományok szerint itt szintén Sz. Péternak szentelt s népes búcsúkkal látogatott kápolna állott, melynek létét kétségtelennek teszik a most is meglevő maradványok.” (Orbán I. 129.).

Irodalom

Benkő 1781. I. Cap. VI. § 4. — Kővári 1852. 96, 299—300. — Müller, Friedrich: *Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen*. MCCW 1858. III. 257—263. — Orbán I. 113, 119, 126—129, 130, 145. — Henszlmann Imre: *Jelentés a M.O.B.-nak Arch-*

Ért. 1873. 21. — Schem 1882. 177—178. — Adatok Firtos vára történetéhez. Közédek 1894. 24—25. sz. — Jakab 1901. 139—142. — Gerecze II. 944. — Boros 1927. 93. — Ferenczi Sándor: *Firtosvár arany éremlelete*. Székelyszig 1934. 7—8. sz. 47—62. — Biro 1941. 34. — Macrea, Mihail: *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Sf. Gheorghe — Brețcu, 1950*. SCIV II. 1951, nr. 1. sz. 303—304. — Vătășianu 1959. 16, 78. — Kurt Horedt—Székely Zoltán—Molnár István: *Săpăturile de la Porumbenii Mici*. MCArh 1962. 633, 639. — Dávid 1969². 543. — Ferenczi 1971. 1140. — Székely 1971. 161. — B. Nagy 1973. 14. — Ferenczi 1978. 948.

HODGYA

Ónkanna

Az 1752-ben Farcádtól önállósuló hodgyai református egyháznak már valószínűen 1653-tól saját temploma volt. Ebben az évben kérík ugyanis, hogy a farcádi pap gyakrabban járjon ki hozzájuk szolgálatra (Liber Eccl. Udv. 1644, 40.). Temploma meglétét a székelykeresztúri múzeumban őrzött 1670-es évszámú kő keresztelőmedencéje is igazolja. A második templomépítés 1750-ben, a harmadik, a mai 1812—1822 között történt, de építését már 1796-ban elhatározták.

A református egyházközsg tulajdonában 1801—1879 között volt egy középkori ónkanna, amit Orbán Balázs rövid leírásából és közölt fényképről ismerünk. „[...] egyike a Székelyföld legrégebb és legékesebb szent edényeinek. Ennek alakja nyolcszögű, mindenik lapon gót ornamentika alkotta díszfödélzet (baldachin) alatt egy-egy szent alakja van bevésve, (e szentek, miként azok jelvényeiből láthatni, sz. Mária, sz. János, portugali sz. Erzsébet, sz. Apollonia, alexandriai sz. Katalin) mélyített és nem kidomborított vonalokkal; alol sárkányok s más, a gót ornamentikában felvett szörnyek. Kár, hogy ezen becses műemléket az ajándékozó neve és az ajándékozás évszámainak bevésete által megcsontkította. (Adták e kannát hodgyai Tamási Károly és neje Mauchs Jozefa 1801-ben, mi fölül körírva van. Oldalán később 1835-öt is bevésték. Hogy az adományozók kezébe hogyan és mikor került, arra semmi adattal nem bírunk.) De ezen műcsontkítás nem vezeti félre a szakértőt, ki a szentek alakja és a díszítményezés jellegéről azonnal felismerhetné, hogy ez a XIII-dik század műalkotása, még akkor is, ha az egyik szent fejénél ott nem lenne az egy szalagba foglalt MCCC évszám, mi hogy nem hamisítás, bizonyítja a számjegyeknek korszakot jelölő típusa.” (Orbán I. 39.)

Egy 1746. december 3-án kelt határozat a templomi székekről rendelkezik. Eszerint: „[...] tetszett a Sz. Visitationak Tamási Sámuel Uramot transponálni a Sándor Sámuel mostan építetett Székiben.” (Liber Eccl. Ref. Farczadiensis, 1742. Farcádi EgyhLvt.) Az ónkanna adományozása a harmadik templomépítéssel függhet össze, s adományozója abból a Tamási családból származik, amelyik 1746-ban szerez magának széket a farcádi templomban.

A hodgyai középkori kanna az ónművesség korai, kiváló emléke volt. Jóval későbből ismerünk egy 1524-ben Kassán, a gölnicbányai csizmadiacéh számára készített nagy ónkannát (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Lásd MMt II. 600.), amelyen hasonló szenteket láthatunk, de reneszánsz oszlopos keretelésben. Lehetséges, hogy a hodgyai ónkanna is Kassán készült.

Az ónkannát a sepsiszentgyörgyi múzeumot alapító Cserey Jánosné csere útján szerezte meg, majd egyéb anyagával együtt 1879-ben a múzeumnak adta (Csutak Vilmos: *A Székely Nemzeti Múzeum alapítása*. 23.). Erre a tényre a hodgyai úrasztali kehelv felirata is utal: A HODGYAI EV. REF. EGYHÁZNAK CSERÉBEN ADJA ÖZV. CSEREY JNÉ ZATHURECZKY EMILIA 1879. A kanna 1944-ig a múzeum tulajdonában volt, akkor egyéb anyaggal együtt a II. világháborúban valószínűleg megsemmisült.

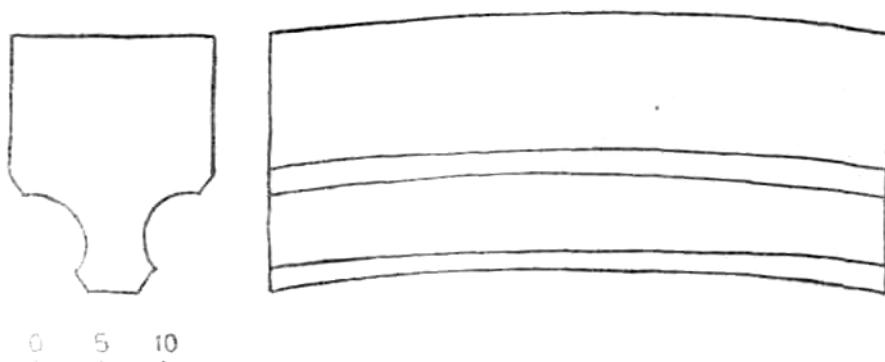
Irodalom

Orbán I. 39, 156. — Csutak Vilmos: *A Székely Nemzeti Múzeum alapítása*. Emlékkönyv 1929. 23. — Kováts 1942. II. 705, 706. — Juhász 1947. 43, 134. — Darkó 1953. 207. — Dávid 1969². 546. — Orbán Balázs: *Székelyföld képeiben*. Sajtó alá rendezte Erdélyi Lajos. Buk. 1971. 89. tábla.

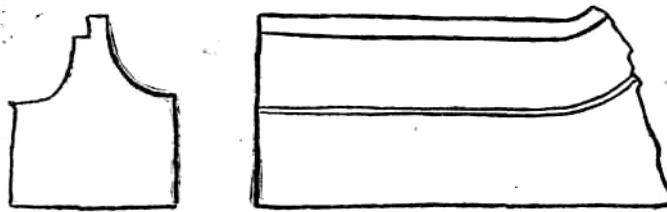
HOMORÓDALMÁS

Lebontott középkori templom

Homoródalmás a pápai tizedjegyzék szerint 1333-ban közepes nagyságú plébánia volt: „Item Petrus sacerdos de Almas solvit VI. banales antiquos.” (MonVat I. 115.) Az 1334-es jegyzék szerint: „Item Petrus sacerdos de Almas solvit II. banales antiquos.” (Uo. 132.) Az adat alapján feltételezhető XIV. század első feléből való templomáról semmit nem tudunk. A falu első ismert templomát 1693-ban bontották le, ez a falu déli végétől kb. 100 m-re nyugatra, egy dombon állott. Innen került az unitárius parókia őrizetébe két kőfaragvány: egy orrtagos, kétoldalt vályúzott kőborda töredéke és egy gótikus ablakkáva 35 cm hosszú darabja. Mindkettő egy XV. század közepe táján épült templomból való, a borda a böközi szentély bordaprofiljával egyezik, az ablakkáva-profil az általánosan használt típust mutatja. E faragványok kétségtelenné teszik egy gótikus stílusú, boltozatos templom létét. Erről a templomról mind a második, mind a harmadik templom építéséről szóló adataink meg is emlékeznek. Orbán Balázs mint a Homoródalmást kialakító hé

131. Kőbordatöredék a lebontott középkori templomból

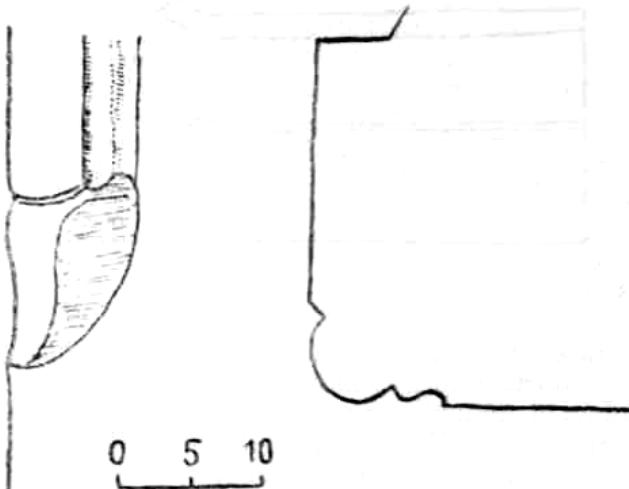

132. Ablakkáva-töredék

falu közös templomának maradványát tartotta számon: „E falunak hihe-tőleg közös főtemploma, a mostani falu déli végétől vagy 200 lépésnyire — egy jobb parti domboldalon feküdt, éppen szemben Czikepatak völgy-torkolatával, hol az ily nevű falu állott; bonthatatlan szilárd alapfalai most is megvannak, s az eke roppant sok embercsontot forgat fel ottan.” (Orbán I. 186.) A templomrom építéshez még felhasználható köveit 1932-ben termelték ki. Bencző Dénes lelkipásztor által közvetített helyi tá-jékoztatás szerint az épület keletelt fekvésű volt; ahol a diadalív lehe-ttett, ott ossarium csatlakozott a templomhoz. A keleti oldalon fekvő maradványokat egy torony maradványainak gondolták.

A második ismert templomot az unitárius gyülekezet 1693-ban építette a falu közepétől keletre emelkedő dombra. E templomról néhány jegyzőkönyvi feljegyzés maradt; építési évszámát megörökítő köve „ANNO 1693” felirattal a mai torony oldalában van elhelyezve. Építé-sét a vizitáció 1693. február 14-én rendelte el, amint az az 1692-es ge-nérális jegyzőkönyvben fennmaradt: „Pro qua ecclesia constituitur, hogy a megnevezett curatorok, Isten békességét adván országunkban, a jövő tavaszon inditsák meg az új templum építést, abban a helyben, amelyben ő kglmeknek jóval lottuk, sub poena fl. 24.” (Idézi Kelemen 1922. 173.) Az 1715-ös Udvarhelykori Conscriptio szerint Almáson a templom is, a torony is köből való, zsindelyfedéssel (uo. 168.). 1725. május 13-án csak az építés tényét jegyezték fel: „Itt új templomot, tornyot, harangokat építettenek”, 1732. szeptember 3-án a régi templomról is meg-emlékeznek: „Régen az templom az falun alól Karácsonyfalva felé volt, az mostanit penig kezdették építeni A. 1693.” (GenerVizit 1715. 47, 184. Idézi Kelemen: uo. 173.). Javításáról az 1749. február 23-i vi-zitációs feljegyzés tudósít: „Templom köből való sendelyes, torony kö-ből való, sendelyes. Ezek megújítattak az almási unitaria ecclesia költ-ségével anno 1745.” (Uo. 173.) Ez a templom 1789-ig állott, lebontása előtt már építeni kezdték az újat.

A mai templom 1786-tól kezdett épülni a falu közepén, késő barokk stílusban. A torony kő ajtókeretén, a szószék lépcsőjén és a keleti por-tikus feletti karzat lépcsőjén feltűnő 1786-os évszám az építés kezde-tét, a karzat mellvédjén SUMP: PROPRIIS ECCL. UNITARIAE 1791, a szószékkorona AO. 1793 évszáma az építés befejezését jelzi. Az északi karzat 1903-as évszámot visel. A püspöki vizitáció 1789-ben mind a régi, mind az épülő új templomról megemlékezik: „Vagyon egy fundus a Falu dereka Nap kelet felől való széllyiben Küillyel a hegyen [...]. Melly Fun-duson fekszik az Ecclla mostani romladozott Temploma, alsó részén pe-

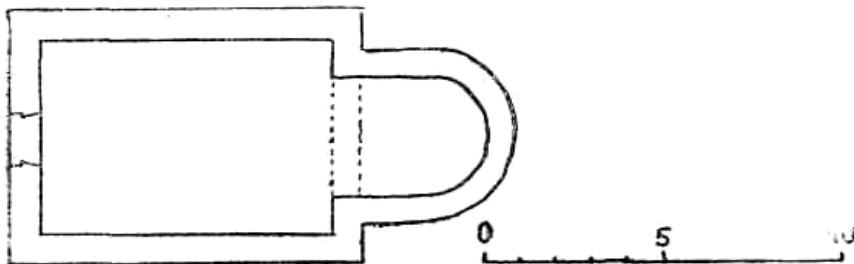
133. A mai templom barokk ajtókeretének részlete

dig ezen Fundusnak vagyon Fa Haranglábja, Deszka fedél alatt. Vagyon más fundus a Falu derekában, mellyen középben áll egy szép ujjanon épített s még egészében bé nem végeztetett Templom. [...] Ennek dél felől való végében a Templommal egyben foglalva vagyon a meg-rakására nézve is félben lévő Torony, [...] keleten két rendbéli ajtók, a belsőnek Mellyéke faragott kő, a külsőben is hasonló kő mellyék hellyeztetik. [...] Dél felől való végiben pedig a Templomnak egy faragott kőből készítetett Ajtó Mellyékes bé járó helly a Torony alatt.” (GenerVizit 1788. 479.)

Homoródalmás a középkor végén Oroszhegy után Udvarhelyszék leg-népesebb faluja. Az 1566-os lőföjegyzékben 9 személyvel (SzOkl II. 196.), a szabad székely porták 1567-es összeírásában 46 kapuval szerepel (SzOkl II. 218.). A középkor végi népességi adatok az első ismert templomhoz tartozó közösség nagysága szempontjából fontosak. Helyi hagyomány szerint Homoródalmás hét falu közösségeből alakult, erre nézve azonban okleveles adataink nincsenek.

Kőmező, kápolnarom

A Vargyas patak szurdokvölgyétől (Almási barlang) keletre, a homoródalmási határhoz tartozó Kőmező nevű platón egy kápolna romjait találjuk. Ez a felmenő falaiiban még álló keletelt kápolna téglalap alakú hajóból és keskenyebb, félköríves záródású nyújtott szentélyből áll. Alaprajzának típusa a román korra mutat, építésének ideje azonban még nem tisztázott. A romkápolna falait az 1930-as években megmagasították, renoválni akarván az épületet, de újjáépítése abbamaradt. Az Orbán Balázs által is feljegyzett hagyomány szerint az itt feküdt Varjas nevű falu kápolnája volt: „Varjas, mely a Barlang közelében feküdt, hol kápolnájának maradványai az Erős aljában még most is látszanak”; előbb meg „egy kápolnának tekintélyes romjai”-ról tesz említést (Orbán I. 186, 188.). A barlang védhető erősséggé építéséről és használatá-

134. A kömezői kápolna alaprajza (Székely Zoltán után)

ról szóló, 1637-ben kelt és Orbán által idézett perirat (uo. 89.) sem a kápolnáról, sem a hagyományilag ide kötött Varjas és Kakod falvakról nem tesz említést. A kápolnarom „Tatárkápolna” néven is ismertes.

Irodalom

Templom

Sándor 1858/1942. II. 19, 26—28. — Orbán I. 186—187. — Kelemen 1922. 173. — Juhász 1947. 11.

Kápolnarom

Sándor 1858/1942. II. 21—22. — Orbán I. 188. — Kisgyörgy 1973. 103—104. — Székely 1974. 66—67.

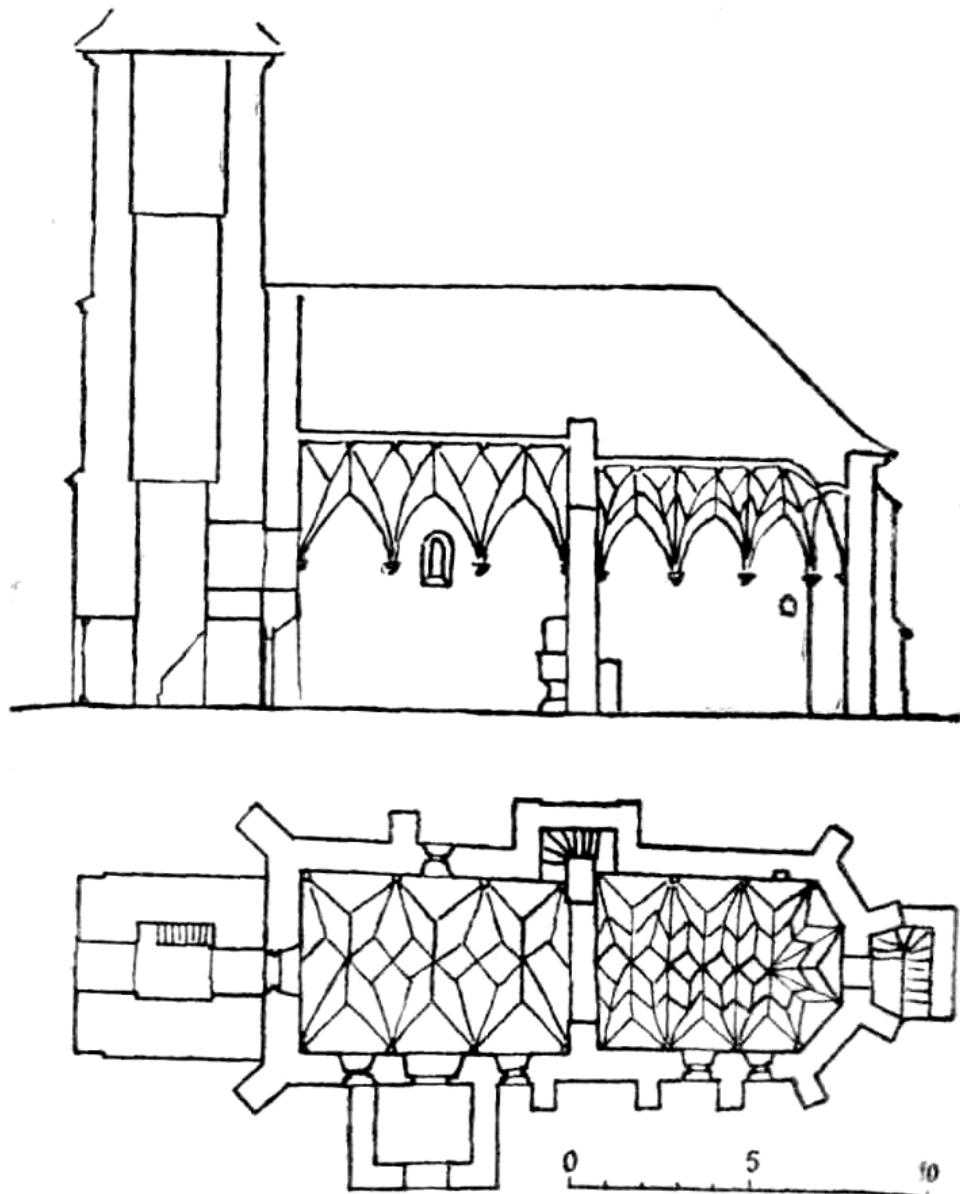
HOMORÓDJÁNOSFALVA

Unitárius templom

A Nagy-Homoród völgyének legdélibb udvarhelyszéki faluja Jánosfalva. Bár oklevelekben csak a XV. század közepén tűnik fel, műemléktemplomának egyes részei a XIII. század második feléből valók. A szomszéd falu, Daróc, mint a szászok földjének határa már 1224-ben említették.

A falu északi részén, egy dombon emelkedik a magas köfallal kerített keletelt templom. Délről portikussal védett, keletről keskeny bejárat vezet a cinterembe. A templom nyugati homlokzatát teljes szélességében az 1821-ben épített, három párkánnyal tagolt torony foglalja el, déli oldalán megkopott felirattal: EZEN TORONY ÉPÜLT A JÁNOSFALVI UNIT, ECCLA KÖLTSÉGIN 1821-BEN IFJ. KELEMEN JÁNOS KURÁTORSÁGÁBAN. Építése előtt a kerítésfal déli oldalába foglalt kőtornya volt.

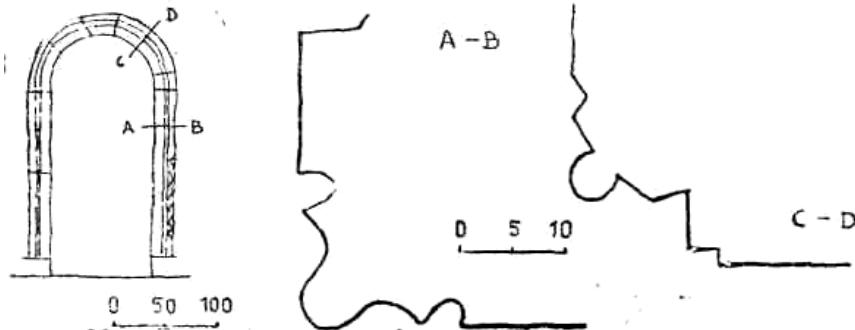
A hajó nyugati falsarkait két átlós támpillér erősíti. A toronyaljból a templomba nyíló, helyi terméskőből készült *félköríves nyugati kapu* a hajó egyetlen korai korhatározó darabja. A töredezett, megcsontkult faragvány szárköveinek béllete más profilt mutat, mint az ívhajlat tagozása. A fő elem mindenkoronál egy vaskos hengertag, legtöbb részén csonkulva. Az ívbélletben ezt étagok, a szárköveken kettős vályúzatok kísérik. A kapubéllet jobb oldalán a külső éltagon zegzugos vonalat adó díszítés figyelhető meg. Ugyanilyen faragás lehetett a másik oldalon is,

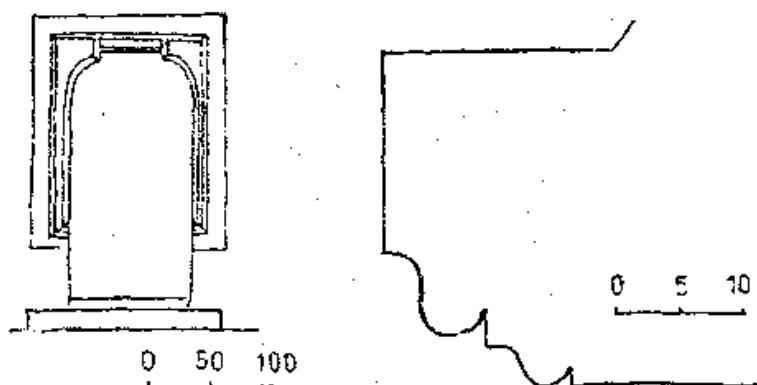
135. A templom metszete és alaprajza

de a málló, megrongált bélleten ez most nem látszik. A szárkövek fel-felé kissé összetartóak.

A hajó déli oldalán egy magasan fekvő kis félköríves ablak, a portikussal védett déli bejárat, ettől keletre egy széles, félköríves ablak és egy rézsűs lábazatú támpillérek találhatók. A *szemöldökgyámos déli kapuzat* profilja kettős reneszánsz kimagasítás. Ugyancsak reneszánsz hatás, hogy a keret a szárak közepén derékszögben megtörök. A hajó északi falánál egy később nyitott ablakot, mellette rézsűs lábazatú támpillért láthatunk.

136. A nyugati kapu és metszetei

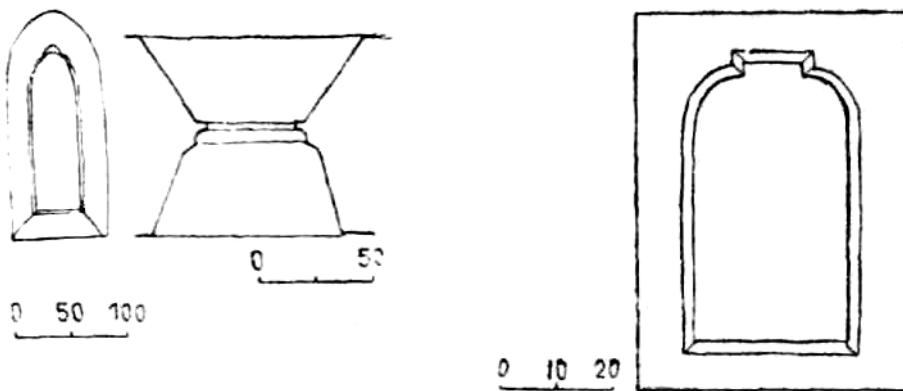

137. A déli kapu és metszete

tunk. Ehhez a falhoz — a délivel átellenben — még egy tám járul, a keleti falsaroktól kissé nyugatabbra; itt most egy 1824-ben épített és a szószékre vezető lépcsőt magába foglaló téglalap alakú kiugró rész áll.

A kelet felé elkeskenyedő hajó folytatásaként épült a szintén keskenyedő, kissé eltérő tengelyű *szentély*; ez a tízsög három oldalával záródik, déli oldalán két, a záródásnál négy támpillérrrel; ezek mind vályúzatos vízvetőket hordanak. A déli falon egy széles, átalakított és egy kökeres, *csúcsíves ablak* nyílik. A keleti fal két pillére között külső kölépcső vezet a karzatra. A szentély északi falán a megszakadó ferde lábazat mutatja a hajdani sekrestye helyét. A hajó és a szentély egy tető alatt van, a torony építéséig az épület nyugati homlokfala jóval a tetőzet fölött magasult.

A máig változatlanul maradt *templombelső* a késő gótikus *hálóboltozatokkal* és a hajót a szentélytől elválasztó *csúcsíves diadalívvel* a gótikus belső architektúra térelményét nyújtja. A *hajót* három boltszakasz fedi, a kétszer hornyolt terrakotta bordák fordított kúp alakú, többször tagozott gyámkövekre futnak. A nyugati falfán orgonakarzat áll, mellvédjének mostani festése 1846-os évszámot visel; az orgona 1902-ből való. A hajó északi falánál, a diadalív mellett szószék áll, falban vezetett lépcsővel, felette volutás korona ezzel a felirattal: VERBO ET EXEMPLIO ANNO 1802.

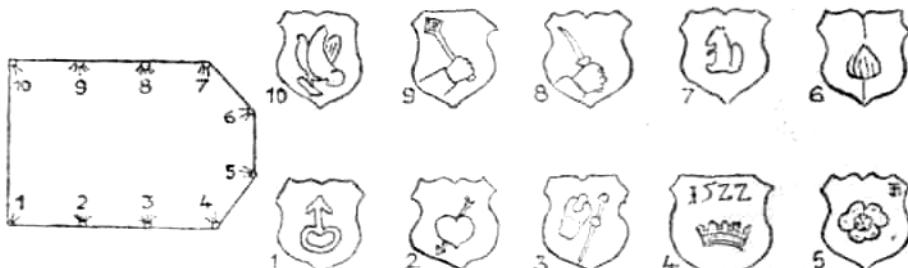

138. Szentélyablak

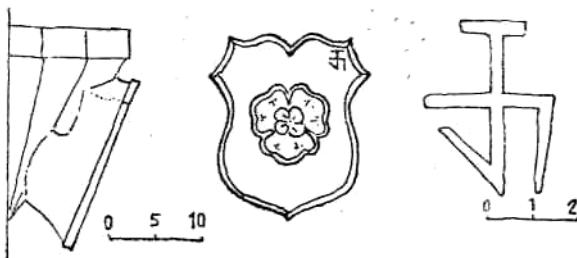
139. Szentségtartó fülke

A szentély hálóboltozata sűrűbb bordázatú, mint a hajójé, a bordák profilja és a gyámkövek is eltérőek. A gúla alakú gyámkövekről orrtagos terrakotta bordák indulnak. mindenik gyámkövön címerpajzs van, különböző ábrázolással. A címerpajzsok ábrázolásai a délnyugati szöglettől indulva a következők: 1. szívalakból felfelé kiálló nyílhely. 2. Ferdén, lefelé átnyilazott szív. 3. Tör, mellette még egy fegyver. 4. Lilimatos korona, felette bevérsze: 1522. Ez a pajzs a többinél nagyobb. 5. Roszetta, a pajzs sarkán késő gótikus köfaragójegy. 6. Barázdált cseppalak. 7. Ugró mókus. 8. Festett vonallal vízszintesen kettéosztott pajzson tört tartó kéz. 9. Buzogányt tartó kar. 10. Ágon álló madár.

Belülről megfigyelhető, hogy a szentély csúcsíves ablaka eredetileg körácsos volt, belső káváját karéjos bemetszésekkel díszítették. A szentély keleti felében festett mezőkkel díszített fakarzat áll, könyöklőpárkanya alatt ezzel a felirattal: IFJAK DITSÉRJÉTEK AZ URNAK NEVÉT A KARBAN ZSOLT. CXLVIII. VS. 7:12, EMLÉKEZZÉL MEG A TE TEREMTÖDRÖL A TE IFJÚSÁGODBAN. PREDIKATOR XII. VS. 1. Középen korona alatt díszes keretben: 1846. Az északi falon a karzatgerenda alatt egy köböl faragott, szemöldökgyámos, élszedetes keretelésű kis szentségtartó fülke. Az északi fal két hátsó boltfiókjának mezőjét falképtörédek töltik ki. A diadalív fala mellett falba épített lépcsőfeljárat indul, mely az e célra épített fülkében vezet fel a szószékre.

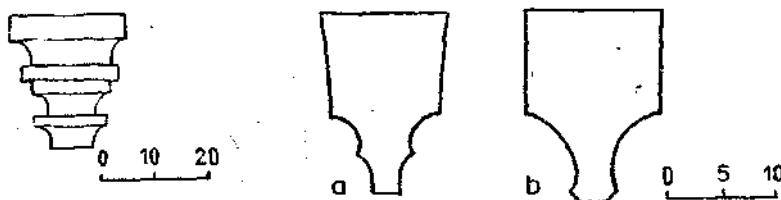
140. A szentély gyámkövei

141. Az 5. sz. gyámkő és köfaragójegye

A szentély falképtörédekeit az 1943. évi javításkor tárták fel. Az ábrázolt két jelenet összefüggően nem értékelhető. A részletekből felismerhető egy csigavonalas támlájú székben ülő sapkás férfi, jobb kezében dárda, mögötte lándzsa és alabárd is látszik. Az alak mögött díszítés és zöld alapú drapéria. A sötét kontúrvonalakkal rajzolt kép alsó részén a téglavörös és bordovörös színek uralkodnak, itt az egyik címerpajzsra és a boltmezőkre is kiterjedő festés nyomai látszanak, lángnyelvszerű alakzatokkal. A mellette levő boltmezőben csak színfoltok láthatók. E töredékek véletlenül kerültek elő, másutt esetleg még lappongó falképek után nem kutattak.

Homoródjánosfalva kőből épített templomát és tornyát az 1715-ből való Udvarhelyköri Conscriptio említi először (Kelemen 1922. 168.). Tornyépítést említ az 1746-os generális vizitációs jegyzőkönyv 1749. február 19-én kelt bejegyzése: a jánosfalviak bizonyos számú költségeket adtak az torony építésére, melyet az falu földjének hasznából percipiáltak volt, munkájok után (uo. 174.). Részletes leírás maradt a század végéről a templomról és berendezéséről: „[...] Deszkával fedett, egy ölnyi magasságú kő kerítés, dél felől való részében hozzá foglalva épített egy sendely fedél alatt lévő Kő Torony, melynek vas sorku és fa záru ajtaján ut nyittatik a Czinterembe való bemenetelre, melynek közepébe vagyon egy tseréppel fedett, 14 kőlábakkal megerősített kő Templom. Ezen templomnak deszkából épült két tornáztán belől levő vass záru és sorku Ajtónin nyittatik ut a bevaló menetelre, világositván ezen Tempalomot fában foglalt három üveg ablakok: nagyobb része virágos menyenezettel [!], a kisebb pedig bolthajtással boltoztatott és borítatott bé,

142. Gyámkő a hajóban

143. Bordaprofilok a hajóból (a) és a szentélyből (b)

144. A harang évszáma: 1481 a Vizitációs Jegyzőkönyvből (a), a szentélygyám-kő évszáma: 1522 (b)

lévén a boltozatnak egyik sarkán illyen Esztendő szám ki faragva 1522. A boltozás mellett lévő Arcushoz Észak felől építve foglaltatott egy Kő Predikálló Szék, mely felett Velum, előtte pedig a Templom piacán vagyon elhelyezve az éneklő Pulpitus, az egész templomban lévő ülő székek mind borulók. Napnyugat felől való végibe vagyon építve az Iffjak számára való kar.” (UnitPüspVizit 1788. 612.) Az egyházi földek fel sorolásánál olvassuk, hogy a daróci határban „vagyon egy szántó föld Kápolna nevű helyben”. Az ingóságok között: „Vagyon egy aranyozott, ezüst ajaku, virágos, a közepin alul aranyosan abronzozott, alsó részében is meg aranyozott, mint egy egy fertályos ezüst pohár.” A nagyobbik harang felirata: ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÖNTETETT a JÁNOSFALVI UNITARIA ECCLESIA KÖLTSÉGÉVEL A. 1769. „Más kisebb harang is vagyon a Toronyba, melyen ilyen Esztendő Szám forma: 1481.” (Uo. 615, 617.)

Az 1827. szeptember 12-i generális vizitáció feljegyzéseiben kiigazítva találjuk az 1789-i elírást a hajó festett deszkamennyezetéről: „holott régi, párkányos boltozatu”. Ugyanitt kiegészítik a régebbi feljegyzéseket: „Ujjitasok pedig azóta ezek történtek benne: A) A bejáratnál való deszka tornácz helyett köböl épített cserepes tornácz s ugyan az akkorai ajtó megfestetett, ez iratván reá: RENOVAT AO. 1797. Deszka pádimentoma megújítatott, ujj székek, veres párkányu kék festékes elővel, T betűvel kékitettek, a kar is kéken megfestetett, ilyen homlok irással: IN HONOREM UNIUS DEI, DEI PATRIS, ET FILII EIUS JESU CXTI — RENOVAT SUB CURATORE JOHANNES CELEMEN AO. 1802. DIEBUS JULII 6. B) Egy ujdon új igen szép éneklő pulpitus, Sándor János és felesége Szolga Judith által készítetett, minden reá irás nélkül. C) Ujj prédicalo szék a falba bevágott kerülő kögráditssal építetett. D) [Korona, 1802.] E) Melléje egy két üllésű Veres párkányzatu kék festékes födött fedeleles papi Szék, készítetett 1802-be. F) A torony merőben ujból, 9 öles köfallal, cserepes fedéllel [...] északi oldalán ezzel a ráírassal: NEM NÉKÜNK URAM, HANEM A TE NEVED-NEK ADGY DICSOSEGET SOLT. CXV. Került a torony összességgel Ezer ötszáz nyolc magyar forintba és 96 pénzbe. (Idézi Sándor Bálint: *A homoródjánosfalvi unitárius egyházközség története*. Kézirat. 1964. 8. EgyhLvt.) Azóta a berendezésben is csak kevés változás történt. Az 1809-ből való pulpitus a keleti karzat alatt ma is megtalálható, a nagyobbik harangot 1798-ban öntötte segesvári Baumgartner János, a kisebbiket az 1769-es felirat megismétlésével 1814-ben és 1924-ben újraöntötték. A meglévő „contractusok” szerint az 1817—1824 közötti köművesmunkákat, a torony építését is, karácsonyfalvi Benkő Mihály végezte (uo. 42.).

A homoródfájánosfalvi templom két, időben egymástól távol eső építésből őrzött meg részleteket. A román kori építés eredménye lehet a hajó, bár az ezt igazoló nyugati kapu műrészletei sajnos töredék állapotban maradtak meg. Ennek ellenére bizonyosnak látszik, hogy az eredetileg támpillérek és boltozat nélkül épült kis méretű hajó és félköríves, hengertagos kapuja a XIII. század második feléből valók. De hogy ezen túlmenően még milyen stílusjegyek érvényesültek az épületen, s hogy a hozzá tartozó szentély milyen volt, azt esetleg csak falkutatással és ásatással lehet eldönteni. Valószínű, hogy az építkezéshez a jánosfalvi kőbánya anyagát használták, ez ugyanis már a rómaiak alatt művelés alatt állott, s ebben az időben építették innen a homoróddaróci templomot.

A jánosfalvi templom második építési szakasza a XVI. század elejére tehető s befejezését jelzi a szentély egyik címerének 1522-es dátuma. Ekkor alakítják át a román kori hajót, hálóboltozattal és néhány támpillérel gótikus köntösbe öltöztetve, ekkor készül — már reneszánsz szellemben — a déli bejárat kókerete. És ekkor épül az átalakított hajóhoz a késő gótikus szentély. Gyámkősortának ilyen címerábrákat mutató pajzsokkal történt díszítése a Székelyföldön egyedülálló, de azért is fontos, mert rajtuk az eddigi gyakorlattól eltérően nem vallásos szimbólumok vagy díszítőmotívumok jelennek meg, hanem családi címerábrázolások. Az egyiken feltüntetett évszám pedig nemcsak az építés idejét jelölhette, hanem egyben a közelben végbement történelmi eseményre is utalhat; a székelyek ütközete Zápolya Jánossal és a lázadók megbüntetése Homoródszentpál és Jánosfalva között történt 1521-ben. A címereket egyelőre nem tudjuk azonosítani, de reméljük, hogy a további kutatás fényt derít majd azokra a társadalmi vagy egyházszerzeti összefüggésekre, amelyek e címereknek a templom szentélyében való megörökítését magyarázzák.

Homoródfájánosfalva első okleveles előfordulása bizonytalan. A pápai tizedjegyzék 1334. évi rovatában található „Item Laurentius sacerdos de villa Eyanis solvit I. Banalem” (MonVat I. 133.) bejegyzés ugyanis nemcsak Héjjasfalvára, hanem Jánosfalvára is vonatkozhat. Ez utóbbi azonosítást támasztaná alá a plébániák földrajzi elhelyezkedése is: Homoródszentpál, Derzs, Jánosfalva. A bizonyossághoz azonban több adatra lenne szükség.

A feltaalható adatok közül legkorábbi Hunyadi Jánosnak Udvarhelyszék közgyűlésén 1448. január 22-én kelt ítélete egy jánosfalvi birtok és malom ügyében, mely szerint az ingatlanokat először Sebestyén fia Antalnak és fiainak ítélte, most Véczkei Andrásnak és Benedeknek és Jánosfalvi Mihálynak adja, ha igazolni tudják, hogy az ősi örökségük (SzOkl I. 157.). 1487. február 3-án a székbírák Jánosfalváról keltezik azt a jelentést, mely homoródszentmártoni Becze Márton megöletéséről szól (SzOkl I. 256.). Valószínű, hogy valamelyik székbíró ebből a faluból való volt. Antal solymosi plébános és közjegyző 1514. június 28-án jánosfalvi birtokos Lázár András előtt bizonyítványt ad ki a Váraljai Albert és Jánosfalvi Márton között vita tárgyát képező bizonyos jánosfalvi nyílföldek fölött tartott szemléről (SzOkl I. 327.). A templom késő gótikus átépítése után egy emberöltővel, az 1566-os lófő-összeírásban Was István és Antal Mihály nevei tünnek fel Jánosfalváról (SzOkl II. 196.).

A következő évi kapu-összeírásban 11 szabad porta szerepel; 1576-ban a fejedelem 12, Kornis Farkas 16 jobbágypórtá után fizeti az ötven-dénáros adót (SzOkl IV. 41.).

A templom történetéhez még hozzátarozik az, hogy Sándor Bálint adatai szerint 1890-ban a boltozat repedezései (tulajdonképpen a téglabordák meglazulása) miatt a templom lebontását tervezte a gyülekezet (Sándor, i.m. 9.), ez azonban szerencsére elmaradt, s az akkor, majd az 1922. és 1937. évi javítások eredményeként a középkori épület nagyjából változatlan állapotban maradt meg.

Irodalom

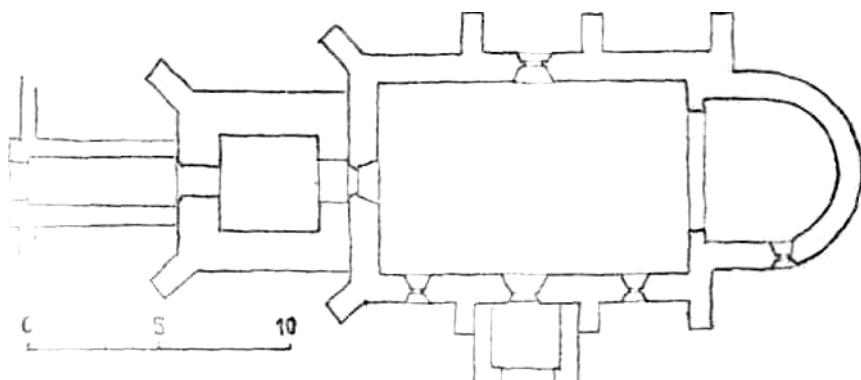
Sándor 1858/1942. I. 107—108. — Orbán I. 169—170. — Téglás Gábor: A jánosfalvi római kőbánya. ArchÉrt 1886. 21—26. — Gerecze II. 946. — Kelemen 1922. 168, 174. — Keresztury 1939. 115. — Balogh 1943. 98, 255, 361, 380. — Entz 1943¹ 222, 223, 224. — Radocsay 1954. 148. — Vătășianu 1959. 549, 576. — Négyszáz év (képtáblákon). — Dávid 1969¹. 51. — Dávid 1969². 545. — Drăguț 1972. 82. — Dávid 1975. 956, 957. — Ferenczi Géza: „Kik jogokért küzdöttek, bűnösökként ítéltetének el.” Valójában hol volt a hajdani csatatér? A Hét 1980. jún. 6.

HOMORÓDKARÁCSONYFALVA

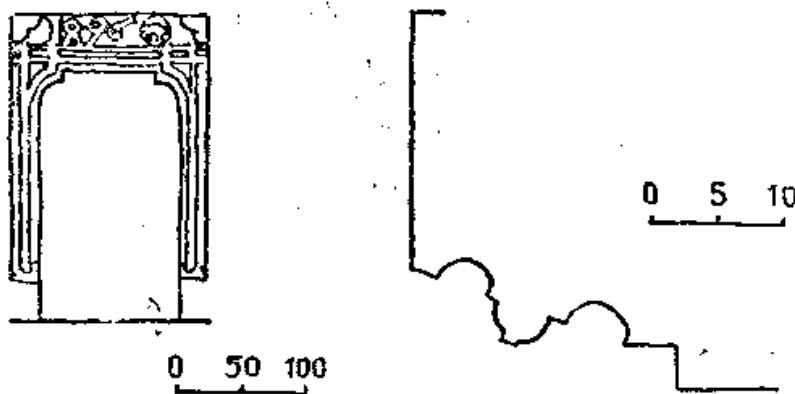
Unitárius templom

A Kishomoród völgyébe települt falu közepén, az országúttól keletre, egy kiemelkedő dombon áll a védőfallal körülvett, keletelt templom, hangsúlyosan érvényesülő hármas tagolással: magas, gúlasisakos tornya mögött meredek fedelű hajó emelkedik, keleti falához alacsony, félköríves szentély tapad. A templomot körül fogó kőkerítésen nyugaton és délkeleten nyílik egy-egy portikussal védett bejárat; a barokk homlokzatú nyugatitól fedett folyosó vezet a toronyalj bejáratáig.

A torony alsó kétharmada gótikus, utolsó szintje későbbi építés eredménye. Nyugati sarkain átlós elhelyezésű, lépcsősen osztott tám-pillérek állnak. Közöttük a torony *szemöldökgyámos kapuzata* nyílik, a kőbelletes ajtókeret profilját vályúzatok közé fogott körtettag alkotja;

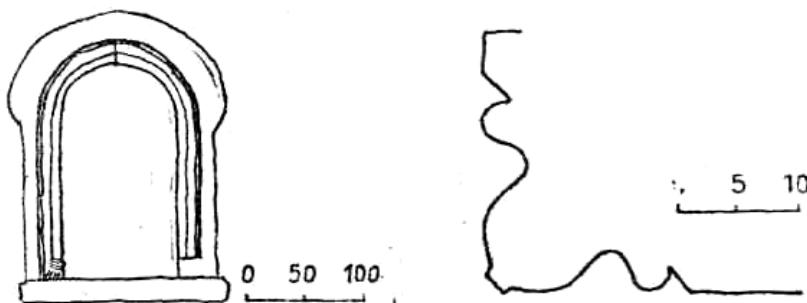
145. A templom alaprajza

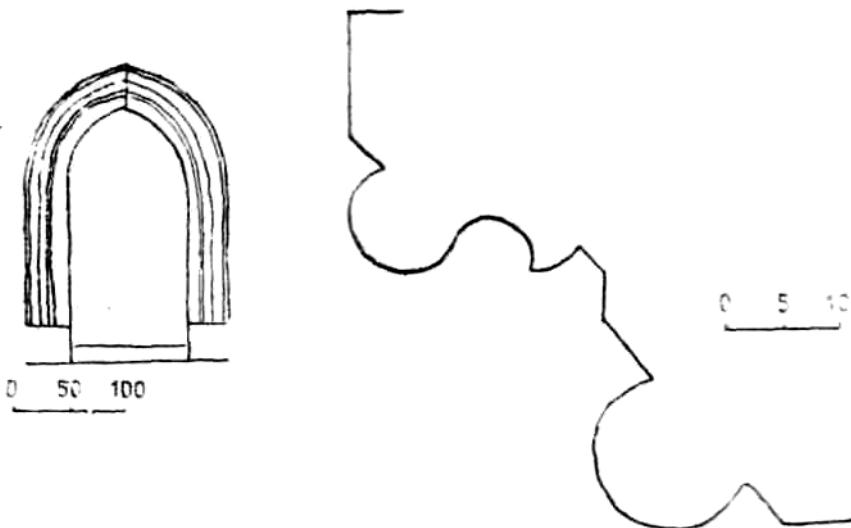
146. A torony kapuja az 1496-os évszámmal

szemöldökén plasztikus, arab számjegyekkel írott 1496-os évszám, valamint az Agnus Deit ábrázoló kőkeretbe foglalt dombormű látható. A toronyaljból a hajó nyugati félköríves kapuzatához patkóivú nyílás vezet. Az első és második szintről rézsüsen szükülő lőrésablakok nyílnak három irányba. A felső északi ablaknyílás belső szemöldökköve *hengertagos* faragású, rajta két sorban véssett *rovásírásos* szöveg látható, melynek helyes olvasata még nem tisztázott. A hengertaggal profilált kő itt másodlagos elhelyezésű, a román kori építésből származó faragvány, rovásírásos felirata ide helyezése előtt, a torony építésekor készültet. A feliratot 1944-ben fedezte fel Szőke István, az első közlések az ő másolatát vették alapul. A torony legfelső, óraíves párkányos és lizénákkal szegezt szintje múlt századi ráépítés.

A hajó nyugati falát a toronytest teljesen takarja, csak az átlós támokkal erősített falsarkok vannak szabadon. Az északi tám felső vízvetője alá — valószínűen másodlagos elhelyezésben — sajátos félkörívekből formált *díszű faragott kőhasáb* van beépítve. A hajónak a toronyterből nyíló *nyugati bejárata* félköríves, bélletét a központi vaskos körtettagot kísérő vályúzatokból és pálcatagokból alakították; egyik oldalt a külső pálcatag párnatagot utánzó bázisról indul, sajnos a kőnek ez a része málloott. A hajó déli falát támpillérek tagozzák, közöttük mély rézsüs, keskeny, félköríves ablaknyílások láthatók, élükön kőszegélyvel.

147. A hajó nyugati kapuja

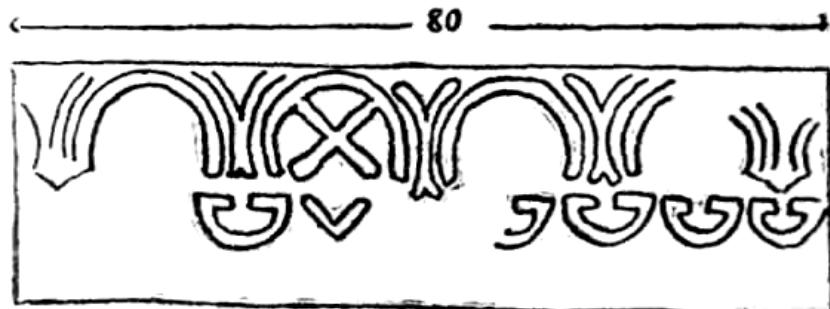

148. Déli kapu és metszete

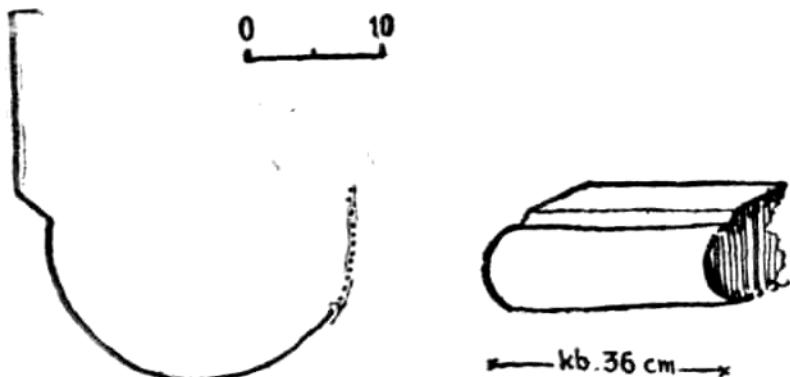
A déli fal középtengelyében nyílik a portikussal védett *csúcsíves déli kapuzat*, bélletét sarkantyútaggal kísért, valamint rézsüre helyezett hengertagok alkotják. A hajó keleti falsarkainál egy-egy támpillér áll, a déli oldalon a keleti fal vonalában, az északi tám a szentélyfalsnak támaszkodva áll, ezen nemrég 1646-os és 1649-es évszám bukkant elő. A magas, háromszögű oromzatú keleti falhoz alacsony szentélyzáródás tapad. A hajó északi falát két támpillér erősíti, a közéjük fogott, középső faluszakaszban múlt századi, széles ablaknyílás látható. A hajót középkori rendszerű, magas nyeregtető borítja.

A félköríves záródású szentélyt délkelet felé néző keskeny, félköríves ablaknyílás tagolja, melynek belső kökerete csúcsíves. Egy ugyanilyen ablakot a keleti oldalon befalaztak. Az északi oldalon elfalazott sekrestyeajtó mutatkozik.

A templom belsejében a hajó északi falánál kétharmad magasságban párkányszerű elkeskenyedés mutatkozik, sejtetve az eredeti belső magasságot, bár boltozat nyomai nem látszanak. Most festett kazettás mennyezet fedи, mely 8X12 táblából áll és a XVIII. század első felé-

149. Ívsoros faragvány a támpilléren

150. Hengertagos köfaragvány, a rovásírásos kő profilja (Ferenczi Géza után)

ben készült. Három feliratos kockáján az írás nagyon megkopott, a ki-betűhető részek alapján mindenki hitvallási szöveget örökített meg. Az elsőn az évszám kezdete látszik: ANNO 1 7 3 ... (?) A másodikon ennyi olvasható: EGY AZ ISTEN EGY A KÖZBEN[JÁRÓ] ISTEN KÖZÖTT ÉS EMBEREK KÖZÖTT AZ EMBER CHRISTUS JESUS... A kazettákon, amelyek hármanként nagyjából azonosak, két mintatípus figyelhető meg. Az évszámot Kelemen Lajos 1701-nek olvasta (Kelemen 1977. 104, 235.). A hajó nyugati és déli falánál eredetileg virágmintás mellvéddel festett, ma szürkére mázolt karzat húzódik, mely felirata szerint 1855-ben ISTEN SEGEDELMÉVEL KÉSZÜLT DEMJÉN LÁSZLÓ MEGYE BIRÓSÁGÁBAN GÁBOS MIHÁLJ ÉS BARABÁS MOSES AJÁNDÉKMUNKA TÉTELEKKEL. Az adományozás feliratát bibliai idézetek egészítik ki. A hajót félkörívű diadalív választja el az alacsonyabb szentélytől. Vállköve alatt ívsoros dísz. A diadalív nyílása felett kör alakú mezőben az I. Kor. VIII. 6—7. bibliai idézete után ez olvasható: RENOVATUM ANNO 1790. A diadalív evangéliumi oldalához tapad a szószék, koronája 1798-as évszámot visel. Ugyanebből az évből való az Úrasztala: KARÁCSONYFALVI DEMJÉN JÓZSEF ÚR ÉS VERES ANNA ASSZONY KÉSZITETTE 1798.

A félkörives záródású szentélyt negyedgömb-boltozat fedi. A délkeleti, mély rézsűs ablak alatt egyszerű kis szentségtartó fülke van. Orbán Balázs közlése szerint: „Kívül, a leomladozó vakolat alól régi fresco festvények nyomai tünedeznek elő.” (Orbán I. 183.) Az 1973-as javítás alkalmával belül, a hajó északi falán is megfigyelhetők voltak lappangó falképek.

A templom a középkor óta nem sokat változott. Első írásos emlétsét az 1715-ös Udvarhelyköri Conscriptióban találjuk: a vizitáció feljegyezte, hogy temploma kőből való, cseréppel fedve, tornya kőből való, zsindelyes fedéssel (Kelemen 1922. 168.). Részletes leírása az 1789. április 17-én kelt egyhárvizsgálati jegyzőkönyvben maradt fenn: „Mely Funduson vagyon az Ecclanak Deszka fedél alatt lévő kő kerítéssel körül vétetett, első részében cseréppel, hátulsóban Sendellyel fedett kő Temploma és ennek végibe ugyan Sendellyel fedett szép kő tornya. A középbe lévő Templat pedig 12 kő lábok erősítik és nyoltz ablakok,

mellyek világosíttyák, ezeknek hata fa foglalású üveg ablakokkal provise, ketteje pedig pusztán lévén [...] déli ajtó előtt zsendelyes fedésü fatornázt, az ajtón 1752 D. 5. FEBR. [...] A Templomnak Arcussal meg különböztetett két részei lévén, ezeknek egyike ugy mint a hármas Sima Bolt hajtásos az első pedig Mennyezetes, mellynek végén kereszttel egy jó tágos Festékes Kar is vagyon. Az Arcusnak északi lábánál köböl való Prédikálló Szék, felette Gombas Kárpit, előtte zöld festékes Pulpitus cum inscriptione ANNO 1716." (UnitPüspVizit. 1788. 461—462.) A leltárban szerepel még két festett láda 1702-es és 1712-es évszámmal, egy nagyobb harang, helytelenül feljegyzett évszámmal, ezt 1117-nek jegyezték be, úgy, hogy a második számjegyen a kéziratban javítás látszik (esetleg 1517 a helyes dátum). A kisebbik harang felirata: JESUS NAZARENUS REX IUDÆORUM 1545. (Uo. 469.) A mai állapothoz képest feltűnő a 8 ablak és 12 támpillér említése, eredeti elhelyezésük csak falkutatással lehetne tisztázni.

Homoródkarácsonyfalva temploma a román kor egyszerű alaprajzi típusát mutatja: téglalap alakú hajó, keskenyebb félköríves szentély. Ezt a XIII. században vidékünkön általános megoldást közelebbről is meghatározhatjuk az ajtók és ablakok formái alapján. Mivel mind a nyílásformákban, mind azok profilozásában a csúcsíves forma és a gótikus tagozás is megjelenik a két kapuzaton, a román stílus elemeivel keveren, a templom építése a XIII. század második felére, az átmenet korára tehető. Talán ugyanebből az építésből való az északi támpillérbe elhelyezett díszített faragvány és a torony lőrésablakának szemöldök-köve. Az előzményekre nézve csak gyenge támpontunk, hogy az alapfalaikat még feltáratlan sírokra építették (Ferenczi 1978, 949.).

A karácsonyfalvi templom az egyetlen Udvarhelyszéken, melynek késő román kori szentélye épen fennmaradt. Ez kivételes jelentőségű vidékünkön, ahol az ugyanígy átmeneti jegyeket mutató hajók mellett a szentélyeket a gótika korában újjáépítették. E templom példa arra, hogy a nyíláskereteken jelentkező átmeneti elemek román stílusú alaprajzi és szerkezeti rendbe illeszkednek. A két kapuzattal majdnem azonos megoldásúak Oklánd és Rugonfalva kettős hengerrel tagozott félköríves kapui. Amikor a plébániát a pápai tizedjegyzékbe feljegyezték, temploma már néhány évtizede állott. Az 1333. évi rovatban: „Item sacerdos de villa Karachni solvit III. banales.” (MonVat I. 115.) 1334-ben: „Item Johannes sacerdos de villa Karasun solvit II. banales antiquos.” (Uo. 133.)

A késő gótika nagy építő lendülete Karácsonyfalva templomát is érintette. Az építkezést és idejét a torony ajtajának 1496-os évszáma rögzíti. A román kori templomot nyugati homlokzati toronnyal bővíti, mely külön testként tapad a hajó falához. Ekkor épültek a hajó falaihoz járuló támpillérek, s ekkor kerül sor a falak magasítására is.

A templomot a XVII—XVIII. században többször is renoválták; az 1646-os évszám javítást is jelölhet. E javítások egyike alkalmával készült a hajó mennyezete is. Az 1790-es megújításról a diadalív felirata emlékezik meg; utána a berendezést gazdagították. Karzat már 1789-ben is volt a hajóban, ezt bővítették 1855-ben.

Ami a falura vonatkozó középkori történelmi adatokat illeti, az építkezés előtti időben, 1453-ban, illetve 1461-ben a források egy Kará-

csonyfalváról való jogtudó családot emlegetnek (SzOkl VIII. 82.; SzOkl I. 188.); „Gregorius filius Stephani de Karacsonfalva iuratus assessor sedis Vdvarhel”, aki az 1462. december 15-én Udvarhelyen tárgyalt Pál-falva—Firtosváralja határperben ügyvédkedik (SzOkl VIII. 98.). Az 1566-os lófő-összeírásban ismét feltűnik egy tanult személy: „Gieorgij deak wijce Judex” (SzOkl II. 197.). A XVI. században népes falu tár-sadalmi képe így mutatkozik adatainkban: 1567-ben 30 kaput jegyeznek mint szabad portát (SzOkl II. 218.), 1576-ban 57 jobbágypartát írnak össze az ötvendénáros adó kivetéséhez, ezek nagy része fejedelmi jobbágy (SzOkl IV. 37.).

A XVIII. században emberéletet is követelő birtoklási harc tört ki a templomért a század első felében itt kápolnát építő katolikusok és a reformáció előtti templomot használó unitáriusok között. A régi templomot maguknak visszavenni akaró katolikusokat az unitáriusok fegyveres harban verték vissza 1768-ban. A vitát eldöntő kormányszéki rendelet szerint a templom a többségben levő unitáriusoké maradt, a katolikusok részére közös erőből kellett új templomot építeni. Hogy az utóbbi rendeletet hogyan hajtották végre, nem tudjuk, a mai katolikus templom 1783-ból való (Schem 1882. 181.; Orbán I. 184.).

Irodalom

Sándor 1858/1942. II. 30—31. — Orbán I. 183—184. — Schem 1882. 181. — Jakab 1901. 336, 340. — Gerecze II. 945. — Malonyay II. 67. — Kelemen 1922. 168. — Keresztfuri 1939. 115. — Balogh 1940¹. 536. — Voit 1942. 129, 135. — Entz 1943¹. 220, 222, 223, 226. — Kelemen 1947/1977. 104. 235. — Németh Gyula: *A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat*. MNy 1945. 15—16. — Juhász 1947. 11. — Vătășianu 1959. 84, 555. — Csallány 1963. 39, 41—51. — Entz 1968. 44, 141. — Négyszáz év (képtáblákon). — Tombor 1968. 145. — Dávid 1969². 543, 545. — Bodor—Csallány 1970. 607. — Greceanu 1970. 280—281. — Hargita megye 1973. 109. — Dávid 1975. 873. — Ferenczi 1978. 945. — Ferenczi—Ferenczi 1979. 18—22, 214.

HOMORÓDSZENTLÁSZLÓ

Református templom, középkori faragványokkal

A Nagyküküllő völgyétől délre, a Kányádi patak mellékvölgyeiben találjuk Miklósfalva, Homoródszentlászló és Abránfalva kisközségeket. Ezek, ameddig adataink visszamutatnak, közös egyházszerzetben éltek, s a XVIII—XIX. század fordulójáig templomuk is közös volt, Szentlászló központtal. Szentlászló határában Orbán Balázs két templom romjait láttá: „A völgyet határozó dombok mindenikén némi figyelmet érdemlő rom van; az Abránfalvára nézőt (kelet) Haranglábhegynek hívják, itt egy Ábránfalvával közös torony és kápolna romjai; a nyugat oldali dombot Haloványtetőnek hívják, itt szabályszerű vonalban helyezett mély gödrök látszanak, melyeknek rendeltetését nem tudnám meghatározni. E hegy aljában Cintorom-nak nevezett hely, hol régi templom s más mellette állott épület (hihetőleg kolostor) alapfalait lehet felismerni. A hagyomány azt tartja, hogy ottan szent László által épített templom és kolostor állott.” (Orbán I. 175.)

151. Kőfaragvány töredékek a templomból

Egy 1796. január 13-án kelt templomépítési kérésből tudjuk, hogy az említett két templom közül valamelyik nem sokkal kijavítása után suvadás áldozata lett; az új templom építésére szolgáló gyűjtést ezzel engedélyezi a parciális zsinat: „Tudva vagyon egész Partialis sz. Szinodusunk előtt ezen reménkedő Ecclisia meg ujjított Templomának a Suvalozás és Föld indulás által még ez előtt néhány esztendőkkel az hely hossággal [...] edgyüttes Fundamentumostól való össze omlása, el annyira, hogy az időtől fogva csak egy kitsiny Pitvarotskaba kéntelenítetik az Közönséges Isteni tiszteletet gyakorolni [...] szüksége vagyon tehát egy Ujj Templomnak építésére.” (Protocollum 1793. 194.) Akkor építettek is új templomot a falu Abránfalva felőli végében, amit 1802—1913 között használtak. Szigyártó Miklós adatközlése szerint azonban „Ezt a templomot teljesen megrepedezett, személyi biztonságot veszélyeztető állapota miatt 1912. január 8-án hatóságilag bezárták és 1913-ban közmunkával lebontották. E régebbi templomunknak néprajzilag értékes, festett kazettás mennyezete volt, amelyet a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya vásárolt meg 1913-ban.” (A szentlászlói ref. templom története. Kézirat. EgyhLvt.) Az új templomot a parókia telkére terveztek, és a Cintoromról az ottani épületrom köveit ide hordták, az építésre azonban csak 1929-ben került sor, és akkor sem a tervezett helyen, hanem a falu között. Számunkra ez azért fontos, mert mind a mai templomban, mind a parókia telkén néhány régi kőfaragványt találhatunk.

Az 1929-ben épült templom alapzatába és kókerítésébe nagy kváderkövek vannak beépítve, s ugyanilyen anyagú az a *hengertaggal profilált töredék*, amely a főbejárat lépcsőjének oldalában kapott helyet, s amely egy kapu szárköve lehetett. Olasztelekről azonos méretű hengertagos töredékek ismeretesek, ezek ott kora gótikus környezetben fordulnak elő. Hasonló anyagú kváderköveket találhatunk a parókia telkén szabadon is és a csűr fundamentumába, valamint a kerítésbe beépítve; ezek között egy *vályúzatos faragott kő* és egy gazdag profillált reneszánsz ajtókeret-töredék fontos, ez utóbbi valamelyik régebbi templom XVI. század eleji építkezéséből való. A kő hátlapjába szabálytalan horonylat mélyed, átellenes oldalán alakították ki a reneszánsz profilzatot, így feltételezhető, hogy a korábban használt követ a XVI. század elején újrafaragták.

Egy XV. századi kelyhet Orbán Balázs közléséből ismerünk. Minuszkulás felirata: ISTUM CALICEM F.O.P.U. (Orbán feloldása szerint Istum calicem fecit operare Petrus Ugron) — M.A.R.P.N. (Maria roga pro

nobis) — J.R.X.A. (Jesus Rex Christus, Ave) (Orbán I. 175.). Ez a kehely már az első fennmaradt, a XVII. század végi egyházi leltárban is szerepel Szentlászló javai között: „Az Templumhoz való Bonumok. Egy Ke-hely Pohar egy Harangh vagyon. I. réz gyertya tartó is, mellyet ha a szükség mutattyá, csak el kell adni. [Későbbi bejegyzés:] Factus est.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 122.) A középkori kelyhet a templomépítésre kézszűlő egyházközség 1912-ben eladta a budapesti Nemzeti Múzeumnak (Leltári bejegyzés. EgyhLvt.).

A leltárban említett harang feliratos volt: GENER. D. PAUL. UG-RON DE ABRÁNFALVA SED. SICULICALIS UDVARHELIC VICE CAPITANEI ET JUDICIS REGI. IN HONOREM DEI OPT. MAX. 1616. Újraöntötték 1935-ben. Egyházi hagyomány szerint ez a harang az Ugron család által a Haranglábhegyen emelt fatoronyban állott, egy kápolna mellett; ezeket az épületeket 1815-ben vihar pusztította el (Szigyártó, i.m.).

A sokszori és mindig más helyen folytatott építkezés ma már elfedi előlünk azt, ami a középkorban épült; ennek tisztázását talán csak az Orbán által jelzett két helyen végzendő feltárástól lehetne várni. A kötőrédekek tanúsága alapján azonban így is valószínűnek látszik Szentlászlón egy XIV., majd egy XVI. század eleji építkezés. Bár a plébániát nem találjuk a pápai tizedjegyzékben, a falunak a védőszentről való elnevezése korai eredetre utal — ezt a helyi szájhagyomány I. László király ittjárával kapcsolja össze. Tárgyi anyagunk a XIV. századig vezet vissza, első okleveles adatunk pedig csak jóval későbből, 1448-ból van: Hunyadi János Udvárhelyszék közgyűlésében véglegesít egy Jánosfalfán levő malomhely ügyében hozott ítéletet, melyben az esküdtek között Georgius Weres de Zenthlazlo is szerepel (SzOkl I. 157.). Mivel az abránfalvi Ugron család csak 1566-ban tűnik fel (SzOkl II. 198, 210.), nem bizonyos, hogy a gótikus kehely Ugron Péter nevét jelzi. A család kézszűbő patrónusi szereplése viszont kétségtelen. Homoródszentlászló körül 10 km-es körzetben három helyen került elő a Szent László-legenda falképsora: Bögöz, Derzs, Szentmárton templomaiban. Bár lehet ez véletlen játéka is, az azonban bizonyos, hogy mind a Szent László-legendát megörökítő falképek, mind a falunak róla való elnevezése, mind a király személyéhez kapcsolódó hagyomány fennmaradása az 1192-ben szentté avatott és a székelyek között a középkorban nagyra becsült király emlékének tiszteletéből fakadt.

Irodalom

Orbán I. 175. — Juhász 1947. 43. — Dávid 1966. 168.

HOMORÓDSZENTMÁRTON

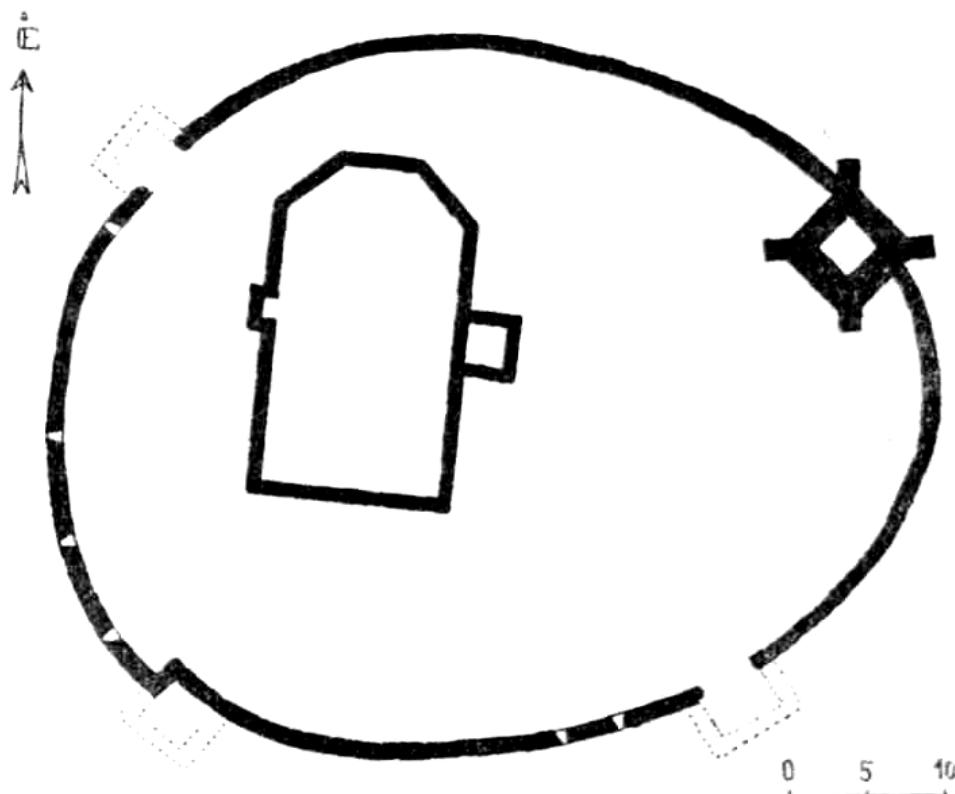
Unitárius templom

A falu központjának közelében, a Barótra vivő országút mellett enyhén kiemelkedő dombon áll az unitárius templom. Hajdan hét bástyával erősített várfal kerítette, ma egyedül a középkori eredetű toronnyá épített északkeleti bástya áll, a többi romokban van. A művészettörté-

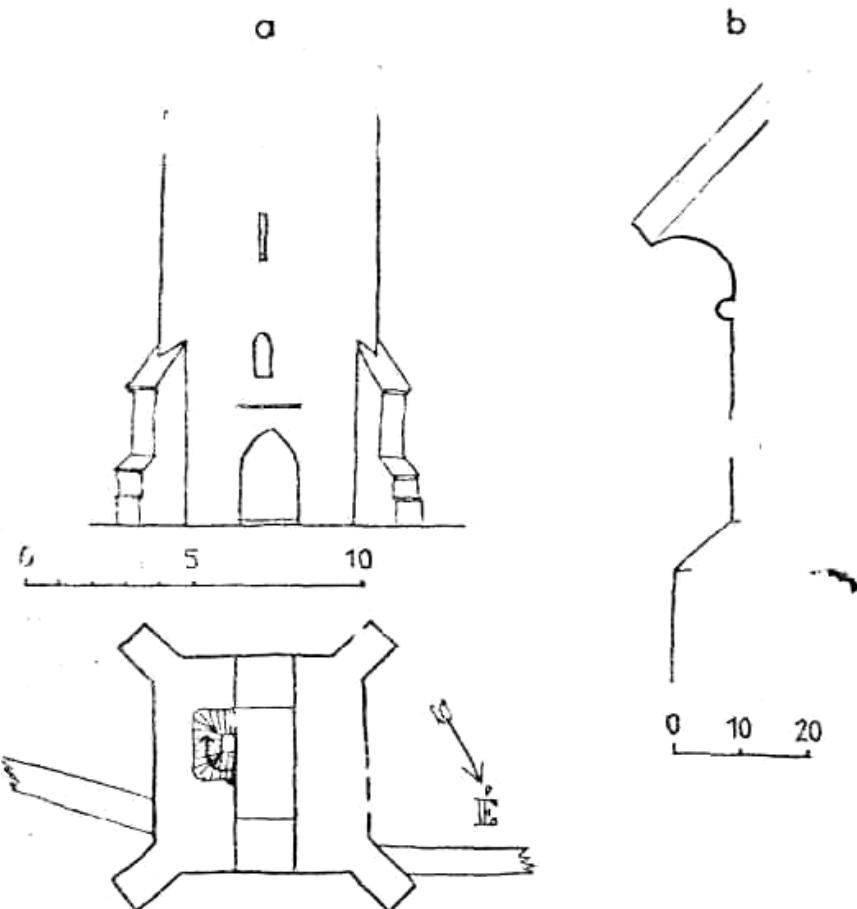
neti szempontból jelentős, boltozatos, freskókkal díszített templomot 1888-ban lebontották, és helyébe újat építettek, megközelítőleg észak-déli tájolással. Bár a mai templomban nincsenek beépítve látható módon középkori kőfaragványok, a régi templomot egykorú leírásokból megismerhetjük. Az új templom keleti homlokzatán ez olvasható: „Épült a XII. sz.-ban épített és a XVI. sz.-ban átalakított templom helyén 1888 —1889 években.”

A régi templomot a köréje nem sokkal azelőtt épített falak és bástyák védelmével kapcsolatban 1636-ban említik először. Az Udvarhely-köri Conscription 1715-ös feljegyzése cseréppel fedett, köböl való templomról és zsindellyel fedett toronyról tesz említést (Kelemen 1922. 168, 173.). Részletes leírását az 1789-i generális vizitáció hagyta ránk:

„Egy fundus vagyon a falunak napnyugot felől való alsó szegleteiben in vicinitatibus északról az unitaria ecclesia t. mesterség lak jószága, napkeletről, délről és napnyugatról a temető köröskörül Kerittetik ezen fundus romladozásban levő magos kő-kastélytal, mely körül vagynak szintén pusztuló s omlósélfen levő 6 bástyák is, hárma jobbacska, hárma pedig ennek igen megromladozott állapattyában. A mesterség udvara felől levő bástyának külső, napkeleti oldalán ilyen írás olvastatik: GÁL FERENTZ; belől napnyugati oldalának ablakán is ilyen írás vagyon: HIC FUIT VAL:SZ:MART: A.D. 1677.

152. A várfal és a mai templom alaprajza (Gellért Imre felmérései)

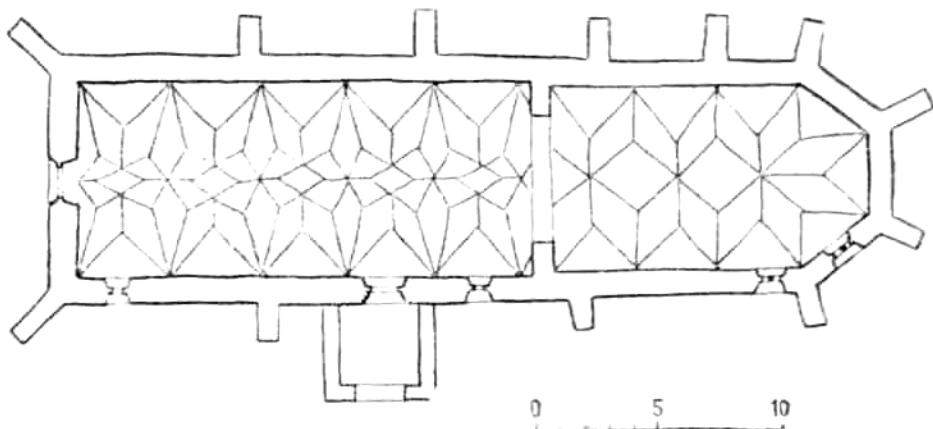

153. A torony alaprajza és északi homlokzatának részlete (a), támpillérének vízvetője és lábazata (b)

Ezen kastélyban bemenetelt észak és napkelet között enged egy köből épült, sendellyel fedett gángos vagyis bolthajtásos torony alatt lévő vaspántos, vassorkas, erős cserefa ajtó. A bolt alatt bemenve, balkézre vagyon a toronyban feljáró vassorkas, zár nélkül való ajtó. A torony oldalán is ilyen írás: RE.A. 1775.

A kastélynak belső kerületein még helyen-helyen meg vagynak a rongyos sendelyes árnyékok is, két bástyán is rongyos sendellyezéssel és az ajtó melyékek is helyen-helyen meg vagynak.

Közepén a fundusnak vagyon egy 13 kőlábakkal küillyel megerősítetett hosszu és magos, egészen cseréppel fedett ép kötemplom, melyben bemenetelt engednek fatornácz alatt lévő két ajtók, mely tornácznak egyike lévén a templom napnyugatról való végiben, fa sorku, vas záru, bérlett ajtaján enged bemenést az asszonyi rendnek szokás szerint a templomban. A legény ifiuság is ezen ajtón szokott feljárni a templomban lévő karba. A más ajtó délről a templom közepén, vas sorku, vas záru, bérlett, gyontáros, melyen a férfiak szoktak bémenni a templomba. Világositják ezen templomot fába rakott három nagy üvegablakok, egy a karban szolgáló ablakocskával együtt.

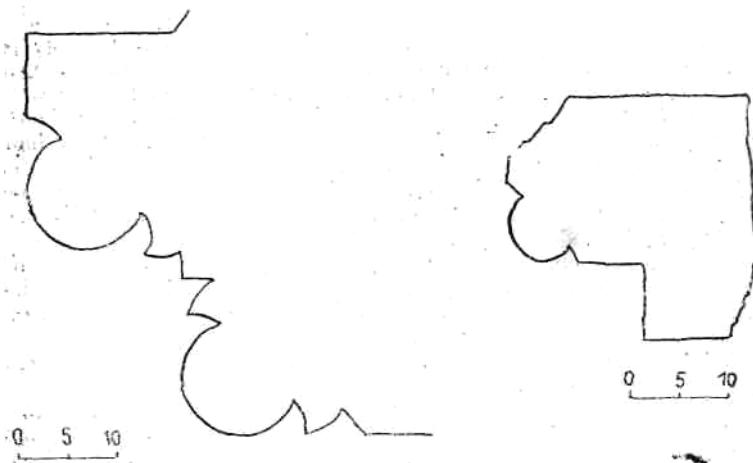
154. A lebontott templom alaprajza (Huszka József felmérése)

A templomban való bemenetelre a dél felől való ajtón három alább való lépést minden nyi grádicsok engedvén, annak téglával igen diszesen kirakott pádimentumoztatása bemenő utya és piaczán, szemlélteti a templom hárulsó részét egy arkussal az első részétől megkülönböztetve lenni egész bóhajtás alatt, mely boltozás is igen szép ép és egéséges. Az arkus oszlopának északi oldalában vagyon egy négyzetű kőből rakott prédkálló szék, mely prédkálló széknek első részén vagyon ilyen írás: EXCLAMATO CUM CLARE QUOD PAGINA VERBUM, SACRA TENET POPULIS, NON SECUS ATQUE TUBA. — CHATEDRA HAEC ERECTA PER CURAM. G. D. STEPHANI MAGNI 1613. PRO TEMPORE HUJUS LOCI, EXISTENTE VERO PASTORE D. FRANCISCI DALNOKI ANNO D. 1632. DIE 9-NA MEN. JULY. GLORIA DEO. Ugyanott festett virágok között ilyen betük esztendőszámmal I.G.H.A. 1635,

Ezen prédkálló szék előtt egy pulpitus is vagyon, melyen szoktak állani az éneklő könyvek. Mind a két nembelieknek, férfiaknak és asszonyoknak ülő székek boruló. A templom napnyugat felől való hátsó részében keresztül hat festett táblára készült s virágokkal ékesítetett kar is vagyon, melyben a férfi ifiuság szokott ülni. Harmadik tábláján ezen karnak ilyen írás olvastatik: HIC CHORUS PER MANUS GENTIUM BARBARORUM NEFARIAS TURCARUM DESTRUCTUS IN GLORIAM UNIUS DEI PATRIS DENUO RENOVATUS IMPENSIS GEORGII SZAKÁTS A. D. 1664. A karnak alsó karéján keresztül ilyen írás: PER MANUS D. GEORGII MUSNAI PINGEBATUR EODEM ANNO PASTORE EXISTENTE H. ALMASIEN. DUCTORE PRAESENTIS EXISTENTIS ECCLESIAE Sz: MÁRTONI COGNOMINE SZAKÁTS GÁBOR.

Vagy a templomnak napkelet felől való részén a templom falából kiálló zászló ilyen reáttett varrással való irással: Itt nyugszik Nemzetes Biró Gábor Uramnak virágzó életének 23. esztendős korában Tatárok fegyverétől sok sebei után vitézi módon elhervadott teste 8-va Octobris 1691.” (UnitPüspVizit 1788. 545. kk. Közölte Kelemen 1916. 108.)

Ugyanez a jegyzőkönyv egy középkori kehelyről s két későbbi harangról is megemlékezik: „Egy Talpas fél fertályosnál nagyobb sima

155. A középkori templom déli kapujának profilja (Huszka József után)

156. Hengertagos profilú kőtörédék a cinteremfal kövei között

ezüst Pohár kivül belől aranyos, a közepén egy hólyagon hat gyűrű fej formák, mellyeknek hármában valamelly fényes követskék vagynak.” A nagyobbik harang felirata: In GLORIAM UNUS SUPREMI DEI ET EJUS FILII NAZARE AETILIPUS [!] STEPHANO BIRO BALTHASARE D. E. 1666. A közepén egy virágotskában ez az írás: GEOR MERGELER CORONEN. ME FUDIT.” A kisebbik is 1666-ból való (uo. 551, 553.) A nagyobbik harang ma is megvan.

A templom műleírását Orbán Balázstól idézzük:

„Ezen templom egyike szébb, és épebb régi épületeinknek, mely az átmeneti korszak, tehát a XIV-dik század kezdetére viheti fel keletkezési korát. Ez elmeletnek ugyan ellent mondana az egyház boltozata, mely úgy a szentély, mint a hajóban teljes épségben megtartatott, s mely a késő gótkor szövedékboltozatát mutatja, a késő gót kor modorában tagozott gerincekkel, melyek csörlődött idomú gyámkövekre vannak levezetve; de mivel minden egyéb, a szerkezettel technikai egybefüggésben levő idom az átmeneti korszak jellegét viseli, azt kell feltennünk, hogy az egyház csak később boltoztatott be, vagy boltozata később nyert ily idomítást. Hogy pedig ez ne legyen önkényes feltevés, lássuk: a ritka épségben fennmaradt egyháznak műszerkezetét. Ez is egy egyhajós épület, bár nagyobb a szokott községi templomoknál, mert szentélye 16 lépés, hajója 21 lépés hosszú, és mindenütt 10 lépés széles, úgy hogy a sokszöggel záródó szentélyt a hajótól csakis az átmeneti korszak alig csúcsíves diadalíve választja el. A hossz-szentély déloldali két ablaka csúcsíves, díszművezete egyiknek a kettős lóherív feletti szívidom, másiknak a kettős lóherív feletti négy levél rózsa. A hajón levő ablak díszművezetét egyenesen a három lóherív képezi. Ez ablakok béllete tagozatlan s az átmeneti korszak modorában középről kajácsosan ki- és befelé szélesedő. De legdöntőbb e templom két kapuzata. A déli oldal-

kapu köríves, nyílatának bélletét egy testes hengertag körtíti, mit széles mély horony s ezt lemezzel pártott külső henger követi, hogy pedig az árny hatása még szébb legyen, a horony fenekét is három épszögű lemezzel tagozták. A nyugati főportáié teljesen megfelelő ennek, csak hogy köríves nyílata magasabb, s külső hengertagjához egy helyett két épszögű lemez van csatolva. Mindkét kapu e szerint a románkor hanyatlásával kezdődött átmeneti korszak műve, és e korból való a hosszszentély déli oldalán lévő papiszék, mely vakalakítású 6 köríves bemélyülést mutat, melyek most a talapzatig nyúlván le, mutatják azt is, hogy a szentély padozata emeltetett. Hanem van egy sajáságos és még részéről sehol nem látott cifrázat a hosszszentély északi oldalának diadalívhez közel eső részén, mely a fal lapjából kiemelkedő három egymás feletti épszögű megtörésekkel alkotott lépcsőzeteszerű rézsútos cifrázatot mutat, s mely nem lehetett más, mint ornamentika.

A külső oldaltámok (összesen 14) felül rézsútosan vannak leszelve, s úgy itt, mint oldalmegtörésüknel — a kajácsos leszelés alatt — horronnal tagozva. A homlokzat szögletén lévő két diagonál oldaltám anyival ékesebb a többinél, hogy ezek alsó megtörésénél csinos mérmű van bevésve; a déloldalin e mellett egy összetekeredett kígyó alakjának domborműve is látható.” (Orbán I, 161—162.)

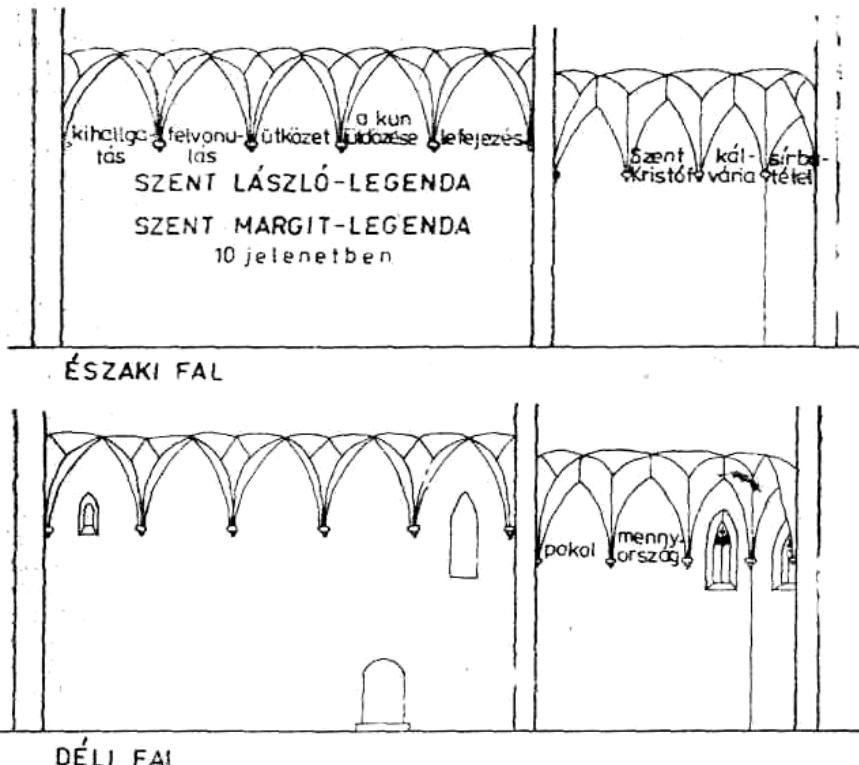
Orbán Balázs értékes műleírását igazolják és egészítik ki Huszka József 1884-ben készített felvételi rajzai a templom alaprajzáról, boltzatáról, a két félköríves kapuzatról, két körácsos ablakról és a nyugati tāmpillérek vakmérőműveiről, valamint az általa akkor feltárt falképek elhelyezkedéséről. A régi leírásokat ma már csak jelentéktelen kötőrédekkel tudjuk kiegészíteni, viszont ma csak ezek a töredékek a lebon-tott középkori templom látható faragványai.

A kökerítés északi oldalán, a belső falazókövek között egy *hengertagos profilú kötörédék* látható, mely egy nyíláskeret ívbéllétéből való, 20 cm-nél nem rövidebb darab. Ennek profilja nem egyezik a Huszka által felmért két ajtókeretprofilnal, tehát valamely más nyílás ívének keretéül szolgált. A gótikus alapú torony első emeleti szintjének belső falazókövei között egy *trapéz alakúra faragott követ* láthatunk, amelynek formája a korai formájú ablakok alsó könyöklopárkányához hasonlít. Ugyanitt egy kis *hengertagos idomtéglá* darabját is beépítették a falazatba. E töredékeket alakjuk és elhelyezkedésük alapján a torony építése előtti bontási anyagból eredőnek gondolhatjuk.

Falképek

A templom falképeit Huszka József tárta fel 1884-ben; akkor készített másolataiból a következő évben csak három jelenet képét közölte a *László-legendából*. A Szent László-legenda székelyföldi előfordulásairól írott tanulmányában ismerteti először a falképeket:

„A homoródszentmártoni jelenleg unit. templom északi falának fel-ső képsorából a XV. század végén vagy a XVI. század elején ráépített késő gót hálóboltív gyámkövei és ívei között megmaradt: a kihallgatás a magyarok felvonulása s a csata kezdete, a harcóból egy rész, ahol azonban Szt. László nem látszik, a menekülő leányrabló hátrafelé nyilazva, a kun lefejezése s még egy jelenet, melyből három fegyvertelen férfi-alak látszik csak. Itt alighanem a legyőzött kunok hódolása vagy talán

157. A falképek elhelyezkedése a középkori templom északi és déli falán

a halottak eltemetése volt előadva, mert egy alak derékban úgy hajlik még, mintha vinne valamit (holttestet?).” (Huszka 1885. 213.) Huszka jelentése szerint a hajó északi falán a László-legenda képsora alatt a *Margit-legenda* volt megfestve tíz jelenetben (Radocsay 1954. 148.).

E képciklus leírása egy 1883-ban, a Kolozsvári Közlönyben közölt rövid ismertetésben maradt fenn. A felső képsor leírása után olvashatjuk! „Egyidejűleg, vagy közel egykorú ezzel az alatta levő Margit-legenda, mely Gelencén is megvan, de más jelenetekkel és későbbi munkában. A boltívek itt is több helyt megcsónkítják a festményt, mely a következő jelenetekből áll: 1. a követség a király előtt, 2. Margit eljegyzése, 3. az itt ábrázolt jelenetből csak a trónon ülő király lába látszik, 4. Margit kifeszítetik, megkorlácsoltatik, s fogókkal csipdestetik, 5. a jelenetből ismét csak Margit s két poroszló lába látszanak, felső testüköt a boltív fedi, 6. a király egy bálvány előtt imádkozik, Margitot pedig a tömlöcbe kíséri; Margit a bálványt megkorlácsolja, miért a következő jelenetben 8. olajba főzik, miből azonban csak az üst, lángok s a két poroszló lábai látszanak, 9. lefejeztetik, s a két angyal az égbe viszi lelkét; s végül 10. sírba téteket, holtteste körül byzanti öltözött papokkal.” Még két fontos adatot tartalmaz ez a cikk: a falképek ügyében Huszka Jó-

zef a cikk megírása előtt nem sokkal volt Szentmártonban a közoktatásügyi minisztérium megbízásából. A László-legendáról pedig: „A festmény a templom nyugati záródásán kezdődik s folytatódik az északi falon egész a szószéig, mely mellett a diadalív van.” (A homoród-szentmártoni falfestmények. Kolozsvári Közlöny 1883. szept. 7. 204. sz.)

A hálóboltozatos szentély ívmezőiben a következő falképek voltak: az északi oldal második falmezőjében Szent Kristóf nagyméretű alakja, a vállán ülő Jézus glóriája mellett görög betűkkel IES-HRS felirattal. A harmadik falmezőben a Kálvária négyszöges keretbe foglalt képe, a kereszt alatt Mária és János alakjával, háttérben városképpel. Az északkeleti fal ívmezőjében a Sírbatétel sokalakos ábrázolása, virágdíszes keretű gótikus ív alatt megjelenítve. A szentély déli falának diadalív melletti falán a Pokol jelenete: az ördög a lángok között álló elkarhozottak közé taszít egy alakot. A félköríves festett mező felett indadísz látható. A második ívmezőben a Mennyország, az üdvözültek sokasága előtt Péter megnyitja a mennyország ajtaját, lába alatt BELIAL feliratú torz fej. Az ívmező felső részét vakmérőves és indadíszes festés tölti ki.

A szakirodalom a falképek keletkezését a XIV—XV. századra helyezi. A templom építéstörténetének ismeretében a falképek elhelyezése alapján el kell különítenünk a hajó és a szentély falképeit. A Szent László-legenda jóval a hajó késő gótikus beboltozása előtt készült, sík mennyezet alá, s mint Bögözben és Derzsben, a késő gótikus hálóboltozat készítésével a falképsort megcsonkították. Balogh Jolán a másolatok alapján a László-legendát feltételesen a XIV. század első feléről keltezi (Balogh 1943. 37.). Egykorú vagy valamivel későbbi lehet a másolatból ismert Margit-legenda jelenetsora. A szentély falképei a késő gótikus boltozat építése után készültek, a XV—XVI. század fordulójánál nem korábban.

A templom köré a XVII. században épített várfal és a megmaradt bástyák ma nagyon rossz állapotban vannak, az omladékokon. a növényzet nehezíti a hajdani építmények rekonstruálását. Bizonyos, hogy a védelmi rendszer nem egyszerre épült, hanem fokozatosan alakult ki. Ennek elsődleges bizonyítéka a régi templomtól kb. 10 métere épült, többször magasított torony, melynek alsó két szintje a gótika idején keletkezett, a XV. század végén vagy a századforduló után. Elhelyezéséből nyilvánvaló, hogy a templomot és temetőt már akkor védőfal fogta körül s annak kaputornya volt ez a torony. A négyszög alaprajzú torony sarkait diagonális támpillérek erősítik, ezek vályúzott és pálcatagos vízvetőkkel, valamint ferde alakítású lábazattal vannak kiképezve, bár a faragványok egy részét ma beton fedlapok helyettesítik. A torony alatti átjáró csúcsíves nyílású és csúcsíves dongaboltozattal fedett, innen a délkeleti falban kőlépcső vezet a boltozat feletti szintre. A harmadik szinten résablakok nyílnak, az efeletti kőfalazat láthatóan későbbi, ráépítés, talán a leltári leírásban említett 1775-ös renoválásból való. A torony felső szintje téglafalazatú, nagy ablakkal, felette óraíves koronázópárkánnyal, ez a magasítás a mai sisakkal együtt 1861-ben készült. ban az 1666-os brassói feliratos harang mellett ma egy 1923-ban Aradon öntött harangot is találunk.

A torony oldalfalaitól indulnak északnyugati és délkeleti irányban a várfalak, további hat bástyát fogva közre. Ezeket Orbán Balázs így

írja le: „E kastély erős magas falaival, 7 bástyával (a kastélyfalak és bástyák alól kidülledő, felül behúzódó falaikkal a XV. századi-várépítészet fellegét viselik), 250 lépés kerülettel bírván, elég terjedelmes volt arra, hogy nagyobb számú védcsapatot is befogadjon, és elég erős arra, hogy azoknak vész idején védelmet és biztos menhelyet nyújtson. A kastély idoma kerek, csakis déli oldalán rúg ki szögletbe. A falak vonalából kissöögellő bástyák egy kivételével (mely ötszögű) minden négyebástyák, kétsoros lőréssel, s azon sajátságos elrendezéssel, hogy úgy a keleti, mint nyugati oldalon két-két bánya van közvetlen egymás szomszédságában. Az északi oldalon volt kapubástyára épült a torony; boltozott folyosója még most is meg van tartva.” (Orbán I. 162.)

Adataink szerint a védőgyűrűt a XVII. század elején, Bethlen Gábor fejedelemsége idején építették ki jelentősebb mértékben. Ezt I. Rákóczi György 1636. július 24-én kelt oklevéle említi: Bethlen Gábor fejedelem a homoródszentmártoniaknak a templomot körítő vár megépítésére bizonyos számú kősöt adott, s ők a falakat annyira megerősítették, hogy ezentúl váratlan veszélykor legalább családjaik abban menhelyet és biztonságot találnak. Rákóczi a jelzett oklevélben megengedi a falu népének, hogy maguk közül egy primort és öt puskás gyalogot a templomerősségi őrizetére háború idején is otthon tarthassanak (SzOkl VI.. 134—135. Említi Orbán: I. 162.; Jakab 1901. 366.; Kelemen 1916. 103.). Orbán legelső adatként idézi Radeczki unitárius püspöknek Karácsonyfalván 1625-ben kelt utasítását, mely szerint az egyházigaz Szentmártonhoz tartozott vagy tartozó környékbeli falvak népének kötelességévé teszi „a kastély nagyobbításán dolgozni” s azt szükség esetén védeni, hogy joguk is megmaradjon annak használatához (Orbán I. 162.).

Az 1789. évi vizsgálati jegyzőkönyvből nemcsak a korabeli állapotot ismerhetjük meg — három bánya akkor már egészen lepusztult állapotban van —, hanem rendben tartására is találunk utasítást: „A templom kerítését vagyis castélyt felettesebb megrömladozott állapotjában, ennek belül való részét borzafákkal s egyéb haszontalan csemetékkel felnöttnek károsan találván, [...] a castély fundusának a benne levő haszontalan csemetéktől megtisztítását” rendelte el a vizitáció (Unit-PüspVizit 1788. 544.). Ma ismét szükség lenne erre a gondoskodásra: a további romladozások megállítására és a falmaradványok konzerválására, annál is inkább, mert a régi templom már nem lévén meg, csak a templomkastély őrzi a múlt századok emlékét.

A templomnak és falképeinek, valamint a templomkastélynak a bemutatása után a megfigyelt stíluselemek alapján felvázoljuk a régi templom építéstörténetét. Ebben a summázásban azokra a gazdasági-társadalmi és egyházi vonatkozású adatokra is figyelnünk kell, melyek az egyes korszakokban az építések hátteréül szolgáltak. A kezdetekről a falu neve ad némi tájékoztatást. A Szent Márton név minden bizonnal a templom védőszentjére utal. A plébánia első ismert papját, Ábrahámöt elsőként említi Udvárhely vidékről az 1333-ból fennmaradt pápai tizedjegyzék: „Notandum, quod anno Domini MCCGXXXIII sacerdotes de Erdeuhath pro prima et secunda solutione secundi anni levationes decimarum in festo beate Marie Magdalene, in primis Abraam sacerdos de Sancto Martino solvit VIII. banales antiquos.” (MonVat I. 115.) Az 1334. évi jegyzékbен: „Item Abraam sacerdos de Sancto Martino solvit X. banales

antiquos.” (Uo. 133.) A fizetett tized összege alapján a vidék legjobb jövedelmű plébániái közé sorolható. A falu ebből az időből való templomának hajója a múlt század végéig, lebontásáig állott. A két félköríves kapuzat és azoknak profilozása, valamint a kerítésfalban található hengertagos töredék a késő román kori formaképzés jeleit mutatják; ha ehhez számítjuk a hajó eredeti sík fedését és az alig csúcsíves diadalívet, úgy az első ismert templomépítést a XIII. század utolsó negyedére kell tennünk. Az e hajóhoz tartozó szentély és annak formája előttünk ismeretlen, lehetséges, hogy a toronytestbe beépített ablakkáva- és idomtéglatörenedék ugyanebből az építésből ered. A hajó aránylag nagy mérete ugyanúgy a népes plébániát jelzi, mint a fizetett pápai tized összege. A XIV. század folyamán ennek a templomnak északi hajófalát falképekkel ékesítették; a Szent László-legenda példaadó tanítása elsősorban a népesebb közösségekben bukkan fel.

A templom a leírásokból megismerhető formáját a XV. század végén nyerte egy nagyarányú gótikus átépítés során, s ezt a formáját 1888-ban történt lebontásáig meg is őrizte. Átalakítása, új szentélyvel való bővítése a derzsi templom késő gótikus átépítésével formai egyezéseket is mutat: a hálóboltzatok ugyanazon módon készültek, két ablakkörács azonos mintájú és a korábbi formájú háromkaréjos, nem pedig halhólyagos. Az új szentély a hajóval egy szélességüre, két boltszakasszal és sok-szögzáródással épül, díszes ülöfülkékkel, boltzata a nagygalambfalvi hálóboltrajzon is megjelenik.

Falait freskókkal is díszítik. A megközelítőleg kétszáz évvel korábbi hajó is gótikus jellegeket kap a kúp alakú gyámkövekre nyugtatott hálóboltzat és a külső támpillérsor által. Valószínűen ehhez az építkezéshez kapcsolódik a gótikus toronyak mint kapubástyának és a templomot körülölelő kőfalsnak az építése.

Az adatainkban ez időben szereplő szentmartoni birtokos családok bizonyára tevékenyen részt vállaltak az építkezésben és a templom fenn-tartásában, a falu közösségeivel és a szomszéd falvak népével együtt. 1485-ben Becze Márton és Kornis Gergely tűnnek fel (SzOkl 264.); a két család később egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a környék éléteben. Egy 1514-ben Antal plébános által kiállított oklevélben tűnik fel Szentmártoni Simon Bálint (SzOkl I. 327.), valószínűen ugyanaz a pap „Anthonius presbyter de Kanyad plebanus de Senthmarthon”, aki 1523. május 30-án Szentpáli Kornis Miklós részére birtokügyi oklevélet ad ki (SzOkl III. 228.). A közösség társadalmi összetételéről a XVI. század második feléből vannak adataink, ezek a templomkastély következő század eleji kiépítésének hátterére is fényt vetnek. A lófők 1566-os összeírásában a faluból tízen szerepelnek (SzOkl II. 195.). 1567-ben 27 szabad portát (SzOkl II. 218.), 1576-ban húsz jobbágypórtát írnak össze (SzOkl IV. 37.) az adózáshoz. A falu gazdasági életében jelentős a só-akna; először 1552-ben hallunk róla (SzOkl II. 95.), bár lehetséges, hogy már a római korban művelés alatt volt (Orbán I. 164.). A sónak az építkezéknél való közvetett felhasználását az 1636-os adatunk a templomkastélyra nézve igazolja.

A régi templom történetére nézve egyetlen jelentősebb adatunk az 1664-ből való festett karzat feliratában említett 1661-es pusztítás utáni renoválás, mely azonban az épület szerkezetén nem változtatott.

Irodalom

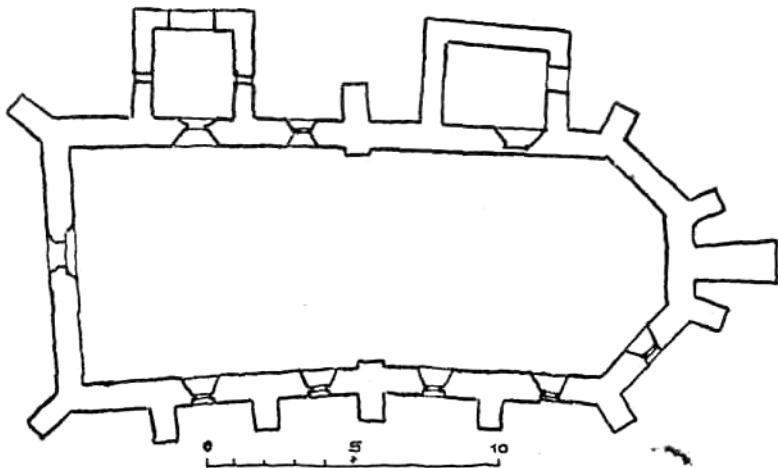
Sándor 1858/1942. I. 55—64. — Orbán I. 161—164. — Huszka József: *A homoródszentmártoni falképek*. KKözl. 1883. szept. 7. 204. sz. — Henszlmann 1884. V. 1. — Huszka 1885. 213. — Huszka 1886. 126—128. — Huszka 1887. 331. — Huszka József: *A derzsi falképek*. ArchÉrt 1888. 50. — Huszka József: *A mezőtelegedi ev. ref. templom falképei*. ArchÉrt 1892. 388. — Nemes 1896. — Szendrey 1901. 68. — Tagányi—Réthy—Kádár IV. 324. — Jakab 1901. 366. — Gerecze I. 406, 534.; II. 946. — Myskovszky 1906. 64. — Malonyay II. 67. — Kelemen 1916/1977. 213, 214, 217—218. 269—270. — Kelemen 1922. 168, 173. — Dercsényi 1941. 133. — Voit 1942. 115, 120, 129, 135. — Balogh 1943. 37. — Juhász 1947. 42, 44, 53, 136. — Radocsay 1954. 55, 148. — Vătășianu 1959. 252, 575, 773. — Levárdy 1963. 188. — Sebestyén 1963. 116. — Entz 1968. 44, 141, 170. — Tombor 1968. 140. — Dávid 1969¹. 55. — Dávid 1969². 544—546. — Ferenczi 1971. 202; 202, 52. — Drăguț 1972. 24, 29, 37, 42, 64, 72, 76. — Hargita megye 1973. 110. — Drăguț 1974. 22, 36. — Tóth 1974. 89, 162, 164. — Dávid 1975. 875, 957.

SZÉKELYMUZSNA

Református templom

A régi Udvarhelyszék déli határán fekszik Székelymuzsna. A faluban élő hagyomány szerint első temploma a település északnyugati szélén kívül, a „Szentegyház ódala” nevű helyen volt, ahol friss szántáskor épületnyomokat jelző elszíneződések ma is látszanak. Ha valóban volt itt valamikor templom, az csak XV. század előtti lehetett, mert a mai templom, átépítve ugyan, de a középkorból való.

A falu református temploma a település közepe táján, az utcásor vonalán belül áll, alacsony kőfallal körülvéve. Hajóból és vele azonos szélességű, keletelt, sokszögzáródású szentélyből áll, a tőle néhány métere, 1837-ben épített toronnyal. A hajó és a szentély tengelye elhajlik

295. A templom alaprajza

egymástól, alaprajzában aszimmetria mutatkozik, hosszfalai nem párhuzamosak. Az épület mai aspektusa az 1802. évi földrengés utáni renováláskor alakult ki.

A templom nyugati homlokzata trapéz alakú oromzattal zárul, sarkait átlós elhelyezésű, kétszakaszos támpillérek erősítik. Közöttük, a középtengelytől kissé északra, *szemöldökgyámos*, leszelt élű, *pálcatagos keretű bejárat* nyílik. A tagozatok a száron reneszánsz módra derékszögben megtörnek. A templom déli falát négy támpillére tagolja, az északit csak egy, a diadalív vonalában. Ettől nyugatra, szegmentíves bejárat előtt barokk portikus áll. A támok és ablakok a múlt századi átalakításkor nyerték jelenlegi formájukat.

A szentélyrész a nyolcszög három oldalával záródik, sarkain támpillérekkel. A keleti zárófal mellől nemrég bontottak le egy utólag épített vaskos támot; ennek anyagában késő gótikus faragványokat találtak.

296. Nyugati kapu és profilja (a, b), valamint egy azzal egykorú kerettörédek (c)

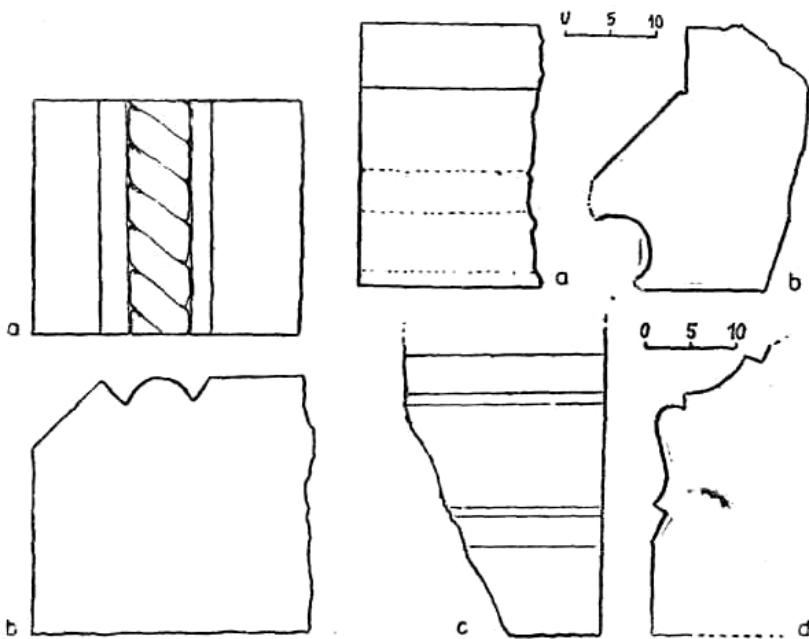
A szentély északi falánál, a sekrestye helyén kis helyisége áll, keletre néző szűk bejárattal. Belseje vakolatlan; így jól látható, hogy innen a szentélybe ma már befalazott szegmentíves lezárású, széles bejárat vezetett. Emeletnyi magasságban még egy befalazott bejárat figyelhető meg. Ez az épület torony is lehetett, mert felül a falkoszorún a falazat visszabontása látszik.

A templom belsejét átalakították, berendezése jórészt az 1802-es földrengés utánról való. A hajó nyugati falán az egyik e századi javítás-kor antikva betűs, kétsoros feliratot láttak, de újra bemeszelték. A déli fal első ablaka mellett szintén lemeszelt felirat van. A hosszfalak közepén lizénapár jelzi az egykori diadalív helyét. A szentély déli falában egy elfalazott ülöfülkéről van tudomásunk.

A megújított belső berendezés évszámai a földrengés okozta rongálódás méreteihez is támpontot nyújtanak. A nyugati karzat átfestett mellvédjén — ahol reneszánsz virágminták ütnek át az újabbkor egy-színű festés alól — az 1639-es és 1859-es évszámok láthatók. A hajó padjai 1800-as, a szentélyei 1805-ös évszámot viselnek. Az északi oldalon álló szószék 1803-as évszámú, ugyanakkor készült a ma használaton kívüli Úrasztala. A templomteret egyszínű kazettás mennyezet fedi, közepén ovális keretben ez a felirat olvasható: EZ HELLY NEM EGYÉB, HANEM ISTERNEK HÁZA ÉS EZ A MENNYEKNEK KAPUJA. I. MOS. R. XXVIII. W. 17 ANNO 1805. Az egyik sarokban három feliratos kocka van, egyiken: KÉSZÜLT MÁTÉ SÁMUEL MEGYE BIRO MÁTÉ JÁNOS ÉS KOVÁTS MIHÁLLY EGYHÁZ FIJAK IDEEBEN A. 1805. A másik kettő nyolc presbiternevet tartalmaz. A keleti, fából készült orgonakarztnak nincs évszáma. Az északi ajtószárnyon az újrafestés alól ismét az 1639-es évszám tűnik elő.

Gótikus köifaragványok töredékei a lebontott kóláb anyagából kerültek elő, ezeket ma a cinteremben őrzik. A három *kötélfonatos* díszű töredezett kváderkőből kettő egymásnak tükröképe; ezek nyíláskeret szárkövei lehettek. Egy nagyobb kötömb élén jelentkező *pálcatagos*, *vályúzatos profil* szintén nyílást keretelhetett. Ugyaninnen került elő egy *vályúzzattal faragott töredék*, amely párkányzat vagy vízvető maradványa lehetett. A kerítésfalba beépítve látható még egy vályúzzattal és hullámtaggal *profilált kötöredék*, ennek eredeti rendeltetését nem tudjuk megállapítani. A vakolatlan kerítésfalban még vannak olyan kisebb-nagyobb töredékek, amelyeknek anyaga, színe az épen álló nyugati ajtókeretével és a bemutatott töredékkel egyezik: zöldes árnyalatú világos dacittufa.

A középkori templom 1802 előtti állapotáról jelentős feljegyzések maradtak a birtoklása feletti viták anyagában. 1642. július 29-én fejedelmi bizottság szállott ki Muzsnába és a többségi elvet érvényesítve a templomot az unitáriusok kezén hagyta, kötelezve őket egy új templom közös építésére a reformátusok számára. „Az feleltetést ekképpen véghezvivén, az templomlátni is elmentünk volt. Az templomnak belső tággasságának hossza tizenkét öl, annak hat öle bolt, vesszőkre hajtva, az hat öle gerendás padlásos; a szélye nem sokba hat öl, azonkívül az külső felin vagyon tizennégy kóláb, egy kőtorony, cserepes mind torony, szentegyház. [...] az cinterem mellett való pusztára [...] tartozzanak egy templomot építeni köböl.” (Koncz 1884. 34. kk.) 1647. december 17-én

297. Kötélfonatos köfaragvány (a, b)

298. Késő gótikus párkánytöredék (a, b), köfaragvány-töredék (c, d)

a fejedelmi bizottság a templomot a kikötött feltételek nem teljesítéséért javaival együtt a reformátusoknak ítélte (Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*. 32.)

Amikor 1660 táján a vizitáció számba veszi a templom javait és a fenntartását szolgáló földeket, feljegyeztetik: „EZ Templumbeli éneklő széken egy kendő, Egy ostya sütő vas.” (Liber Eccl. Udv. 1644. 132.) Egy középkori évszámos harangról is tudunk, amely 1493-ból való volt: „Anno 1788 19 Apr. a Musnai nagy harang, mely volt 295 esztendős, meghasadván s elromolván újra megöntettük Segesvári Baumgartner vagy Kertész János nevű harang Öntővel.” (Kovásznai István lelkész feljegyzése, Liber Eccl. Musnensis. 1744. EgyhLvt.) Ma ez a kisebbik harang, felirata: A MUSNAI REFORMATICA EKLESIA UJRA ÖNTETTE SEGESVÁRT PER JOH BAUMGARTNER ANNO 1788.

A templom akkori állapotáról egy 1721. február 21-én kelt vizitációs feljegyzésből tudunk: „Non caret Templum et Parochia suis ruinis.” (Liber Eccl. 1715. 233.) Más adatokból tudjuk, hogy 1704-ben a parókiát az átvonuló labancok elpusztították. Az előbbi idézet jelzi, hogy a templom is károsodhatott. Az egyházközség könyvébe feljegyeztek néhány építkezést: 1750 körül „Socia Catharina Lázár de Dálnok Porticus templi occidentale de novo.” (Liber Eccl. Musnensis. 1744. Pia collationes.); Kocs János megyebíró 1761. évi számadásában olvassuk: „a torony építése körtől igen sok perceptumai (innen s amonnan) s Erogatioi voltak” (uo.). Sajnos ezt a toronyépítést nem tudjuk pontos helyhez kötni,

pedig a templom építéstörténetének tisztázásához ez fontos lenne. Az új torony a templomtól néhány méterre 1834—1837 között épült: Mör-gondai Schneider Mihály pallér és Siménfalvi Györke János ácsmester munkája.

A középkori építésű templomot az 1802. évi földrengés súlyosan megrongálta. Az 1804. július 10-én kelt adománygyűjtő kéregetőlevél szavai szerint: „Szűkölökönk esmérjük mi is mostan magunkat, ami-dőn 1802-ik Esztendő Mindszentek havában, tsaknem egész Hazánkban tapasztaltatott földingás miánn meg hasadozott és már omló félben álló Templomunkot szinte egészen fundamentumából fel építetni kéntelenítetünk.” (Építési iratok. EgyhLvt.) A korabeli számadások nagyon szük-szavúak. Annyit azonban megtudunk belőlük, hogy a templom egyik részében deszkás mennyezet volt, mert az 1807. január 14-i vizitáción „MBiró a régi Mennyezet Deszkáiról” nem számolt el (VizitJkv 1800.).

A templom északi oldalához tapadó épületrész (hajdani torony?) átalakítására 1905-ben került sor; a június 18-i határozat szerint „több apró javítás szükséges az egyházi épületen [...] a templom melletti mellék-épületre ajtónyitás és a templomban ajtó berakása, szóval magtári célra leendő átalakítása” (PresbJkv III. kötet. EgyhLvt.).

Muzsna a pápai tizedjegyzékben nem szerepel, első plébánosát, Kányádi Miklóst egy 1545 után kelt possessor-bejegyzésből ismerjük: „Li-ber iste [...] nicolaui de Kanad plebani de musno” (Bustya 1972. 295.). Hogy a falu már jóval korábban létezett, azt közvetett adatokból fel-tételezzük. Az egyik ilyen adat a falu szláv néveredete. A másik a szomszéd falunak, Erkednek „Possessio Ramacha”, mai nevén Ramocsa nevű határrészre vonatkozó birtokpere 1363-ban (Ub II. 200.); ez a határrész közvetlenül Muzsna szomszedságában van és évszázadok óta a faluhoz tartozik.

A falu népességét és társadalmi helyzetét XVI. századi adatokból látjuk. 1566-ban János Zsigmond „Musnaban negyven negy haz Jobbagioth Petky Laszlonak és Petky Mihalynak” adományoz (SzOkl II. 209.), a következő évben 35 szabad portát számolnak össze (uo. 219.), 1576-ban az ötvendénáros adót Petki Mihály 40, Kornis Farkas 28 jobbágytelek után fizeti Muzsnában. A falu népessége már a XVI. század elején aránylag magas lehetett.

A templom alaprajzi elrendezése és a megtalált faragványok két-ségtelenné teszik annak középkori eredetét. Pontosabb datálást a nyugati kapu kiképzése tesz lehetővé, eszerint keletkezése a XV. század végére tehető. Régészeti feltárás és falkutatás nélkül sem az egykor torony problémáját, sem az alaprajzi rendellenességeket nem tudjuk megmagyarázni. A rendelkezésünkre álló adatokból azonban tudjuk azt, hogy a középkor végi templom tágabb, tágasabb asztalosmunkára, esetleg javításra mutatnak. A mennyezet deszkáit a földrengés után adták el. Feltételezzük, hogy a szentélyboltozat, amely 1642-ben még épen állott, 1802-ben pusztult el, amikor a padokat is összetörhette, azért volt szük-ség újakra. Ugyanígy a diadalív lebontása tehette szükségessé az új szószék építését is.

Irodalom

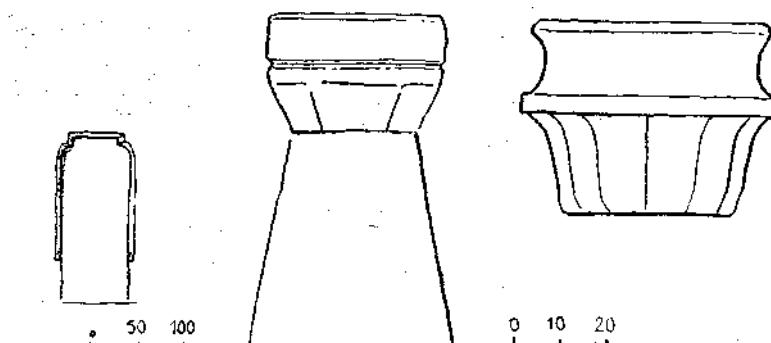
Orbán I. 182. — Benczédi 1884. 90. — Koncz József: *A musnai orthodoxus és unitárius atyafiak tusakodása a XVII. században*. KerMagv 1884. 34. — Gerecze II. 948. — Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*. Kv. 1913. 32. — Kelemen 1922. 168—180. — Ferenczi Sándor: *Az énlakai rovásírásos felirat*. Kv. 1936. — Nagy Lajos: *Templombajárás*. RefSz 1938. 566. — Juhász 1947. 32, 41, 43, 44, 53, 74, 99, 135. — Darkó 1953. 206. — Vătășianu 1959. 86. — Dávid 1966. 164—166. — Dávid 1969². 544, 546. — Greceanu 1970. 285. — Ferenczi Géza: *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez és Muzsnai Dakó György tevékenységéhez*. KerMagv 1971. 4. sz.; 1972. 1. sz. — Ua.: Emlékkönyv 1974. 271—281. — Bustya 1972. 295—299. — Miklós László—Bán Péter: *Székely-muzsna*. Hargita 1973. dec. 16. — Ferenczi 1978. 950—951.

SZÉKELYPÁLFALVA

Gótikus faragványok a római katolikus templomban

Pálfalva római katolikus temploma a falu közötti dombon emelkedik, észak-déli tájolással. Torony—hajó—szentély térfűzésű, a hajónál keskenyebb szentélyhez a nyugati oldalon sekrestye csatlakozik. A templom szentélyében a keleti falban egy késő gótikus szemöldökgyámos, élszedett kő ajtókeretet láthatunk egy vakfülke kereteként. Felső részét fával egészítették ki, de az eredeti szemöldökkő egy darabja más kváderkövekkel együtt a templom mellett hever. A sekrestye külső bejárata mellett helyezték el egy gótikus keresztelőmedence 12 szögű felső részét. Formája a gótikus gyámkövekéhez hasonló. A hajó torony alatti bejárata mellett kő szentelvíztartó áll. Hengerded medencerészén kis bemetszés fut körbe, alsó része hatszögű. Négyszögű, lefelé szélesedő talpa nem egyidős vele és nem hozzá illő, alja töredézett. A faragványok anyaga a környéken nagy mennyiségben fellelhető andezit.

E gótikus maradványok eredetileg egy korábbi templomhoz tartoztak, amely egyházi hagyomány szerint a falu végén, a Firtosváraljára és a firtoshegyi kápolnához vezető út mellett, a temető alsó részén állott.

299.A hajdani sekrestyeajtó kerete

300.Szentelvíztartó

301.Keresztelőmedence

Énlaka templomával egyszerre pusztították el a tatárok 1661-ben. Először ott építették újjá, majd később a falu között új templomot építettek.

Okleveles adatok szerint Pálfalva a középkorban nem volt önálló plébánia, bár első említése és az 1455–62 között Firtosváraljával, az akkor még Besenyőfalfának nevezett szomszéd faluval folytatott határpere (SzOkl I. 169, 177., III. 72., VIII. 98.) a falu korai kialakulását mutatja. Jelentősége jóval nagyobb volt, amíg Udvarhely felől a Sóvidékre itt vezetett át az út.

Szent Mihály tiszteletére szentelt plébániája 1775-től történt önállósulásáig Korondhoz tartozott (Schem 1882. 186.).

Irodalom

Orbán I. 106, 107. — Schem 1882. 186. — Dávid 1969². 546.

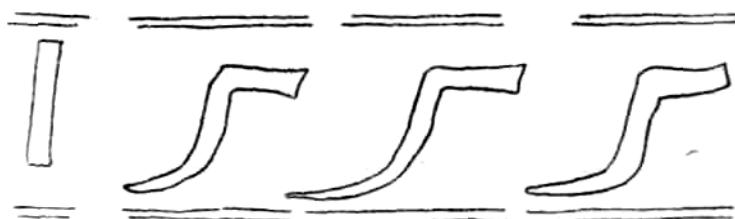
SZÉKELYSZÁLDOBOS

Református templom, kápolna-maradvány

Középkori templomépítésnek nem maradt itt látható nyoma, bár a falu már szerepel a pápai tizedjegyzékben. 1333-ban: „Joseph sacerdos de Zaldubus solvit II. banales” (MonVat I. 115.). A reformáció után Erdővidék egyházai között 1710-ben történt önállósulásáig Bardóc filiája (Benkő 1770).

Mai református temploma a falu északi szélén áll. Középkori formákat nem őriz. Sokszögzáródású apszisa északkeletrre tájolt és támpillérsoros, oldalfalai is nem középkori formát mutató támokkal tagoltak, délnyugati homlokzata előtt külön áll az 1838. évi földrengésben megrongálódott és 1853-ban újjáépített torony (EgyhLvt.). Első adatunk a már meglévő templom javításáról emlékezik meg: „A száldobosi Tempelmot is szépen renováltatta volt A. 1756. Mlgs. L. B. idősebb Daniel István Fő Király Biró Urak és néhai Nagyságos Asszony Petri Polixéna az Ur Hiv Párja.” (Benkő 1770.) Ezzel az építéssel lehet egyidős a mai szószékkorona, felirata szerint: RENOVATA IN ANNO 1825.

A templom kisebbik harangja 1555-ös évszámú. Bár ez támpont lehetne a templomra vonatkozóan is, a hagyomány szerint azt a XVII. században elpusztult Dobó és Volál Száldobosra települő lakói hozták magukkal (Kisgyörgy 1973. 84.).

302. A harang évszáma: 1555

303. Díszítés a harangon

Az ötvenes években Székely Zoltán múzeumigazgató a református templomtól nem messze egy *négykaréjos kápolna* alapjait ismerte fel a felszínre kirajzolódva. A kápolna emlékét a helynévadás is megőrizte: hozzá közel fekszik a „Kápolnára menő” kaszáló. Feltárása önmagáért, de az udvarhelyi Jézus-kápolnával való analógiájáért is szükséges volna.

Irodalom

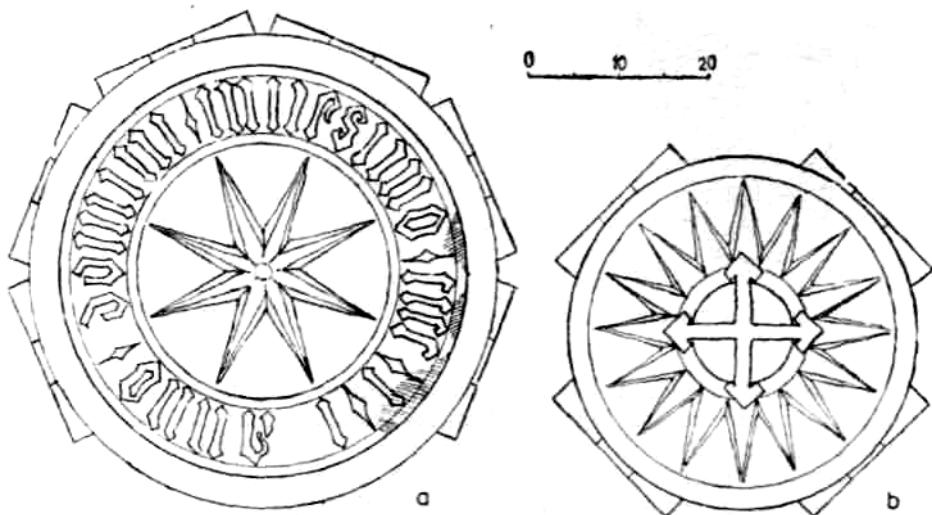
Benkő 1770. — Debreczeni 1932. 173—179. — Kováts 1942. II. 645. — Juhász 1947. 11, 13, 52, 143. — Darkó 1953. 207. — Tombor 1968. 189. — Dávid 1969². 544. — Dávid László: *Két templom a dobói pusztán*. MTük 1970. máj. 9. — Kisgyörgy 1973. 84. — Székely 1974. 67.

SZÉKELYSZENTERZSÉBET

Eőssi András, majd Péchi Simon udvarháza

Az Eőssi család a XV. században tűnik fel Szenterzsébeten. Az 1397-ben még Doboka megyében birtokló Eőssi János (ZsOkl I. 557.) utódja, Ladislaus Eusij de Zentersebeth 1467. november 3-án a Vizaknai Miklós fehéregyházi birtokait Ernisth Jánosnak juttató királyi rendelet végrehajtója (Ub 85.). Ugyanitt Ladislaus Ewsy de Hydeghkwth mint a segesvári domonkosok képviselője szerepel. Bár a család szenterzsébeti udvarházáról csak 1598-ban, Péchi Simonnak adományozásakor hallunk, bizonyos, hogy az Eőssi családnak ittléte óta volt udvarháza. Péchi Simon az 1598-ban szenterzsébeti Eőssi András birtokaira Báthori Zsigmond-tól kapott adománylevelét 1602-ben, majd 1606-ban is megerősíteti, s az utóbbi említi, hogy ez magába foglalja „a Szenterzsébeten levő egész birtokrészeket az ottan, a falu alsó szélén levő udvarházzal és Eőssi András-féle telekkel, mely most is az övé” (Bocskai István Liber Regius I. 2—3.; idézi Jakab 1901. 318.). Építkezéseikről adataink nincsenek.

A birtok tulajdonosa 1650 körül Gyulai Ferenc, ő egyben az egyház patrónusa is; 1724-ben a család a templomba temetkezik. Orbán Balázs a Péchi-udvarházat a falu templom alatti részére feltételezi, ugyanő említi, hogy az akkor ott birtokos Kemény család előrei, a régi kúriát lebontatván, a falu déli végén építkeztek (Orbán I. 154.).

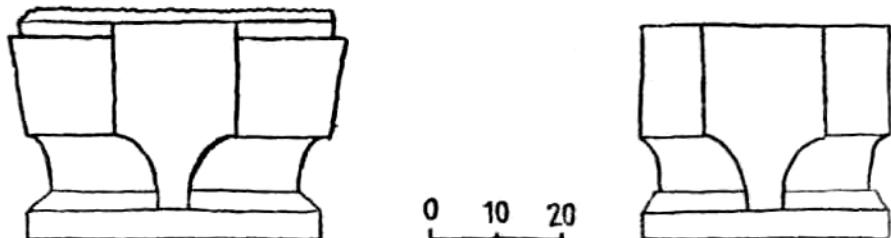

304. Évszámos boltzárókö: 1402 (vagy 1451); csonkulását a besötétített mező jelzi (a); a kisebb boltzárókö (b)

Református templom

Szenterzsébet tornyos temploma a falu keleti szélénben, kiemelkedő helyen áll. Ugyanitt állott 1870-ig elődje, a középkori templom is. A mai épület keleti részében, a padlózat alatt még megvan a régi templomból maradt kripta. De megmaradt a hajdani templom számunkra igen fontos két darabja: a szentély két boltzáró köve, az egyik 1402-es évszámmal.

A nagyobbik, évszámos zárókö a szentély sokszögzáródású boltszakaszának bordáit fogta össze, oldalán hat, egyszer vályúzott ékborda indítása látszik. A zárókövet nyolcágú csillag díszíti, peremén minuszkulás felirattal: ANNO · DOMINI · MILESIMO · C · C · C · C · I · I · (1402). A zárókö épp az utolsó számjegynél csonkult, így lehetővé teszi egy 1451-es olvasat (Benkő Elek) feltételezését is. A szentély téglalap alakú boltszakaszának záróköve kisebb, négy bordaindítással. Pereme sima, felületét 16 ágú csillag tölti ki, közepén körbe írt kereszttel. A két zárókövet ma a szószék alatt őrzik.

305. A két boltzárókö oldalnézetben

Orbán Balázs még járt Szenterzsébet régi templomában. Akkor a szentélyboltozat épen állott, a zárókövek a helyükön voltak. Szűkszavú leírásából néhány dolgot azért megtudhatunk: „E templomnak csak szentélye van meg eredeti alakjában, két keskeny metszetű, halholyag ékiményes ablaka csúcsíves, a harmadik át van alakítva, és így átalakuláson ment át a hajó többi ablaka is, hol csak a két elcsapott háromkaréjívű ajtó maradt meg eredeti alakjában, ez oldalajtó is egy később épülhetett elő-pitvarhoz mozdítatott ki.” (Orbán I. 154.) A leírt részletekből ma a záróköveken kívül csak az egyik szemöldökgyámos bejárat megcsonkított ajtószárnya van meg, 1764-es évszámmal.

Székelyszenterzsébet legelső templomának védőszentjéről kapta nevét. Középkori plébániát először a pápai tizedjegyzék említi. 1333-ban: „Nycolaus sacerdos de villa Sancte Elysabeth solvit III. banales”, 1334-ben: „sacerdos de Sancto Elyzabeth solvit II. banales antiquos” (Mon-Vat I. 115, 133.). A gótikus szentélyt 1402-ben építették, az Udvarhelyszéken a XV. században szinte hihetetlen mértékben fellendülő szentélyépítések nyitányaként. Biztonsággal egykorúnak tarthatjuk a két „keskeny metszetű, halholyag ékiményes” szentélyablakot is. Az Orbán korára már átalakított hajó a két szemöldökgyámos ajtókerettel a szentélynél későbbinek tűnik. A század közepétől számolhatunk az Eőssi család patrónusi támogatásával az építkezésekben és a templom felszerelésében.

A szenterzsébeti évszamos zárókö és bordaprofilja támpontot adhat a környék hasonló emlékeinek datálásához. Egyelőre azonban csak az Alsóboldogfalva unitárius templomában őrzött két azonos méretű boltzárókövet hozhatjuk fel analógiaként.

A falu középkor végi társadalmáról, népességéről néhány adat tájékoztat. 1567-ben 35 szabad székely porta kerül számbavételre (SzOkI II. 219.), 1576-ban Moré Gábor özvegye négy, Eőssi András hat jobbágypota után fizeti az ötvendénáros adót (SzOkI IV. 38.). Ebben az időben érintette a reformáció Szenterzsébet közösséget is, ahol a református, az unitárius közösség egyformán magának igényli a templomot és erős a Péchi Simon által alapított szombatos közösség is. Egy fejedelmi bizottság a többségi elvet érvényesítve „az Ecclesiát, templomot és Parochiát” 1639-ben a reformátusoknak adja át (Koncz 1882². 217.).

Az esperesi vizitáció 1660 táján veszi először leltárba a templomot, berendezését és az épület fenntartására szolgáló jövedelmeket, később is szigorúan felügyelve az egyházi javakra és azok számontartására (Liber Eccl. Udv. 1644. 165—166.). 1724. január 14-én így határoz: „A székek dolgában az 1718-i rendeléshez szabják magukat [...] mert a templom Isten háza és ott az örökség az Istené, nem falubéli ház vagy örökség után jár.” „Gyulai Ur Ó Ngs temettetése, alkalmatosságával a Férfi Székek közül vagy kettő kivágattatván [...] minden iffiu legény a karba járon. [...] a büntetésbeli proventus fordittassék Templom szükségire, szépítésire.” (Liber Ecel. 1715. 217.) Egy 1744-ben feljegyzett 25 forintos bevételhez később hozzátétek: „Harangra s Templom építésére elkölt.” (Uo. 181.)

A középkori templomhoz 1784—1785-ben építették a ma is álló tornyot. A két évből való megyebírói számadások között több téTEL vonatkozik „az ujj kő Torony építésére.” (Szent Erzsébeti Reformáta Ecclesiának

Libellusa. 1746. EgyhLvt. I. 7.) A torony, húsz ével ezelőtt elválva a templomtól, veszedelmesen megdőlt. Falusi pallérok 1962 körül a templom felőli oldalon a fundamentuma alá ástak, s a torony a saját súlyától 80 cm süllyedéssel helyreállott.

A templom romladozó állapotáról már 1802-ben szó esik. „A Sz. Erzsébeti Reff.Sz.Ecclesia Temploma kő falai Hasadozásának főbb okának találván a Czinteremben való temetkezést, a tellyes Eccla megegyezéséből határozta, hogy ennek utánna Senki is a Czinteremben ne temetkezhessék.” (Uo.) 1867. január 16-án a presbitérium új templom építését határozza el, „látván, hogy templomunk nemsokára romba dől” (Presb-Jkv I/11. EgyhLvt.). 1870-ben „a templom bontását mulhatatlanul megkezdik Martius 7-én. Mikoris helybeli lelkész Atyánkfia [...] harangoztat és egy imával vesz bucsut a századok óta fennálló s a buzgó hivereknek imádkozásra helyet adó ősi templomtól. [...] Mindkét munkavezető szorosan kötelezettek a bontás alkalmával felügyelni az ott levő anyagok épeni elszedésére.” (Presb. határozat 1870. február 27-ről. Uo.) Az új templomot 1872-ben fejezték be. 1876-ból még van egy, a régi templomot érintő határozat: „A templom és kerítésben és mellette lévő kövek eladását inditványozta elnök aa. mivel ugyis naponta apad és nem lehet használni.” (Uo.)

A székelykeresztúri múzeum egy középkor végi sírkövet őriz Szent-erzsébetről, mely a falu határában, szántás közben került elő. Egy természetes, görgeteg homokkő piskóta alakját és felszínének domborulatát használta fel készítője egy bajuszos arc ábrázolására. A fej fölött kis késő gótikus pajzs, az arc alatt kereszt van kifaragva. Hasonló, de sematikusan ábrázolt arcokat a késő gótikus gyámköveken találunk, ugyancsak onnan ismerős a kis címpajzs is.

Irodalom

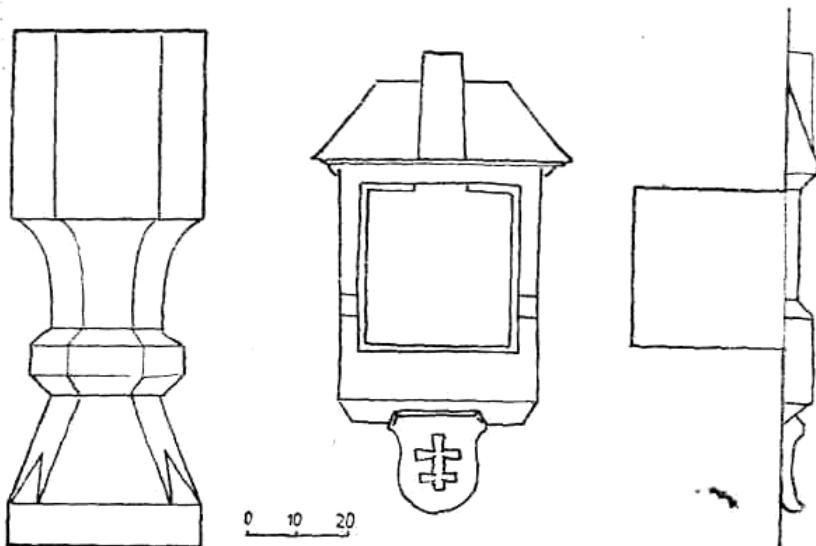
Orbán I. 183. — Borbáth Lajos: *Beszámoló Szenterzsébet ref. egyház utolsó tíz évéről, templomépítéséről. 1870—1873.* ProtKözl 1874. 79—80. — Fabritius 1875. 84, 85. — Koncz 1882². 107, 217. — Huszka 1833. 33. kk. — Jakab 1901. 318. — Debreczeni 1936. 161—169. — Keresztfuri 1939. 108. — Entz 1943¹. 226. — Juhász 1947. 11, 41, 43, 44, 53, 134, 136, 137. — Vătășianu 1959. 244. — Dávid 1966. 166—168. — Dávid 1969². 545. — Székely 1974. 65.

SZÉKELYSZENTKIRÁLY

Római katolikus templom, gótikus faragványok

A templom a falu közepén, két utca közt emelkedő dombocskán áll, kelet—nyugati tájolásban. A késő barokk és klasszicista stíluselemeket hordozó épület tornyának nyugati falán építési dátum áll: 1796—1799. A toronyaljból fa csigalépcső vezet a nyugati karzatra és a toronyba. Mind a hajót, mind a sokszögzáródású szentélyt kívül-belül lizénák tagolják; a belső teret késői, kosárvé, hevederekkel osztott lapos boltozat fedi. A szentély északi falához sekrestye csatlakozik.

A sekrestyében — a keleti falban — esetleg másodlagosan elhelyezett, késő gótikus és reneszánsz elemekkel díszített szentségtartó fülke található. A fülkét a falsíkból kiemelkedő tagozat kereteli; felső részét

306. Keresztelőmedence

307. Szentségtartó fülke

oromzat koronázza, alsó keretére rézsűs állású címerpajzs támaszkodik, rajta domborúan faragott kettős kereszt, a templom védőszentjének, Szent István királynak attribútuma. Ezt a köfaragványt épülő vagy készen lévő szentélyhez, illetve sekrestyéhez készítették a XV—XVI. század fordulójára.

A templomban egy gótikus, XV. századi *kő keresztelőmedencét* is őriznek. Formája kehely alakú, nyolcszögű felső résszel és ennek megfelelő szárral, mely sarokprizmák közvetítésével támaszkodik a négy-szögű talpra. Egyik lapján festett felszentelési kereszt nyoma látszik, egyéb díszítés nincs rajta. Vidékünkön Lövétén és Fenyéden találunk hasonló darabokat.

A templom és a falu ugyanannak a védőszentnek nevét viseli. Ez pedig azt jelzi, hogy itt a település és egyháza egyidőben alakult. Azt viszont csak falkutatással lehetne eldöntenи, hogy a jelenlegi templom őriz-e a falaiban régebbi, esetleg még középkori részleteket. Szentkirály első okleveles előfordulása későre esik: 1566-ban négy személyt vesznek számba innen a lustrán (SzOkl II. 203.), az 1567-es adóösszeírásban 14 porta szerepel (uo. II. 220.). 1606. január 6-án az udvarhelyi református zsinati végzés kimondja, hogy Szentkirálynak és Oroszhegynek közös papja legyen, aki „in Mater Ecclesia Szent Király, altero autem in Filia Oroszhegy” szolgáljon (Veszely 1860. I. 340). E falvak nemsokára visszatértek a katolikus hitre, s azt követően minden két önkálló egyházként szerepel. A régi templom részleges pusztulását az 1784-es vizitáció jegyezte fel: „Szentkirály régi alapítású egyház. Múltja ismeretlen, mert parókiája, templomának fedele és felső része a tatárok által rájuk vetett tűzben elégett.” (Decret. Vizit. 1784. nr. 815. Idézi Schem 1882. 189. és

Jakab 1901. 204.) A tatárpusztítás ideje nincs év szerint feljegyezve, de csak 1661-ben törtéhetett. Így a templom újjáépítésekor a régi — a kőfaragványok tanúsága szerint késő gótikus építésű — templomnak még lehettek fennmaradt részletei. Az új templomról való feljegyzés: „Primum lapidem aedificandae novae ecclesiae a. 1796 Franciscus Török de Kadicsfalva posuit.” (Schem uo.).

Irodalom

Veszely 1860. I. 340. — Orbán I. 64. — Schem 1882. 189. — Jakab 1901. 204. — Juhász 1947. 46, 57.

SZÉKELYSZENTMIHÁLY

Unitárius templom

A Nyikó menti község alsó végében, az országút és a Nyikó között álló, 1841—1850 között épült unitárius templom egy korábbi, középkori templom helyén áll. Építéséhez felhasználták a régi templom anyagát, amelyben feliratos római kövek is voltak.

A mai templom torony alatti bejáratát kétoldalt feliratos római oltárkö szegélyezi, minden kettő a IV. hispániai légió kötelékében az énlaki katonai táborban állomásozó tiszt fogadalmi oltára. A templomfal lábáztatával részében több helyen is, ahol a vakolat lemállott, hasonló kváderkövek túnnek elő, de csak e kettő fordul feliratával kifelé.

A régi templom gótikus voltáról egy püspöki vizitációs jegyzőkönyv tájékoztat 1789-ből, amely szerint „Ezen fundusnak közepébe Cserefa tserép fedél alatt vagyon egy Tizenöt kő Lábakkal megerősített Kő Templom, az egyik végiben Sendely fedél alatt épült Kő Tornonval együtt. [...] Nap keletről való része ezen irt Templomnak boldajtásos, a Nyugatról való p[edi]g szép virágokkal ékesítve mennyezetes, melyik közepén illyen irás olvastatik: AZ EGYETLEN EGY ISTEN-NEK ÉS SZ. FIÁNAK A JÉZUS KRSNAK TISZTELETÉRE ÉPITETT EZ A MENNYEZET A SZ. MIHÁLLYI MÁTER ÉS FILIALIS ECCLÉSIA KÖLTSÉGÉVEL T. TARTSAFALVI SIGMUND CURATOR LÉVÉN 1778. Két végén is a Templomnak vagynak két Chorusok az egyik Köböl két kő lábakon, a más Deszkából festékesen négy fa lábokra építettek lévén, ennek közepén ezen irás: SOLT. 149 VS. 1. ÉNE-KELLYETEK AZ URK. UJJ ÉNEKET AZ Ő DITSÉRTI ZENGJEN AZ Ő SZENTEINEK GYÜLEKEZETÉBE 1778. Olvastatik ezen Kar felett lévő Templom oldaláb[an] egy részén festett virágok közé hellyeztetett illyen irás is: HIC JACET MICHAEL TARTSAFALVI FILII G. D. ALBERTI TARTSAFALVI DEPICTUM A GEOR. PAPOLTZI, M. EJUS Q. LOCI A.D. 1 6 3 6. A Templom közepe táján levő Arcus mellett vagyon köböl építetett Prédikálló Szék.” (UnitPüspVizit 1788. 671—672.) Ugyanezen jegyzőkönyvben olvashatunk a leltárba vett javakról is, ezek közül az az ezüstpohár, amelynek „szárán vagyon egy ezüst négy szegre ki metszett virágokkal való ékesség” (uo. 677.), egy rotuluszos gótikus kehely lehet. A harangok közül a nagyobbik középkori. A kisebbiket a Szentmihályhoz tartozó filiákat felsoroló felirata teszi jelenetőssé: „Vagyón egy Nagy Harang, melyen semmi Superscriptio nincsen,

hanem valami Madarak és Vad állat képei a virágzás közi öntetve láttnak. Más kisebb, mellyen illyen irás vagyon: OPERA UNITARIO-RUM FUSA EST SZENT MIHÁLY, BENCED, KOBATFALVA, KADATS ANNO DN. 1711.” (Uo. 679.)

A fenti leírásból egy gótikus, keletelt, támpilléres torony—hajó—szentélyből álló templom áll előttünk, a hajóban nyugati kőkarzattal, diadalívvel, a szentélyben boltozattal. Az egyház elöljárósága gondosan felügyelt a bontásra, s a megtalált hét feliratos római körölt 1842. június 4-én részletes jelentést küldött a püspökségnek (UnitPüspLvt. Közölte Russu 1957. 539—541.). A jelentés három szempontból figyelemre méltó.

Kiegészítő adatokat tartalmaz a régi templomra vonatkozóan, de ezek jóval szegényesebbek, mint amit várhatnánk. A mai bejárat déli oldalán levő feliratos kő eredetileg a déli kapuzat nyugati oldalába volt beépítve, a 6-os számmal jelzett kő egy nagy „szeglet kő” fölött volt elhelyezve (Russu, i.m. 536, 538.) „[...] a talált kövek mind a templom fundamentumába hosszan lefektetve találtattak [...], a templom faloldala olajas enyves festékkel belölről behuzva — oda sok állatok, emberek valának rajzolva — mely szép munkát még annyi üdő sem vala képes megsemmisiteni — ugy a toronyfedél alatti felső része sötétes égszinre festve virágosan — kivált az északi oldalán minden idő daczárais, tisztán egész a lebontásig mutatkozott — mindezek felhozatala a régiiségek buvárainak gondolkozásra anyagul szolgálhatnak.” (Uo. 540.)

A jelentés arról tudósít továbbá, hogy az új templom helyét 1841-ben már kijelölték, alapkövét letették és a régi templom tornyát lebontották. 1842-ben kezdték bontani a régit és építeni az újat. Az új alapok körül fogták a régi templomot. Az építkezést 1850-ben fejezték be.

A jelentésből kitűnik végül, hogy „az ujj üdő szellemével haladni kivánván” határozták el az új templom felépítését, „és pedig a jelen század izlésével”, a szándékot tehát a változó korízlás vezérelte. Annyi középkori templomunk nyomtalan vagy majdnem maradványok nélküli eltünésének oka, hogy lebontóik a kövek nyelvén nem értve, csak korbéli dátumos feliratokat kerestek: „Mindenki, T. Pap, mester, ekklésia előljáróság feszes figyelemmel kisérők a hivek munkálatját — tsak nem minden nagyobb s úgyszólvan formás kő alatt, a várakozásnak megfelelőleg reménylenénk oly adat birtokába juthatni, mely ezen ó templomnak egykor építő mesterét s építetőit — az év feljegyzésével előtündetné — mind hiába — ujságvágyunk nem elégítettek ki.” (Uo. 540.) S bár dicséretesen megmentették a római oltárkövek feliratait, a középkori faragványokat a falakba építették.

A középkori templom gótikus stílusa idézett adatainkból bizonyítható. Ennél korábbi templomot sejtet azonban a védőszentből származó falunév, valamint a plébánia előfordulása a pápai tizedjegyzékbén: 1333-ban: „Marcus sacerdos de Sancto Michaele solvit VI. banales. Item Paulus sacerdos de villa Sancti Michaelis solvit XXIII. denarios.” (MonVat I. 116.) 1334-ben „Item Mark sacerdos solvit III. banales antiquos” (uo. 132.). Az 1333-ban előforduló Szentmihály és Szentmihályfalva vagy két külön község, amelyekből ma már csak egyik azonosítható a mai falaval, vagy előttünk ismeretlen okból abban az évben két pap fizetett tizedet a faluból.

Az 1842-ben lebontott régi templom középkor végi és azutáni sorsa a faluközösség, egy abból kiemelkedett család és a szomszédos filiák népe áldozatosságához kapcsolódik. Már 1462-ben feltűnik az a Tarcsafalvi család (SzOkl VIII. 98.), amelyből Tarchafalwi Marton Deak és Pál 1566-ban Szentmihályról írják magukat (SzOkl II. 194, 202.). Albert *udvarházat* és jobbágytelkeket bír Szentmihályon és Malomfalfán 1584-ben (Liber Regius Sig. Báthori. 161. Említi Jakab 1901. 330.). Az ő fiáról szól 1636-ban egy festett szentélyfelirat. Hasonlóan jelentős lehetett a Szentmihályi Geréb család: Szentmihályi György özvegye 1497-ben egy birtokcsere kapcsán szerepel (SzOkl VIII. 176.), Szentmihályi Geréb Jánost a főnépek között vették számba 1566-ban, ugyanakkor Miklós 25 jobbágytelket kap a faluban (SzOkl II. 194, 209.). A falu társadalmi összetételéhez a XVI. század második felében 4 feljegyzett lófő (1566-ból, SzOkl II. 202.), tíz szabad székely porta (1567-ből, SzOkl II. 219.) is hozzátarozik.

Nincs adatunk arról, hogy a középkorban milyen faluk tartoztak Szentmihály plébániájához, de valószínűnek tartjuk, hogy az okleveleken 1460-tól szereplő Kecset, az 1480 körül említett Bencéd és az 1462-ben felbukkanó Kobátfalva már akkor közös plébániát alkotott vele s építkezéseiben már a középkorban is részt vállalt.

Irodalom

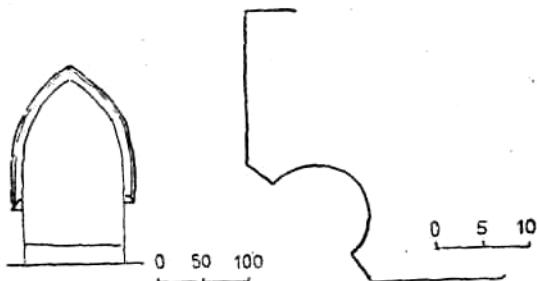
Orbán I. 107. — Jakab 1901. 330. — Keresztfuri 1939. 115. — Juhász 1947. 11. — Russu 1957. 539—541. — Négyeszáz év (képtáblákon).

SZÉKELYSZENTMIKLÓS

Unitárius templom

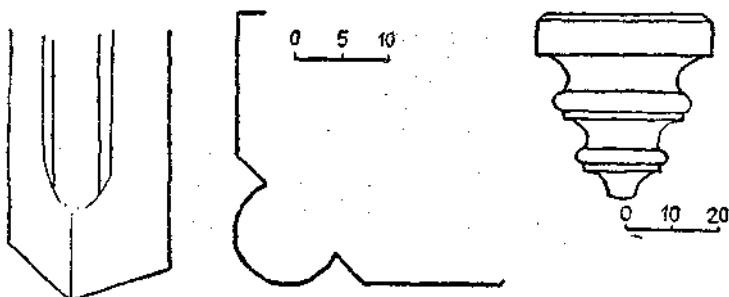
A Nyikó mellékvölgyében fekvő kis falu közepén áll az unitárius templom. Felfelé keskenyedő magas tornyához keleti oldalon egyhajó-templomter csatlakozik, amelyet kelet felé sokszögzáródású szentélyrész zár le. Egyszínű kazettás mennyezetén felirat olvasható: AZ 1862 ÉV-BE: KÉSZULT: AZ EKKLÉ[SI]A KÖZKÖL[TSÉGÉN]. A templom torony alatti nyugati bejáratát *csúcsíves nyílású*, hornyolt profilú kőkeret szegélyezi. Küszöbköve szintén faragott kő, vastag hengertag profillal. Eredetileg egy másik kapunak volt a kerete. A hornyolt keret és a hengertagos darab profilméretei egyezőek. A templom déli portikusának oldalfalába egy fordított kúp alakú, tagozott gyámkő van beépítve, s egy ugyanilyen késő gótikus gyámkő található a parókia kertjében is. A toronyfalba vezető lépcsőfeljárónál két darab, minden két sarkán élszedett, faragott kváderkő van beépítve.

Az új templomba beépített gótikus faragványok egy korábbi templomból valók. Ennek helyét pontosan, formáját megközelítő pontossággal ismerjük. A középkori templom a falu nyugati felében, a parókia kertjének egy kiemelkedőbb részén állott, körülötte temető terült el. A helyszínen látszik, hogy alapfalai a lebontás után a földben maradtak, tájolása kelet—nyugati irányú volt. Egy 1732-ből való vizitációs feljegyzésből romlott állapotáról hallunk: „Az Szentmiklósi nagy templom majd elpusztul.” (GenerVizit 1715. idézi Kelemen 1922. 179.) Részletes

308. Gótikus kapu az új templom bejáratánál

leírás maradt a templomról a lebontása előtti időből. Az 1789. május 29-i egyhárvizsgálat jegyzőkönyvében ezeket olvassuk: „[...] mint hogy a Templomot olly romladozva s félelmes állapotba találá, melly keserves consequentiakat nyári tempestásoknak idején hamar okozhatna, tehát a Templomnak minden haladék nélkül való megépítésére szükséges előre való készületeket committálá a Visitatio az Ecclának. [...] Vagyon egy Fundus a Falunak Kede felől való végiben a Falun küjel, Templom Mezeje nevezetű hellyen [...] vagyon pedig rajta egy megrömlött és meg-hasadozott köő Templom, tiz meg romladozott köő lábakkal megtámasztva, de mind a Templom, mind a Kő Lábak dőlő félben vagynak, a Templom Sendellyel fedetett, egy bejáró ajtaja vagyon, mellyis régi meg hasadozott, sorka zárja fa; Vagyon négy Ablakja, hárma nagy és Farostélyos, a negyedik tsak kitsin, a Nap nyugot felől való végiben, mellynek sem Ablakja, sem rostélyja nintsen. Mennyezete egészen mind a Férfiak, mind az Asszonyok felett virágosan festett és Párkányos, a Férfiak felett a Mennyezeten vagyon Illyen Irás: HOC OPUS AEDIFICATUM EST IN HONOREM UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI SUMPTIBUS GENEROSI DNI SIGISMUNDI PALFFI DE GAGY ANNO DOMINI 1 6 9 1 PER R. DANIELEM D. MUSNAI. [...] Hátul a Férfiakon a Templom végib. a köő falon belül a templomb. vagyon illyen irás: HOC TEMPLUM RENOVATUM EST IN HONOREM

309. Kapuzattöredék az új templomban

310. Gyámkő a régi templomból

UNIUS VERI DEI ET FILIJ EJUS JESU CHRISTI TEMPORE CURATORIS DOMINI DANIELIS SZT ANNAI AO DNI 1 7 6 3. [Folytatása bibliai idézet] A Prédikálló Szék köböl való [...] külön, a Templomtól Nap nyugatra mint egy husz lépéshosszra egy köböl való, a négy szegletin 4 kő lábakkal erősített, két contignatios szarvazatu sendellyel fedett Torony. A két oldalán bolthajtásos bé járó nagy Ajtó helly.” (UnitPüspVizit 1789. 711—713.)

A már lebontott templom maradványait Orbán Balázs is megvizsgálta: „[...] a dombtetőn csak felületes vizsgálatra is felismerhetni az apátsági templom alapfalait, melyek egy 36 lépés hosszú és köríves apsisú, tehát román ízlésű templomra engednek következtetni; látszanak a templomot körülött védőfalaknak is alapfalai, és a szomszéd kerékben mindenütt épületnyomok, melyek az apátsági residentia homályos maradványai.” (Orbán I. 117.) Ő Benkő *Milcovíja* és helyi egyházi feljegyzések hagyományanyaga alapján tartja e maradványokat egy apátsági templom romjainak. A hajdani templom nagy mérete valóban feltűnő, teljes hosszúsága a bögözzivel egyező. Pedig adatainkból a népesség kicsiny számára következtethetünk a XIV. századtól kezdve, amikor is Szentmiklós plébániáját először említi: „[...] sacerdos de Sancto Nicolao solvit II. banales” (MonVat I. 133. — 1334. évi tizedjegyzék). Az 1566-os lófő-összeírásban csak egy személy szerepel (SzOkl II. 205.). 1567-ben négy kaput vesznek számba (SzOkl II. 219.), 1576-ban Johannes Literati 11 jobbágyporta után fizeti az ötvendénáros adót (SzOkl IV. 39.). A szomszéd faluk tartozhattak egykor Szentmiklós plébániájához, ezek közül Kis- és Nagykedének nincs középkori temploma, Medesér és Tordátfalva a XV. században, Siménfalva a XVI. században rendelkezik már saját templommal.

Ha a régi templomra vonatkozó adatokat összegezzük, két középkori építkezést különíthetünk el, amit két későbbi javítás részben módosított. A megmaradt csúcsíves ajtókeret és a másik, hengertagos töredék analógiáit átmeneti korú templomainknál találjuk meg. Közel azonos méretűek Szentlászló, Olasztelek, Patakfalva kapuzattörékei, Rugonfalva, Oklánd, Felsőboldogfalva félköríves ajtókeretei. Ezek alapján, Szentmiklós félköríves záródású szentélyét is figyelembe véve, az első építkezést a XIII—XIV. század fordulójáról keltezhetjük. A gyámkövek, támpillérek a hajó boltozott voltát bizonyítják, ami a XV. század második felére tehető átépítésről tanúskodik. Talán a második építkezés kor készült a négy saroktámmal épített, szabadon álló torony is. Az építkezések korát és egymáshoz való viszonyát a maradványok feltárával lehetne pontosan tisztázni.

Az 1789. évi egyházzelválaszt idején már festett kazettás mennyezet fedи a diadalívvel tagolt hajót és szentélyt; az 1691-es készítési évszám biztonsággal csak a szentély mennyezetére vonatkoztatható. Az 1732-ben már rossz állapotban lévő templomot a szentély belső faláról lemasolt felirat szerint 1763-ban javították, de 1789-ben ismét komoly javításra szorult, ami ha meg is történt, a középkori templomnak már csak néhány évtizedre biztosította fennmaradását.

Irodalom

Orbán I. 117. — Gerecze II. 950. — Kelemen 1922. 179. — Dávid 1969². 545.

SZÉKELYSZENTTAMÁS

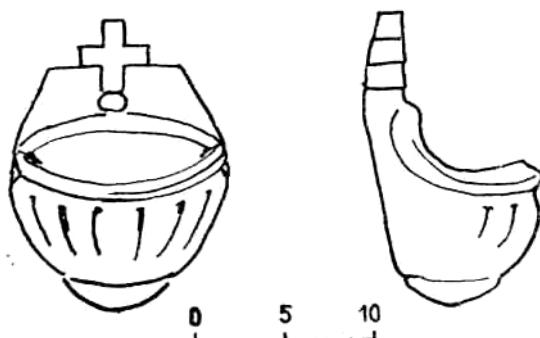
Római katolikus templom

Szenttamás plébániája már az 1333. és 1334. évi pápai tizedjegyzékben szerepel — udvarhelyszéki viszonylatban az átlagosnál magasabb tizeddel („Sacerdos de Sancto Thoma solvit VI. banales. Petrus Sacerdos de Sancto Thoma solvit IIII antiquos banales.” MonVat 115, 132.). A falunév is korai, így méltón feltételezhetjük egy hajdani középkori templom létét. A mai templom a falu délnyugati, legkiemelkedőbb pontján, köfallal kerített dombtetón áll. 1820—1822 között épült klasszicista stílusban, hajó—torony—szentély hármas tagolással. Elődjének semmi látható nyomát nem őrizte meg, viszont a torony előtti részen a kókerítés kapujáig és azon kívül is egy régebbi épület fundamentum- és omladékkövei alkotják a földfelszínt. A felszínig feljövő köréteg csakis a régi templom helyét jelölheti.

A mai templom sekrestyéjében egy kb. 30 cm magasságú, szabályosan nyolcszögletűre faragott kőhasáb van, közepén félgömb alakú mélyedéssel; az eredetileg gótikus faragvány ma a füstölőhöz szükséges parázs izzítására szolgál. Néhány évvel ezelőtt, az 1885-ből való oltár javításakor az oltár alól, majdnem a padlószint vonalából egy falra akasztható kő szenteltvíztartó került elő a hozzá való nagy vasszeggel együtt. Negyedgömb alakú teste gerezdelt, alján egy domborulattal megnyújtott. Hátlapja magasított, tetején görög kereszт. Emlékanyagunkban egyedülálló formájú középkori kőfaragvány.

Ezek az építkezéssel összefüggésbe nem hozható és nem kormeghatározó darabok a régi templomról nem tájékoztatnak, de bizonyítják létét. Nem sokkal többet árulnak el róla a későbbi adatok és visszaemlékezések sem.

1824-ben, az új templom szentelésekor a püspöki vizitáció mint elő hagyományt jegyzi fel, hogy a templomot 1555 körül Izabella királyné költségén restaurálták; ekkor csatoltak új szentélyt a pogány templom négyszögletes formáját mutató templomépülethez („Circa annum 1555 Regine Isabellae ut fertur sumptibus delubri. paganorum quadrangularem formam referens tenebricosum Templum adjecto Sanctuario restauratum fuit.”), majd a tatárok (bizonyosan 1661-ben) mind a templo-

311. Kő szenteltvíztartó

mot és tornyot, mind a parókiát felégették, a harangokat pedig elvitték (Vizitációs emlékirat 1824. Egyhárvölgy és Domus Historia Szenttamás, 17.).

A templom fenntartása, javítása — adataink szerint a XVII. században, de valószínű, hogy már korábban is — Szenttamásnak és filiális egyházaiból egyaránt kötelessége volt. Fancsal, Tibód, Ülke, Kadicsfalva próbálnak szabadulni e kötelezettségtől, attól kezdve, hogy saját templomaikat megépítik. Így 1614-ben „praedicatori tartás és a Szent Tamási templomnak birodalma felől” pereskednek. Határozat állapítja meg, hogy „a praedikátor tartás és a Szentegyháznak birodalma a maior parst illeti [...] minekutána Gergely pap elköltözött volna, annak előtte a Szentegyháznak koltsát az Actorok közül Tiboldi György kezéhez adta” (Az udvarhelyi plébániai levéltárból közölte Veszely 1860. I. 285.). 1656-ban a szenttamási megyebíró azért perli a kadicsfalviakat, akik a maguk templomához vágták le az anyaegyház erdejét, hogy „a Sz. Tamási templomhoz volt az az erdő legalva” (Veszely, i.m. 346.). 1659-ben: „Kadicsfalva Udvarhelyhez akar állani, a Szent Tamási templomra, cínteremre nincs gondja.” (Uo. 348.)

Kadicsfalva 1667-ben vált külön, mai temploma 1780-ból való.

Irodalom

Veszely 1860. I. 283, 285, 346, 348. — Orbán I. 64. — Schem 1882. 190. — Juhász 1947. 11, 31, 39, 134.

SZÉKELYUDVARHELY

Udvarhelyszék központja, Székelyudvarhely — bár jelentősége már a középkorban kétségtelen — csak egyetlen épen maradt középkori építészeti emlékkel rendelkezik: ez a Jézus-kápolna. Két hajdani emléke: a Budvár és az ún. Csonkavár nagyon átalakult formában maradt ránk. Nyomtalanul eltűntek a várbeli kolostortemplom, a plébániatemplom, Szombatfalva és Bethlenfalva templomai, a Szent Anna és Szent Imre tiszteletére épült kápolnák középkori épületei. Némelyikről van néhány adatunk, másokról a krónikás említések rövid híradásain túl semmi sem tudunk. A város hajdani építészeti emlékeire vonatkozó levéltári, illetve régészeti kutatás még a kezdeteknél tart, de a Budváron, majd a Jézus-kápolnánál végzett ásatások további kutatásra ösztönöznek.

A városra vonatkozó adatok alapján a szék központjához méltó, gazdag középkori építőtevékenységre következtethetünk, s az, amit a város és Udvarhelyszék faluinak megmaradt és felkutatott középkori építészeti emlékeiről tudunk, ezen a téren kiegészíti egymást. Székelyudvarhely történetére vonatkozó adatainkból éppen ezért először azokat vesszük számba, amelyek meghatározóak voltak alakulásában, amelyek a középkori középületek létrejöttét és alakulását befolyásolták és általában az építészet és a társművészetei tevékenységének medret szabtak.

A kezdetekre vonatkozóan két régészeti eredményre kell hivatkozunk: egy római katonai táborhely és polgári település nyomainak feltárássára a város főterén — ez a Marosvács—Oltszem közötti limes vonalának egyik pontja volt — és egy XI—XII. század fordulójáról való településre, amelynek égetett edénytöredékei 1956-ban kerültek elő (Fe-

renczi 1971. 1141.). Szintén ebben az időben épül ki órhellyé az eredetében sokkal ősibb budvári vár. Ez a vár — amint azt az ott talált régészeti anyag bizonyítja — összefüggött nemcsak az udvarhelyi teleppel, hanem más környékbeli órhelyekkel és telepekkel is (uo. 1140, 1144). Udvarhelyen és környékén tehát a XI—XII. századtól kezdve számolhatunk a maradandó anyagból való építkezés lehetőségével, emlékeink azonban ennél későbbiek.

A telegdi székelyeket említő 1224-es oklevél a város létét ugyan nem bizonyítja, de arról már tájékoztat, hogy hol van a „terra siculo-rum”, a székelyek földje (SzOkl I. 5.), s az 1270—1280 közötti oklevelekből azt is megtudjuk, hogy a későbbi Udvarhelyszék területe egyházi tekintetben a telegdi főesperesi kerület része volt. Körülbelül ebből a korból való volt a várbeli kolostortemplom és az akkori város egyik déli szomszéd falujában a Jézus-kápolna.

A város nevét először a telegdi főesperesség „erdőháti” plébániáinak a pápai tizedjegyzékben való felsorolása közt találjuk. 1333-ban „Vduorhel”, majd „Oduorhel” alakban. A tized nagyságát tekintve Udvarhely a felsorolt települések sorában a negyedik helyre tehető. És bár ez az adat város voltát nem igazolja, az önálló plébániatemplom létezését már igen.

A városnak mint Udvarhelyszék székhelyének vezető szerepről csak a XV—XVI. századi adatokból értesülünk, de bizonyosak lehetünk afelől, hogy már korábban, a székely székek kialakulása idejében ilyen szerepet játszott. 1357-ben Udvarhelyen tartják a székelyek nemzeti gyűlését, s ez a városnak nemcsak a széken belüli, de az egész székely közösségbeli kiemelkedő szerepét jelzi. Amit Demény Lajos a társadalmi fejlődés és szervezeti változás összefoglalásaként Udvarhelyszék vezető szerepről mond, az elsősorban Székelyudvarhelyre vonatkoztatható: „A XV. század elejére kialakult a székely gazdasági, társadalmi, bíráskodási és katonai rendnek megfelelő sajátos szervezési forma: a székely székek rendszere. A Nagy-Küküllő felső völgyében majdnem 130 falut számláló Udvarhelyszék a legfelsőbb, ún. anyaszék szerepét töltötte be. Itt székelt a székelyek ispánja, majd főkapitánya, főkirálybírája s a székely peres ügyek felső továbbviteli fóruma.” (Demény 1976. 17—18.) A város jelentőségét és középkori mozgalmas életét még jobban kiemeli, ha az előbbieket kiegészítjük azzal, hogy többnyire itt zajlott le a „lustra”, a nemzeti haderő évenkénti összeírása, a családonként hadkötelesek név szerinti számbavétele; innen indult a rendelkezés a részbeni vagy általános Tiadi „felülésre”; itt gyülekezett és innen indult az ispán vezetése alatt a haderő (Jakab 1901. 206.). Székgyűléseken, törvénynapokon jeles személyiségek fordulnak meg Udvarhelyen (Hunyadi János, Vetési Albert csanádi püspök, Tamás vránai perjel és mások). A világi és egyházi főemberek, a székek vezetőinek és jogtudónak jelenléte megannyi kulturális, művészeti hatás átvételére, cseréjére adhatott lehetőséget.

A város iparának, kereskedelmének fejlődésére vonatkozó adataink a XV. századtól kezdenek szaporodni: a tímárok és vargák céhét például 1459-ig lehet visszavezetni (Fodor László: *Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának kérdéséhez*. 183—184.), maga az ipar pedig korábbi a céhek kialakulásánál: nemrégén kerültek felszínre a város főterén egy fazekas- és egy kovácműhely XIV—XV. századra tehető ma-

radványai és készítményei (Ferenczi Géza: *Lapok Székelyudvarhely ősmúltjából*. Kézirat 1973. 7.) 1485-ben az itt tartott székely nemzeti gyűlésről kelt oklevélben nevezik először „Oppidum Wduarhel”-nek, Udvarhely városnak; ez már csak egy régebbi — a hagyomány szerint Zsigmond király óta létező — rang és állapot okleveles megjelenése (SzOkl III. 108.). A város első megmaradt kiváltság levele 1557-ből való (SzOkl II. 138.).

Udvarhely városiasodása kedvező feltételeket teremtett az Erdély-szerte akkoriban nagyon tevékeny koldulórendeknek és az építkezések megindulásának is. A domonkosok Székelyudvarhelyen lévő rendházára az első adat 1497-ből való, s azt is tudjuk, hogy az 1562-ben épült vár a „klastrom” átalakított épületeit is magába foglalta. A ferencesek itteni középkori működéséről ellentétes adataink vannak ugyan, de nem zárhatsuk ki teljességgel az ő jelenlétéket sem. Az emlékanyag teljes elpusztulása miatt sem a középkori építkezések jellegéről, sem annak a vidékre gyakorolt hatásáról nem tudunk pontos képet alkotni. Székelyudvarhelynek mint központnak azonban szerepe volt abban a fellendülésben, ami Udvarhelyszéken a XV. század közepe és a XVI. század közepe között általában a művészettel mutatkozik, s amit ma éppen a környező falvak megmaradt emlékein, Fenyéd, Szenttamás, Szentlélek, Lengyelfalva, Farcád és Felsőboldogfalva középkori építkezésein tudunk lemerni.

A vár 1492-ben történt megépítésével és körülötte a királyi várispánság kialakításával Báthori István erdélyi vajda erőszakkal avatkozott be Székelyudvarhely életébe. Célja a központi hatalom erősítése, fennálló székely társadalmi-gazdasági viszonyok erőszakos megváltoztatása volt, és nem a város és környékének védelme. A legjobban sújtott udvarhelyszéknek végül — mint tudjuk — az egész székely közösséggel által támogatva sikerült is elmozdítatniuk a hatalmával visszaélő Báthorit vajdai tisztségéből. Az építés politikai előzményeiről és következményeiről persze egyelőre sokkal többet tudunk, mint magáról az építkezésről és annak körlülményeiről. Az 1562-es második várépítés ugyanis ma szétválaszthatatlanul elfedi az akkori építésből eredő részket.

A XVI. század első felében Udvarhely városához is kapcsolódtak az egész székelység életére nézve oly jelentős események, mint a székely közösség 1505-ös udvarhelyi, 1506-os agyagfalvi gyűlései és az ott hozott jog- és hadvédelmi intézkedések, majd az 1519—21 közötti felkeléssorozat és azok vérbe fojtása. Ezek a társadalmi változást is hordozó események változást hoztak a városra nézve is: az 1562-es székely felkelés következményeként felépül a Székelytámadt vára, szellemi terepedig elkövetkezik a reformáció, a középkor egységes hitű egyházának széthullása. E korból a templom feletti vitákból és az új templomépítésekre vonatkozó rendelkezések irataiból már van némi szükös napanyagunk az azóta eltűnt vagy újjáépített középkori épületekre vonatkozóan.

Az 1562-es székely felkelés vérbe fojtása után János Zsigmond a székelyek féken tartására a meglévő vár és kolostorépületek felhasználásával felépíteti a Székelytámadt várát. A város pedig 1571-ben Gyárosfalva, 1577-ben Szentimre község hozzácsatolásával bővült. Így lett ide

312. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciálói és díszítései I.

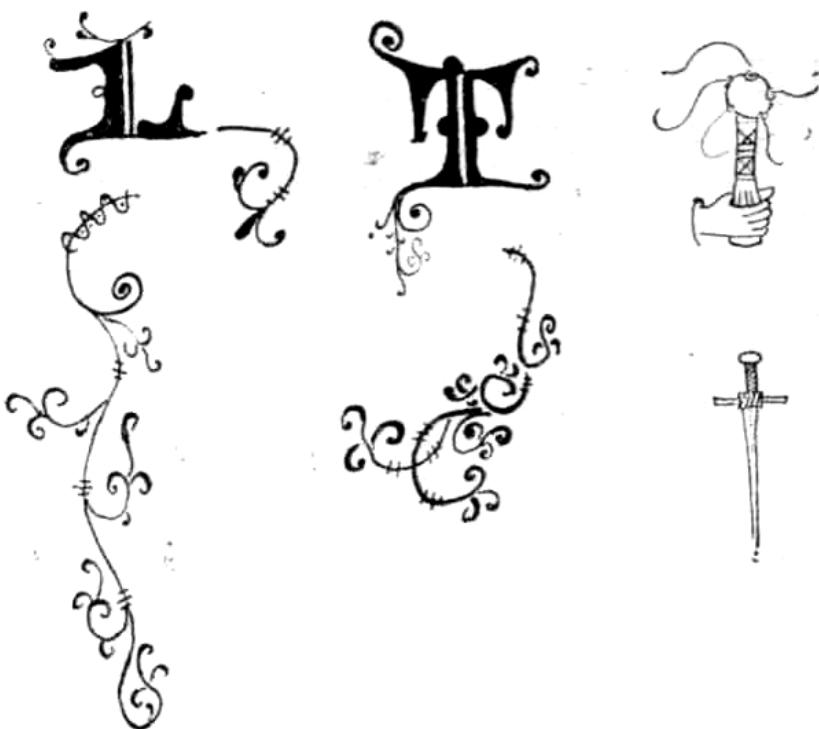
tartozóvá a Jézus-kápolna, s ha még állott, Szentimre temploma vagy kápolnája is. Mikor jóval később, a múlt század végén, Szombatfalvát, s századunk ötvenes éveiben Bethlenfalfalvát a városhoz csatolták, azoknak már nem voltak középkori emlékeik. Ma már csak a föld alól és a levél-tárból lehet kiásni valamit a hajdani Udvarhelyszék központjának valamikor bizonnyal gazdag középkori műlékanyagából.

Székelyudvarhely középkori művészeti emlékeiről szólva ki kell törünk arra a középkori kéziratos könyvre, amelyet *Székelyudvarhelyi Kódex* néven tart számon a szakirodalom. Ennek a kódexnek nemcsak annyi köze van Udvarhelyhez, hogy ott őrzik (a Dr. Petru Groza Líceum tulajdoná), hanem hogy szerzője és címzettje is udvarhelyszéki volt: Nyujtódi András ferences szerzetes készítette apáca húga, Judit számára a tövisi kolostorban, 1526-ban. A kézdiszéki primor család 1426-ban tűnik fel, s 1459-től Udvarhelyszéken jelentős szerepet játszik. A századforduló után, 1505—1525 között a család három ága Rugonfalvi Nyujtódi Pál, Szentdemeteri Nyujtódi György és Keresztúri Nyujtódi Demeter révén mind közigazgatási, mind egyházi tekintetben jelentős Udvarhelyszék és a székely közösség életében (1. a SzOkl adatait és Nagy Iván XII. 193.).

A kódex szerzője, Nyujtódi András 1510 körül Krakkóban tanult, s a nyelvtörténeti szempontból nagy értékű kódexet szerényen ugyan, de díszítette is. És bár nem sorolható a miniált kódexek közé, a lapjain megjelenő motívumok, néhány ábra, a kódex kivitele számunkra egyelőre egyetlen megmaradt emléke a korabeli könyvdíszítésnek. Szívesen kutatnánk szerény díszítésének itteni művészeti talajból való eredetét is, de erre egyelőre nincs összehasonlító anyagunk. Díszítő motívumait viszont e vidékhez tartozóknak érezzük.

313. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciálói és díszítései II.

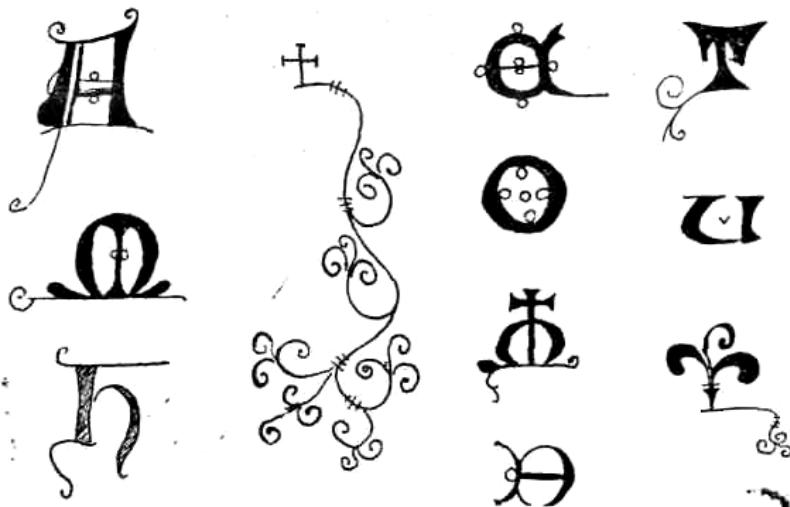

314. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciáléi és díszítései III.

A Székelyudvarhelyi Kódex nyolcadrét alakú, bőrrel bevont fatáblás kötésű, 201 számoszott lapot magába foglaló kézírásos könyv, látthatóan több kéz munkája. Az I—CXXIX. oldal római számmal, a 130—201. oldal arab számmal számoszott. Az I—LXI. oldalon található a Judit könyve, ebben a részben van a legtöbb díszítés. A fekete tintával írt szövegen díszesen rajzolt piros kezdőbetűket találunk, melyekből fekete-piros lapszéli indadíszek kígyóznak alá. A szövegíró pirossal vagy feketével aláhúzott fontosnak tartott szövegrészleteket, az aláhúzások gyakran liliom, inda vagy kereszt motívumokból indulnak. Az iniciálékat és indadíszeket tekintve legszebb a XXIX., XXXIII., XLI., LI., LIX. oldal. Néhány szövegmagyarázó egyszerű rajzot is találunk a lapszéleken: a XXXIII. versón korbácsot tartó kezet, ahol a buzogány alakú korbács nyele a kopjafák faragását utánozza; a XLVI. oldalon az „ime oloernesnek feje” szöveg mellett vérző szakállas fejet, az LV. versón az „el vágá törvel az ó nyakát” szövegrész egy tör rajza szemlélteti.

A szerző nevét és a dátumot is magába foglaló ajánló sorok az LIX—LXI. oldalon találhatók:

„Ezen szerént végeztetik az szent Judith asszonynak a könyve derék szent irásnak bötüje szerént az mü boldog szent atyánknak páduai szent antalnak estjin Urunk Krisztus Jézusnak az szüz mária méhétől születésének utánna. Ezer öt száz huszon hatod esztendőben ... Imé azért én szerető hugom Nyujthodi Judith, az te neveden való szent Asszonynak könyve, melyet én az te szegény bátyád Nyujthodij frat. András

315. A Székelyudvarhelyi Kódex (1526) iniciáléi és díszítései IV.

meg irtam az diáki bötüről ez magyar nyelvre, az te hozzád való atyafiságos szeretetnek miatta meg győzettetvén, és hogy ne legyél az te celáldban az te szentek könyve nélkül, de vallanád azt az te lelkednek vigasztalására. Ne nézd pedig szerető hugom ez irásnak az ő paraszt voltát, hanem az ő igaz tartalmát, kiben hamissat nem lelhetsz.”

Budvár, vármaradvány

A város központjától kb. 2 km-re délnyugatra, a Budvár fennsíkján a kora középkorban vár állott. Az 1969—70. évi régészeti kutatással tisztázódott, hogy a réz- és bronzkor, majd dák kori leletanyag mellett a XI—XII. század fordulójára vallanak az ott feltárt földbe mélyített lakásmaradványok, kerámiaanyag és egy bronz füstölő töredéke. Ezekkel egyidős a várnak mészhabarcskötésű kőfala, amelyet a dák kori védtöltésbe alapoztak. (Ferenczi idézett kézirata 8—9.).

A vármaradványok múlt századi állapotát Orbán Balázs írta le, s helyszínrajzát is ő közölte. A hegytetőt félkörben átfogó várfalak ekkor még 60—80, a falhoz csatlakozó négyzetű bástya egyik faldarabja 120—150 cm magasan emelkedtek ki a felszínből. A bejáratit oldalt sáncrendszer védte, a fallal nem kerített rész biztonságát a meredek oldal jelentette (Orbán I. 60—61.). A Budvári vár falazási technikája, régészeti anyaga a környéken levő Tartód és Firtos vára felé mutat. Hasonló koruk mellett funkciójuk is ugyanaz lehetett: a feudális magyar királyság védelme a XI—XII. század fordulóján (Ferenczi 1971, 1140—1141.; Ferenczi 1978. 948).

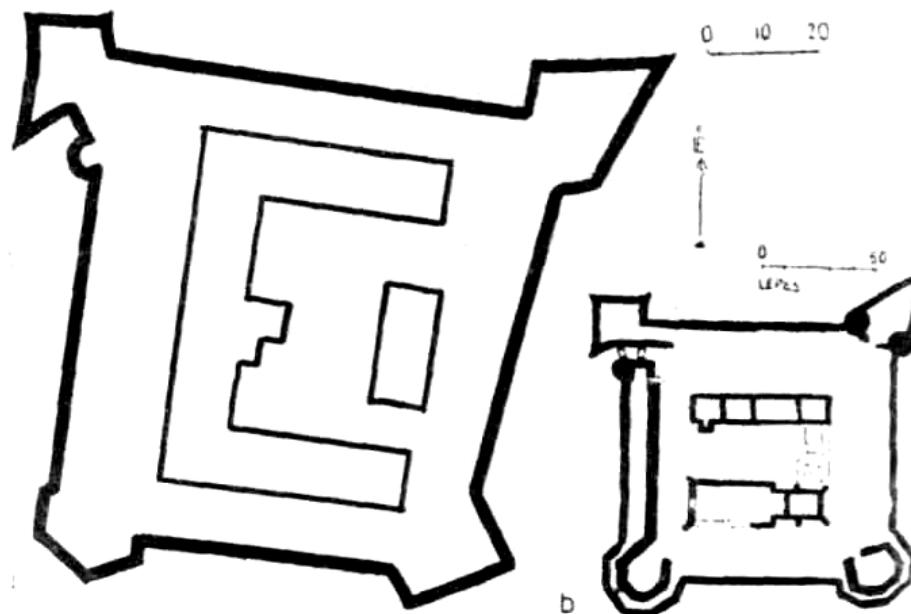
Az 1969—70-es ásatások során előkerült *bronzedényt* a székelyudvarhelyi múzeum őrzi. Egy lakóházmárvány szemétgödréből került elő az a durva öntésű bronz edénytöredék, amely valószínűleg egy füstölő

(kézmelegítő vagy templomi tömjénező) alsó része lehet. (Ferenczi idézett kézirata 9.). Talpa kerek, peremes szélű, teste felfelé szélesedő, felső részét ék alakú áttörések díszítik. A felső peremen lévő három fül valószínűleg a felső rész ráerősítésére szolgált. Hasonló a szegedi városi múzeum bronz füstöljének alsó részéhez; kora a XII—XIII. század.

Székelyudvarhely, kolostortemplom és vár

A város központjában fekvő Székelytámadt várának — más néven Csonkavár — legkorábbi része a falakon belüli kolostortemplom volt. Ennek története egybefonódik a vár történetével. A száz évvel ezelőtt még látható épületmaradványok között Orbán Balázs egy román kori templom maradványait fedezte fel és írta le.

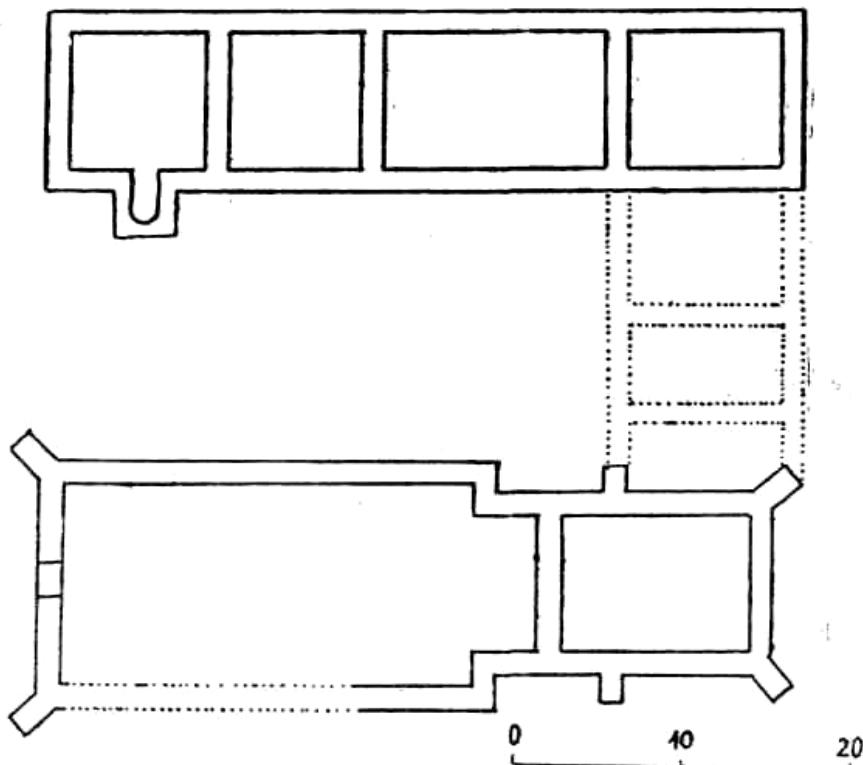
„A vár belterének közepét U idomú épülettest fogalta el, melynek nyitott része nyugatnak volt fordítva. Ezen épület különböző korszak jellegét tünteti elő, legrégebb mindenestre a déli szárny, mely hogy a régi templomból lett lakosztállyá átalakítva, azt figyelmesebb észlelésnél azonnal fel lehet ismerni. Erre mutat az épületnek alaprajzunkon is láttható aránya és egyházszerű idoma, erre egész szerkezete, melynél fogva a keletnek fordított rész, tehát az, hol szabályszerűleg a szentélynek kellett feküdnie, egybe keskenyedik úgy, hogy a hajóul szolgáló 20 lépés széles hátulsó résznél vagy 8 lépéssel keskenyebb, s midőn amaz 38 lépés hosszú, ez csak is 20. Még szembeötlöbbé lesz a szent építészete jellegző külső oldaltámok előfordulása által, amennyiben még most is hat ily támot találunk, éspedig két diagonál-támot a nyugati homlokzat szögletein, két más ily támot a szentélyzáródásnál és két egyenes támot a hossz-szentély falainál. A diagonál-támok ily alkalmazása a csúcs-

316. A „Székelytámadt” vár alaprajza. Vázlat a Székelyudvarhelyi Múzeumban (a), Orbán Balázs után (b)

íves építészetre utalna, hanem figyelmesebb észlelés után e templom építési korát mégis az átmeneti korszakra (a XIII-ik század végére) kell tennünk, mert a hosszszentély déli oldalán egy berakott nagy köríves ablak kacsintgat ki az omladozó falak közül, egy ablak, mely oldaloszlopáival s virágfüzérrel dúsan tagozott bélletével határozottan a román styl szébb alakításai közé tartozik. Egy másik köríves ablak faragott köbe foglalt, de már kevésbé díszes bélletének egyik része a hajó déli oldalán ott tűnik elő, hol a fal leomladozott. A homlokzat, hol a falomlás tágos kaput nyitott (mely az itt lehetett díszes kapuzatot is eltüntette), egy harmadik befalazott köríves ablak díszes kőkerete tűnik elő a durva falakból. Mindezen műidomok kétségtelenné teszik először azt, hogy e volt a várbeli kolostor temploma, másodszor pedig azt, hogy valamint e vár maga, úgy e templom is követelt építési koránál (1562-nél) jóval régibb.” (Orbán I. 59.). A leíró a következőkben világosan különválasztja az északi szárny reneszánsz stílusú épületmaradványait — és kőkeretes ikerablakait — a kolostortemplom román stílusú elemeitől. A korabeli városképek Orbán leírásának hitelességét igazolják.

Lakatos István 1702-ből való leírása szűkszavúbb és a szájhagyomány történetével kevert, mégis tartalmaz lényeges kiegészítéseket a kolostortemplomról: „Réges-rég volt egy meglehetősen szép és tágas Szent Ferenc rendi zárda is a város északi részén, ennek temploma délré

317. Az egykori kolostortemplom és a csatlakozó épületek alaprajza (Orbán Balázs után)

nézett; déli kapujának homlokzatán tisztán látszik a Boldogságos Szűz festett képe, és látszanak a zárda északi és nyugati fekvésű cellái. Ez a zárda most vár, amelyet minden oldalról sziklaszilárd és ékes bástyák és sáncok vesznek körül, s amelyben torony és nagyobb épületek vannak. 1595-ben vették el, hogy a fejedelmek rendelkezzenek vele s az ország tulajdona legyen.” Majd: „[...] kísértetek járása volt benne hallható, főképp a templom sekrestyéje tájékán. A nem katolikus várispánokat, akik a kegyelet érzését durván megsértve kihordatták a barátok csontjait és Szűz Mária templomának köveit, hogy az utcák kátyúit töltéséki, utolérte a végzet.” (Lakatos 1702/1942. 12.).

A kolostortemplomból tárgyi emlékek nem maradtak. Amit a leírók még száz évvel ezelőtt láthattak, azt teljesen eltüntette az 1893-as iskolaelőkészítés; erről Jakab feljegyzésében csak annyi maradt, hogy az építkezés során a vár területén római békelyes téglákat találtak (Jakab 1901. 264.). A korábbi leírások alapján azonban bizonyosra vehető, hogy a XIII. század második felében itt egy nagyobb méretű, kőfaragványokban gazdag templom épült, amin később gótikus stílusban is építkeztek. Nem tudjuk, hogy eredetileg kolostortemplomként épült-e vagy nem, az azonban bizonyos, hogy 1497-ben a domonkosoké volt a hozzá tartozó kolostorral együtt. A domonkosok legközelebbi templomát és rendházát pedig Segesvárt találjuk; ez 1280-tól áll fenn, s az udvarhelyit talán ennek mintájára képzelhetjük el. A domonkos rend pesti tartományi gyűlésének oklevelében egyébként az egyes rendházak koldulási (működési) területeit kijelölve az udvarhelyi rendhásról is említenek (Veszely 1860. I. 392.).

Régebbi történetíróink a kolostor ferences voltáról szólnak. Eredetét Benkő József forrásmegjelölés nélkül I. László idejére teszi (Benkő 1781. I. 499.). Lakatos István leírása nemcsak a ferences eredetről beszél, de azt is megtudjuk belőle, hogy a kolostortemplom a ferencesek kedvelt védőszentjének, Szűz Máriának volt szentelve, akinek freskóképe ott is volt a déli bejárat felett. E források alapján Orbán és Jakab is a ferencesek udvarhelyi létéről beszél. A ferencesek történetével foglalkozó Boross viszont a Veszely által közölt oklevél ismeretében a kolostort a domonkosoknak tudja (Boross 1927. 9.), sőt kiegészít az azzal, hogy a ferencesek 1604-ben eredmény nélkül követelték vissza ősi jogon annak épületét.

1492-ben Báthori István vajda úgy építette a várat, hogy a templom és kolostor sem formájában, sem funkciójában nem változik. Még tiszta tisztálatlan, hogy a szerzetesrend és a váruradalom igazgatási központja miként viszonyult egymáshoz és hogyan fert meg együtt. Írott adatok és tárgyi bizonyítékok hiányában a várépítés menetét sem tudjuk követni. Csupán két adatunk van róla: 1492-ben Báthori elrendeli Szeben városának, hogy gondoskodjék az udvarhelyi váron (castellum Wdwarhel) dolgozó szebeni ácsok díjazásáról (SzOKl III. 123.). Báthori hatalmaskodása ellen a székelyek közössége a királynál tiltakozik a vár létesítése, építésének és fenntartásának nehézsége miatt: „[...] mint ellenségre, erős haddal rontott ránk, közülünk sokakat ártatlanul megölhetett, némelyeknek szemeit kiszúratta, birtokából kiforgatta, nejeiket, lányaikat elraboltatta, minden vagyonukat elvétette és zsákmányul ejtette s tizezer forintnál többet éró ökröt választott ki magának, s ami rosszabb

és közöttünk soha nem hallott dolog, közöttünk várat emeltetett (castellum erexit), amelyből minket minden bátran elnyomhasson és kifoszt-hasson. [...] A vár megépítése után minden embertől, falutól és egyháztól tömérdek élelmet és italneműt csikartak ki, a várba napoknál 6–8 embert vittek fogva szolgálatra.” (SzOkl 273–274, fordításban közli Jakab 1901. 222–223.). „Mikor a vajda a várat építette, a szegény széke-lyeket ökrökként járomba fogták, s úgy hordatták velük mint barmokkal maguknak fát és más szükségeseket, ami Székelyföldön eddigéle soha nem hallatott.” (Uo.)

Mindezek tájékoztatnak ugyan a vár építéséről, de előzményeiről és az építkezés mibenlétéiről nem. Azt sem tudjuk, mi indokolta helyének kiválasztását és a kolostornak a várba való bekebelezését. Talán volt már ott valami udvarhely, védelmi céllal épült kerített hely, ami a város nevének kialakulásához is hozzájárult. A vár megközelítően szabályos négyzet alaprajzon épült fel, kaputoronnyal, négy bástyával és két rondellával megerősítve. A kaputorony körül a falat megkettőzték. A déli és keleti oldalon ma is meglévő széles vizesárok kiemelte a környező terepszintből. Mint vártípus a marosvásárhelyi várral mutat rokonságot, ahol a falak és bástyák egy részének XV. század végi eredetét ásatások tisztázták.

A Báthori-féle vár ből építetti ki az 1562. évi nagy székely felkelés leverése után János Zsigmond a Székelytámadt várát. A közbeeső időből a városról nincs adatunk, csak a domonkosok 1497. évi jelenlétéiről tudunk. Azt sem tudjuk biztosan, hogy János Zsigmond hogyan alakítatta át az épületet. A későbbi urbáriumokból azt látjuk, hogy a várban lévő és a múlt század végéig fennálló épületcsoport megtartotta a zárt, kolostorra jellemző formát: a templom északi oldalához négyzetben csatlakoztak az épületszárnyak. Nagy Szabó Ferenc Memoriáléja írja 1562-ről: „[...] a király népet külde Udvarhelyre, kiknek kapitányok vala a vitézlő Pekri Gábor, és a Barátok klastromából csináltatának egy várat, kit nevezének Székely támadta várának” (Idézi Veszely 1860. 391.).

A reformáció utáni templomvitákban többször is felmerül, hogy a várban álló templomot ismét egyházi célra kellene felhasználni, de az addigra már annyira átalakult, hogy csak „megépítés” tette volna alkalmasá rá. Bethlen Gábor 1624. augusztus 17-én kelt utasítása szerint: „Mivel az udvarhelyi római hiten levő híveinknek kegyelmesen megengett volt, hogy ugyanazon udvarhelyi várban az templomot magok számokra megépítésé: de azt nem akarván megépíteni [...] Bethlen-falvára járjanak s mind pedig az pap is hozzájok oda békárhasson.” (Idézi Veszely 1860. 395.) Brandenburgi Katalin más lehetőséget ajánl: az udvarhelyi vár egyik palotájában a római katolikusok, másik palotájában a reformátusok tartsák az istentisztelet szolgálatát (uo. 398.).

Az 1629, 1630, 1644-ből való várleltárok felvételekor az épületrések megnevezésében még ráírhatunk a XV. század végi kolostor egyes részeire: „az klastromból csinált első új ház [...] az második új ház [...]. Az klastromból csinált felső első palota [...] az második új ház [...]. Az öreg új palotában, melyben prédkálnak, 26 pad, egyik karos, egy asztal [...]” Ez az összeírás az öt „régi palotában” található tárgyakat is leltárba veszi, s talán még többet árul el „az folyosóból csinált első új ház [...] az második folyosóból csinált ház [...] az harmadik

folyosóból csinált ház” megnevezés, mert egy középkori kerengős kolostorudvar átalakítását érzékelheti (az 1630-ban felvett urbáriumból, SzOkl VI. 116. kk.).

A vár és várbirok előbb fejedelmi tulajdon, majd magánkézbe kerül. 1599-ben mint az elnyomás emlékét lerombolják, de a következő évben részben újjáépítik. Valószínűleg az 1621-től zálogbirtokos Kornis Ferenc is javítatott rajta. 1711-ben a szatmári béké értelmében újra lerombolják, azután már nem is építik újjá. 1852-ben romos állapotban veszi meg a város, 1893-ban a ma is falai között álló iskolát építik fel udvarán, teljesen eltüntetve a romokban álló épületmaradványokat.

A vár első ismert ábrázolását Udvarhelynek Haas J. I. által 1734-ben készült látképe őrzi (Borbély Andor: *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*. 197, 214.). A múlt század közepi állapotát Rohbock metszete örökítette meg; ezen a vár belső épületeinek romjai jól láthatók. Ugyanabból az időből való Orbán felvételei is, s a kettő összehasonlítása alapján a vár múlt századi állapota is megismerhető. Mindebből ma a külső várfalak mind a négy oldalon 6—12 m magasságban, az 1893-ban kialakított állapotban állnak; az egykori bástyák közül a délkeleti két emelet magasságig romos állapotban ma is látható.

Középkori plébániatemplom

A városközpont déli oldalánál emelkedő Szent Miklós-hegyen áll az 1788—1793 között épült római katolikus plébániatemplom, mellette az 1727-től több szakaszban épült plébániáházzal. Ugyanitt állott a megelőző templom is, amely középkori eredetű volt. Székelyudvarhelyen plébánia és plébániatemplom létezését a „telegi diocesis” okleveles előfordulása óta feltételezhetjük (1270, 1280). Első ismert papja 1317-ben Conradus plebanus (Schem 1882. 191. és Fejér VIII. II. 124.). A pápai tizedjegyzékbén ezt találjuk az 1333 évből: „Stephanus sacerdos de Vduorhel solvit VII. banales cum medio” (MonVat I. 115.), a következő

318. A plébániatemplom legkorábbi ábrázolása Haas J. I. 1734-ből való városlátképén

évből: „Stephanus sacerdos de Oduorhel solvit VII. banales antiquos” (uo. 133.).

A mai templom észak—dél irányú hosszanti épület, északi homlokzatán toronnyal. Korábbi része egy gazdag kiképzésű reneszánsz ajtókeret 1679-es évszámmal, mely eredetileg a Xavéri Szent Ferenc-oldalkápolnához készült. Ennél korábbi korhatározó faragványairól nincs tudomásunk.

A régi templomról — megnevezése nélkül — az 1563. évi tordai országgyűlés azon határozatában maradt fenn emlék, mely kimondja, hogy a templomot a két felekezet közösen, felváltva használja egymás szolgálatainak tiszteletben tartásával (EOE II. 214, 218.; Juhász 1947. 30.). A reformáció hozta változásról egy 1630-ban kelt vallomás visszaemlékező mondata tájékoztat. Gellér Máté 70 éves tanú vallomása szerint: „Tudom, mikor Luther Márton ide bőjöve, kihordták a templom ékességeit, egy Kovács Jakab nevű ember gyújtá meg, úgy égeték el.” (Veszely 1860. I. 382.) A templomok használatában az országgyűlés által kimondott maior pars — többségi — elvet e templom esetében többször megkerülik az erőszakos foglalások. 1600 körül Mindszenti Benedek várkapitány a katolikusok részére, 1612-ben Némethi Gergely udvarhelyszéki kapitány segítségével Nyíró Ferenc és Baczoni Endre ablakhöz támasztott létrákkal a reformátusok részére foglalja el (Veszely 1860. I. 382—383.; Juhász 1947. 34.). A villongásokat egy fejedelmi bizottság 1630—1633 között úgy szünteti meg, hogy felfüggesztve a régi templom használatát 3 évre, közösen új templomot rendel építeni a főtéren, majd a többségi katolikusoknak a régit, a reformátusoknak az újat adja. E három év iratanyagából néhány kitétel a régi templomra utal. A fejedelmi bizottság meghatározza az építendő templom helyét és formáját: a templom végében torony legyen, hasonló a Szent Miklós-hegyi templomhoz (Zayzon Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. egyházközség története*). A katolikusok sürgetik az új templom építését, „hogy így mi is mentől hamarabb az mi régi östül maradott templomunkba bészabadulhatnánk” (Veszely 1860. I. 402.). Ferenczi György gyergyói plébános, generális vikárius feljegyzései közt maradt fenn két adat: „Az Udvarhelyi templomot Szent Miklóst megadták a katholikusoknak, igen pusztán, ugyan 1633. esztendőben és adtam oda kétszáz 90 forintot. [...] 1637: Ugyanezen esztendőben az udvarhelyi városban az tornyot magasabbra rakattam cum fl. 25, mivelhogy terpe vala és egy kis ütő órát is, kiért fl. 25 attam ugyan oda a templum építetésire.” (Veszely 1860. I. 144.) Az akkor még középkori eredetű templomra nézve fontos megjegyeznünk, hogy az 1633. évi osztozkodáskor és azután is a hegyi templom mellett minden felekezetnek volt közös temetője (Kolozsvári Sándor: *Történeti apróságok a múltból*. 102.).

A plébániatemplom fenntartásáról és néhány javításról az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feljegyzései adnak hírt. 1646-ban Salinis István vikárius elrendeli a parokiális házban kelt levelében: „Ugyanezen 12 választott emberek vegyenek számot az szentegyház fiaitól az templomnak minden nemü jövedelméről, mely jövedelemből az Istennek templomára szorgalmatos gondviselések legyen az tizenkét választott embereknek.” (Veszely 1860. I. 343.) Sükösd János vikárius „az 1656 esztendőbeli generalis visitatioban visitálván az udvarhelyi katholika

Ecclesiát, találtam néminemű fogyatkozásokat, mind a templum körül, s mind penig az megye háza körül. Hagyom és parancsolom azért igen serio [...] 1-mo. Az szentegyház és czinterem körül való fogyatkozásokat mennél hamarább megépítsek. [...] 3-o. Az templom és torony között való épületet igen serio parancsolom, hogy tovább ne hagyják ugy félbe, hanem mentől hamarabb lehet, fedél alá véve integre megépítessék, sub poena fl. 200.” (Veszely 1860. I. 347).

1651-ben Sámbár Mátyás jezsuita atya lett a templom papja, aki „a plébánia épületének javításához kezdett s a templom fényét igyekezett növelni” (Lakatos 1702/1943. 13.). Orbán Balázs Sámbárnak új templom építését tulajdonítja, ezt adataink — épp Lakatos nem sokkal azutáni visszaemlékezései — nem igazolják; ő a régi templom javítatását végezhette. Későbbre esik egy nagyobb építkezés: az 1661. évi török buntető hadjárat alkalmával elpusztított templomot Török Benedek renoválta (Schem 1882. 191.).

A XVIII. század eleji állapotról Lakatos István leírása tájékoztat: „Három nagynak mondható templom van a városban. Közülök az első és a legrégebb a katholikus plébánia Szent Miklósnak szentelt és ugyancsak Szent Miklósnak a hegyén álló temploma, a városon felül, ahol a plébánia iskolái is vannak. [...] Van a templomnak még két kórusa, az egyik kőből, a másik fából. [...] A templommal összeépült a Xavéri Szent Ferencnek szentelt, fűthető kápolna. [...] Kőből rakott cinterem veszi körül mindezeket és azt a tornyot, amelyet Jézus társasága emelt két nagyobb és egy kisebb harang számára és négy kisebb toronnyal ékesített; harangjelzésű óra van rajta.” (I. m. 10, 15.)

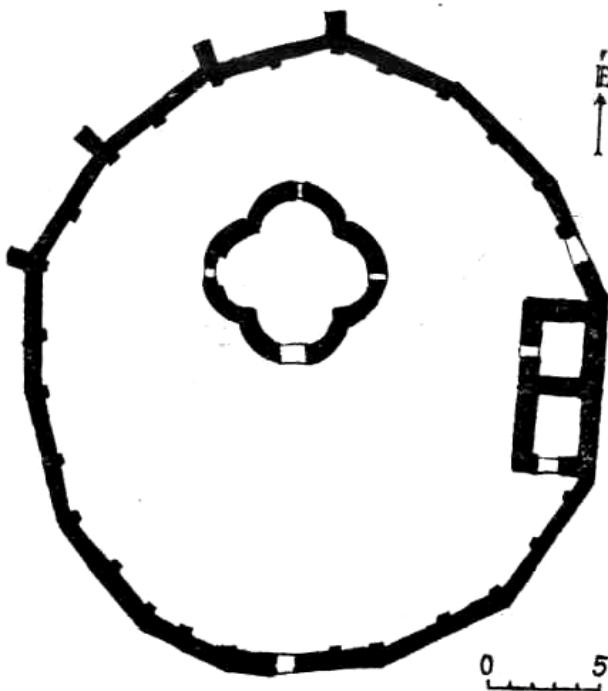
Az új templom 1788—1793 közötti építése Kadicsfalvi Török Ferenc plébános és udvarhelyszéki esperes nevéhez fűződik.

Jézus-kápolna

A város déli kijáratánál, egy kis patakvölgy teraszán áll a fallal körülött Jézus-kápolna (Jézus szíve kápolnája).

Magas kőfalát nyugati oldalán három támfal erősíti, egyik bejárata a keleti oldalon van, szegmentíves nyílással. A bejárat felett vakolatból alakított 1830-as évszám látható, a fa ajtókeret szemöldökén az 1771. évszám van bevésve. E bejárat mellett, a kőfal belső oldalához építve egy kis tornácos ház áll, a kápolna gondozójának mindenkorai lakása. A tornác gerendájánál két bronz csengő van, egyiken ez a felirat olvasható: M. MANCHEN SCHAESBURG. A kökerítés déli oldalán díszesebb, nagyobb bejáratot találunk, a kerítésfalfalnál magasabbra emelt háromszögű oromzatán három egyenes záródású vakfülke nyílik, az oromzatot három gömbkőből alakított kereszt koronázza.

A cinterem közepén áll a 340X340 cm-es négyzetlapra szerkesztett négykaréjos kápolna. Bejárata a déli félkaréjon nyílik, szegmentíves felső lezárással, kovácsoltvas ajtórácsán INRJ 1830. Az ajtó felett, alig láthatóan háromkaréjos ívű felső lezárással alakított kis ablakocska nyílik, mely belülről jóval nagyobb nyílású és egyenes lezárasú. A keleti oldalkaréj közepén nyíló álló téglalap alakú ablak szintén szegmentíves lezárasú. Az északi oldalkaréj közepén vakfülke van, kávája 15 cm-ről 50 cm-re szélesedik, ez is szegmentíves. A nyugati apszisfal közepén

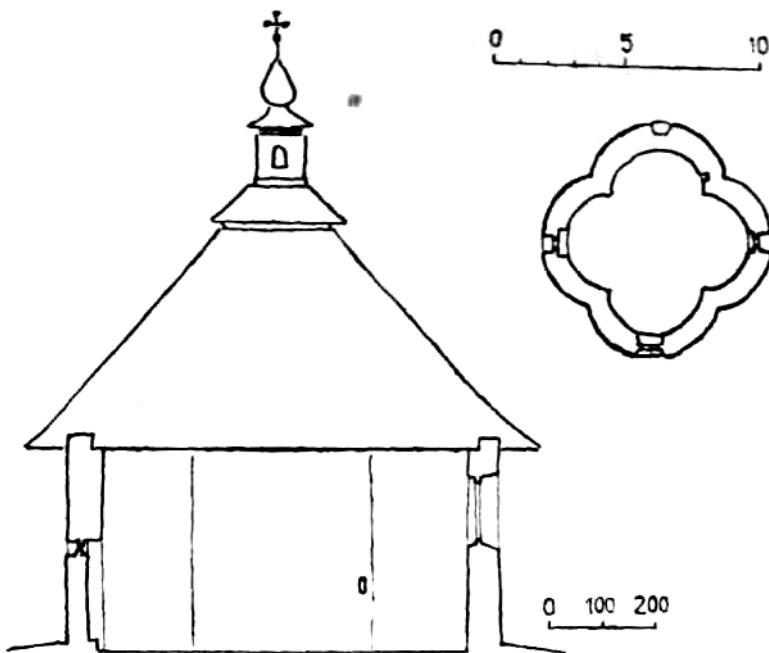

319. A Jézus-kápolna cinterme (Mariana Beldie után)

egy kis ovális ablakoskát láthatunk. Itt volt eredetileg a bejárat, amint az belülről megfigyelhető. A kápolnát szép vonalú zsindelytető fedi.

Belseje egyszerű. A déli bejáráttal szemben az északi apszisban van elhelyezve az oltár, ettől nem messze, a keleti oldalon egyszerű négyzet alakú szentségtartó fülke. A nyugati apszisban látható a szegmentíves felső lezárású befalazott ajtónyílás, mely most vakfülkeként szolgál, s melyet az előbb említett ovális ablakoska tör át. A téglapadlós belső teret 4 m magasságban elhelyezett festett kazettás menynezet fedi, ez az 1677-es évszámú s a múzeumba elhelyezett régi menynezet e századi másolata. Mintakincse nagyon hasonló az 1670-ből való felsőboldogfalvi mennyezethez, mely Szombatfalvi Asztalos András és János munkája.

A kápolnánál a székelyudvarhelyi múzeum 1973-ban régészeti kutatást végzett Mariana Beldie archeológus vezetésével. Ez alkalommal bronzkori és késő feudális cserépanyag, valamint két temetkezés maradványa került elő. Az eredeti bejárat kőkeret nélküli, az alap és falazat nagy része hömpölykövekből rakott, a nyílászárások téglából rakottak, az ablakok átalakítások nyomait viselik. Az északi apszis alapkövei mellett egy 1561-ben I. Ferdinánd által veretett ezüstpénz került elő, ott, ahol bolygatatlan volt a földréteg. E megfigyelések és az apszisok enye ívelése (nem patkóív) alapján M. Beldie az eddig XIII. századnak tartott kápolna építését a XVI. század második felére helyezi („*Rotonda*” din *Odorheiu Secuiesc și problema datării monumentului*).

320. A kápolna metszete és alaprajza

A kápolna környékén hajdan falu, Gyárosfalva terült el, s lehetséges, hogy éppen ennek istentiszteleti helye, azaz filiális rangú kápolnája volt eredetileg a Jézus-kápolna. A falu a megtalált ezüstpénz korában már hanyatlóban volt, az 1567. évi kapu-összeíráskor „Gijarosffalwa” Szentimrével és Cibrefalvával együtt is csak négy portát számlál, 1571-ben „possessio Gyarosfalwa vocata” helyisége Udvarhely városába kebeleztetik (SzOkl II. 220, 313.). A kápolnára nézve csak néhány javítási évszám maradt korunkra. Egy 1662-ben végzett javításról egyházi feljegyzések tesznek említést (Schem 1882. 193.); ezzel összefügghet a mennyezet 1677-es dátuma, és lehetséges, hogy mindkettő az 1661-es török hadjárat pusztításainak következménye volt. 1702 körüli jó állapotáról Lakatos leírása tudósít: „A város környékén régidők óta teljes épségében áll az általában Jézus házának nevezett Jézusneve kápolna, amely különösképpen híres arról, hogy a katholikusok és az eretnekek igen nagy tömegben sereglének oda, éspedig nyilvános istentiszteletre évenkint egyszer, Úrnapján.” (Lakatos 1701/1942. 7.)

A keleti cinterembejáró 1771-es évszámához kapcsolódik a két évvel későbbi javításról szóló feljegyzés: „1773-ban a jezsuita társaságból Lestyán Mózes renováltatta.” (Schem i.h.) Orbán jegyezte fel, hogy „a kápolna kerítését és remetelakot püspök Rudnai kegyajándékából udvarhelyi Simo János építette” (Orbán I. 45.). Valószínűleg ezt jelzi az 1830-as évszám, bár a cinteremfal az 1771-es évszám alapján korábbinak vehető.

A javítások érintetlenül hagyták a kápolna alaprajzát és tömegét, s ez hozzásegít korának megállapításához. A kőfaragványok hiánya, a

kivitel egyszerűsége korai templomainkra is jellemző; megfelelő faragványok segítsége nélkül a négyzetre szerkesztett négykaréjos alaprajzot kell korhatározónak tekintenünk. Vătășianu ezt az alaprajzi típust Németország délnyugati területéről eredeztetи, s a Jézus-kápolnával együtt XIII. századi eredetűnek tartja (Vătășianu 1959. 88—89.). A négykaréjos kápolnák közül a krakkói királyi palotához toldott kápolna, a magyarországi Ják és Pápóc kőfaragványokkal ékes kétszintű kápolnái ugyanazt a típust képviselik, mint az egyszerű megjelenésű Jézus-kápolna; ez utóbbihoz épp egyszerűségében hasonló a később hajóval toldott Gyergyószentmiklós, illetve Kézdiszentlélek melletti négykaréjos kápolna, valamint a hasonló alaprajzot mutató rommaradvány Székelyszáldobos mellett. Az analógiák ismeretében helyezi a művészettörténeti kutatás e kápolna építését a XIII. századra (Vătășianu, Entz, Greceanu, Gervers—Molnár). Az épület keletkezésének XVI. századi datálása, analógiák nélküli, bonyolult művészettörténeti stílusproblémákat vetne fel.

Elpusztult Szent Anna-kápolna

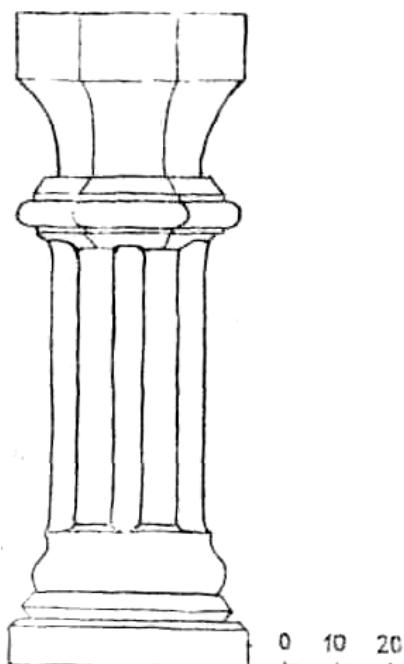
A város főterén, azon a részen, ahonnan a XI—XII. század fordulójáról való cserépanyag és XIV—XV. századi fazekas- és kovácműhely nyomai kerültek elő, hajdan egy kápolna állott; ezt Szent Anna-kápolna néven a XVIII. század közepén már csak mint romot emlegetik adataink. Sem alaprajzát, sem építési korát nem ismerjük, de mivel a reformáció utáni templomviták idejére már elpusztult, középkori eredetűnek tarthatjuk. A kápolnát először Csejdi Andrási Miklós prédikátor 1755. szeptember 16-án kelt beadványa említi, akit nyugtalánított az akkori református templom közvetlen közelében levő kápolnarom megbolygatása, mert katolikus templomépítés szándékát látta benne. „[...] a tavasszal két esztendeje a P. Regens egy nagy követ akart arról a helyről elvitetni, melynek nagy része a földből kilátszott s az akkori Városi Biró nem engedte ezt mondván: hogy ott Szent Anna kápolnája volt [...]”, s egy szentegyházasfalvi ember emlékezete szerint „volt, de Kadicsfalvára transferálták mint Filiális Ecclesiába” (Udvarhelyi Ref. EgyhLvt.). Az ekkor Udvarhelyhez tartozó Kadicsfalva egyházának valóban Szent Anna a védőszentje (Schem 1882. 180.). Az 1630—1633 között a Főtéren épített, majd a reformátusoknak átadott templom *nem* épült rá a kápolna maradványára, amint azt Orbán (I. 50, 52.) említi, hanem az akkor még meglévő alapfala mellé, amint azt Szeles Jánosnak egy, a katolikusok 1777. szeptember 29-én kelt folyamodványából vett idézetéből megtudjuk: „[...] a XVI-ik s következő seculumokban elmult időknek mostohasága miatt elpusztult kápolnácskának fundamentuma ezen nemes Székelyudvarhely szabad mezővárosának közösséges piacán a reformata ecclesiának cintermének nyári napnyugatot néző felin kívül még egészen meglévéni”, a katolikusok azt kérték, hogy „az emlitett kápolnácska helyének közepére Krisztus urunk sz. kereszttjét, vagy valamelyik dicsőséges szentnek álló képit kőoszlopra felemelhessék” (idézi Zayzon, i.m.). Amikor 1781-ben a reformátusok a régi helyére új templomot emelnek, akkor sem építkeznek erre a kápolna-maradványra. Ezt valószínűsíti a királyi komisszió meghagyása: „Ő Szent Felsége a f. év március 1-én kiadott kegyes királyi rendeletével támogatja az udvarhelyi reformátusoknak a templomuk kibővítésére és tor-

nyuk szilárd anyagból új alapra leendő felépítésére irányuló kérését, de azzal a kikötéssel, hogy az engedélyezett kibővítés és az új torony felépítése ne terjedjen a mai kerítésen tul.” (Ref. EgyhLvt 1780. V. 11-i kelettel.) A középkori kápolna alapfalainak ott kell lenniök a torony sarkánál, a zöldövezet vagy úttest alatt.

Szombatfalva elpusztult temploma

Székelyudvarhelynek a Nagy-Küküllő jobb partján elterülő része, Szombatfalva, a múlt század végéig önálló falu volt. Római katolikus temploma, amely a főútvonal és a Szejke patak mellett van, újabb keletű, 1796-ban épült, régi templomáról és harangjáról Orbán Balázs tesz említést: „E falu régi temploma a falutól északra eső azon magaslaton feküdt, ahol most a falu temetője van, onnan került egyik harangja is, melyen ugyan körirat nincsen; de amely hosszúkás alakjáról s kopott-ságáról ítélné, nagyon régi lehet.” (Orbán I. 63. 9. sz. jegyzet.) E régi templomnak nem maradt nyoma, a mai harangok újabbak. Van egy szenteltvíztartója, mely a gótikus, pilléres szárú keresztelőmedencék és szenteltvíztartók felépítési formáját követi, de már reneszánsz hatást is mutat.

Orbán Balázs természetesnek vette, hogy a pápai tizedjegyzékbен az Erdőháti plébániák között közvetlenül Udvarhely után bejegyzett „Szentgyörgy” Szombatfalva plébániájára vonatkozik, csak a falunév később változott (Orbán I. 63. 9. sz. jegyzet). Idézzük a jegyzéket: 1333: „Petrus sacerdos de Sancto Georgio solvit VI. banales.” 1334: „Petrus sacerdos de Sancto Georgio solvit II. banales antiquos.” (MonVat I. 115,

321. Szenteltvíztartó a szombatfalvi római katolikus templomból

133.) Az azonosítás helyessége mellett szól, hogy a templom védőszentje Szent György, 1689-ig, amíg visszafelé követni tudjuk az adatokat, a templom mindig az ő tiszteletére volt szentelve (Schem 1882. 193.).

Szombatfalva első okleveles említése 1497-ből való, Udvarhely környéki faluk székely örökségeinek birtokcseréje kapcsán, Sombathfalwa alakban (SzOkl VIII. 177.). 1505-ben az udvarhelyi székely nemzetgyűlésen esküdtté választották Szombatfalvi Gergelyt (SzOkl VIII. 220.). 1566-ban két lófőt, a következő esztendőben az adófizetéshez 8 portát vesznek számba Szombatfalváról.

A Lengyelfalvával mint filiával közös szombatfalvi egyház a XVII. században egyezség mellett Udvarhely plébániájához csatlakozott. Az 1638. április 17-én kelt egyezséglevél egyik pontja a templom fenntartásáról intézkedik: „Hites Egyházfiai lévén pedig continue, a templomhoz való jövedelemből, úgymint földeknek arendáiból, és egyéb ahoz való haszonból az templom illendőképpen építtessék, ne romoljon el, és a templom jövedelméről a szentegyházfiaitól esztendőnként szám vessék.” (Veszely 1860. I. 433.) minden gondoskodás ellenére a templom csak a XVIII. század végéig állott fenn. 1796-ban újat építettek új helyre, a falu közé.

Szentimre elpusztult temploma

1577. február 25-én kelt rendeletével Báthori Kristóf erdélyi vajda az udvarhelyi várhoz tartozó Szentimre nevű falut Udvarhely városához csatolta (SzOkl IV. 54.). A falu emlékét és hollétét a köznyelvben máig használatos Szentimre utca elnevezés (a mai November 7. utca) tartotta fenn. A falu a várostól délre állott, templomáról az Udvarhelyre vonatkozó régebbi irodalom is megemlékezik. Lakatos István 1702-ben írja, hogy a város „később gyarapodott a környéken levő három faluval, és-pedig Szent Imre falvával, amelyik a Szarkakő aljában, a manapság Pusztának nevezett területen állott, ahol még most is látszanak a falu gyümölcsöskertjei s a kápolna helye; mikor a köznép húsvéti körmene-tet tart, itt mindig megáll, s mintha régi szent hely lenne, ájtatos imád-ságot mond.” (Lakatos 1702/1942. 8.) Orbán Balázs, ma már ellenőrizhetetlen régészeti leletekhez kötve, a falu és temploma koráról is beszél: „Hogy régi település volt, arra mutat az is, hogy fekhelyén sok Sz. László kori érmet találtak. E falunak templomhelye — hol hagyomány szerint Sz. László korában épült egyháza állott — és gyümölcsöskertjei még most is látszanak.” (Orbán I. 44.)

Szentimre falut nem sokkal beolvadása előtt említi először az oklevelek, s akkor is kicsinyiségeivel tünik ki. Az 1566. évi lófő-összeírásban „Zentijmreh” helységből csak egy személyt jegyeztek fel, a következő évben az ötvendénáros adófizetéskor Cibrefalva, Gyárosfalva, Szentimre együtt is csak négy portával szerepel (SzOkl II. 204, 220.). A templom helyén — a városon kívül — ma egy fakereszt áll, felirata a hajdani templom emlékét örzi.

Bethlenfalva elpusztult temploma

A Székelyudvarhelyhez nemrég csatolt Bethlenfalva 1774-ben újjáépített római katolikus temploma nem őriz középkorból eredő részleteket. Valószínű azonban, hogy ezt megelőző temploma, amelyről XVII.

századi adataink szólnak, középkori építésű volt. Egyházi hovatartozás, papmarasztás ügyében kelt az az 1614-es irat, amely a reformáció előtti helyzetre utal vissza. Sánta Imre bethlenfalvi lakos vallomása szerint: „A pápás papok idejekben a vár épületének előtte Bethlenfalva Kadicsfalvára s Szent Tamásra is ment praedicatiora.” (Veszely 1860. I. 283.) A katolikus egyház itteni újraalakulása következetében Bethlen Gábor az udvarhelyi katolikusoknak is Bethlenfalva templomában biztosít istentiszteleti lehetőséget. Miután az udvarhelyiek a várban lévő templomot nem akarták kijavítani s egy új kápolna építésére nem kaptak engedélyt, a fejedelem 1624. augusztus 17-én úgy rendelkezett, hogy „Bethlenfalvára. járjanak s mind pedig az pap is hozzájok oda bémehessen” (Veszely 1860. I. 395.). S hogy a városban 1633 után elsimultak az egyházi viszályok, annak önálló plébániájához osztották be Bethlenfalvát is mint filiát. Az 1659-ből való egyezséglevél kimondja, hogy az udvarhelyi templomban helyet kell biztosítani a bethlenfalviaknak, ugyanúgy a „Bethlenfalvi kápolnában” is kapjanak helyet az udvarhelyiek. A bethlenfalviaknak elsőrendű kötelességévé tették, hogy támogassák az anyaegyház templomának építését: „az Templomot is tehetségek szerint segítik építeni, mivel ez Mater Ecclesia” (Veszely 1860. I. 429—433.). Adatankból tehát bizonyos, hogy ha a falu egyházi önállósággal s külön pappal nem is rendelkezett mindig, „kápolnája” bizonyosan volt a XVI—XVII. században. A Boldogságos Szűznek ajánlott templomot 1774-ben romjaiból restaurálták, tornyot is építve hozzá az egyház költségén (Schem 1882. 180.). A mai templomon felül van a „Kápolnakert” nevű hely, ahol a helyi hagyomány szerint egykor a „bethlenfalvi kápolna” állott (Fülöp Lajos múzeumigazgató szíves közlése).

Bethlenfalva középkor végi jelentőségéről és népességéről a kor birtokoszerző családjairól szóló adatok tájékoztatnak. Az 1505-ben Udvarhelyen tartott székely gyűléSEN Bethlenfalvi Benedekfi Péter primort esküdtté választják, itt szerepel először oklevélben a falu neve (SzOkl VIII. 220.). Bethlenfalvi Geréb Péter mint békébíró, majd mint perlekedő említették 1532-ben és 1538-ban (SzOkl III. 247., II. 41.). 1566-ban Bethlenfalván Farkas Pálné 21, Cserneczi Gáspár és Kaczai Ferenc 15—15 jobbágytelket kapnak adományul (SzOkl II. 209.; Jakab 1901. 267.), s mégis marad 12 szabad székely porta, az 1567-es kapu-összeírás szerint (SzOkl II. 220.).

Irodalom

Általános rész

(ide soroltuk azokat a munkákat is, amelyek a tárgyalt emlékek nagyobb részével foglalkoznak).

Lakatos 1702/1942 — Hunfalvy—Rohbock: *Magyarország és Erdély eredeti képeiben*. Pest, 1856. — Sándor 1858/1942 I. 18—23. — Szabó Károly: *Az udvarhelyi plébánia*. Veszely 1860. I. 381—393. — Zayzon Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. egyházközég története*. Székelyudvarhely, 1893. — Téglás Gábor: *A székelyudvarhelyi római castrum és annak katonai főrője*. ErdMÚZ 1897. 257—268. — Szeles János—Szájdel János: *Székely-Udvarhely története*. ErdMÚZ 1898. 384—402, 456—465, 523—538, 578—605. — Szigethy-Gyula Mihály: *Székelyudvarhely történetéhez*. Közli Szádeczky Lajos. ErdMÚZ 1899. 220—231. — Jakab 1901. — 194, 195, 201. 205—206, 213, 224, 230, 236, 239, 241, 243, 252, 261, 263—265, 267—268, 274—277, 288—289, 291, 303—304, 318—319, 322, 326, 328, 339—340, 347—350, 352—354, 356, 358, 362—365, 371, 372, 381, 392, 398, 403. — Lukinich Imre: *Szeles János*. ErdMÚZ 1903.

15—27. — Biró 1941. 34, 79, 102, 103, 118, 121, 149. — Borbély Andor: *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*. ErdMúz 1943. 197, 214. — Juhász 1947. 14, 24, 30, 32, 33—37, 43. — Ferenczi 1971. 1140, 1141, 1144. — Fodor László: *Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának történetéhez*. Emlékkönyv 1974. 183—190. — Drăguț 1976. 218.

Budvár, vármaradvány

Orbán I. 60—63. — Jakab Elek: *Budvári és Budvár környéki leletek*. ArchÉrt 1894. 214—216. — Téglás Gábor: *Kik építették a székelyudvarhelyi Budvárt?* ArchÉrt 1897. 108—115. — Jakab 1901. 150. — Ferenczi 1971. 1140, 1144. — Ferenczi Géza—Ferenczi István: *Székelyföldi gyepük*. Korunk 1972. 2. sz. 312. — B. Nagy 1973. 13. — Ferenczi 1978. 948.

Székelyudvarhely, kolostortemplom és vár

Lakatos 1701/1942. 12. — Benkő 1781. I. 499. — Sándor 1858/1942. I. 20—21. — Veszely 1860. I. 391—392, 395, 398. — Orbán I. 59. — Jakab 1901. 222—223. — Lukinich Imre: *Az udvarhelyi vár története*. ErdMúz 1903. 425—446. — Boross 1927. 91. — Dercsényi 1956. 236, 245. — Vătășianu 1959. 281, 285, 612. — Ionescu 1963. I. 73. — Dávid 1969². 543—546. — Hargita megye 1973. 109—110. — Demény 1976. 28—29. 52. — Drăguț 1976. 218. — Albert Dávid: *A „Székelytámad” vár és várbirtok*. Hargita Kalendárium 1979. 116—118.

Középkori plébaniatemplom

Lakatos 1701/1942. 10—15. — Veszely 1860. I. 144, 343, 381—393, 402. — Orbán I. 50—51. — Kolozsvári Sándor (közl.): *Történeti apróságok a múltból*. ProtKözl 1874. 86, 94, 102. — Schem 1882. 191—193. — Keresztfuri 1939. 107, 109, 114. — Entz Géza: *A székelyudvarhelyi római katolikus plébaniatemplom*. KözlÉRt 1943. 1. sz. 110. kk. — Dávid 1968². 546. — B. Nagy 1970. 191, 199, 218, 270, 282, 290, 298, 305, 329.

Jézus-kápolna

Lakatos 1701/1942. 7. — Orbán I. 45. — Malonyay II. 8—9. táblák. — Kelemen Lajos: *Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. százév végéig*. MSZal 1928. 6—7. sz. 176—180. — Gerevich 1938. 27. — Keresztfuri 1939. 114. — Voit 1942. 133, 137. — Entz 1943¹. 218. — Vătășianu 1959. 88—89, 95. — Tombor 1960. 191. — Sebestyén 1963. 116. — Entz 1958. 45, 126. — Dávid 1969². 544. — Greceanu 1970. 266. — Ferenczi 1971. 1141. — Hargita megye 1973. 109. — Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Bp., 1972. 59, 89. — Beldie, Mariana: *„Rotonda” din Odorheiu Secuiesc si problema datării monumentului*. RevMuzMon 1974. 1. sz. 59—62. — Dávid 1975. 873. — Drăguț 1976. 218.

Szent Anna-kápolna

Sándor 1858/1942. I. 21. — Orbán I. 50, 52.

Szombatfalva elpusztult temploma

Veszely 1860. I. 433. — Orbán I. 63. — Schem 1882. 193.

Szentimre elpusztult temploma

Lakatos 1701/1942. 8. — Orbán I. 44.

Bethlenfalva elpusztult temploma

Veszely 1860. I. 283, 395, 429—433. — Orbán I. 63—64. — Schem 1882. 180.

Székelyudvarhelyi Kódex

Szabó Sámuel: *A székelyudvarhelyi codex*. Bp., 1907. — Ua.: *Nyelvemléktár*. XV. 1908. 23—24. — Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon*. Bp. 1924. II. 605—606. — Benkő Loránd: *Nyelvtörténeti megjegyzések. A Székelyudvarhelyi Kódex 2. kezének nyelvjárásáról*. MNy 1957. 280—283. — Mályusz 1971. 299, 300. — Molnár József—Simonyi Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp., 1976. 186—192.

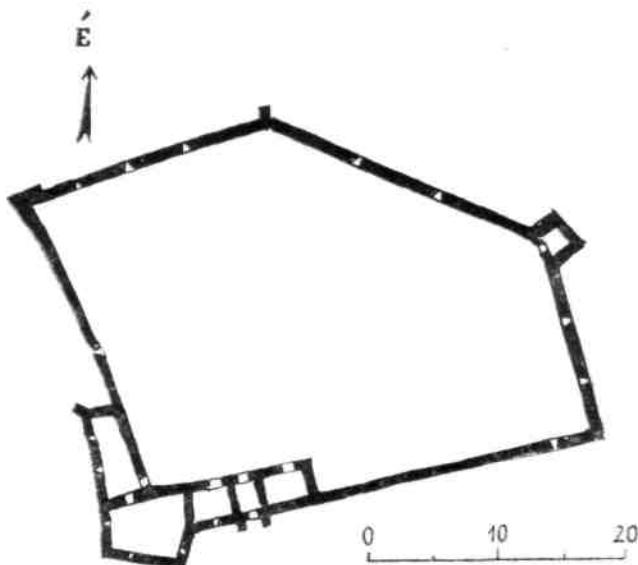
SZÉKELYZSOMBOR

A Kis-Homoród mentén, a hajdani Székelyföld és Szászföld határán fekszik Székelyzsombor. Két középkori eredetű műemléke a falu feletti parasztvár és a faluban az evangélikus templom. A falu Kőhalomszék-hez, magyar evangéliikus egyháza 1865-ig a szászkézdi káptalanhoz tartozott.

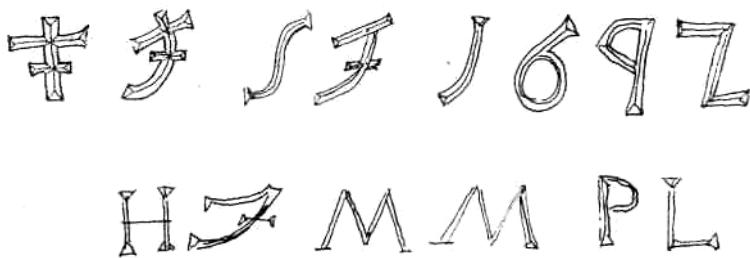
Vár

Közvetlenül a falu felett emelkedő magaslaton áll a Homoród szélesedő völgyét uraló, szabálytalan ötszög alakú vár, mely a XV—XVI. századból eredő parasztvárak közé tartozik. Délnyugati szögletén egy nagy négyzetbástya emelkedik. A kelet felé hozzácsatlakozó háromtermes, kétszintes épület a támok közé fogott bejáratot is magába foglalja. A bejárat fakeretes belső szemöldökgerendáján évszám és felirat van: rovásírással E. Gy. betűk, majd S. J. 1692 — H. J. M.M. — P.L. névbetűk. A vár északkeleti sarkán egy falsíkból kiugró kis bástya áll. A várudvar e részén épület maradványai látszanak. A várfal 6,5—7,5 m körüli magasságú, a felső részen sorakozó lörésekkel, melyek a bástyákon is megtalálhatók. A vár falai, bástyái, épülete aránylag épek, csak a tetőzetük kezdett romladozni.

A vár korábbi állapotáról Modjer Mihály Traogott helybeli lelkész 1838-ból való feljegyzése alapján Orbán Balázs is megemlékezik: „[...] régi kinézését majd egészen elvesztette, mivel az egyetlenegy, még fennálló 3—4 ölnyi magasságú kerítés fala mintegy 20 esztendővel ez előtt végbement kijobbításkor mésszel behányatott és megfejrítetett. A régi időben kettős fallal és egy sánccal volt körülvéve, melyeknek

322. A vár alaprajza

323. Felirat a kapu szemöldökgerendájába vésve, 1692-es évszámmal

egykori léteről még csak a földben található alapkőfalak bizonyítanak.” (Orbán I. 188.)

A várhoz egy hűséges szerelemről szóló monda kötődik, amely azonban némi történeti vonatkozású adatokat is megőrzött: a falu — így a vár is — német (szász) eredetű, s 1421-ben török seregek megostromolták és bevették. A hagyomány valóságmagva egyelőre ellenőrizhetetlen. 1342 óta oklevelekben szerepel egy Fehér megyében fekvő Sombor nevű helység (Árapatak, Hídvég és a ma már nem létező Gerebencs birtokaival együtt), mely Küküllővárhoz tartozó királyi várbirtok (SzOkl VIII. 18., 22., I. 53.), ennek a mai Székelyzsomborral való azonossága nem biztos. Hogy a vár a XVI. század végén készsen lehetett, azt a helység német neve (Sommerburg) teszi valószínűvé, amelyen 1488-ban említik először (Suciu 1968. I. 317.). A vár kialakulása szempontjából fontos, hogy 1481-ben egy birtokügyi oklevél a falut és határának egy részét a Szászföldhöz, más részét a megyei területhez tartozónak tudja. Ekkor itt az utóbbi területen Teremii Sükösd Miklósnak és Jánosnak van birtoka és *nemesi udvarháza* (SzOkl 236—237. és jegyzet). 1486-ban a Zsombor határának Homoródújfalu felől való kijáratásáról kelt oklevél hosszú hatáleírásában a várát nem említik (SzOkl III. 109.). A Sükösd család 1550-ben, sőt még 1585-ben is birtokol Zsomboron (SzOkl II. 89.).

A már említett kapuévszám (1692), mellette ácsmesterek névbetűjével, az első konkrét adatunk a várra, de ez egy javításra vonatkozik. Lehetséges, hogy 1690-ben a Homoród mentén átvonuló, Thökölyt támogató tatár seregek pusztítása tette szükségessé ezt a javítást. A külső falgyűrű 1818 körüli lebontása után a vár főként a lakosság javainak órzésére szolgált.

Evangélilus templom

Középkori eredetű, többször átépített templom, magasított nyugati oromfallal, hosszanti templomtérrel, kelet felé sokszögzáródású szentélyrésszel és különálló toronnyal. Nyugati része a legkorábbi, itt a homlokfal előtt egy kváderkövekből rakott falmaradvány látható, amely a mai oldalfalakban folytatódik. Kormeghatározó középkori köifaragványokat a mai templomban nem látunk. Ismerjük viszont az innen származó és a kolozsvári Művészeti Múzeumban őrzött szárnyasoltárt, amelynek készítését a szakirodalom 1540—1550 közé helyezi (Balogh 1943. 311.). A reneszánsz hatást sugárzó oltár szárnyképei Dürer-metszetek ismeretében készültek.

A templom és plébánia középkori létét azonban nemcsak ez az oltár bizonyítja, hanem egy 1585. november 5-én kelt tanúvallatási jegyzőkönyv visszataló megjegyzése is: a Sükösd-birtokügyben tanúskodó Bene János apácai prédikátor és Bene Ananiás brassói magyar prédikátor említik, hogy atyuk zsombori plébános volt (*A zsombori ágostai hitvallású evangélikus egyház Emlék-Könyve, a régibb időktől fogva a legújabb időkig*. Elkezdetet 1877-ben. EgyhLvt. Kézirat. 25.). A templomjavítások feljegyzései közt utalást találunk egy 1746-ban történt tűzvész utáni javításról (uo. 109.). 1784—1788 között a templom „napkelet felőli része fundamentumból egészen újra építettet” (uo.). „A templom boltozatának első fele beomlani akarván, leszedetik s helyébe egy állandó deszkamennyezet tétetik 1867 és 68-ban [...]. A torony 1907—908 években épült.” (uo. 111.)

A két középkori eredetű műemlék, elsősorban a vár, további kutatásra érdemes, régészeti feltárása indokolt, mert méltánytalanul elhangolta a szakkutatás és a szakirodalom.

Irodalom

Sándor 1858/1942. II. 102. — Orbán I. 187—190. — Roth, Victor: *A székelyzsombori és szenterzsébeti oltárok*. ErdMúz 1910. 9—21. — Forster III. 117. — Roth, Viktor: *Siebenbürgische Altäre*. Strassburg, 1916. — Kelemen Lajos: *A székelyzsombori régi szármányosoltár Mária-szobra*. MNép 1923. 51. sz. 11—12. — Divald Kornél: *Szármányosoltárok*. Emlékkönyv 1929. 406. — Bíró 1941. 35, 60, 69. — Balogh 1943. 122, 123, 139 (27. jegyz), 147, 150, 311—312, 324. 364. és 210. kép. — Vătășianu 1959. 613. — Radocsay 1967. 129, 130, 212. — Tombor 1968. 192. — Dávid 1969². 546.

SZENTÁBRAHÁM

Lebontott középkori templom

A Gagy patak völgyében települt négy falu közül csak Szentábrahám szerepel a pápai tizedjegyzékben, 1333-ban: „Vyda sacerdos solvit VI. banales” (MonVat 115.). Hogy ez Szentábrahámról vonatkozik, azt az 1334. évi bejegyzés igazolja, mely szerint „Vyda sacerdos de Sancto Abraam solvit III. banales antiquos” (uo. 133.).

Nyilvánvaló tehát, hogy Szentábrahámnak volt középkori temploma; erről azonban keveset tudunk. 1802-ben lebontották, és új templomot építettek a falu között. Orbán Balázs is már csak a hírét hallotta a régi templomnak, és a következőket írja róla: „Szent-Ábrahám [...] hajdan anya-ecclesiája volt a szomszéd Csekefalva, Andrásfalva és Gagynak. [...] E faluk közös temploma a falu felső végénél beszakadó Ingpatak völgye torkolatjánál egy dombon feküdt, melyet még most is Templomegynek hívnak, a templomhegy feletti tetőt pedig Tomori padjának. Ez egyház nagyon szép és régi volt, falait szép fresco-festvények boríták; de romladozott lévén, e század elején lebontatott. Innen vitetett a falu között lévő unitárius imaház harangja, melyen féldombor majuskel írásmódorban e körirat van: O REX GLORIE VENI CUM PACE — mely XIV-ik század végéig divatozott írásmódor némileg adat e templom építési idejéről.” (Orbán I. 120.)

○ REX + GLORIA + † MUNDI + AVV + PEA +

324. A harang felirata (Orbán Balázs után)

Az együvé tartozás és közös építés emlékét őrizte meg egy 1640. április 30-án kelt csekefalvi templomépítési irat: „[...] Csekefalva filialissa lévén Szent Ábrahámnak, az religió megváltoztatásában elejektől építettet templomokat oda kellett hadniok” (Koncz 1884. 164—165.).

Az 1803—1811 között épült új templom falaiban régi faragott kövek nem látszanak, de nincs kizárvá, hogy egy eljövendő renoválás alkalmával még kerülnek felszínre. Az új templom belsejében két festett fakarzatot és festett kazettás mennyezetet találunk, az utóbbi a következő építési felirattal: ISTEN DITSÖSÉGÉRE ÉPITTETTE A SZT. ÁBRAHÁMI UNITÁRIA EKKLÉSIA MDCCCXI DIK ESZTENDÖBEN. A hagyomány szerint a nyugati rész kazettás mennyezete a régi templomból való, de láthatóan ez sem korábbi a XVIII. század végénél.

Az Orbán által számba vett középkori *harangot* 1916-ban háborús célokra lefoglalták, de a beolvastást, tekintettel művészettörténeti értékére, elkerülte (vö: *Közlemény a be nem öntött harangokról*. RefSz 1917, 456.). Még azokban az években eladták a budapesti Nemzeti Múzeumnak.

Irodalom

Orbán I. 120. — Koncz 1882¹. 381, 433. — Koncz József: *Csekefalva—Szentábrahám, temploma dulása*. ProtKözl 1882. 42, 46. — Koncz József: *Csekefalva és Szentábrahám templomai, javai*. ProtKözl 1882. 380, 422. — Koncz 1884. 164—165. — Jakab 1901. 320. — Gerecze II. 950. — [Közlemény a be nem öntött harangokról.] RefSz 1917, 456. — Juhász 1947. 11, 41, 136. — Radocsay 1954. 217. — Tombor 1968. 192. — Ferenczi 1972.

SZENTDEMETER

A falu a Kis-Küküllő völgyében, egy domvonulat alá települt, a hajdani Udvarhelyszék, Marosszék és a vármegyei terület találkozásánál. Két középkori épületéről tudunk: a lebontott Balási-kastélyról és a római katolikus templomról, mely egyik legépebben maradt középkori építészeti emlékünk.

Lebontott Balási kastély

A szakirodalomban Orbán Balázs leírása és közölt rajza, valamint XVII. századi urbáriumok alapján számon tartott kastély valószínűen a Nyujtódi család által alapított XVI. század eleji udvarház továbbépítéséből alakult ki. A faluról első adatunk 1436-ból való, ekkor adománya z Zsigmond király Szentdemeter királyi birtokot hű szolgálataiért Demeter fia Kemény Lőrincnek (Tudományos Gyűjtemény 1840. évf.

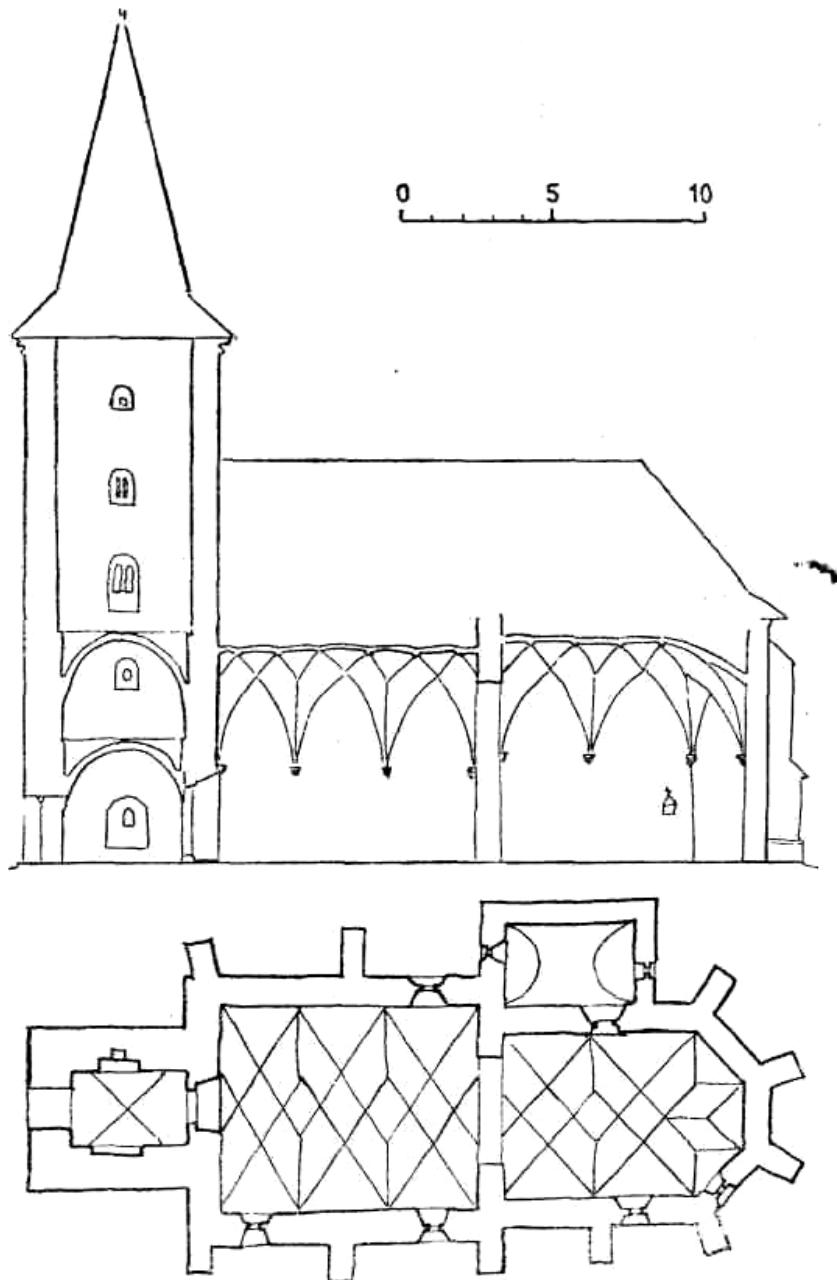
IV. 21—23. Idézi Orbán I. 158.). E családdal itt később nem találkozunk, viszont 1503-ban feltűnik a Rugonfalváról eredő Nyujtódi család (malomrészről vásárol Szentdemeteren. Vö: SzOkl I. 303.), s 1509-től Szentdemeteri előnévvel szerepel Nyujtódi Gergely (Nagy Iván VIII. 193. Késsőbb, 1532-ben: SzOkl III. 247.; 1538-ban: SzOkl II. 41.). A családból Nyujtódi András ferences szerzetes 1510 körül a krakkói egyetemen tanult, s 1526-ban magyarra fordította apáca húga, Judit számára Judit könyvét és az egyházi regulákat (*Székelyudvarhelyi Kódex*). E család tulajdonára lehetett az az udvarház, amely Szentdemeter nyugati felében, a Kis-Küküllő felőli részen a XVII. században reneszánsz stílusban épült ki kastélyá.

A nagyarányú építkezés azonban már a Balási családhoz köthető. Balassy Ferenc neve az 1566-os lófő-összeírásban bukkan fel először (SzOkl II. 194.). 1576-ban az ötvendénáros adó begyűjtésekor Szentdemeterről Balási Ferenc 1, Nyujtódi György 6, Baládfi János 1, Lázár Imre özvegye 6 porta után fizet (SzOkl IV. 37.). Az új építkezés kapcsolatos lehet azzal a tényel, hogy Balási Ferenc 1609. július 20-án portai követi szolgálatai elismerésül Báthori Gábortól új adománylevelet kap Szentdemeterre (Báthori Liber Regius VI. 270. Idézi Jakab 1901. 325.). Az új „nagypalota” ajtószemöldökének felirata — 1617. B.F. — ezt az építkezést igazolja (Vö: B. Nagy 1970. 64.). Hogy ekkor régebbi részek felhasználásával építkeztek, azt az 1629. évi urbárium új és agg házak, új és agg kapuk kifejezései kétségtelennek teszik (B. Nagy 1973. 60—69. 359.). Orbán Balázs a múlt században még megfigyelhette, hogy a nyugati épületszárny és sokszögzáródású kiugró kápolna korábbi a nyugati kapubástya feliratánál (Orbán I. 158.); ez már ifjú Balási Ferencnek, Udvarhelyszék főkapitányának az építkezéseit jelöli. A kastély későbbi gazdái a Csáki, Gyulaffi, Henter családok. 1656 körül Csáki Gábor özvegye, Gyulaffi Zsófia építette kápolnává a kastély egyik helyiségett, mivel a falu templomát az unitáriusok használják (Schem 1882. 129.; György 1930. 432.). A telek Küküllő felőli részén ma egy klasszicista stílusú udvarház áll. A kastély mindenkorai gazdái patrónusai voltak a falu templomának és egyházának.

Római katolikus templom

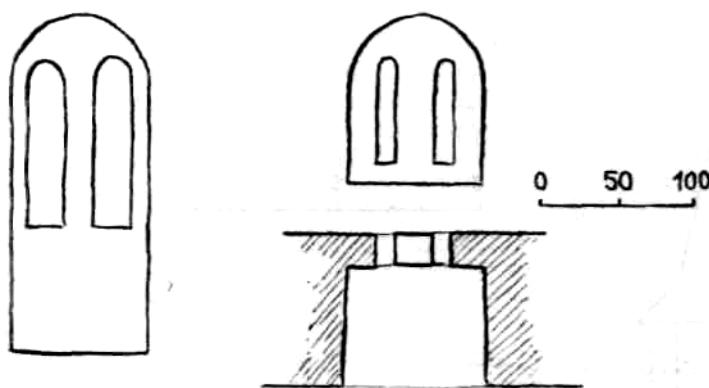
A falu keleti részén, egy magaslaton áll a kelet—nyugati tájolású templom, amely nyugati toronyból, boltozatos hajóból, sokszögzáródású, szintén boltozatos szentélyből és a szentély északi oldalán elhelyezett sekrestyéből áll. A torony homlokzatának alsó szintjét a félköríves bejárat foglalja el, első emeletén kis körablakokat, a második és harmadik szinten mindhárom oldalon félköríves fülkékbe helyezett ikerablakokat, a legfelső szinten félkör formájú ablaknyílásokat találunk. Koronázó-párkanya félköríves árkádsorból és két hengertag közé fogott mély horonyolatból van alakítva. A torony belső földszinti tere keresztboltozattal fedett, kétoldalt félköríves fülkék helyezkednek el, s ezekből kisebb csúcsíves vakfülkék nyílnak. A torony első emeleti tere szintén keresztboltozattal volt fedve; ebből ma csak a boltindítás csonkja látszik.

A toronyaljból a hajóba vezető *nyugati kapuzat* rendhagyó alakítású. A szemöldökgyámos lezárású bejárat nyíláskeretelő tagozatai oszlopszékes, szokatlan formájú lábazatról indulnak, s vállvonalanban bim-

325. A templom hosszmetszete és alaprajza

bős indák ágaznak ki belőlük. A szemöldökkövet rácsos és hengertekercses alakítású fríz koronázza, erre egy külön faragvány támaszkodik — esetleg másodlagos elhelyezésben —, mely bimbókban végződő, egymást keresztező ívsorból áll. Felette szép plasztikájú szarvasfej, kétoldalt egy-egy kereszttel díszített kehely látható. Ezen a kapuzaton, a profilokat és

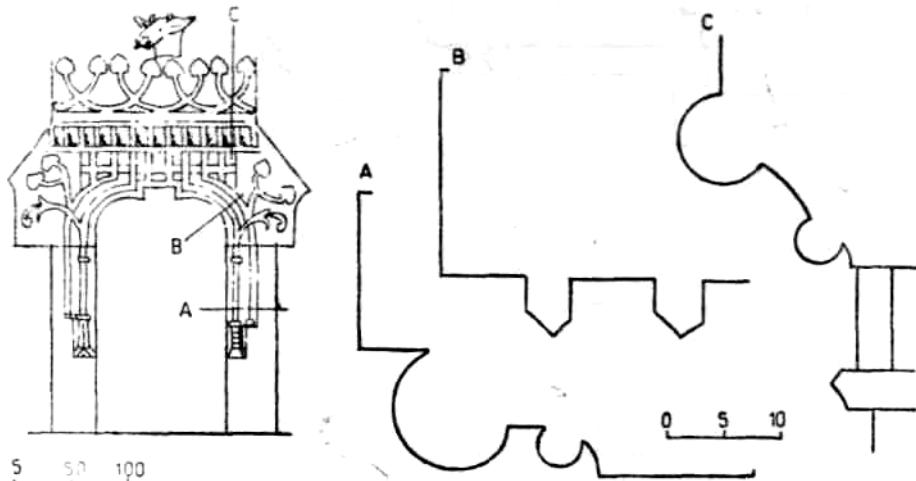

326. Ikerablakok a torony harmadik és negyedik szintjén

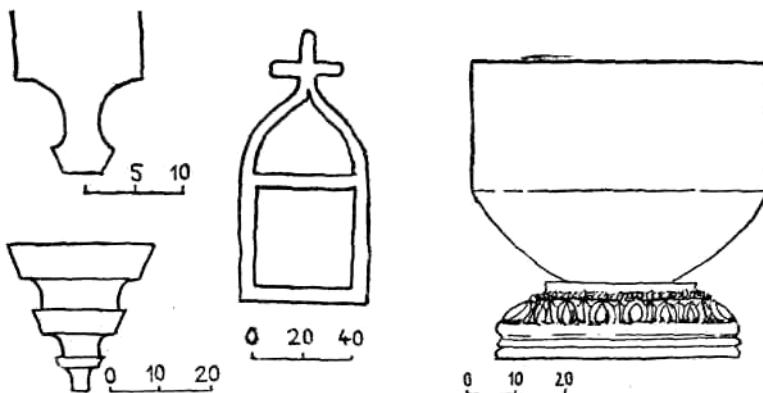
díszítő tagozatokat figyelve, a román kor és a késő gótika elemeit látjuk keveredni. A kapuzat sem egészében, sem részleteiben nem kapcsolódik a templombelsőben fellelhető késő gótikus faragványokhoz, sem a vidékről ismert késő gótikus ajtókeretekhez.

A hajó nyugati sarkait támpillérek fogják közre, ezek közül az egyik átlósan, a másik egyenes vonalban áll. A déli hajófalat támpillérek osztja két részre, a nyugat felé eső részben magasan elhelyezett kis félköríves ablak a fakarzatra, a kelet felé eső nagyobb félköríves ablak a hajó terébe nyílik. Ugyanitt egy elfalazott ajtónyílás sejthető. A hajó északi falát egy tám és egy félköríves ablak tagolja.

A hajónál alig keskenyebb *szentély* a nyolcszög öt oldalával zárol, déli oldalánál egy, a záródsnál négy támpillérrrel. A diadalív vonalában csak a déli oldalon van támpillérek, a szentély északi oldalát félnyereg-tetővel fedett dongaboltozatú sekrestye foglalja el, kelet és nyugat felé

327. A nyugati kapu, szárkövének (A), ívhajlatának (B) és szemöldökparkányának (C) profiljával

328. Bordaprofil és gyámkő

329. Szentségtartó fülke

330. Keresztelőmedence

egy-egy csúcsíves ablaknyílással. A szentély két félköríves ablaka lát-hatóan későbbi alakítás eredménye.

A *templom belseje* eredeti állapotában maradt ránk. Mind a hajót, mind a szentélyt késő gótikus *hálóboltozat* fedi, a közöttük levő diadalív csúcsíves. A hajóboltozat három boltszakaszos — ezekre kívül csak egy támpillér esik —, orrtagos téglabordái a sarkokban a falsíkba halnak, az oldalfalakon a hármanként lefutó bordák tagozott, fordított kúp alakú gyámkövekre tágaszkodnak. A szentély boltozata és gyámrendszere hasonló alakítású, itt azonban a boltozat tágaszkodási pontjait a külső támpillérek is erősítik. A déli falban leszelt élű, szamárháttíves papi *ülőfülke* található, a délkeleti falban fekvő téglalap alakú kis vankülfürdő, az északiban egyenes felső lezárású *szentségtartó fülke* látható, kereszttel koronázott szamárháttíves keretbe foglalva.

A hajó nyugati falánál épített fakarzat van, innen nyílik ajtó az emeleti toronytérbe. A diadalív falán néhány évtizeddel ezelőtt még volt egy felirat, amely 1723. augusztus 20-as keltezéssel a templom visszavételéről és megújításáról tudósított: RECEPTUM RENOVARIM DIE 20 AUG ANNO 1723. MAIORIAM ERITAUS HUIUS DOMUS ISTIUS NOVISSIMAE PLUSQUAM PRIMAE ECCA 12. 10. Alatta UJITATOTT 1933.

A diadalív északi oldalához épített szószék lábánál egy tojássoros római jón oszlopfőre állítva látható egy félgömb alakú *keresztelőmedence* felső része.

A szentély falképtörédekeit jelenleg mészréteg fedi. A szakirodalom leírása szerint egy nagyobb jelenet reprezentatív megjelenítésű két mellékalakja látszott a szentély falán, világos szegélyű földig érő palástban, egyiknek kezében kard volt; talán Péter és Pál apostol lehetettek. Keletkezési idejüket a szakirodalom a XV. század végére teszi (Rado-csay 1955. 217.).

A templom építéséről korabeli adat nem maradt fenn. Úgy véljük azonban, hogy az egységes formában jelentkező késő gótikus részleteket

megelőzi egy korábbi építkezés. Erre utal a védőszent neve is. Ezt a feltételezést azonban csak alapos falkutatással és régészeti feltárással lehetne alátámasztani.

A templom a XV—XVI. század fordulója táján nyerte el mai formáját. Ekkor épült a támpillérsoros, hálóboltozattal fedett sokszögű szen tély a sekrestyével, s a hajó is ekkor kapott hasonló boltozatot. Az építők a kis késő gótikus belső tér szép kialakításának példáját hagyták ránk. Ezt a hálóboltzat-típust a XV. század végétől a XVI. század első negyedéig nagy építkezések kis tereinek boltozatánál alkalmazták szívesen, rokon emlékeit a Felvidéken és Erdélyben találjuk meg: Kassa Szt. Erzsébet-temploma, a Gömör vidéki Csetnek lutheránus temploma, a brassói Fekete-templom sekrestyéi hasonló boltozásúak, ilyen a kolozsvári Wolphard-Kakas ház egyik utcai szobája, s jóval nagyobb feszta volággal építve a jakabfalvi lutheránus templom hajójának boltozata.

A sajátos kompozíciójú nyugati kapuzat stíluseredete még nincs megnyugtatóan tisztázva. Ami rajta késő gótikus, arra a krakkói Wawel késő gótikus termeinek ajtókereteiben találunk analógiát (B. Nagy 1970. 68.), a távoli mintakép a hajdan krakkói diák Nyujtói András személyével magyarázható lenne. Az ajtókeret indás-bimbós díszítése, amely motívum a szentháromsági római katolikus templom keresztelőmedencéjének törzsén már jóval korábban megjelenik, a rácsozatos faragvány, amely már az esztergomi várkápolna pillérőjén jelen van, a romanikából ismert profil, a bimbós-ívsoros faragvány azonban kétséget támaszt bennünk a kapuzat eredetét és keletkezését illetően. Mindenesetre a többféle stíluselem jelentkezése arra mutat, hogy a kapuzat készítője egyénien keverte archaizáló stíluselemekkel az esetleg a lengyel késő gótikából vett kaputípust.

A templom késő gótikus kiépítése, valamint belső falfestményekkel való díszítése összefüggésbe hozható a Nyujtói családdal, amelynek tagjai mind közigazgatási, mind egyházi tekintetben jelentős szerepet vállaltak a XVI. századi székely közösségen.

A templom későbbi történetéről alig néhány adatunk van, de az épület sem változott sokat az elmúlt időben. A reformáció századában az unitáriusok kezébe került. Egy 1697-ből való tanúvallatási jegyzőkönyv tudósít a templom tulajdonjoga körül támadt feszültségről, de arról is, hogy bizonyos földterületek az épület fenntartását szolgálták: „A Szentegyházhöz az Sz. Demeteri határon tudom, hogy birtak egy széna füvet, az én emlékezetemtől fogva mind a templomhoz birták.” (A 40 éves Fülöp Jánosné vallomását idézi Benczédi 1878. 35.) Ebben az időben a katolikus birtokos család és a falu katolikusai a kastélyban létesített kápolnát használják (uo.). A diadalív feletti felirat megőrizte az 1723-as évszámot, amikor a katolikusok ismét visszanyerik a templomot s átvételevel együtt renoválják is azt. A szomszédos Bordos fiájaként működő újraalakult plébánia századunkban önállósul.

Irodalom

Bod Péter: *Magyar Athenás*. [Nagyszében] 1766. 45. — Orbán I. 157—158. — Benczédi 1878. 36—39, 40—48. — Jakab 1901. 109, 325, 436. — A *Rugonfalvi és Szentdemeteri Nyujtói család*. GenFüz 1903. 21. — Gerecze II. 950. — György 1930. 432. — Kereszturi 1939. 115. — Entz 1943². 222, 223. — Juhász 1947. 41. —

Radoesay 1954. 217. — Vătășianu 1959. 549. — Dávid 1969². 545, 546. — B. Nagy 1970. 68, 262. — Mălyusz 1971. 299—300. — Drăguț 1972. 63, 81. — B. Nagy 1973. 60. kk. — Dávid 1975. 957.

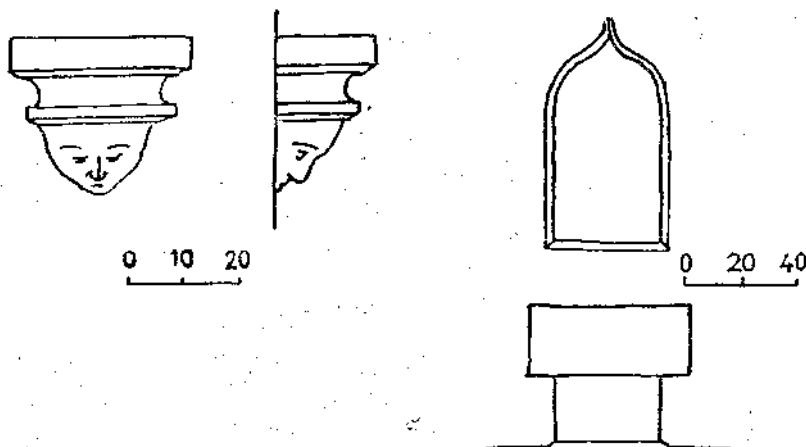
SZENTEGYHÁZASFALU

Római katolikus templom, gótikus faragványok

A Hargita alatti Láz fennsíkján fekvő Szentegyházasfalu a vele összeépült hajdani Szentkeresztbányával ma Vlahica néven Hargita megye legfiatalabb városa. Gótikus építészeti emlékek a szentegyházasfalvi római katolikus templomban vannak, mely kőfallal kerítve a falu nyugati részén áll; nyugati homlokzati tornya, keletelt hajója és sokszög-záródású szentélye van. Adataink szerint ez a templom 1760-ban épült (Schem 1882. 185.). A szentély keleti falán azonban e század közepén más évszámot örökített meg egy felirat: „Ezen templom épült 1822-ben, újrafestette Hargita László.” Valószínűnek tartjuk, hogy ez a dátum inkább javításra, átalakításra vonatkozhat, mert a templomnak korábbi részei is vannak. Így a déli bejárat, melynek kőkeretes, reneszánsz stílusú, fogrovatos szemöldökén az 1756-os évszám olvashat. Pálcatagos keretelése, a profilok indítása a késő gótika és reneszánsz közötti átmeneti periódus ajtókereteit idézi és a stílusok együttéléséről tanúskodik.

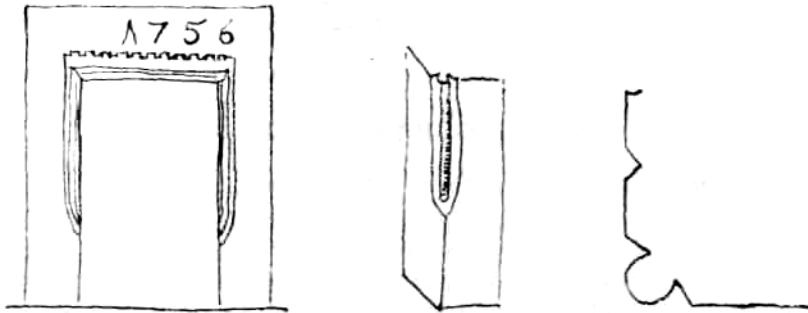
A templom hajójának déli falában, másodlagos elhelyezésben, két gótikus faragványt találunk. Egyik egy fordított kúp alakú tagozott gyámkő, amelynek alsó részére férfiarcot faragtak. Valószínűleg egy késő gótikus, bordás boltozató épület tartozéka volt, az emberfejes gyámköveket általában a szentély hosszalain alkalmazták.

Ugyancsak a déli falba van beépítve a másik gótikus darab: egy szamárhátíves nyílású szentségtartó fülke, amelyet ma deszkából készült

331. Gyámkő a középkori templomból

332. Szentségtartó fülke

333. A mai templom déli kapuja

ajtója egészen eltakar. A szamárhátíves nyílásforma, éppúgy, mint a gyámkő, arra utal, hogy itt a XV. század második felében nagyobb szabású építkezés folyt. A falura vonatkozó adatok szerint ez lehetséges is.

A helységet a XVI. századig Oláhfalu néven ismerték, s két falut értettek rajta: Szentegyházasfalut és Kápolnásfalut. Az első az anyaegyház, a templommal is rendelkező plébániaközpont Szentegyházasfalu, a leányegyház Kápolnásfalu néven szerepel (amelynek szintén lehetett temploma, de csak „kápolna” rangú). A két falu egyházilag egy plébánia (1838-ig), közigazgatásilag egy kommunitás. A két falu legkésőbb 1503-ban privilégiumos hely lett. Közös pecsétjük két egyforma, egymással szemben álló templomot ábrázolt, ezzel a körirattal: SIG: PRIVIL: COMMUNITATIS OLAFALU 1503 (a privilégium megerősítése az 1575, 1589, 1609-es évekből való, lásd Jakab 1901. 300, 322. — a pecsétet a régi alapján 1805-ben megújítják, lásd Orbán I. 73.). A privilégium szerint a község egyebek mellett az építkezéshez használt faanyagban adózott.

Az egyházi feljegyzés szerint a parókia 1360-ban alakult (Schem 1882. 185.). Az egyház létezésére az első biztos adatunk valamivel későbbi: 1406-ban „Laurentius Praesbiter de Olahfalu, plebanus de Nagy Boldog Asszony et Vice Archidiaconus Sedium Csik, Gyergyó” másokkal együtt egy csíkjenőfalvi birtokperben mond ítéletet (SzOkl I. 100.), a megnevezett Lőrinc tehát Csík-Gyergyó alperese, mint karcfalvi plébános Szentegyházasfaluból való volt, és egyházi címében nemcsak szülőfaluja nevét, de ottani presbiteri titulusát is feltüntette. A plébánia tehát korábbi keletkezésű, mint a bemutatott gótikus faragványokhoz köthető templomépítés. A XV. század második felére eső építkezés egyháztársadalmaival nyilvánvaló összefüggésben van a privilégium elnyerésével, ezt a pecsét templomábrázolásai is igazolják.

A két község már ekkor népes lehetett. Valamivel későbbi adataink: az 1566. évi lustrán négy lófőt írnak össze a faluból (SzOkl II. 196.), az 1567-es porta-összeírás szerint „Olahfalu 32, Masijk Olahfalu 28 „kapuval rendelkezik” (SzOkl II. 219.), a kettő együtt Udvarhelyszék egyik legnépesebb közössége. Ez a közösség a reformáció idején is megmaradt a római valláson: 1572-ben Báthori István fejedelem a falu panaszlevelére hivatkozva megparancsolja az udvarhelyszéki királybíróknak, hogy a két falut a római vallás követése miatt senki ne háborgassa, a papok

és hívek vallásos szertartásaikat szabadon gyakorolhatják (a falu levél-tárában levő oklevére hivatkozva említi Jakab 1901. 369.). Ami azt is jelenti, hogy a templom Szent András apostolról való titulusa a középkorból származhat.

1633-ban elkészült a templom kökerítése: „az oláhfalviak csináltatának kőből egy czintermet anno 1633 és attam oda is fl. 25” (Ferenczi György gener. vikárius Regestrumából idézi Veszely 1860. I. 144.). Új templom építését jelzi egy püspöki feljegyzés 1760-ban (Schem 1882. 185.), a déli kő ajtókeret készítése idején tehát nagyobb építkezéssel számolhatunk.

Építészettörténeti vonatkozásban számon kell tartanunk azt, hogy a két falu rengeteg faanyagot szállított országos érdekű építkezésekhez. Itt csak egy adatot emlíünk erre vonatkozóan: 1609-ben Báthori Gábor fejedelem azzal újítja meg a két falu kiváltságlevelét, hogy kötelezi őket évente 1000 szál deszkának Köhalomba való szállítására (a falu levéltárára hivatkozva említi Jakab 1901. 322.).

Irodalom

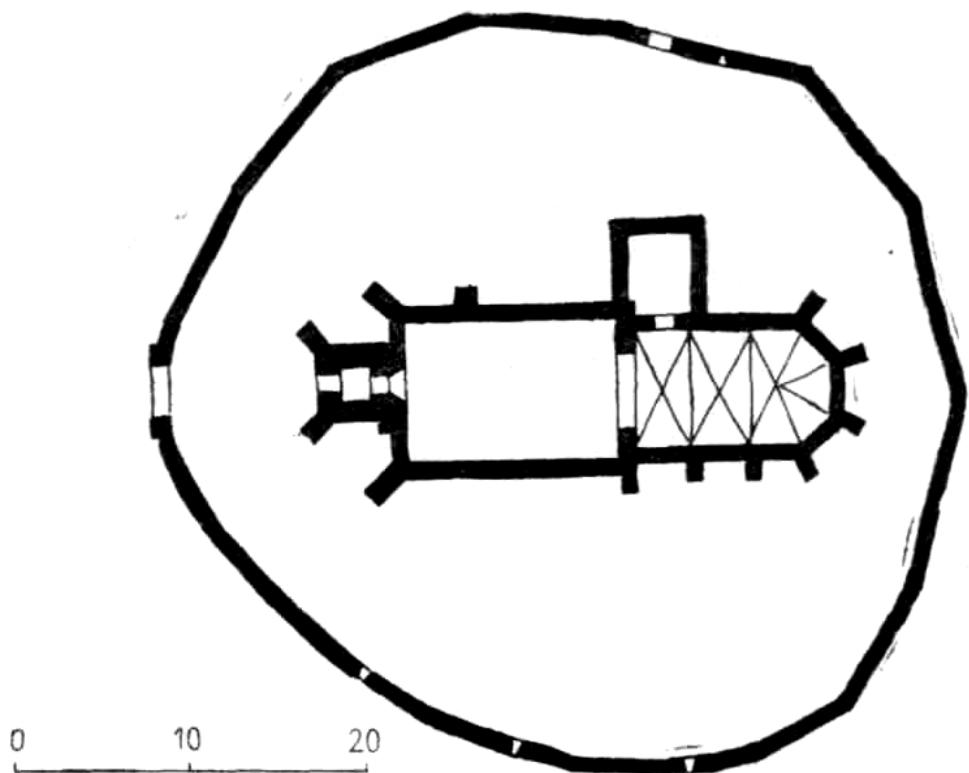
Veszely 1860. I. 144. — Orbán I. 73. — Schem 1882. 185. — Jakab 1901. 300, 369. — Keresztfuri 1939. 106.

SZENTLÉLEK

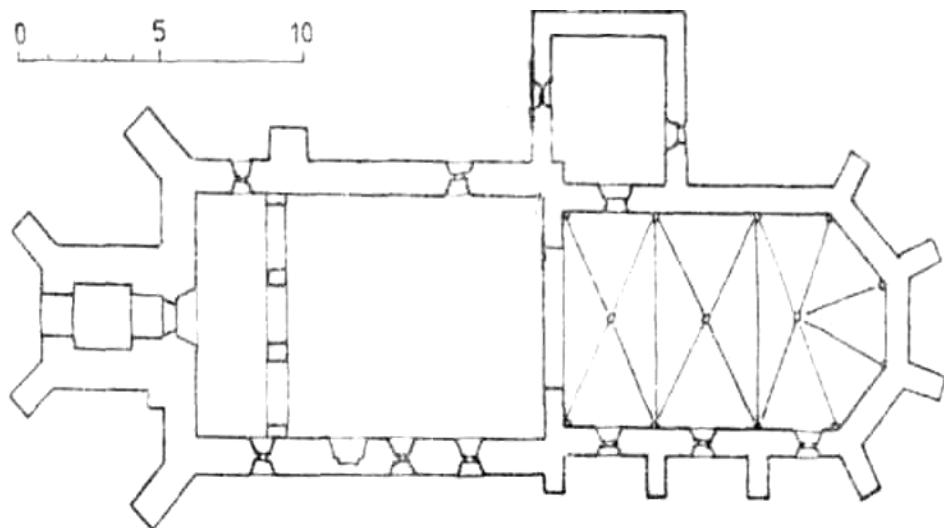
Római katolikus templom

Az alacsony kőfallal kerített templom és körülötte a régi temető nem a falu közt, hanem annak szélén, az Udvarhely—Parajd útvonalból a Nyikó mentére leágazó útkereszteződésnél található; sokáig a két szomszéd falu, Farkaslaka és Malomfalva templomául is szolgált. Tájolása kelet—nyugati irányú, toronyból, hajóból, szentélyből és sekrestyéből áll. Többszöri átépítés nyomát viseli magán, de lényegében középkori építésű.

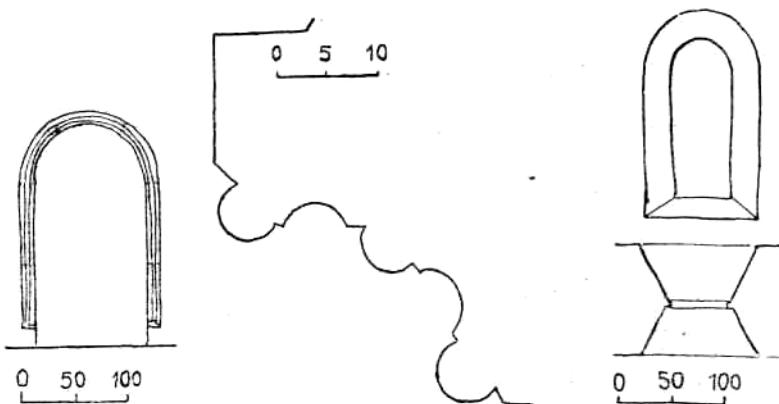
A kökerítés nyugati falában javítás emlékétőről felirat van: NAGYULT ÉS UJULT 1853. A templom nyugati homlokzata előtt álló, késsőbb épült tornyot átlós támpillérek fogják közre, a támok magasságán felüli része későbbi ráépítés, amint azt a külső, félköríves bejárat feletti építési emléktábla is jelzi: 1764. SUB RMO FL. PS. (Ekkor Lakatos Ferenc a plébános, aki 1747—1766 között udvarhelyszéki esperes is volt. Lásd Veszely 1860. I. 369. és Domus Historia Szentlélek. Egyhárv. Ugyanitt találjuk feljegyezve, hogy 1729-ben még haranglábot volt a templom mellett.) A toronyalj dongaboltozatos, innen nyílik a hajó kökeretes, félköríves lezáródású nyugati ajtaja, melynek bélletét három, vályúzatok közé fogott karcsú hengertag alkotja. Orbán és Entz e kaput a XIII. század végére, Greceanu a késő gótika korára datálja. A hajó nyugati falsarkait átlós, nagyon előlépő támpillérek erősítik, a déli oldalon csak a diadalív vonalában van egy kétszakaszos, faragott vízvetőkkel és rézsüs lábazattal kiképzett kőláb. A déli falon magasan elhelyezett kis félköríves ablaknyílás szolgál a nyugati karzatra. A középtengely körül van a most elfalazott déli bejárat, melynek kerete Orbán Balázs szerint szintén félköríves, „két lemez közé foglalt henger-

334. A templom és cinterem

335. A templom alaprajza

336. Nyugati kapu

337. Ablak a hajóból

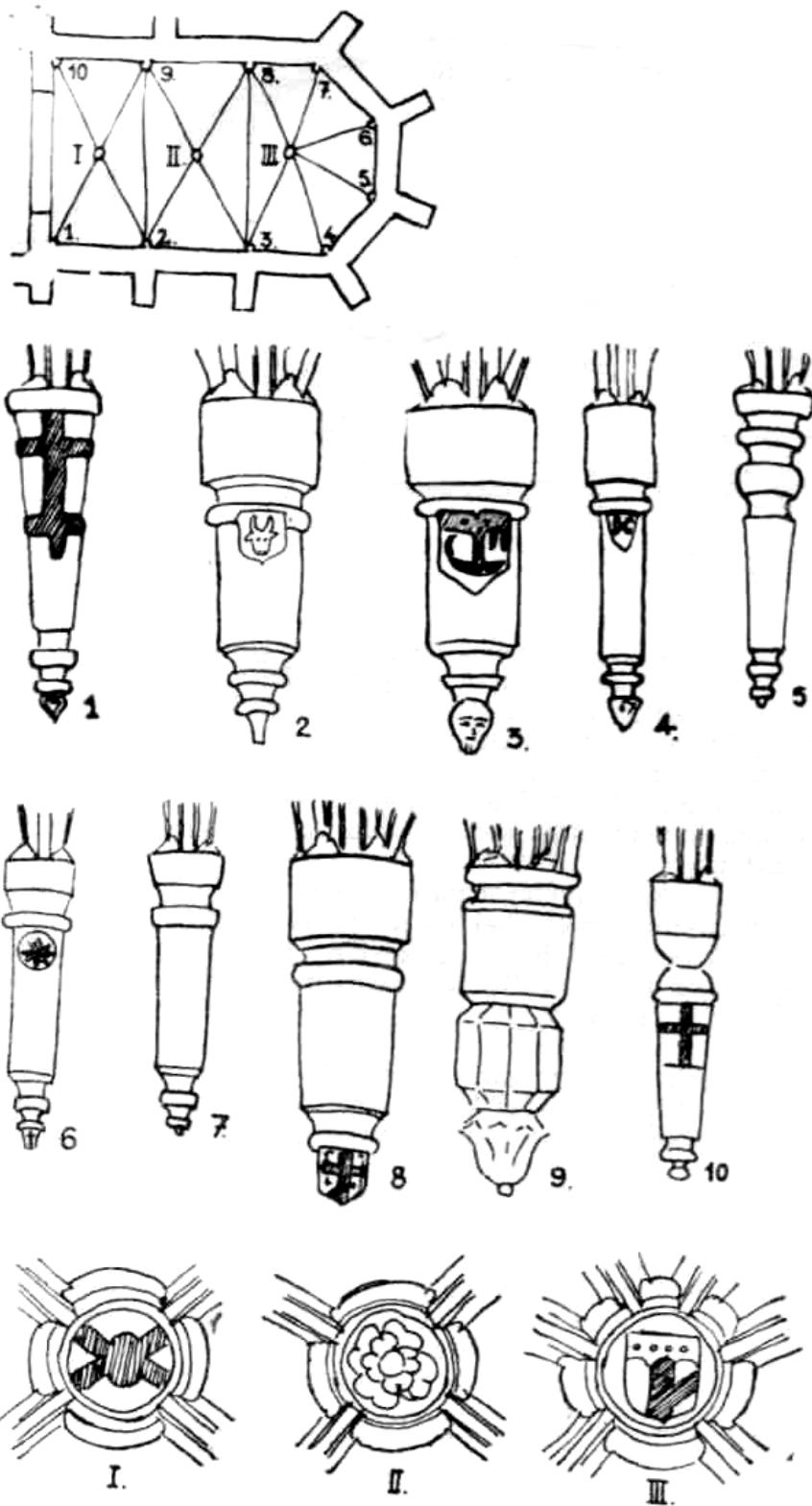
rel” profilozva. A déli bejárat belső szegmentíve nyitva áll, csak az ajtónyílást falazták el 1944-ben, amikor a bejárat előtti portikusból alakított Szent Sír-kápolnát lebontották. A déli fal további részén két félköríves, az előbbinél nagyobb ablak található, kőkávák nélkül. A hajó északi fala egy támmal tagolt, ez a karzat vonalában áll, mellette kelet felé nagyobb, szegmentíves, nyugat felé félköríves lezárású kis ablakot találunk; ez utóbbinak a nyílását utólag szélesítették, felette félhold alakú vakfülke húzódik.

A szentély alig keskenyebb a hajónál, de magasabb annál. Hat ketős tagozású, hornyolt vízvetőkkel és rézsűs lábazattal alakított támpilér fogja körül. A déli falat három félköríves, kökeret nélküli ablak töri át. Északi oldalához utólag szélesített sekrestye csatlakozik; toldott részén javítási felirat: RENOV. A. 1837. A hajót és szentélyt tagolatlan nyeregtető fedi.

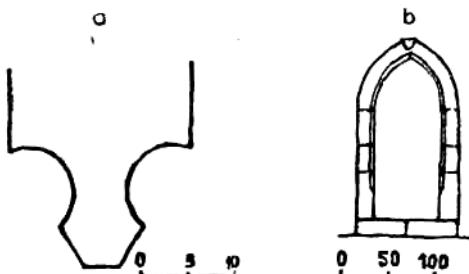
A hajó belsejében, a nyugati bejárat felett két pillérre és árkádokra fektetett, tömör mellvédes karzat emelkedik. A déli fal keleti végében egyszerű, félköríves lezárású ülöfülke nyílik. A hajót vakolt síkmennyezet fedi.

A hajótól félköríves diadalívvel elválasztott szentélyt a záródással együtt háromszakaszos *bordás keresztboltozat* fedi, mely megnyúlt, hoszszú gyámokra támaszkodik. mindeniken más és más ábrázolás látható, néhol kis pajzsoskákon. A mély hornyolatú orrtagos kőbordák minden harm boltszakaszban *boltzárókőbe* futnak össze, ezek is díszítettek. A szentély északi falában lévő kökeretes *sekrestyeajtó* csúcsíves nyílású, elszedett kereteléssel, felette kis háromszög alakú pajzzsal. A sekrestye dongaboltozattal fedett.

A templomhoz Orbán Balázs szerint három régi harang is tartozott. A nagyobbik körirata JESUS NAZARENUS REX IUDÆORUM VENIT IN MUNDUM ET HOMO FACTUS EST 1626 (!). A kisebbik felirata csak részben volt kiolvasható. Első sorában: CAMPANAM FECIT AEDI-

338. Boltzárókövek és gyámkövek a szentélyból

339. Bordaprofil (a), sekrestyeajtó (b)

FICARE M. GALPHI C.S.V.K.A.D.I.G.A.I..., a második sorban SZOMBATFALVIANUS A... és lekopott évszám. „Mindkét harangja a 16-ik század első feléből való, a betűk idoma a 16-ik század elejére utal.” (Orbán I. 106.) „Volt ugyan ennél egy sokkal régibb harangja.” A feliratban előforduló családnevek 1505-ben okleveles anyagban is szerepelnek: Lucas Gálfi, Gregorius Zombathfalwai az udvarhelyszéki székely gyűlésen megválasztott bírák (SzOkl VIII. 220.).

A templom mai berendezése — a fő- és két mellékoltár — 1949-ben készült. Régi késő barokk volutás oltárának fényképét a Domus Historia őrzi.

Szentlélek temploma részben a XIII. század végéről ered. Nyilvánvaló, hogy a hajó a szentélynél korábbi építésű, de hogy ajtókeretei, átalakított félköríves ablakai, félköríves diadalíve s maga a hajó falazata valóban román koriak-e, azt csak falkutatással lehetne bizonyosan megállapítani. A vaskos támrendszeren nyugvó szentélyboltozat az 1458-as évszámú székelykeresztúri szentélyvel látszik egykorúnak. A késő román kori eredetet valószínűsíti Szentléleknek a pápai tizedjegyzékben való előfordulása: 1333: „Jacobus sacerdos de Sancto Spiritu solvit III. banales” — 1334: „Item sacerdos de Sancto Spiritu solvit III. banales antiquos” (MonVat 115, 132.). Az 1784. évi vizitáció a templomot XIII. századinak ítéli („Initia et vicissitudines huius parochiae incerta sunt, passim e structura ecclesiae adseritur eam iam seculo 13-o extitisse, atque sinu suo etiam Farkaslaka, quae nunc parochia est, usque a. 1762 amplexam fuisse. [...] In filiali Malomfalva ecclesia publica per comunitatem a. 1809 aedificata” — Schem 1882. 189.). A közösség népességéről az 1567-es porta-összeírásból értesülünk, eszerint Szentléleken 25, Farkaslakán 36, Malomfaluán 24, Bogárfalván 8 kaput számlálnak össze az adózáshoz (SzOkl II. 219.). Fejér Miklós generális vikárius jegyzőkönyve az 1622 előtti évekből örökített meg néhány, a templomra vonatkozó régi és akkori érdekességet: „Midőn jelen volnánk Udvarhely székben a Szent Léleki templom előtt való harangláb alatt, sistálának mi előttünk Szent Lélek megyéjébeli uraim in universo a négy falu: Szent-Lélek, Farkaslaka, Malomfalva, Bogárfalva unanimi voto” — és három ügyben határoznak: „[...] a templomban lévő asszonyember álló helyeket, elsőben abból mind a székeket kihányván, négy részre juxta quantitatem pagorum, et hominum osszák igazán és istenesen [...] a principális pars adassék Sz. Léleknek. [...] a

kiknek pedig békében volt azelőtt, az nem tartozik székért fizetni, a kiknek pedig békében volt azelőtt [...] tartozzának letenni jutalmat.” A Szentegyház mezejét Szentlélek nem követelheti csak magának, mert azt „attyáik a templomhoz rendelték, hagyták, tudni illik a templom építésire, Czinterem földelésire, vagy ha kivántatnék, temető helynek is befogására.” (Idézi Veszely 1860. I. 336.) A templomi székváltság, a filiák népének helye a templomban és a templom javára tett alapítványoknak szigorúan a templom javítására való felhasználása bizonyára már a középkorban gyakorolt szokásjog volt.

A templom hajójában lévő kő karzatot a barokk korban építették, s erre az időre tehető az ablakok átalakítása is.

Irodalom

Veszely 1860. I. 336—337, 369. — Orbán I. 106. — Schem 1882. 189. — Juhász 1947. 11. — Vătășianu 1959. 244—245. — Entz 1968. 44, 162. — Dávid 1969¹. 59. — Dávid 1969². 543, 545, 546. — Greceanu 1970. 290.

TARCSAFALVA

Lebontott középkori templom

A középkori építésű unitárius templomot, mely a falu északi szélén állott, 1898-ban lebontották. Anyagát új templomba építették be. A jelenlegi templom déli zárórészén, valamint a torony lábazatában a málló vakolat alól nagy kőhasábok túnnek elő, valószínűleg a középkori faragványok másodlagosan felhasznált darabjai, de egy sincs, amely megmunkált felületével nézne kifelé.

A régi templomról korábbi adatok és feljegyzések tájékoztatnak. Az 1789. július 2-i püspöki vizitáció így írja le a templomot: „Sendellyel félire bé fedett kő kerittés [...] ennek közepette vagyon kívül tiz, bellől pedig két kő lábakkal meg-erősítettet Sendellyel be fedetett egy ép magoss Kő Templom. [...] A Templomnak Mennyezete nap nyugot felőli párkányos zöld és veres festékes, mellynek közepében illyen irás vagyon : IN HONOREM UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI ERECTUM EST HOCCE LACUNAR PROPRES SUMPTIBUS ET INDUSTRIA SP. AC GROSI DNI DIONYSII PÁLFFI DE TARTSAFALVA CURATORIS ECCLESIAE AO. 1756. A Napkelet felől való mennyezete pedig tzifra festékes, de igen régi munka, a mellyen illyen irás látszik: IN HONOREM UNIUS VERI DEI PATRIS ET FILII EJUS J. CXTI 1701. ERECTUM A CURATORE FRANCISCO PÁLFFI HOCCE LACUNAR, másutt pedig ilyen írás vagyon: ASZTALOS MIHÁLY AO. 1701. [...] Pulpitus: PÁLFFI FERENCZNÉ MARÓTHI ANNA AO. 1763. [és a XXVI. zsoltár] köböl rakott prédikálló Szék hat szegre tsinálva [...] festett korona 1782. [...] Vagyón még ezen Templom fundusán egy magasotska Torony vagy Harangláb, mellynek allya köböl, felső része pedig fából építetett: INSPECTORE DNO GEORGIO PÁLFFI AO, 1734, ARTIFEX JOHANNES BOR MEZEI DIE 17 APRIL G.F.B.I. [...] Nagy harang, mellyen egymástól megkülönböztetett három emberi képek vannak. [...] kisebb harang: ECCL UNIT RENO CU SP.D.DYO. PÁLFFI AO. MDCCCLXV.” (UnitPüspVizit 1788. 728—729, 736.).

Orbán Balázs leírásából még a következőket tudjuk meg a templomról: „Így találjuk Tarcsafalván a késő gót kornak egy műemlékét, mely szép arányaival s díszes ékítményeivel gyönyörködteti a szemet, s ezt leírnom annál inkább kell, mert összeomlandó sajnos állapotra juttatta az idők kímélytelensége. A polygon záródású szentély egyenes lapján kis gerelyívű ablakocska van, ilyen a hosszszentély két ablaka is, melyek az előbbinél hosszabbak lévén, magasabbra is nyúlnak fel, és még magasabban záródik a hajó két csúcsíves ablaka, melyek elsőjének díszművezetét a kettős csúcsív feletti négy fentős kerék, a másikánál egyszerű környilat alkotja. Úgy a nyugati főkapuzat, mint a déboldali mellékkapu átszelt lóherívvel alakult, mindenből a késő gót kor vesszőmű (Stabwerk) tagozata köríti, dúsabb alkalmazással a fő-, egyszerűbben a mellékkapunál. Hogy eredetileg úgy a szentély, mint a hajó boltozva volt, azt a benn még megmaradt gyámkövek és a künny fennálló oldaltámok bizonyítják. Most az 1701-ben készült deszkafölép helyettesíti. A hajó egyik diagonál oldaltáma felső osztályában egyenes záródású fülke van, mit két horony kötzi körtettag keretei be, itt a templom védszentjének állhatott szobrocskája. A hosszszentély bal oldalán (heraldik) megvan még a szentségfülke is, mely a négyegre helyezett háromszöggel záródik; az egészet három hengerpálcá kereteli be, mely szögletein liliomszerű virágba végződik; szögletüregeit pedig vak alakítású négy levélke tölti be. minden a XV. század utófelének elkorcsosult ízlése szerént van idomítva. Az egyháznál jóval nevezetesebb azon régi harang, mely a templomközeli fatoronyban szerénykedik, pedig kevés párja van a Székelyföldön. E harang hosszúkás idomú, körirata ennek sincsen, hanem felső karimáján van 5 képpaizska, melyeknek hű rajzát ide mellékeljük.” (Orbán I. 112.).

Az Orbán által közölt harang-medalionok: 1. Trónoló király, két mellékalakkal, 2. Kálvária, 3. Agnus Dei, 4. Trónoló királynő, 5. Madonna. Orbán a királyábrázolások alapján a harangot a XIV. század végre datálja, szerintünk lehet egy fél századdal későbbi is. Ma az 1734-ben épült fatoronyban újabb keletű harangok vannak (évszámaik: 1864, 1926.).

A leírásokból kétségtelen, hogy itt egy többrendbeli renoválást megért középkori eredetű templom állott. A középkori időhatárokra a leírt formákból csak részben következtethetünk, főképp a XV. századi építkezés biztos a szemöldökgyámos, pálcatalagos ajtókeretek alapján. A körábiakra nézve támponot nyújt Tarcsafalvának a pápai tizedjegyzéken való előfordulása. 1333-ból: „Item sacerdos de villa Tortha solvit V. banales.” 1334-ből: „Item Benedictus sacerdos de villa Tarka solvit II. banales.” (MonVat 115, 133.) Ennek alapján feltételezhető, hogy a lebontott templomnak XIV. századi részletei is lehettek. Ezt az ablaktípusok leírásából is gondolhatjuk. A XV. századi és azutáni építkezéseket a falu közösségen kívül a közigyi tisztségeket viselő családok is támogathatták. 1462-ben az udvarhelyszéki esküdtek között Blasius, filius Gregorij de Tarchafalwa, Laurentius, filius Petri de eadem assessorok jelentik Mátyás király küldötteinek, Vetési Albert csanádi püspöknek és Tamás vránnai perjelnek Pálfalva és Firtosváralja megbékélését (SzOkl VIII. 98.). 1532-ben Martinus de Tharchijaffalwa mint notarius publicus és tabellio juratus szerepel udvarhelyszéki birtoktúgyben (SzOkl III. 247.).

Az 1566. évi lustránál Tarcsafalváról 9 lófőt — közöttük Márton deákot és Pálffij Pétert — és gyalogot vesznek számba (SzOkl II. 194, 201.). 1576-ban Pálffii Péter öt jobbágyporta után fizeti a kirótt ötvendénáros adót (SzOkl. IV. 37.), a későbbiekben ez a család — a kurátorságot is viselve — patronálja az egyházat és templomát: Ferenc 1701-ben a szentély, Dénes 1756-ban a hajó festett kazettás mennyezetét készíteti és 1765-ben harangot öntet, Pálffii György készítteti 1734-ben a ma is álló fatornyot.

Tarcsafalva és filiái — Csehétfalva és a két Kadács — között a templomfenntartás kérdésében sok nézeteltérés adódott. Egy számadás-könyvben maradt fenn az az 1618-ból való egyezséglevél, mely Tarcsafalva és Csehétfalva elszakadása ügyével kapcsolatban azt jegyzi fel, hogy az egyenetlenség a templom és más egyházi épületek javításának a két falu közti arányából keletkezett (említi Ürmösi Kálmán: *A tárcsafalvi unitaria ekklézsia*. 360.). Egy 1695. május 5-i zsinati végzés szintén az anyaegyház temploma javításában való részvételt tartja fontosnak: „*Deliberatum in negotio Ecclesiae Tarcsafalvien. et filialium Felső et Alsó Kadáts. [...] Az templum építésiben az mater Ecclesianak szintén ugy tartozzanak építtetni az Filialisok, mint eddigh.*” (Uo. 361.)

A régi templom állapotáról a javításokat és átalakításokat jelző évszámokon túl csak kevés adatunk van. 1743. március 25-én a vizitáció azt jegyezte fel Tarcsafalván, hogy „A templom, czinterem, parochia és mester háza körül való defectusoknak megépítését kezességre vállalák.” (GenerVizit 1741; idézi Kelemen 1922. 179.) Orbán Balázs leírása nem hagy kétséget a templom akkori rossz állapota felől. Lebontására és az új templom felépítésére 1898-ban került sor.

Ürmösi Kálmán lelkész 1876-ban közölt cikkében alighanem középkori falképek nyomaira vezet rá: „Körülbelül 10—15 évvel ezelőtt lehetett, amint isk. tanító Márkos A. beszéli, hogy a templom déli oldaláról csaknem a szószékkel szemben a vakolat egy darabka helyen véletlenül leomlott, s imé a vakolat nélkül maradott helyen valami különös írási jelek, betű formák tűntek elő. [...] be lönek vakoltatva.” (Ürmösi i.m. 363.)

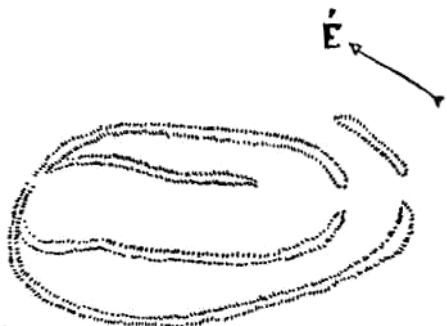
Irodalom

Müller 1859. 210. — Orbán I. 112, 113. *Jelentés a MOB-nak*. ArchÉrt 1873. 129. — Ürmösi Kálmán: *A tarcsafalvi unitária ekklézsia*. KerMagv 1876. 360—372. — Huszka 1883. 11, 14. — Jakab 1901. 330. — Éber László: *A bútorterművesség emlékei Magyarországon*. In: Ráth György: *Az iparművészeti könyve*. II. Bp., 1905 485. — Gerecze II. 952. — Malonyay II. 64. — Kelemen 1922. 179. — Balogh I. 1935. 61, 185. — Juhász 1947. 11. — Vătășianu 1959. 542, 853. — Sebestyén 1963. 116. — Tombor 1968. 199. — Dávid 1969¹. 56.

TARTÓD

Vár romjai

Az északi Hargita nyugati oldalánál, a Parajd és Oroszhegy közötti, 800—900 m magasságban fekvő fennsík egyik Székelyvarság felé lejtő magaslatán, a Kiság és Tartód pataka közt állott valamikor Tartód vára. Ma csak romjai láthatók. A várat Orbán Balázs leírása tette ismertté.

340. A vár ásatási alaprajza (Ferenczi Géza után)

Ezelőtt tíz évvel régészeti feltárása is megkezdődött; az ásatást vezető Ferenczi István és Ferenczi Géza meghatározták a vár korát, s körvonalazták történelmi jelentőségét is.

A magaslatra épült vár ovális alakú, lepusztult falai faragatlan kövekből, helyben oltott mészhabarccsal kötve készültek, 1,6—2 m vastagságban. Az alapozás itt-ott közvetlenül a sziklás talajra került, másutt alapozó árok nyoma figyelhető meg. A falakon belül lakótorony nem volt. A kutatóárkokból korongon készült égetett agyagedény-töredékek kerültek elő, a fenékbélyegzős cserépanyag ugyanúgy a XI—XII. század fordulója körüli időre mutat, mint a várfal építéstechnikája vagy a falazat mészhabarcs-kötése és a töltött fal (külső felületén szabályosan rakott, közbül törmelékkel töltött falazás) építése.

Tartód vára tagja volt annak a gyepűvédelmi rendszernek, amelyhez Budvár, Kustaly, Firtos és Rabonné vára is tartoztak, s amelyet a feudális magyar királyság a XI. század végén, a XII. század elején épített ki a keleti steppei nomád népek támadásának feltartóztatására. Tartód várát a XIII. század végén már nem lakták (Ferenczi 1971. 1138—1146.).

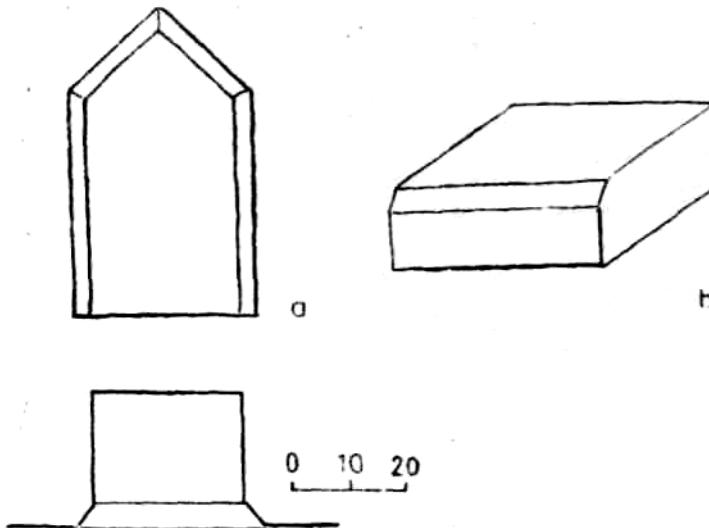
Irodalom

- Orbán I. 131—132. — Jakab 1901. 135, 142—143. — Ferenczi 1971. 1138—1146.
- Ferenczi Géza—Ferenczi István: *Székelyföldi gyepűk*. Korunk 1972. 2. sz. 312.
- Ferenczi 1978. 948.

TORDÁTFALVA

Unitárus templom, gótikus részletekkel

A falu nyugati szélén, dombhajlaton áll az 1819—1823 között épült, keletelt templom. Falába a régi épületből néhány faragott követ építettek be. A templom északi falában, másodlagos elhelyezésben, háromszögű lezárású, élszedéses, egyszerű szentségtartó fülke van, egyetlen köböl faragva. Az északi falhoz csatlakozó szószékhez vezető négy lépcsőfok elszedett faragott köből készült. E kövek olyanok, mint az egyszerű szemöldökgyámos ajtókeretek szárkövei. E faragványok tanúsága szerint a

341. Szentségtartó fülke (a), élszedetes köifaragvány (b)

régi templom késő gótikus épület lehetett. Ennek múlt század eleji átépítésével alakult a mai épület, de hogy a felsorolt darabokon kívül mennyi maradt meg az új épületben a régiből, azt egy majdani falkutatással lehet csak eldönteni. Az 1789. évi vizitációs jegyzőkönyv így írja le a régi templomot:

„Jobb kézre vagyon egy Harang láb Csere fákból. Sendelyes, de már rongyosodni indult fedél alatt és ugyan Sendely fedél alatt a kerítés közepében egy Kő Templom kivülről deszkával fedett 8 kölábakkal erőssítetett, [...] egy Szép zöld festékes ajtó [...] mellyen belőlről ezek irattak: MAGA KÖLTSÉGÉVEL TSINÁLTATTA TORDATFALVI KÜS JÓZSEF EZEN AJTÓT ISTEN DITSŐSÉGÉRE AO. 1772 DIE 3-IA JUNII. Nem különben hátulsó részében is a Templomnak békájárását szolgáltat más zöld festékes s virágos ajtó [...]. AO 1789 ESZTENDŐBEN TSINÁLTATOTT KÜS JOSEFNÉ BENTZÉDI GYÖRGYNÉ, ÉS GERÉB JÓZSEFNÉ ÉNLAKI ASZTALOS TÓT GERGELY ÁLTAL. Ezen ajtón belől jobb kézre levő Gráditson vagyon feljárás egy tölgy-fa gerendában fenyő-fa deszkázattal épült s virágoson festett Karban, melynek elein ezek olvastatnak: RENOVALTATOTT EZ A KAR NEMZETES PÁLFI SIGMONDNÉ ASSZONYOM HÜSÉGES FORGOLÓDÁSA ÁLTAL, ISTENES INDULATTYÁBÓL AO. 1687 NEMZE. MIKLÓSI JUDITH ÁLTAL. [Az asztalon írás:] ECCLE UNIT ARIA TORDATFALVENSIS ANNO 1759. [...]. A pulpituson pedig ez olvastatik: ARA UNIUS VERI DEI ECCLA UNIT. TORDÁTFALVENSIS AEDIF. PER. AR. GREGORIUM TÓT ENLAKA 1759. Prédikálló Szék is köből rakva itten vagyon a Templom észak felőli való oldalában az a felett lévő Koronával együtt [felirata I. Pét. 2:9. I. Pét. 5:2. 4 és:] 1789 ISTENES INDULATTYÁBÓL KÉSZITETTE KÜS JOSEF EZEN MUNKÁT. Ugyan itten Közepe táján szolgál erősségré a Templomnak egy árcus köből raktott, mely által a Templomnak mennyezete két részre szakasztható, minden a kettő különböző virágokkal festett deszkázatból való lévén;

melynek közepén ezek olvastatnak: AEDIFICABAT, PINGEBATQUE DANIEL MUSNAI ET STEPHANUS BÖZÖDI AEDILIS VERO ERANT PETRUS VARGA ET STEPHANUS SZEDERJESI AO 1687. 12. JULII SOLT 12:3. JERTEK EL ÉS MENNYÜNK FEL AZ UR HEGYÉRE ÉS JÁKOB HÁZÁHOZ, ÉS MEG TANIT MINKET AZ Ő UTAIRA ÉS AZ Ő ÖSVÉNYEIN JÁRUNK MERT SIONBÓL MÉGYEN KI A TÖRVÉNY ÉS AZ UR IGÉJE JERUSÁLEMBŐL. Ismét: AEDIFICATUM HOC LACUNAR TEMPLI GEN. SIGISMUNDUM PÁLFI DE GAGY REGNANTE ILLUS. AC. CELSIS. TRANSYLVANIAE PRINCIPE MICHAEL APAFI, PARTIUM REGNI HUNGARIAE DNO, ET SICULORUM COMITE. Ismét: SOLUTAR. INDUSTRIA HOC LACUNAR TEMPLI AEDIFICATUM EST GEN. D. ANDREAE PÁLFI DE GAGY. REGNANTE ILLUST. AC CELSIS. PRINCIPE MICHAEL APAFI PARTIUM REGNI HUNGARIAE DOMINO ET SICULORUM COMITE: Ismét: DEUT 6:14 NE MENNYETEK IDEGEN ISTENEK TISZTELETÉRE ADDIG AO DNI 1668 12. 8-BRIS.” (UnitPüspVizit 1788. 759—762.) Egy ma is meglévő úrasztali pohárról, mely késő gótikus munka, meg néhány későbbi, már nem létező felszerelési tárgyról ugyanezen jegyzőkönyv tudósít: „Ezüst Pohár, fenekén 6 szív módjára drótoson virágosan virágoszt, [...] ón Palatzk: GOMBOS ANDRÁS 1632, [...] circiter 230 fontos Harang: ANNO 1772. EZT A HARANGOT TSINÁLTATTA AZ ENLAKI UNITÁRIA EKKLÉSIA MAGA KÖLTSÉGÉVEL A FÜLEP PÁL CURÁTORSÁGBAN [...] kisebb: IN GLORIAM UNIUS VERI DEI PER INDUST T. R. ET MUNIT G. P. PÁLFI ESTRE PERONE TORDÁTFALVI FILII EJUS JESU CHRISTI CONNECTA A. 1697” (uo. 768, 769, 781.).

A vizitációs feljegyzésből megállapíthatjuk, hogy az akkori templom hajóból és szentélyből álló késő gótikus épület volt, támpillérsoros külsővel és diadalívvel tagolt belső térrrel. Az egyik rész festett mennyezete 1668-ban, a másik rész mennyezete és festett karzata 1687-ben készült, bizonyára nagyobb épületjavítással összefüggésben. Az ajtószárny és harang 1772-es, a berendezési tárgyak 1789-es évszámai szintén jelezhetnek javításokat. E régi templom újjáépítéséről (esetleg átalakításáról) néhány rövid feljegyzést találunk: „1815. nov. 23. A Templom a régiség miatt omladozó” félben [...] hasonlólag ajánltatik a templom megújítása is. — 1819. nov. 30. Templom elbontatván ugy kezdett építtetni. — 1823. A Czinterem az építés miatt pusztta, azonban hogy a templom szépen ékeskedik és el készült, örömmel szemléli a Visitatio.” (Vizitációs bejegyzések; a tordátfalvi unitárius egyház. Libellusa 1802. EgyhLvt.)

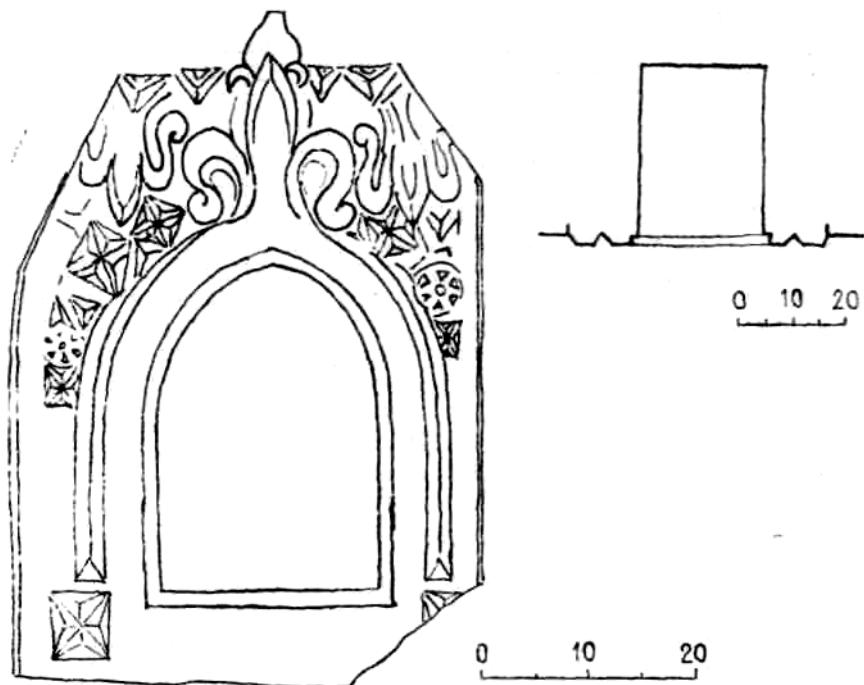
Irodalom

Orbán I. 118. — Ferenczi 1972. 52.

VÁGÁS

Gótikus szentségtartó fülke és középkori harang a római katolikus templomban

Ahol Vágás és Székelydobó faluk széle összeér, ott áll az 1843—1851 között épült római katolikus templom. Ugyanazon a helyen állt az ezt megelőző templom is, melyet 1630-ban a Brandenburgi Katalin által kiküldött bizottság — Vágás, Dobó, Béta lakónak többségét katolikus val-

342. Szentségtartó fülke

lásúnak találván — a hozzá tartozó javakkal együtt a katolikusok használatára rendel (Schem 1882. 193.; Orbán I. 34.). Egyik vizitációs feljegyzés egy 1784-ben történt templomépítésről is megemlékezik (Schem 1882, 193.), valamint arról, hogy a régi templom elpusztult állapota miatt volt szükség 1843-ban új templom építésére.

A múlt századi építők a mai templom szentélyének keleti falában helyezték el a régi templom szépen faragott szentségtartó fülkéjét. Az egyetlen kötömbből kialakított fülke csúcsíves nyílását szegő tagozatok liliomban végződnek, két oldalán fordított elhelyezésben ismét egy-egy liliom van. A hajlékony vonalú liliomuktól szabadon hagyott felületet a népifafaragásból ismert metszett díszítőmotívumok töltik ki: körbe írt rozetták és négyzetbe írt négyágú csillagok; a csillagmotívum a keretdísz alsó sarkain is megjelenik. Ismeretlen mesterét közvetlenül ihlette meg a népművészeti, annak elemeit természetességgel iktatta be a gótika formavilágába. Készítésének kora a XV. század.

A templom Orbán Balázs által számba vett középkori harangja elhasadva, használaton kívül, de megvan. Felső részét négy medalion díszíti. Az első négyzetes dombormű téma a Kálvária; a háromalakos kompozíciót kétoldalt indadíszes keret határolja. A második kör alakú és egy olvasó szentet ábrázol (talán Hieronimus egyházat). A harmadikon trónuson ülő királyt láthatunk. A negyedik medalion írópultra hajló, könyvmásoló szentet ábrázol. A három köralakú dombormű ábrázolása teljesen megegyező a székelykeresztúri római katolikus templom medalionos harangjának három ábrázolásával, a Kálvária jelenete vi-

szont az Orbán Balázs által képen is bemutatott elpusztult tarcsafalvi harangon volt látható. A királyalakos ábrázolások alapján Orbán Balázs a XIV. század közepére helyezte a medálba fogott domborműves harangok készítési idejét. Véleményünk szerint a medalionok alkalmazása tovább is tarthatott, mint a királyalakos pénzérmék forgalma.

A pápai tizedjegyzékből a tizedet fizető plébániát nem Vágáshoz, hanem Dobóhoz írták fel: 1333-ban Andreas de Dobov 3, 1334-ben 4 dénárt fizet. Ez utóbbi évben Johannes Sacerdos de villa Voygias is szerepel 1 régi dénárral (MonVat I. 115, 132, 133.). Mindez a Vágás és Dobó között álló templom korai létét igazolja.

Irodalom

Orbán I. 34. — Schem 1882. 193. — Juhász 1947. 11, 96. — Makkai 1954. 552.

VARGYAS

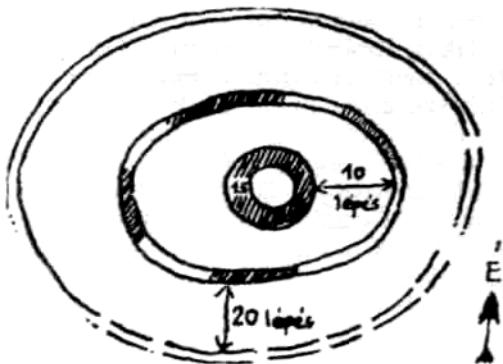
Vármaradványok

Az Udvarhelyszéket Erdővidékkel a Rika és a Hagymás erdőségein át összekötő hegyi átjárók útvonalában, illetve Oklánd és Vargyas között még teljesen fel nem kutatott vármaradványok találhatók, melyekre először Orbán Balázs hívta fel a figyelmet. A Hagymás vára néven ismert római őrtornyon kívül két középkori vár maradványát is megtállíthatjuk itt.

Kustaly vára Vargyastól északnyugatra, a Heveder hegyese és a Gyepübükke közötti nyergen, erdő által benőtt helyen fekszik. Orbán Balázs 2 m magasságig fennálló négyzetes torony maradványát látta itt, fallal és védőárokkal körülvéve (Orbán I. 227). Megállapításait az 1971-ben végzett régészeti kutatás csak részben igazolta, közben ugyanis 1902-ben az országút építéséhez a várrom köveinek jó részét elhordták. 1971-ben megállapítható volt, hogy Kustaly vára tojásdad alaprajzú, mészhabarccsal kötött köfalú vár volt, védőárokkal övezve (Ferenczi—Ferenczi 1972. 311—312.). Belső torony vagy épület nyomai nem mutatkoztak, viszont a kutatóárkokból „díszített és díszítetlen koraközépkori (XI—XII. századi) edénytöredékeket, köztük fenékbélyeges fazekak aljának töredékeit sikerült felszínre hoznunk” — írják beszámolójukban a kutatók (*i.m.* 312.). A vár hadászati szerepe és történelmi jelentősége ugyanaz volt, mint az egykorú Budváré, Firtosé és Tartódé.

A *Hegyestetői* vagy *Attila-vár* a Rika erdőségeiben, a Felsőrákosról Oklándra vezető út közelében található. Orbán Balázs itt egy kör alaprajzú várat, ennek falához csatlakozó bástya omladékát és a vár belső terében egy kör alaprajzú torony maradványait figyelte meg (Orbán I. 229.). Az újabb kutatás a kör alakú várfalat, a vár közepén a donjont igazolta, és a falakon kívül védőárok is húzódott. Keletkezési korát a szakirodalom a XIV. századra helyezi (Székely 1976. 63.).

E vármaradványokat a Kakasborozda vagy Ördögborozda néven ismert és Alsórákostól az Almási barlang felé húzódó földtöltés és sáncrendszer is egybekapcsolja.

343. A hegyestetői vár alaprajza (Székely Zoltán után)

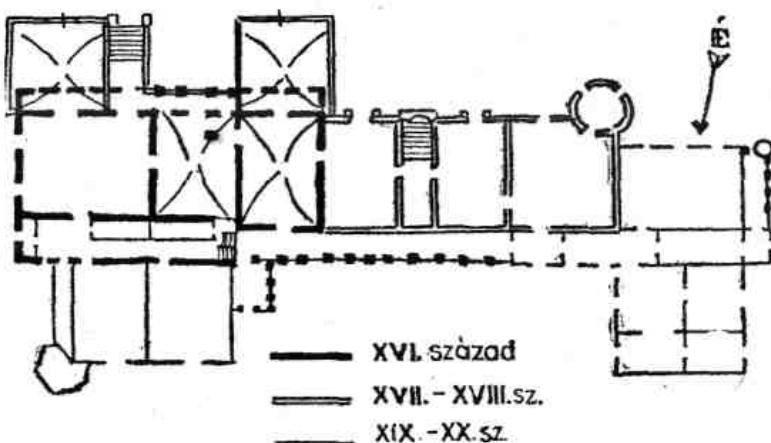
Vargyastól délre, a „*Szenti Mart*” nevű határrészben Orbán faragott kövekből álló *alapfalakat* és ezekhez tartozó *épület maradványait* figyelte meg, közlése szerint a helybeli hagyomány e romokat egy kápolna és szerzetesi lakások maradványainak tartja (Orbán I. 234.).

Volt Daniel-kastély

A vargyasi kastély, amint ma reneszánsz, barokk és klasszicista elemeivel előttünk áll, egy több szakaszú építési folyamat eredménye. Kezdetei a vargyasi elönével 1499-től feltűnő Daniel család megjelenésének idejére tehetők (SzOkl III. 135.). A nagyjából nyugat-keleti irányú hosszanti épület nyugati szárnya a legkorábbi, reneszánsz ajtó- és ablakkereteit a későbbi építkezések során más épületrészekhez mozdították, átalakították, címeres, feliratos köveinek egy része elkallódott, más része múzeumok gyűjteményébe került. A nyugati szárnyat két délre néző, barokk oromzattal és manzardtetővel alakított oldalrizalit uralja, közöttük reneszánsz oszlopos árkádos tornáccal. E szárnyhoz csatlakozik kelet felé az ún. palotaszárny három helyiséggel, dél felé néző kerti bejáratát kannelurás szárakkal és tagozott párkánnyal képzett reneszánsz ajtókeret díszíti; az épületrész délkeleti sarkán kiugró körbástyát találunk. A palotaszárnyat 1937-ben kelet felé több helyiségből álló épületrésszel tollották meg. A kastély nyugati, régi részéhez észak felől két helyiség csatlakozik, északnyugaton sokszögű sarokbástyával. Ez a klasszicista kiépítésű épületrész 1853-ban, a bástya e században épült.

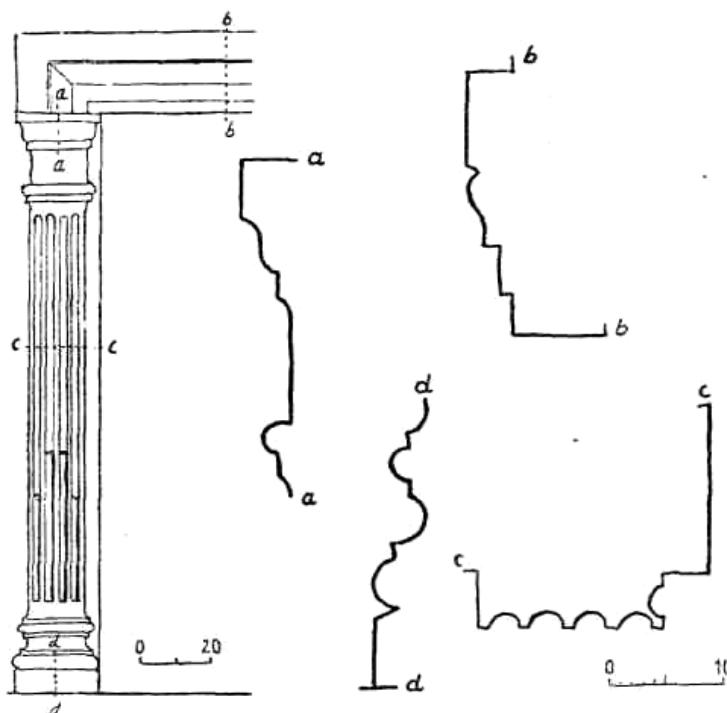
A kastély építéstörténetét legutóbb Kisgyörgy Zoltán foglalta össze a fellelhető írásos adatok és köfaragványok alapján (*A vargyasi és olaszteleki műemlék-kastélyok*, 435—438.). Kutatása eredményeként hat építési periódust állapít meg. A legkorábbiról nincs konkrét adat, családi oklevelekből csak annyi bizonyos, hogy a XVI. században valamikor, de még 1580 előtt a család udvarháza elpusztult (Vajda Emil: *A vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben*. Bp. 1894, 23. és Daniel Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp. 1896, 24.). Nyilvánvaló feltételezés, hogy e pusztulás után újjáépítették.

A második építést két évszámos faragvány igazolja. Köpeczi Sebestyén József rajzából ismeretes egy kötbábla töredéke, melyen a „D—46”

344. A Daniel-kastély alaprajza (Kisgyörgy Zoltán után)

felirat valószínűen „Daniel — 1646”-ra egészíthető ki (Kisgyörgy, *i.m.* 436.); és ma is látható az egyik ajtókeret fölé helyezett szemöldökkő DEUS PROVIDEBIT A. D. 1650 felirata. E dátumokhoz köthető a „pa-

345. A Daniel-kastély kerti homlokzatának ajtókerete (Sebestyén György és Sebestyén Viktor rajza)

lotaszárny” építése. Nem sokkal ezután, 1661-ben a kastélyt feldúlták, javait felprédálták (Vajda, *i.m.* 254—256.).

Jóval nagyobb pusztulás érte a kastélyt a kuruc háborúk idején, erről és az 1723-ban történt javításról az az emléktábla szólt, melynek feliratát már csak Orbán Balázs leírásából ismerjük: PER ACERBAS BELLORUM CIVILIUM ADVERSITATES ALTERIUS QUONDAM FRANCISCI PRINCIPIS FILIO ET MOTU ILLORUM DUCE, AB ANNO 1703 CUM INGENTI HUNGARIAE ET TRANSILVANIAE RUINA AD ANNUM 1711 PROTRACTA PLURIMIS D. MAGNATUM ET NOBILIUM RESIDENTIIS DEVASTATIS, HAS QUOQUE AEDES SEMIRUTAS RELIQUERAT, QUARUM REPARATIONI AUXILIO DIVINO FRETUS, PRIMAS ADMOVIT MANUS STEPHANUS DANIEL SENIOR DE VARGYAS CUM FIDISSA VITAE SUAE SOCIA POLYXENA, COMITISSA PEKRI 1723 — STEPHANUS L. B. DE DANIEL DE VARGYAS SEDIS SICULICALIS UDVARHELY SUPR. JUD. REGIUS, CUM POLIXENA NATA COMITISSA PEKRI VITAE SUAE SOCIA AESTIMATISSIMA. (Orbán I. 228.) A székelykeresztúri múzeum egy szép barokk faragású nagy emlékkövet őriz, melyen Daniel István és Pekri Polixéna címere és neve, valamint az 1745-ös évszám látható. Ugyanott egy M. D. betűkkel jelzett Daniel-címeres reneszánsz kőfaragvány is található. Családi adatok szerint Daniel Elek „vargyasi udvarházát 1797-ben átalakította” (Daniel, *i.m.* 254. — idézi Kisgyörgy, *i.m.* 437.). A barokk homlokzatú keleti rizalitok valószínűen e XVIII. századi építkezések valamelyikében jöttek létre.

A nyugati szárny észak felé néző része 1853-ban készült klasszicista stílusban, ehhez 1920—22 között Daniel Ferenc egy sokszögű bástyát csatolt (Kisgyörgy, *i.m.* 438.).

A kastély javítására és a palotaszárnyhoz kelet felé csatolt épületrész kiépítésére 1937-ben került sor Köpeczi Sebestyén József tervei szerint (Kisgyörgy, uo.).

Lebontott középkori unitárius templom

A régi unitárius templom a falu alsó felében állott, ahova később egy kis református templomot építettek, számon tartva azt, hogy a régi templom „criptája” a mai templom alatt megmaradt.

A lebontott régi templomról az 1789. évi unitárius püspöki vizitáció jegyzőkönyvében a következőket találjuk feljegyezve: „Nevezett funduson vagyon az Ecclesia tserép fedél alatt levő nagy Szép kő temploma mellyet körül minden összve 15 erős kő lábak erősítenek, az mellyekből 12 faragott kövekből, más hárma darás kóból vagyon készítetve. [...] négy nagy üvegablak a templom alsó részéhez, egy napnyugaton a karhoz, az ugy nevezett ablak szemöldökök faragott kövekből vagynak készítette. [Három ajtó:] faragott kő ajtó szemöldökökbe ütköznek [...] a templom Napkeletről erős bolthajtással vagyon ékesítve, az melly Bolthajtás és [festékes, nyugati] mennyezet között vagyon minden egészében faragott kövekből álló Szivárvány [...] egészen faragott kövekből raktatott Prédikáló Szék [...]. A templom Bolthajtásos része alatt Észak felőll a Mlgs Dániel familia ülő Széke előtt egy faragott kő Lábon álló Faragott kő Asztal [...].” Továbbá említenek még két fakarzatot (északon és nyugaton), kőkerítést zsindelyfedéssel és nyugat felől különálló magas tornyot

boltozott ülöfülkékkel, 1667-es és 1763-as évszámú harangokkal. A cserefából készült toronyajtó szemöldökén 1777-es évszám volt (UnitPüspVizit 1788. 416—417, 425.).

Ennek a templomnak anyagát, faragott köveit minden bizonnal beépítették a falu belterületén 1813—1820 között emelt új templomba, de csak egyetlen darabot helyeztek el látható módon: egy fenyőtobozzával díszített kannelurás reneszánsz pillért a szószékfeljáró mellvédje elő. A templomfalak lábazati részébe sok hasáb alakú kő van beépítve, hoszszanti elhelyezésben, de szabadon álló oldala egyiknek sem profilált.

Az egyhárvizsgálat idején készített templomleírás egy nagy részében középkori — gótikus stílusú — templomot mutat be. Ezt bizonyossá teszi Vargyas plébániájának az 1333. és 1334. évi pápai tizedjegyzékbén való szereplése is. A fizetett tized udvarhelyszéki viszonylatban közepesnél nagyobb jövedelmű plébániát jelez. Ez időben tehát már volt temploma Vargyasnak. A leírásból a 15 kőből rakott támpillére, a faragott kő ajtó- és ablakkeretekre, a kőfaragású diadalívre vonatkozó feljegyzések a leírt templom gótikus voltát bizonyítják, míg a reneszánsz szószékfeljáró — amelyet a mai templomban is átmentettek —, a karzat és festett mennyezet a hajóban a későbbi korok stílusjegyeit őrzi. A Daniel család egyháztámogató szerepét joggal feltételezhetjük. Egy elkövetkezendő templomjavításnál feltétlenül számolni kell a régi templomból esetleg átmentett faragványok meglétével.

Irodalom

Vármáradványok

Kővári 1852. 48. — Orbán I. 227, 229, 233—234. — Gerencze II. 948. — Jakab 1901. 144, 145. — Téglás Gábor: *Dák várak Udvarhely megye keleti és északi hegységvidékén*. ErdMúz 1895. 237—247. — B. Nagy 1970. 14. — Ferenczi 1971. 1140. — Ferenczi—Ferenczi 1972. 310—331. Kisgyörgy 1973. 105—106. — Székely 1976. 63. — Ferenczi 1978. 948.

Volt Daniel-kastély

Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*. Kv. 1913. — Kelemen Lajos: *Vargyasi legidősebb báró Daniel Gábor*. ErdMúz 1915. 67—68. és KerMagv 1915. 53—56. — K. Sebestyén József: *Erdélyi reneszánsz emlékek*. Kv., 1927. — Balogh Jolán: *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*. MMÜv 1934. 153—15-i". — Biró 1941. 88, 128. — Ionescu II. 203. — Sebestyén 1963. 40, 46—47, 49, 62, 112—115, 234—233. — Dávid 1968². 546. — Dercsényi 1970. 246. — B. Nagy 1970. 45, 90. kk. — Kisgyörgy 1973. 39, 95. — Kisgyörgy Zoltán: *A vargyasi és olaszteleki műemlék-kastélyok*. Aluta 1976—77. 435—460.

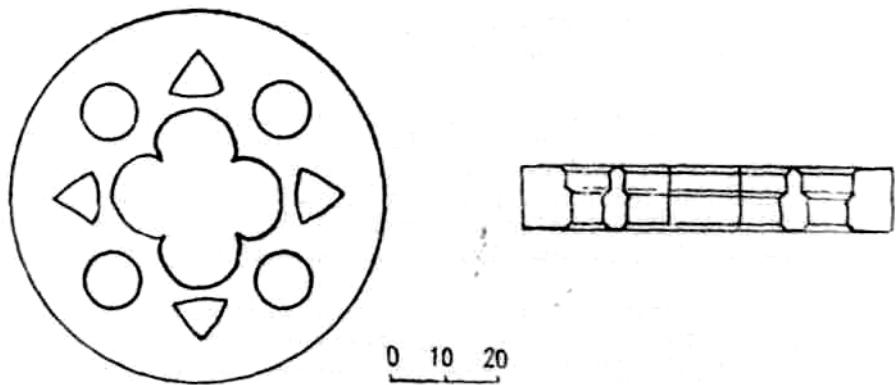
Lebontott középkori unitárius templom

Kelemen 1922. 168. kk. — Juhász 1947. 13, 52, 143. — Kisgyörgy 1973. 98.

ZETELAKA

Gótikus töredék a római katolikus templomban

A századunk elején, 1910-ben épült római katolikus templom toronyának emeletén egy több darabra tört kő körablakot őriznek. A kő át-

346. Körablak egy kora gótikus templomból

mérete 71 cm. Közepén négykaréjos nyílás van, amit váltakozva négy-négy kis méretű kör, illetve ívelt háromszög alakú nyílás fog körbe. Nyilvánvalóan egy tölcseres bélletű nagy körablak nyílása volt, amely kora gótikus stílusú épülethez tartozhatott. Alighanem egyetlen hírmondó darabja Zetelaka pápai tizedjegyzékben említett plébániája kőtemplomának 1333-ban „*Benedictus Sacerdos de Zokaloka solvit III. banales*”; 1334-ben talán ugyanő „*Zathalaka*” 1 dénár tizedét fizeti (MonVat 115., 133.)

További adataink a falu népességéről, foglalkozásáról, egyházi hovatartozásáról és templomépítésekről tudósítanak. Az 1566-os lófő-összeírás 13 nevet sorol fel Zetelakáról (SzOkl II. 204, 206.), az 1567-es kapu-összeíráskor 40 telket jegyeznek fel, s egy köfaragó is él a faluban (SzOkl II. 220.). A két adat Udvarhelyszék legnépesebb falui közé sorolja Zetelakát a XVI. században. A fejedelemség építkezéseihez a falu a XVII. századtól kezdve évi 100 000 zsindely szolgáltatásával járul hozzá, hadi szolgálatok helyett, amint azt az 1631. évi kiváltságlevéle igazolja (Jakab 1901. 366.). A falu nagy lélekszámának megfelelően egyháza is jelentős volt. Egy 1651-ben kelt tanúvallatásból megtudjuk, hogy az 1590—1612 közti időben, az Udvarhelyszéken hódító reformáció idején Zetelaka református esperesi székhely volt (Veszely 1860. I. 317.). A katolikus hitre való visszatérés egyben templomépítést vagy megújulást is jelent. Amikor 1860-ban új templomot építenek, a felszentelési okmányban feljegyzik az előbbi építkezések akkor tudható adatait. Egy 1615. N. G. feliratú építési emlékkő volt a szentély alapjában. Ezt a templomot 1666-ban a tatárok felégették, de a hajót még abban az évben helyre is állították. 1755-ben, Bálintffy János plébános idejében harmadszor építik meg a templomot (talán ehhez tartozott a ma is meglévő körablak); ekkor még áll az 1615-ből való szentély (Decretum parochiae Zetelakiensis. Vizitációs feljegyzés 1824. EgyhLvt. és Schem 1882. 193.). Hadnagy János plébános szíves közlése szerint ezek az 1615—1755 közötti adatok annak a templomnak az építésére vonatkoztathatók, amely a falutól keletre, a Csele nevű helyen állott. Az utolsó két építkezés már a falu között történt.

A reneszánsz kori építető (N. G.) feltételezhetően Nagy Gergely, illetve annak a Nagy Imrének egyik utóda, aki az 1566. évi lófő-összeírásban szerepel, s aki 1583-ban Báthori Zsigmondtól adománylevelet kap a birtokaira (Jakab 1901. 329.).

Irodalom

Veszely 1860. I. 317. — Orbán I. 64—66. — Schem 1882. 193. — Jakab 1901. 329, 366. — Juhász 1947. 11, 13, 32, 34, 37, 38, 137. — Dercsényi 1970. 245. — Ferenczi 1971. 1138.